Terebovli͡a Memorial Book

Sefer yizkor li-ḳehilot Ṭrembovlah, Sṭrusov ṿe-Yanov, ṿeha-sevivah

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer yizkor li-ḳehilot Trembovlah, Strusov ve-Yanov, veha-sevivah.
IMPRINT	880-02 Bene Beraḳ : Irgun yotsʻe Trembovlah veha-sevivah, [1981?]
DESCRIPT	379, li p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Terebovli͡a.
	Terebovli͡a (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Terebovli͡a.
ADD'L TITLE	Memorial book for the Jewish communities of Trembowla, Strusov, Janow, and vicinity

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר יזכור לקהילות

טרמבובלה

סטרוסוב ויאנוב

והסביבה

ספר יזכור לקהילות

טרמבובלה

סטרוסוב ויאנוב

והסביבה

בהוצאת אירגון
יוצאי טרמבובלה והסביבה
רח' בן־זומא 4, בני ברק
שח"ל 20 בני ברק

דפוס ליפא פרידמן, בני ברק
נדפס בדפוס אופסט „ראם", ת"א טל. 659596

מוקדש לזכרם של קדושינו-יקירינו,

שהובלו לטבח, כעדת קדושים מעונים לעקידה, אחרי עינויי נפש וגוף קשים ואכזריים. שנפלו על לא עול בכפם, מידי פריצי חיות ומידי עוזריהם המקומיים. שכניהם ומכריהם לשעבר של יקירינו, שהפכו להם לאויבים ולמרצחים.

בזכותם אנו חיים חיי חרות במולדת המתחדשת והנבנית ואין להותינו באפשרותנו לקבץ את עצמותיהם הקדושות, הפזורות בשדות הקטל בארצות הטמאות ולהביאן לקבר ישראל.

בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים
ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם.

✡

תאריכי האקציות בטרמבובלה:

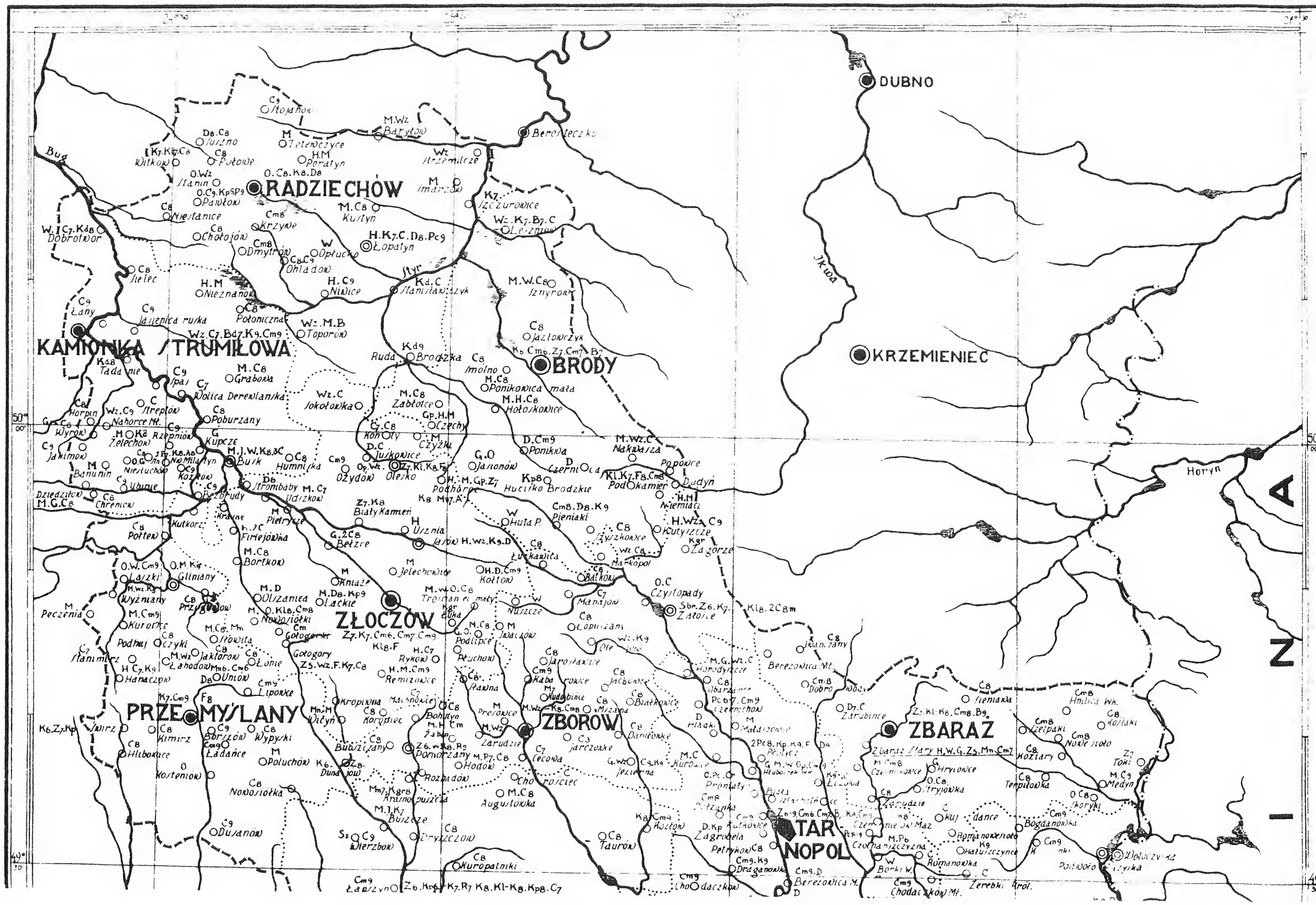
אקציה ראשונה: יום ה׳ כ״ה במרחשון תש״ג — 5.10.42
ברכבת לבלזץ

אקציה שניה: יום ד׳ ב׳ בניסן תש״ג — 7.4.43
בפלבנובקה

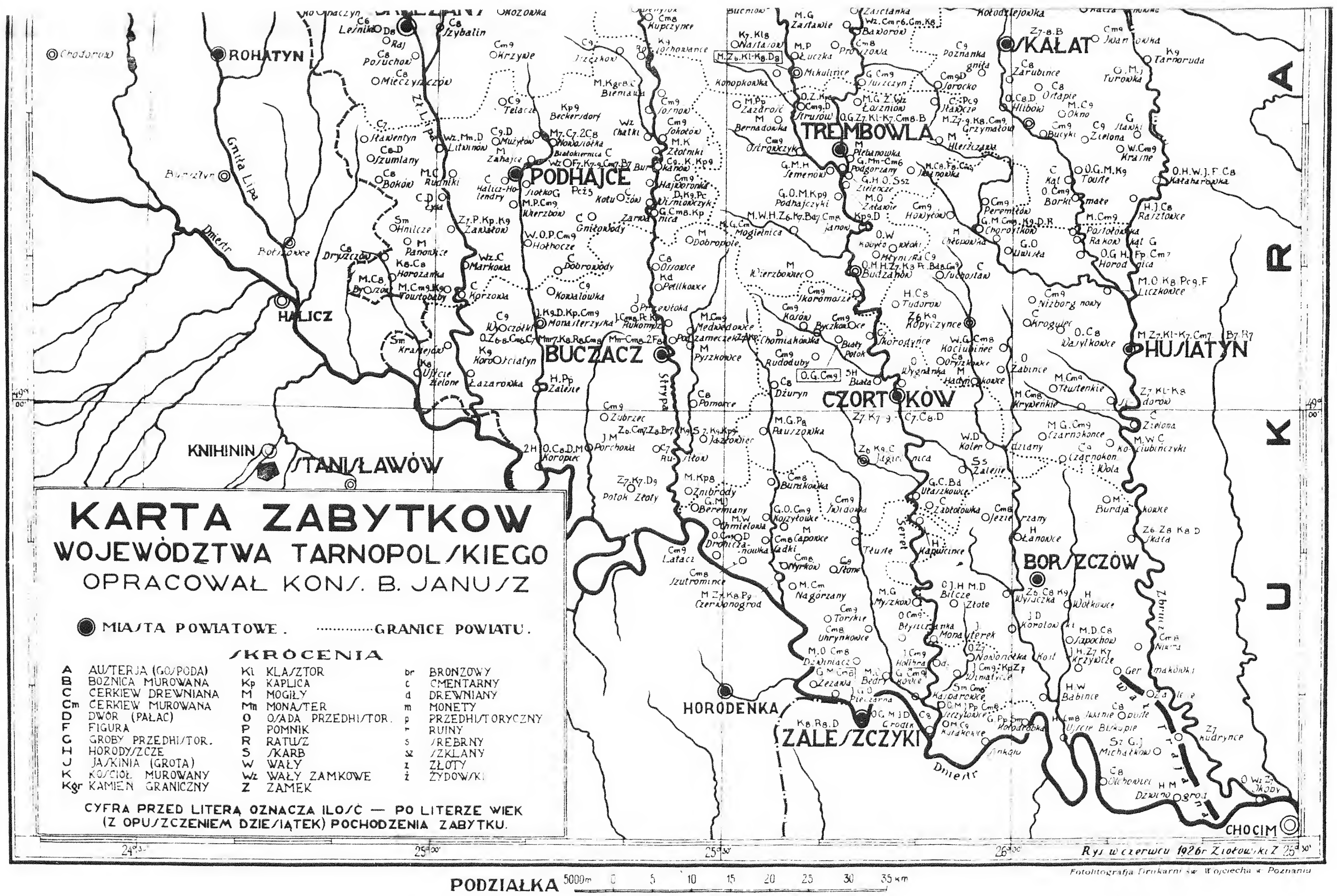
אקציה שלישית וחסול: יום ה׳ כ״ט באייר תש״ג — 3—5.6.43
בפלבנובקה

✡

יום השחרור: יום ד׳ כ״ז באדר תש״ד — 22.3.44

RADZIECHÓW
KAMIONKA STRUMIŁOWA
BRODY
DUBNO
KRZEMIENIEC
ZŁOCZÓW
PRZEMYŚLANY
ZBORÓW
TARNOPOL
ZBARAŻ
Bug
Styr
Ikwa
Horyń
I N A

KARTA ZABYTKOW
WOJEWÓDZTWA TARNOPOLSKIEGO
OPRACOWAŁ KONS. B. JANUSZ
MIASTA POWIATOWE.
GRANICE POWIATU.
SKRÓCENIA
A AUSTERJA (GOSPODA)
B BOŻNICA MUROWANA
C CERKIEW DREWNIANA
Cm CERKIEW MUROWANA
D DWÓR (PAŁAC)
F FIGURA
G GROBY PRZEDHISTOR.
H HORODYSZCZE
J JASKINIA (GROTA)
K KOŚCIÓŁ MUROWANY
Kgr KAMIEŃ GRANICZNY
Kl KLASZTOR
Kp KAPLICA
M MOGIŁY
Mn MONASTER
O OSADA PRZEDHISTOR.
P POMNIK
R RATUSZ
S SKARB
W WAŁY
Wz WAŁY ZAMKOWE
Z ZAMEK
br BRONZOWY
c CMENTARNY
d DREWNIANY
m MONETY
p PRZEDHISTORYCZNY
r RUINY
s SREBRNY
sz SZKLANY
z ZŁOTY
ż ŻYDOWSKI
CYFRA PRZED LITERĄ OZNACZA ILOŚĆ — PO LITERZE WIEK
(Z OPUSZCZENIEM DZIESIĄTEK) POCHODZENIA ZABYTKU.
ROHATYN
HALICZ
KNIHININ
STANISŁAWÓW
PODHAJCE
BUCZACZ
TREMBOWLA
SKAŁAT
CZORTKÓW
HUSIATYN
BORSZCZÓW
HORODENKA
ZALESZCZYKI
CHOCIM
Dniestr
Strypa
Seret
Zbrucz
Gniła Lipa
Złota Lipa
U K R A
Rys. w czerwcu 1926 r. Ziołowski Z.
Fotolitografja Drukarni św. Wojciecha w Poznaniu
PODZIAŁKA 5000m 0 5 10 15 20 25 30 35 km

תוכן הענינים

פתח דבר — מאיר זלצר 1—8

א. טרמבובלה, תיאור כללי

טרמבובלה עיירתי — **צבי פלשנר** 11—13

טרמבובלה כפי שאני רואה אותה — **מאיר זלצר** 14—25

חיים יהודיים בטרמבובלה — **ישראל גליפז** 26—43

נעורים בטרמבובלה — **משה ברילר** (ארה"ב) 44—50

משלח ידם של יהודי טרמבובלה — **מאיר זלצר** 51—65

ב. אירגונים, מוסדות, דמויות

רבני טרמבובלה, סטרוסוב ויאנוב — **הרב מאיר וונדר** 69—89

תנועת ההתאחדות בטרמבובלה — **נתן ורמן** 89—95

אירגון בני עקיבא בטרמבובלה — **ג. י. א.** 95—103

„הנוער הציוני" — **משה ברילר** (ארה"ב) 103—109

זכרונות מטרמבובלה — הנוער הציוני — **יהודית אריה לבית ברילר**

110—113

הסתדרות הצופים — השומר הצעיר בטרמבובלה — **משה דריזנר**

113—117

השומר הצעיר בטרמבובלה — **נתן ורמן יוסף, איינלגר** 118—121

הספריה „עבריה" — **יוסף איינלגר** 121—127

דמויות: רבי פנחס ארק ז"ל — **י. ג.** 127—128

מורי ר' נתן אשכנזי ז"ל — **י. ג.** 128—129

קווים לדמותו של אבי ז"ל — **פרידה (קוזיה) אטינגר לבית אנטנר**

129—132

ג. זכרונות

שכנים, מורים, חברים, דמויות — **מאיר זלצר** 135—145

אלה אזכרה... — **צבי פלשנר** 146—154

זכרונות... — **מאיר פולישוק** 154—157

לזכר הקדושים מקרב משפחתי — **(גולדפלים) אימבר שושנה**
157—165

שנתון אחד של נוער עובד ולומד בטרמבובלה — **אליעזר טירקל**
165—171

שנות ילדותי בטרמבובלה — **אהרן דיבר** 171—174

קורות חיי בעיר יאנוב — **יצחק כהנא** 174—178

הדורפס־יוד (היהודי הכפרי) — **יעקב קניגסברג ז"ל (ניו יורק)** 178—180

נדודי ברוסיה בדרכי לארץ ישראל — **מאיר זלצר** 181—192

מיין שטעטל סטרוסוב — **שמעון שוירמן** 192—197

ד. השואה

מאורעות השואה ומוראותיה — **ישראל גולדפלים** 201—250

השואה של קהילת טרמבובלה — **יוסף איינלגר** 250—261

על מות מאניה (מרים זלצר) הי"ד — **ד"ר ז. פ.** 262—266

לא אמות כי אחיה — **אסתר גולדשטיין לבית גרינברג** 266—270

בזכות בתי — **סבינה הרבסט** 270—277

על ילדי אני בוכיה — **שרה פרנקל (שינהאוט)** 278—280

כך ניצלתי — **שינה בומזה** 281—282

חוויות נוראות — **הניה זלצר לבית הרבסט** 283—285

כך עברה עלי השואה — **יצחק כהנא** 286—287

זוועות האקציה השלישית — **רגינה דינר** 287—288

ביה"ח העירוני בטרמבובלה בתקופת הכיבוש הנאצי
— **ד"ר נטליה ויסלברג מלבוב** 288—289

רשימות המהנדס גוסטב אנגל על השואה בטרמבובלה 289—293

יום אחד בבונקר — **מ. ג.** 293—295

משפטו של מפקד הס"ס 295—296

נר לזכרו של אחי דודק טירקל הי"ד 297—299

לזכרו של הסיו נויבאואר — **עדה נויבאואר—בלאוטל** 299—300

לזכרו של חיים הרבסט הי"ד — **סבינה הרבסט — מירה הרבסט גן**
301—302

דמויות שניספו בשואה: — ישראל גולדפליס

הרב אליעזר לייטר הי״ד	302—304
ר׳ ברוך דלוגטש הי״ד	304—306
ר׳ יצחק פרידמן הי״ד	306—307
המורה אברהם לדרמן הי״ד	307—309
ד״ר ישראל שטרן הי״ד	309—310
אחי דוד הי״ד	311—313
דוד מילגרום הי״ד	314—315
גרשון נייגבירץ הי״ד	316—317
יוסף חייקין (סטרוסוב) הי״ד	318—320
ה. שמות הניספים בשואה של קהילת טרמבובלה	321—340
ו. תמצית ההספד ביום השנה ה-ל״ג לאקציה השלישית — י. ג. המכתב שהגיע לארץ אלול תש״ד	343—347
שמות החברים שנפטרו בארץ ישראל ודברים שנכתבו לזכרם	348
ישראל טירקל ז״ל — אלגה טירקל	348—350
ישי אביבי (זישא לנץ) ז״ל — תחיה אביבי	350—352
עו״ד יצחק גולדשטין ז״ל — עדה ושבתי	353—354
שאול וויזר ז״ל — י. ב. מ.	355—356
סיובה ואברהם וכטל ז״ל — יעקב וכטל	357—358
גרשון יונגר ז״ל — רשימה של הקבוץ	358—359
לזכרו של דוד סאס ז״ל — מ. ז.	
אלתר פולישוק ז״ל — מ. ז. י. ב. מ.	361—363
ר׳ יהודה אריה רוזנפלד ז״ל — י. ב. מ.	364—365
צבי שרצר ז״ל — י. ב. מ.	366—367
רשימת הנפטרים בארץ	368—380
החלק האנגלי	V—LII

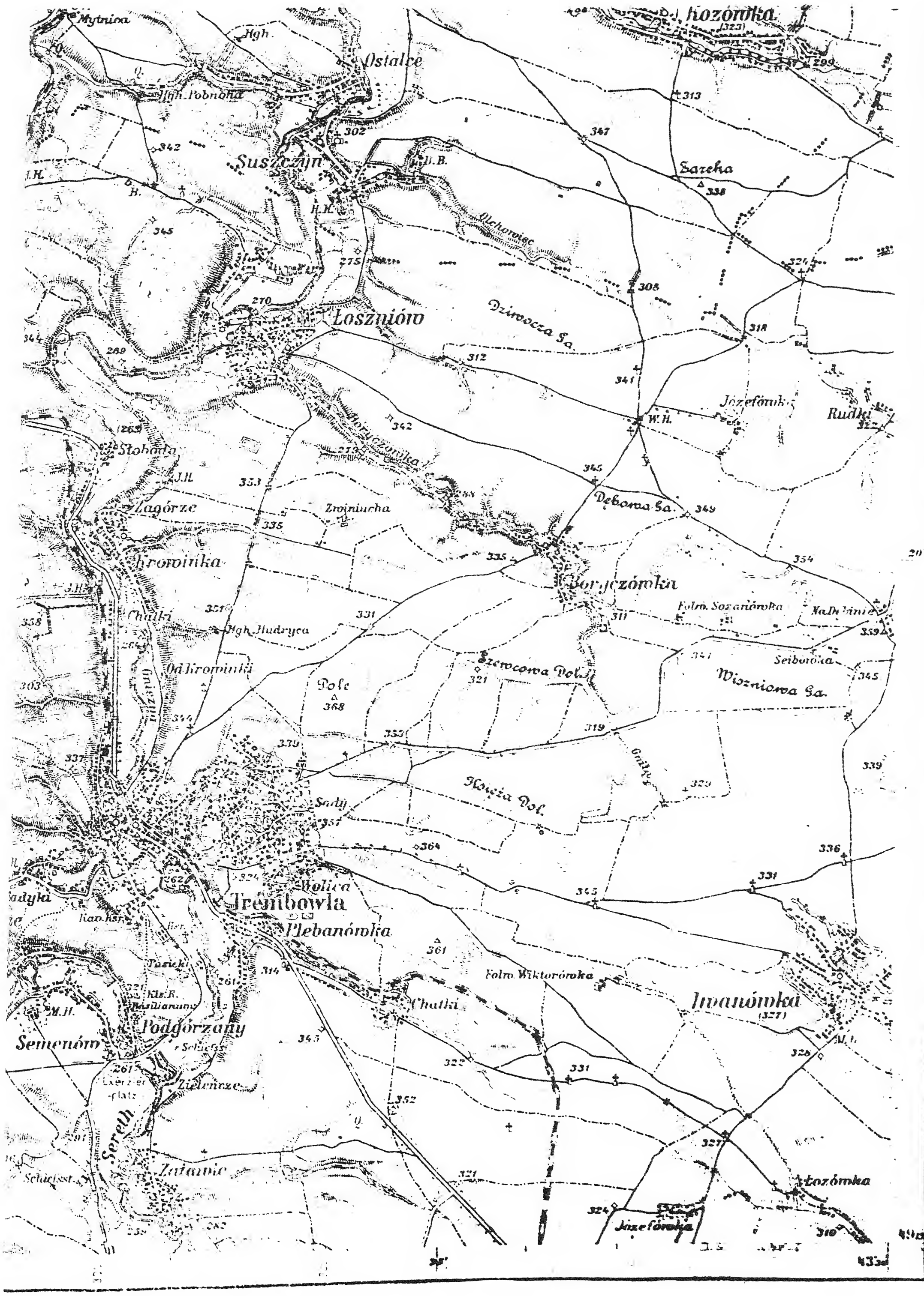
רשימת התמונות בספר

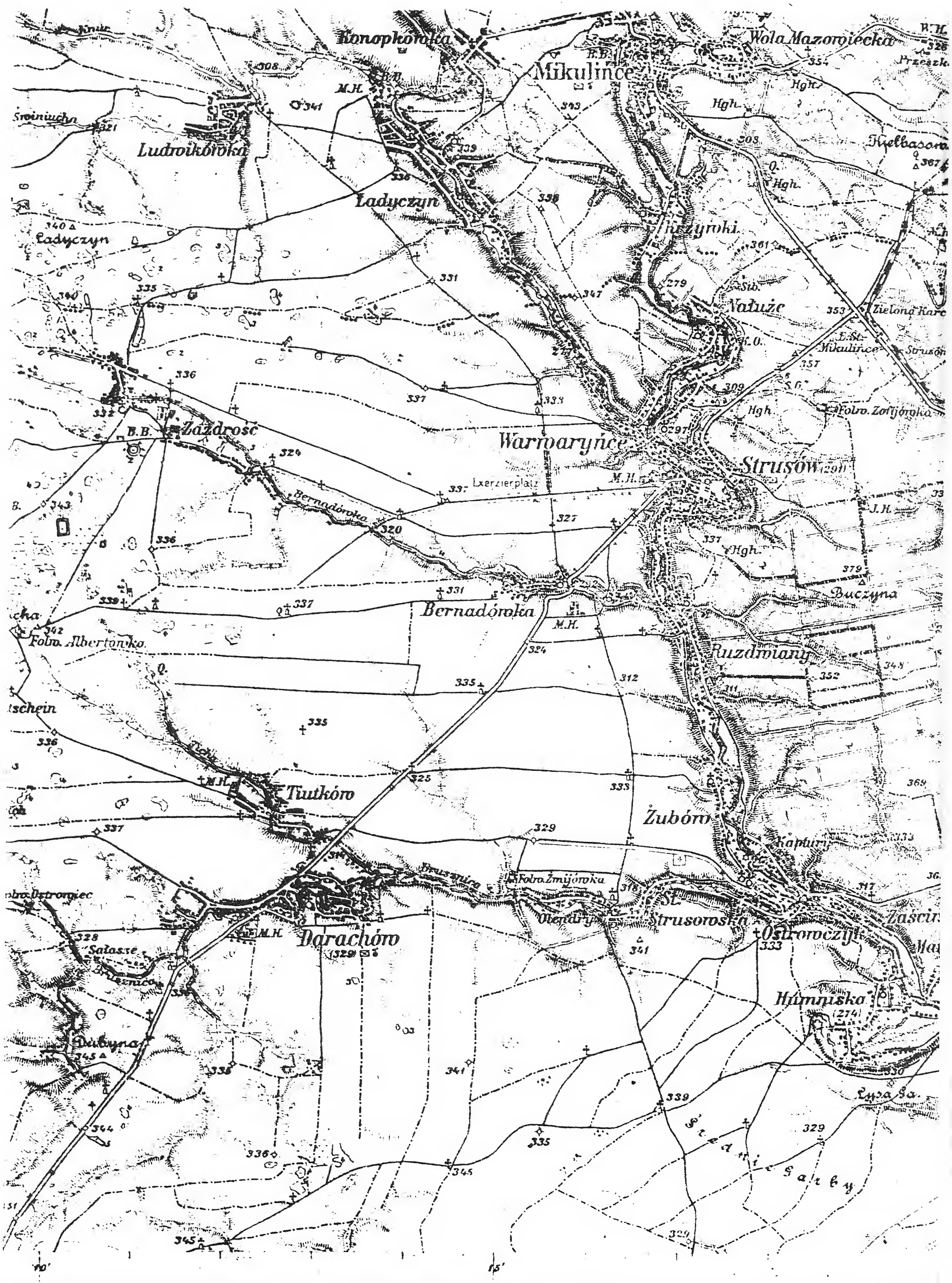
	עמוד
מפת טרמבובלה בתוך כל מחוז טרנופול	בגליון השער
מפת טרמבובלה עם הכפרים ועיירות הסביבה	" "
כינוס ארגון יוצאי טרמבובלה והסביבה בשנת תשכ"ו ביפו	2
לימוד משניות במרתף השואה ביום קביעת לוח הזכרון	3
לוח הזכרון לקהלת טרמבובלה במרתף השואה בז' אלול תשכ"ג	4
הודעה על יסוד קופת גמ"ח ע"ש קדושי טרמבובלה	5
הודעה על קביעת לוח הזכרון במרתף השואה	7
בני טרמבובלה בהתייחדם עם הקדושים	7
מראה המבצר „השלאס" מצד מזרח	14
„השלאס" ונהר הגניזנה	15
בית רוסיה זומרפלד	17
קבוצת הכדורגל פורטוגה	18
תחנת הרכבת בטרמבובלה	18
זופיה חשנובסקה גבורת טרמבובלה	21
קבוצת נוער טרמבובלאי ב„שלאס"	27
קבוצת מטיילים במבצר „שלאס"	29
„המונסטיר"	30
בית הכנסת „קולטוס קלויז"	31
ר' הירש רוטמן בתפלה	35
טרמבובלה מבט כללי	43
נעורים בטרמבובלה	47
משפחת אשר כ"ץ ז"ל	50
„המגיסטרט"	55
„נוער אקדמאי"	57
בני טרמבובלה בכנוס אזכרה בארץ	66
משפחת ברינשטין הי"ד	66
שערי ספרים בהם נזכרים רבני טרמבובלה	71
" " " " " "	72
" " " " " "	74
הרב אליעזר לייטר בקרב בני משפחתו	81
קטע מדרשת הרב שנמצא בעלית גג של הרב אחרי השואה	83
קבוצת חברי תנועת ההתאחדות	90
נוער התאחדותי על רקע ה„שלאס"	91
חברי ההתאחדות בטרמבובלה	93
נוער „בני עקיבא" לרגלי המצודה „שלאס" (נייגעוירץ המדריך)	97
בני עקיבא נפרדים משושנה גולדפליס בעלותה ארצה	99

עמוד

קבוצת בני עקיבא, בנים	101
קבוצת בני עקיבא, בנות	102
קבוצת נוער של הנוער הציוני	104
קבוצת הנוער הציוני	106
הנוער הציוני קבוצת „אביב"	110
יוסף ויסברג ממדריכי הנוער הציוני	112
חברי „השומר הצעיר"	114
חברי „השומר הצעיר בטרמבובלה"	116
פעילי קהק"ל בטרמבובלה עם ד"ר שטרן היו"ר	119
התזמורת	125
קבוצת „דרור" של השומר הצעיר (המדריכה דורה נימן)	125
ר' יעקב אנטנר ז"ל	130
גוסטה — גוטהרץ אשכנזי	137
טרמבובלה מראה כללי	139
בני טרמבובלה	139
מטיילים בגבעת ה„שלאס"	140
ר' ישעיהו־בר שוכברג ז"ל	142
צבי פלשנר ואחיו שלום אריה הי"ד	146
האחים לנץ ז"ל	148
פרידת בני המשפחה שניספו הי"ד משושנה גולדפליס בעלותה ארצה	159
שושנה בעלותה ארצה	163
יוסף ורחל דיבר הי"ד	172
ד"ר וילי זאב דיבר	173
לוח: חורשה לזכר קדושי טרמבובלה	198
שינה שטרסברג ובנותיה הי"ד ממלוב עם קרובי משפחתה	202
שרידי השואה באזכרה בשדה הקטל בפלבנובקה	203
תעודת עבודה מכיבוש הנאצי ימ"ש	210
היתר יציאה מהרובע היהודי	210
בני נוער שניספו הי"ד	216
תעודת שחרור ממחנה כפיה בבורקי ווילקי	225
פרידה לויטר הי"ד וליאפולד גלס הי"ד	261
מרים (מניה) זלצר הי"ד	262
בני כתתה של מניה זלצר	264
בני כתתה עם המורה ריזברג	264
שמואל גרינברג הי"ד	267
שמואל הרבסט הי"ד וחברו	283
שמואל ברכר הי"ד	285
דוד טירקל הי"ד	297
הסיו ניובואר הי"ד	300

הרב אליעזר לייטר אחיו ובנו דוד הי"ד	304
ד"ר ישראל שטרן הי"ד	310
(דוניו) דוד גולדפליס הי"ד	312
דוד מלגרום הי"ד בתמונה עם חבריו לכתה בכתה (הראשון עם סימן החץ)	314
גרשון נויגבירץ עם קבוצות בנות בקן בני עקיבא הי"ד	316
יוסף חייקין מסטרוסוב הי"ד	319
תלמידי הגמנסיה בהצגה בטרמבובלה	340
ישראל טירקל ז"ל	348
ישי אביבי (זיסיו לנץ) ז"ל	352
עו"ד יצחק גולדשטיין ז"ל	354
שאול ווייזר ז"ל	356
סיובה (לבית מלגרוים) ובעלה אברהם וכטל ז"ל	357
גרשון יונגר ז"ל	358
עו"ד דוד סאס ז"ל	360
מאיר פולישוק ז"ל	362
ר' אריה (לייב) רוזנפלד ז"ל	365
צבי שרצר ז"ל	366
זאב הוכמן ז"ל	367

Mytnica
Kozówka
Ostalce
Suszczyn
Zarcha
Łoszniów
Dziwocza Ga.
Józefówka
Rudki
Słoboda
Zagórze
Zwiniucha
Dębowa Ga.
Borjczówka
Krowinka
Chatki
Od Krowinki
Pole
Szewcowa Dol.
Wiszniowa Ga.
Kozia Dol.
Sady
Wolica
Trembowla
Plebanówka
Podgórzany
Semenów
Zielenrze
Chatki
Iwanówka
Sereth
Zatawie
Łozówka
Józefówka

Konopkówka
Mikulińce
Wola Mazowiecka
Ludwikówka
Ładyczyn
Krzywki
Nałuże
Zielona Karczma
Warwaryńce
Strusów
Zażdrość
Bernadówka
Exerzierplatz
Buczyna
Folw. Albertówka
Ruzdwiany
Tiutków
Żubów
Kaptury
Darachów
Folw. Żmijówka
St. Strusowska
Olendry
Ostrowczyk
Humniska
Dubyna
Zaścinocze

ועד אירגון יוצאי טרמבובלה והסביבה

מאיר זלצר, יו״ר — בני ברק
ישראל גולדפליס — בני ברק
עו״ד נתן ורמן — תל אביב
יוסף אינלגר — תל אביב
עו״ד ישראל רוזנפלד — חיפה
שרה פרנקל — חיפה
צבי פלשנר — ירושלים
אברהם פלשנר — פתח תקוה
שמואל זלצר — גבעתים

חברי הועד שהלכו לעולמם:

יונה וילנר ז״ל, נפתלי ויינראוב ז״ל
יצחק גולדשטיין ז״ל, מאיר פולישוק ז״ל

ועדת המערכת

מאיר זלצר יו״ר
ישראל גולדפליס, גלי-פז
עו״ד נתן ורמן
יוסף איינלגר
צבי פלשנר
אליעזר טירקל

פתח דבר

השואה הנוראה, שאי אפשר להשיגה בשכל אנוש, שהתרחשה בימינו, טרפה את מחמדי לבנו ופגעה בנפשנו ללא מרפא, — הטילה עלינו חובה קדושה, שאין אנו יכולים להתעלם ממנה. החובה הזאת היא — הקמת מצבת זכרון לקדושינו הניספים. אין באפשרותנו, לדאבון לבנו, להקים מצבות אבן על קברות קדושינו, משום שקברי האחים שאליהם הוטלו, נמצאים בגיא ההריגה, שאין לנו גישה אליו. ו„אנו״ — הם חברי ארגון יוצאי טרמבובלה והסביבה.

לפני שנתחיל לתאר את מבצע „ספר יזכור לקדושי קהילת טרמבובלה והסביבה״, הבה וננסה לרשום את התהוותו ומפעליו של ארגון יוצאי טרמבובלה והסביבה. עד אחרי מלחמת העולם השניה לא היה קיים בארץ ישראל ארגון יוצאי טרמבובלה, כי רק מתי מספר עלו לפני המלחמה ארצה. אולם אחרי בואם של מגוייסי אנ־דרס ואחרי תום המלחמה, כשהתקבצו כאן שרידי הפליטה, עלה הרעיון של ההתארגנות בהכרח מעצמו.

בראשית שנות החמישים נפגשו ונידברו שרידי הפליטה וני־צולי השואה ובאו לידי החלטה להקים ארגון. בהתחלה לא הותוותה תכנית ברורה. רק הורגש הצורך להפגש, להחליף רשמים, להזכר בקרובים ובידידים שניספו ולהקביל את פניהם של הבאים הנוספים שהמשיכו להגיע. בין היוזמים היו: נפתלי וויינראוב ז״ל, עסקן „ביתר״ בטרומבובלה ועסקן „חרות״ בארץ, יונה ווילנר ז״ל ואשתו שתבדל לחיים ארוכים, עו״ד יצחק גולדשטיין ז״ל, עו״ד נתן ווארמן, ישראל גולדפליס, מאיר פולישוק ז״ל, עו״ד ישראל רוזנפלד, צבי פלשנר וכותב שורות אלה.

התחילו לערוך כינוסים שנתיים לזכר הקדושים. הכינוסים הראשונים התקיימו בבית הקפה של יהושע זילבר ז״ל, חתנו של וולף שכטר ז״ל, ביפו, שהיה בעצמו שריד השואה. בכל כינוס ניראו פנים חדשות, עולים שמקרוב באו ושמפיהם נשמעו פרטים נוספים על מה שהתרחש שם. מטעמים שונים התקיימו לאחר מכן הכינוסים השנתיים מדי פעם באולם אחר, ביניהם בבית הציונים הכלליים ע״ש ד״ר גולדשטיין ברחוב בזל בת״א, באולם קרן היסוד ברח׳ שפירא ובמקומות אחרים.

וזהו סדר היום, שבמתכונתו התקיים בכל הכינוסים:

1. דברי פתיחה.
2. הספד לקדושינו, שבמרוצת הזמן היה הח׳ ישראל גולדפליס לעורכו הקבוע.
3. תפילת אל מלא רחמים שבדרך כלל ערך אברהם פלשנר.
4. מדי פעם הוקראו בכינוס פרקי זכרונות.
5. ולסיום תפילת קדיש בהשתתפות כל החברים.

חלק חשוב של כל כינוס מהווה כמובן הפגישה ושיחת הריעים. הכינוסים היו נערכים פעם בשנה, בערב ר״ח סיוון, יום הזכרון לקור־בנות האקציה השלישית, היום שבו חוסל גיטו טרמבובלה.

כינוס ארגון יוצאי טרמבובלה והסביבה באולם המסעדה של יהושע זילבר ז״ל ביפו בשנת תשכ״ו — 1956

בהתחלה נערכו הכינוסים לסרוגין שנה אחת בתל־אביב, ושנה אחת בחיפה. אולם מכיון שהחברים מהצפון מיעטו להשתתף בכינו־סים בתל־אביב והחברים מהמרכז לא תמיד הגיעו לכינוס בחיפה,

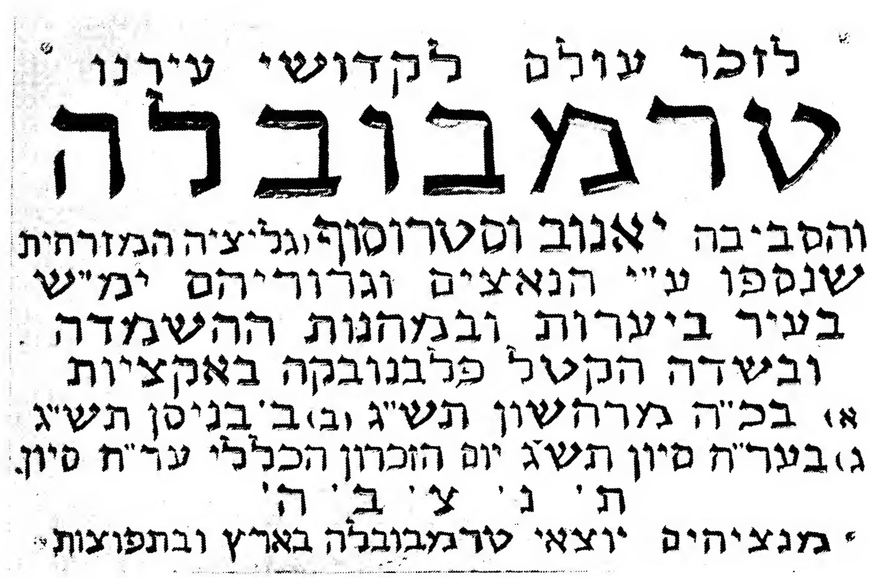
החלטנו לקיים שני כינוסים בשנה: אחד בערב ר״ח סיוון בתל־אביב והשני בכ״ז במרחשון (יום האקציה הראשונה) בחיפה. בכל כינוס משתתפים שלושים חברים ומעלה, חברים המתמידים להשתתף.

המפעל הקיבוצי הראשון שנערך באירגון היה הקמת קופת גמ״ח, שהיתה מחוייבת המציאות, בעקבות בואם ארצה של חברים

לימוד משניות במרתף השואה ביום קביעת לוח הזכרון

בני טרמבובלה שהיו מחוסרי אמצעים וזקוקים באופן דחוף להלוואה לשם סידור ראשון. להקמתה פעל הרבה ובמסירות נפש החבר נתן וורמן. הקופה הוקמה מתרומות צנועות של החברים בישראל, שמספרם הגיע למעלה ממאה. יש לציין שמספר ניכר של עולים נעזרו על ידיה. ארגון הטרמבובלאים בניו־יורק הגיש תמיכה מסויימת. במרוצת הזמן הסתדרו העולים מטרמבובלה רובם ככולם וקופת הגמ"ח התחסלה ויתרת חשבונה הועברה למטרת הוצאת הספר.

לוח הזכרון לקהילת טרמבובלה במרתף השואה
שנקבע בז' באלול תשכ"ג 1963

המפעל השני היה קביעת לוח זכרון במרתף השואה שלוותה בהנצחת שמות הניספים. גם מפעל זה נערך על ידי התרמת כל החברים. הלוח נקבע במקום שבו קבועים לוחות הזכרון של קהילות מגליציה המזרחית כמו צ'ורטקוב, קולומיה, ז'ולקיב, זבארז', זלשצ'יקי וכו'. הלוח נקבע בז' באלול תשכ"ג.

המפעל השלישי היה נטיעת חורשה על שם קדושי טרמבובלה והסביבה ביער הקדושים. ניטעו אלף עצים על שם הקדושים. הנטיעה

ארגון יוצאי טרמבובלה בישראל

לכבוד

הח' ____________________

רחוב ____________________

____

דבר י-דפוס !

==========

ח.נ.,

ב-26 לאפריל ש.ז. התקיים בקפה "הדר" ביפו ה כ נ ס ה ש ל י ש י של יוצאי טרמבובלה, בהשתתפות מר י' ויסמן, יו"ר ארגון יוצאי טרמבובלה בניו-יורק.

אחרי ההזכרה וההספד לקדושי עירנו הועלתה שוב ההצעה להנציח את זכרם של קדושינו על-ידי יסוד קופת גמילות-חסדים על שם קדושי טרמבובלה. הוצע, שכל חבר יתרום את הסכום של -.18 ל"י, שתוכנסנה בתשלומים במשך שנה אחת. ההצעה נתקבלה ורוב החברים חתמו על ההתחיבויות וגם הכניסו במקום את התשלום הראשון. סכום ההתחיבויות מגיע ל-500 ל"י.

מר ויסמן הבטיח לפעול למען השתתפות ארגון יוצאי טרמבובלה באמריקה במפעלנו החשוב הזה וכמפרעה השאיר סכום כסף ניכר.

הנהלת הקופה בהרכב: מאיר זלצר - יו"ר, יצחק גולדשטין - מזכיר וישראל גולדפליס - גזבר - פתחה חשבון בבנק הדאר בתל-אביב בשם: קופת-גמילות חסדים ע"ש קדושי טרמבובלה, מספר החשבון 41959.

בכדי שהקופה תוכל לפעול בהתאם לתעודתה, הנך מתבקש:

להכניס את התשלומים כפי שהתחייבת.

בבקשה למסור את תוכן המכתב הזה ליוצאי טרמבובלה הנמצאים בסביבתך.

בברכת חברים,

ה ו ע ד.

הודעה על יסוד קופת גמ"ח ע"ש קדושי טרמבובלה

התקיימה בחורף שנת תשכ״ה. כנציגי הארגונים הטרמבובלאים בארה״ב השתתפו בטקס אברהם וויסברג ואשתו. אולם כל המפעלים הנ״ל השאירו בלבנו הרגשה שלא די בכך. הרגשה שיש צורך בהנצחה קבועה ומרשימה יותר. הורגש הצורך בספר יזכור לקהילת טרמבובלה שיכלול תאור קהילתנו — את הארגונים שפעלו בה, את המוסדות שהתקיימו בה, את בתי הכנסת, את ה„חדרים״ שבהם למדו תינוקות של בית רבן, את אישי הצבור ואנשי יום־יום שהתהלכו בה, את תלמידי חכמיה ובעיקר את שמות הקדושים כולם, שנספו על קידוש השם על לא עוול בכפם, יחידים ומשפחות שלמות שנעקרו מבלי להשאיר שריד.

בכל כינוס להזכרת הקדושים שניספו דובר על הצורך הדחוף בעריכת ספר יזכור והוצאתו לאור. ושוב היה זה נתן וורמן, שלא החמיץ שום הזדמנות לדרוש עריכת ספר יזכור, משום שמלים פור־חות ומה שנכתב ונדפס קיים.

בארץ הודפסו והוצאו אלפי ספרי יזכור לקהילות שהושמדו. ישנם ספרים בצורת כרכים גדולים ועבים שנערכו בעמל רב ובצורה מפוארת, בהתאם ליכולתם הספרותית והכספית של בני הקהילות, וישנם ספרים קטנים יותר המנציחים גם הם את זכר הקהילות.

שנים רבות דובר בכינוסים לזכר קדושינו, על חובתנו הקדושה הזאת, אך העבודה לא זזה ממקומה. היו שהתחילו לכתוב ומדי פעם הוקרא בכינוס היבור על אחד הנושאים שעתידים היו להכנס לספר כשיודפס. אולם לפעמים מילא היאוש את לבנו לנוכח אי־ההתקדמות. התחננו לפני החברים שינסו להעלות על הכתב זכרונות כלשהם, שע־שויים לשקף במידת מה את חיי היהודים בטרמבובלה — בפולנית, ביידיש, בגרמנית, אם לא בעברית, והבטחנו שהכל יתורגם ויודפס, והתוצאות היו כמעט אפסיות. פנינו גם לארגונים של יוצאי טרמבובלה בארה״ב בבקשות דומות שבסופו של דבר הכניסו לנו ארבעה חיבורים יפים באנגלית שתורגמו לעברית ויודפסו בספר בשתי השפות.

בהקשר זה יש לציין את הצטרפותו מתוך דחף פנימי לוועדת המערכת של הח׳ יוסף איינגלר, שהשפיע גם על צבי שרצר ז״ל להצ־טרף, מה שגרם לתזוזה ולהתקדמות. וועדת המערכת התחילה להפגש לעתים קרובות, בהתחלה בביתו של צבי שרצר ז״ל ואחר־כך באולם בתל־אביב, בהרכב: ישראל גולדפליס, נתן וורמן, יוסף איינגלר, וכותב הטורים האלה. בכל פגישה הוקרא חיבור שהגיע מחבר או חברה. גם בכינוסים הוקראו מדי פעם מאמרים שהגיעו ויתכן שזה השפיע על

<u>ארגון יוצאי טרמבובלה בישראל</u>

ב"ה, ח' במנחם אב תשכ"ג.

לכבוד הח' ____________________

____

____

חבר יקר,

בראשית יוני ש.ז. נפתחה הספריה ע"ש בן-עירנו נפתלי
וינרוב ז"ל בסניף חרות ביפו. נציגי ארגוננו שהשתתפו בפתיחה
ראו חובה לעצמם להצהיר על השתתפותנו במפעל.

בשבוע שעבר סיים הועד את טפולו בענין קביעת לוח זכרון
לקדושי עירנו בהר ציון (במרתף השואה) בירושלים. נבחר מקום מתאים
בקיר, בו הונצחו על פי רוב קהילות בגליציה המזרחית כמו צורטקוב,
קולומיה, ז'ולקיב, זבראז', זלשצ'יקי, חורוסטקוב, בודזנוב ועוד.
טקס קביעת הלוח יתקיים ביום ג', ז' באלול, ש.ז. 27.8 בשעה 3
אחרי הצהרים ואנחנו מקוים כי כל יוצאי טרמבובלה והסביבה יתפנו
ויבואו בכדי לחלוק כבוד לקדושינו במעמד רציני זה.

מימון שני המפעלים הנ"ל קשור במאמץ כספי רב והרינו
מבקשים מכל חבר וחבר למלא את חובתו שהיא חובת כבוד ולהמציא לנו
את השתתפותו בסך -.5 ל"י בהקדם לחשבוננו בבנק הדואר מס. 41959
או לפי הכתובת : מאיר זלצר, בני ברק, שכון ה', רח' שח"ל 9.

בברכת חברים

הועד

הודעה על קביעת לוח זכרון במרתף השואה

בני טרמבובלה בהתיחדם עם הקדושים

ההתקדמות. כי הלא מתפקידו של ספר יזכור הוא להעלות פרטים גדולים וקטנים, רבים לפי האפשר, אשר בסיכומם תצטייר תמונה כללית של חיי היהודים בקהילתנו שחוסלה, שתהיה מצבה לדורות, ולא מדובר כאן על יצירה ספרותית למופת, אלא רק על דברים שהיו באמת, שכל אחד יכול לתרום לשיחזורם.

בכל כינוס השתדלנו להסביר שצריך רק להתחיל, וכשמתחילים עולים הזכרונות מעצמם. וכך היה. לאט לאט הצטבר חומר ואנו חוש־בים שספר יזכור לקהילת טרמבובלה והסביבה ימלא את תפקידו בהנצחת זכרם של קדושינו, וימצא את דרכו ללבותיהם של הדור הצעיר, בניהם של יוצאי טרמבובלה והדורות הבאים.

ואחרונים אחרונים, בסדר ולא בחשיבות, אנו רוצים להרים על נס את חלקם במפעל „הספר" של חברינו צבי פלשנר ואליעזר טיר־קל, שלא חסכו עמל בעבודת העריכה ועשו את מלאכתם באמונה ובכושר רב. יישר כוחם.

תודתינו וברכותינו לכל חברי ארגון יוצאי טרמבובלה והסביבה, שהשתתפו בכתיבת הספר הזה ונדבו את תרומתם למימושו.

תודה והוקרה לחברינו אברהם ווייסברג, יושב ראש ארגון יוצאי טרמבובלה בניו יורק, לוועדו ולחבריו, שתמכו במפעל הזה בחומר וברוח. תהי משכורתם שלמה.

מ. ז.

טרמבובלה, תיאור כללי

צבי פלשנר

טרמבובלה עיירתי

טרמבובלה, עיירתי שלי,
מדוע ייהום לך לבי?
ושמך, כי אזכיר,
קרביי בי יסעיר?
ידעתי, היית לי אם מולדת,
אף כי בארץ זרה ובוגדת.
בך גדלתי, אווירך נשמתי,
בחיקך חלומותיי רקמתי.
בך חיו הוריי ואחיי,
פעלו ויצרו יהודיי.
בך ינקו תינוקות חלב אמותיהם,
ילדים למדו מפי מוריהם ורבותיהם.
בך לבלבו נערים ונערות
ופרחו אהבות טהורות.
בך חופות הועמדו,
בנים ובנות נולדו,
וזקנים, בבוא יומם,
נאספו אל עמם...
בך פרחו לתהילה
חיי הקהילה...
בך הגו בתורה
ורכנו על הגמרא.
בך יקדה בתמידות
אש החסידות...
בך גדל משכילים דור,
צמא ליופי ולאור.
בך תססו תנועות נוער
באור אידיאות וטוהר.
בך התהלכו בגאון

חולמים על ציון.
כך שרו שירתם היוקדת
הכמהים לעלות למולדת.
ועתה ?...
הגם עתה גשר נטוי על גניזנה הנהר,
והוא זורם, שוטף בשלווה כבעבר,
ואינו עולה על גדותיו וסוער,
ואינו מציף, הורס סביב וסותר ?
וצלולים ולא אדומים כדם המים,
ובהירים הפרושים מעל השמים,
ואינם שחורים כזפת שחור ?
והשמש שולחת קרני אור,
והכוכבים עודם מאירים בלילות
ובשלווה קורצים עיניים בסוד ?
והאדמה המוריקה, רחבת הידיים,
אינה רועדת מתחת לרגליים ?
ואנשים מתהלכים ובפיהם צחוק,
והיא אינה פוערת פיה לצעוק ?
והיא אינה פולטת גפרית ואש,
ואינה בולעת אותם בלועה הגועש ?
וה,מונסטיר׳ עומדות חומותיו ?
לא נזדעזעו יסודותיו ?
והוא מלטף במבט חביב
הצוהלים סביב סביב,
ואינו רוגם באבניו
את העוברים על פניו ?
וה,זמק׳ עדיין על תלו עומד ?
הוא לא שקע ? הוא לא התמוטט ?
וחז׳נובסקה זופיה,
עינה עדיין צופיה ?
עומדת זקופת גו,
דרוכה, אמיצת לב,
מבטה חודר, קורא, מזעיק
ובידה להב סכין יבריק ?
האם בושה לא תכסה את פניה

על כי לא טבלה אותו בדמיה
לאחר שראתה במו עיניה
בקלון שתיקת בניה!
והבתים היהודיים עומדים שם,
מבהיקים, זוהרים בלובנם,
וקירותיהם לא יזלגו דמעות
על אלה שהיו בתוכם ואינם עוד?
ומעל הגגות
יונים הוגות
ושרות שיריהן, כרגיל?
האומנם כן?
הייתכן?
אך אחת יודע הנני
וצמרמורת תאחזני,
כי ריקה ועלובה את, עיירתי שלי,
כי מתהלכים בך רק איבן ווסילי...
לכן ייהום לך לבי,
טרמבובלה, עיירתי שלי,
ושמך, כי אזכיר,
קרביי בי יסעיר...
אף כי נקפו שנים עשרות,
את מוסיפה בי לחיות.
דם יהודייך בדמי גועש
וזכרם הבוער בי כאש —
חרות על לבי הנוטף,
ונפשי בי תתעטף...
עד אחרון יומי
אראם בחלומי...
ומלבי לא יסוף היגון
עד יומי האחרון...

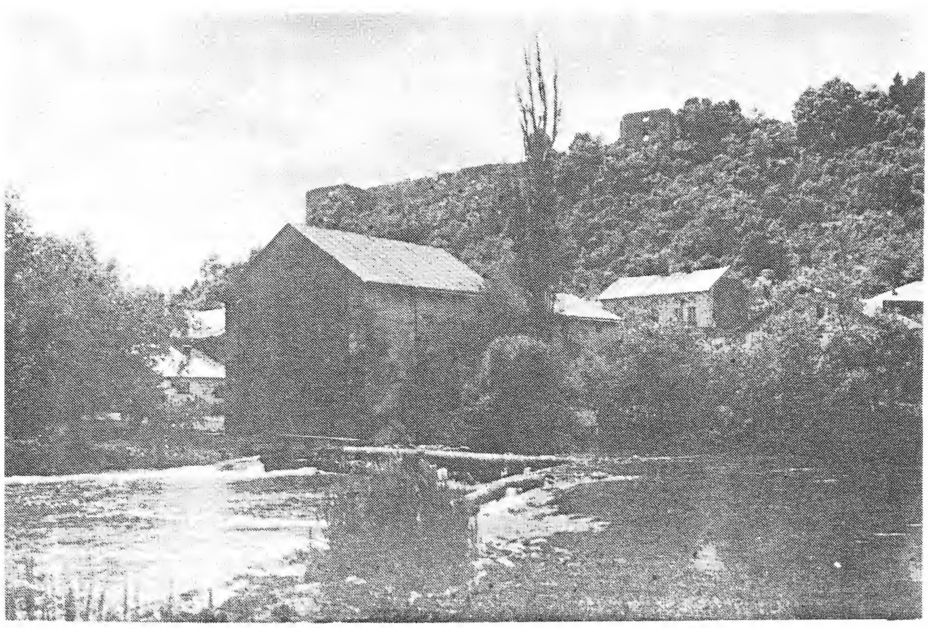
מאיר זלצר

טרמבובלה כפי שאני רואה אותה

טרמבובלה שוכנת ברמת פודוליה, שחלקה המערבי השתייך עד למלחמת העולם השניה לפולין. רמה זאת מתנשאת עד לגובה של 400 מ׳ מעל פני הים. טרמבובלה מצטיינת ביופיה הטבעי וסביבתה נקראת שווייצריה הפודולית.

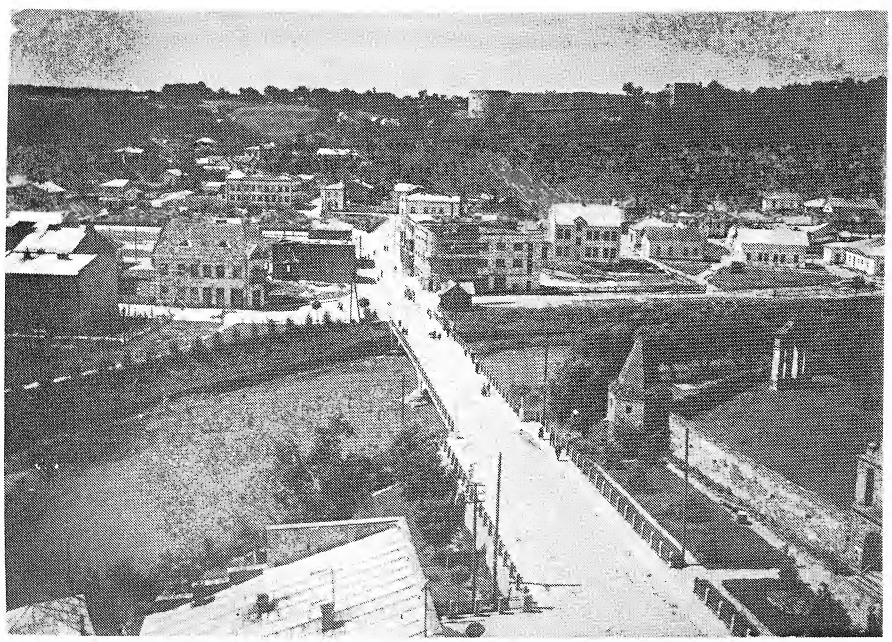
טרמבובלה נמצאת על קו מסילת הברזל טרנופול—צ׳ורטקוב. המרחק ממנה לטרנופול שבצפון מערב הוא כ־30 ק״מ. בדרומה, במרחק דומה, נמצאת קופיצ׳ינצה.

העיר טרמבובלה נמצאת בעמק נהר הגניזנה, לרגלי חורבות המבצר. היא מחולקת לעיר העתיקה שלרגלי המבצר ממערב לגניזנה ולעיר החדשה, ממזרח לה.

מראה ה„מבצר" מצד מזרח

גבעת המבצר וחורבותיה היא הפאר של טרמבובלה. הטיול במעלות הגבעה, בחורשות האורנים המצילות והריחניות, האוויר הצח, מראות הנוף המרהיבים, המשתרעים למרחקים, היה חלק חשוב של עונג שבת ליהודיה. נערים וזקנים, נשים וילדות, היו מת־הלכים בה בשובה ונחת, נושמים את האוויר המרענן, ונהנים משלוות המקום ומיופיו. גבעת המבצר היתה משרה מצב רוח מיוחד על המ־טיילים, מצב רוח של התרוממות והזדככות. בגבעת המבצר לא נש־מעו צווחות ולא רעש. אווירתה היתה מעדנת ומרגיעה.

המבצר ונהר הגניזנה

אחרי שתי חורשות האורנים השתרע יער עצים נושרים עד סטרוסוב בצפון מערב.

במורד גבעת המבצר, מצד מערב, זרם פלג הדמוחלץ, ובשנות השלושים הוקמה במקום בריכת שחיה מודרנית ויפה.

לרגלי הגבעה, מצד דרום, נמצאת באר מיים חיים, שקראו לה באר טרנובסקי, ובשבתות היו יהודים באים ממרחקים לשתות ממימיה הצוננים.

ממול, לצד דרום, נמצאת גבעת הפוקרובקה, ועל ידה תחנת החשמל.

באמצע העיר זורמת בניחותא הגניזנה. לחופיה נמצאות שלש טחנות קמח ומעליה נמתחים שלשה גשרים — שנים להולכי רגל ולכלי רכב וגשר רכבת אחד. עקב המלחמות המרובות, שהתנהלו בסביבה במחציתה הראשונה של המאה, פוצצו הגשרים האלה ונבנו מחדש. לאורך הגניזנה נמצאים כמה וכמה חופי רחצה, שמרבית תושבי העיר נהנים מהם בחודשי הקיץ. וכשהיא מכוסה מעטה קרח בחורף, מחליקים עליה בני הנעורים.

הרחוב הראשי נמצא בצידי הכביש טרנופול—קופיצ׳ינצה, והוא נקרא עד למלחמה רח׳ חשנובסקה, לזכר ולכבוד גיבורת המקום מן המאה ה־17, זופיה חשנובסקה, אשר פיסלה נמצא על הר המב־צר. חלקו העיקרי של הרחוב משתרע מכיכר העיר, בכוון לפלבנובקה. שם נמצאת הצרקיב (הכנסיה היוונית קתולית), ה„דום נרודני״, ה„סוקול״, שהיה בית התרבות והספורט הפולני, הכנסיה הקתולית החדשה, בית המלון פישר, בית דויטש, בית דרימר־קפל ועוד בתים יפים. בסימטה שליד בית־המלון נמצאת תחת הרכבת.

במרכזה של העיר נמצא בית העיריה — המגיסטראט, המינזר הברנרדיני, ומלבדם רק בתי יהודים: בית מרדכי פלוין, שבו גרה משפחתו ובו היתה גם חנות הברזל שלו, חנות הבדים של בתו טאובה גינסברג ושל בתו רבקה רודולף. על ידו היה בית אחיו, חיים פלוין.

ממול היה בית הקהל היהודי, שבו היה למטה בית המרקחת של זילברג, חנות הבדים של משפחת מלנר וחנות הברזל של הרש ווייסברג. למעלה היה בית הכנסת „קולטוס קלויז״ ומשרד ועד הק־הילה. לידו מצד ימין היה ביתו הדו־קומתי של יהודה קולין ובקומת הקרקע שלו היה איטליזו. מצד שמאל של בית ועד הקהילה היה בית יצחק הרש ווילנר ובו חנות המכולת הגדולה שלו. הבית האחרון לפני המינזר היה ביתה של רוסיה זומרפלד, שבו גר, בין יתר הדיי־רים, ד״ר חיים קולין ובו היה גם משרדו.

הסימטה לאורך גן המינזר היתה מיושבת כולה ע״י יהודים. שם היה ביהכ״נ „בוטשינר״, שהיה בימי מלחמת העולם הראשונה, כשביהכ״נ „קולטוס־קלויז״ עמד בחורבנו, ביהכ״נ היחיד בעיר החדשה. שם גר יוסף קירבהולץ, שהיתה לו חנות ובית מלאכה לפחחות. שם גם גר אשר ווייסברוד שוזר החבלים.

החלק הישן של העיר היה מעבר לגשר המרכזי. מצד ימין של

הרחוב שנמשך בכיוון להר המבצר, נמצא האיזור שהיה מיושב כולו ע״י יהודים. שם היו רוב בתי הכנסת שבעיר: בית המדרש ובית הכנסת הישן (די אלטה קלויז), שניהם בבנין אחד, ביהכ״נ ההוסיאטיני, הקופיצ׳ינצר קלויז ויד חרוצים (ביהכ״נ של בעלי המלאכה). שם גם עמד, לפני שנשרף בשנת תר״ע או תרע״א, ביהכ״נ הגדול „די שול״. סמוך לנהר היה בית המרחץ, שאותו היו מפעילים בערבי שבתות, ושהשתמשו בו בעיקר אחינו בני ישראל.

בית רוסיה זומרפלד

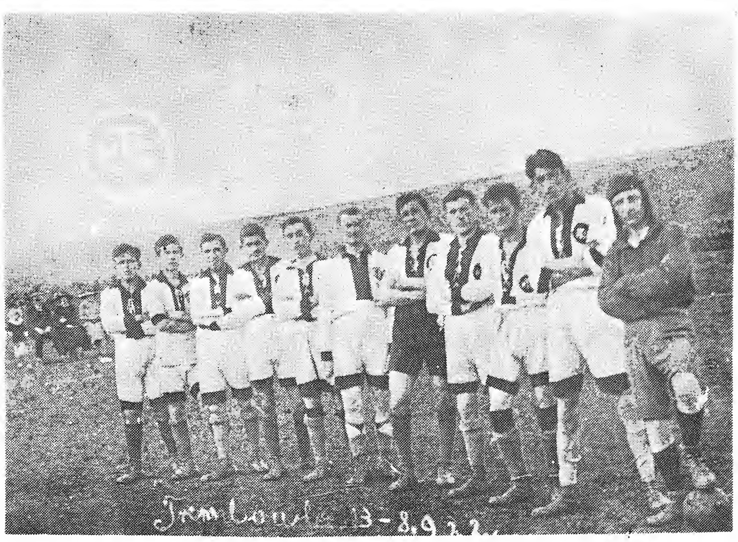
מצד שמאל, בכוון דרומה, נמשך העורק הראשי של העיר העתיקה, רח׳ סובייסקי. רחוב זה הוביל למונסטיר, חורבת מיבצר עתיק יומין בתוך יער עבות. לרגלי הגבעה שעליה מתנשאת החורבה, בכוון דרומה־מערבה, נשפכת הגניזנה לסרט, יובל הדניסטר.

טרמבובלה העיר מוקפת פרברים וכפרים. לצד מזרח — ה„סאדי״ (סודין ביידיש), הנקראים כך על שם גני הפרי המשובח המרובים. גדלים בהם עצי דובדבן וגודגדן טעימים, עצי תפוח טובים, החל מן הפפירובקה (על שם קליפתם הדקה כניר — פאפיר), המקדימים להבשיל, וכלה ברנטות, שקליפתם כעין העור המעובד, קשים מאד, המתגלים בכל טעימותם בימי החורף. האגסים למיניהם — החל

ב„קשע באריו״ הגדולים, שפנימיהם כנזיד הכוסמת למראה ושעולים עליו בטעמם — וכלה באגסים הקטנים, הנקראים „כל נדרי בארלך״ המתוקים המבשילים לתקופת יוה״כ. שזיפים רינקלודים, שעושים מהם ריבה — פובידלה. מרובים בהם גם שיחי הדומדמניות (וויינ־פרליך) וענבי הסנה (אגרסט). את הפירות, הירקות, התרנגולות, הברווזים וכד׳ מביאות נשי האיכרים בוקר בוקר, ובמיוחד בימי ג׳, ימי השוק, לשוק — ובעלות הבית קונות אותם ומביאות את שללן לבתים.

הסאדי נמצאים במעלה ההר, אחרי בית הקברות הנוצרי. בחורף מחליקים שם במגררות בדרך הבאה מלושניוב.

מצד צפון מזרח, על מדרון גבעה נמצאים השציאנקי. עוברים לשם על יד בית הקברות היהודי (לשעבר). באותו כוון, מעבר לנהר הגניזנה, מוליכה דרך המלך לטרנופול. שם, אחרי גשר מסילת הברזל, בצידו הימיני של הכביש, היה מגרש הכדורגל הטרמבובלאי. בשנות העשרים התקיימו שם משחקי כדורגל בין קבוצת „פורטונה״ הטרמ־בובלאית לבין קבוצות אורחים מחוץ לעיר. חברים ב„פורטונה״ היו מלבד גוי אחד או שנים, יהודים בלבד. נשיאה היה סאלק שטייניג־

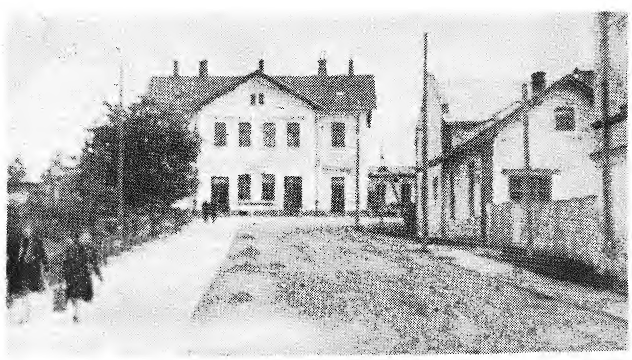
קבוצת הכודרגל „פורטונה״

אשכנזי, ושחקניה היו: דודק סאס, החלוץ הימיני המצטיין, הרץ המר־כזי, יולק איינלגר, פילק שכטר, איזיק קפל, בומבה איינלגר, השוער אלכסנדר קוטלרסקי ועוד. זו היתה הקבוצה הראשונה. היו בה, באגודת הכדורגל „פורטונה" חמש קבוצות. השלישית היתה קבוצת הצעירים, שיעקב שפיכר האילם שיחק בה כחלוץ מרכזי. לימים, בשנות השלושים הועבר מגרש הכדורגל דרומה, לפלנטי. בימים ההם היה מוניו פפרבליט הכודרגלן המצטיין.

הכביש לטרנופול עבר דרך הפרבר קרובינקה, שביערותיו צמח חות שדה תענוג לחך.

בכוון הנגדי, לדרום מזרח, עברה דרך המלך את הפרבר פל־בנוקה, שגרו בו כמה משפחות יהודיות ושעתיד היה להפך לשדה קטל ליהודי טרמבובלה.

יתר הכפרים בסביבה היו: לושניוב, בוריצ׳ובקה, דולהה, אוסטרובצ׳ק, זאסציאנוצ׳ה, סמנוב, פודהייצ׳יקי, מוגילניצה, דאראכוב ועוד.

תחנת הרכבת בטרמבובלה

למחוז טרמבובלה השתייכו העיירות: סטרוסוב, יאנוב, בודזנוב.

מוסד חשוב מאד בעיר היא הרכבת. היא מהווה את החוליה המקשרת עם העולם החיצון, ובואה ויציאתה קובעות את הזמן בדייקנות יתירה, במקום שעון. שלוש רכבות נוסעים ביום בשני הכיוונים, היו מקשרות את תושבי טרמבובלה עם העולם, מלבד רכבות המשא. המסילה נמתחה מטרים מביתנו. דקות אחדות לפני עוברה היה המחסום יורד והעגלות היו נעצרות.

לעיתות מלחמה היתה תנועת הרכבות ערה מאד. הן היו מסיעות חיילים וחומר מלחמה. על פי כיוון התנועה יכולנו להעריך את המצב בחזית.

אחרי פיצוץ גשר הרכבת עקב התקרבות החזית, היה משתרר לזמן מה שקט במסילה, ועשבים התחילו לצמוח בה.

בשנות השלושים המאוחרות הוכנסה לשימוש ה„טורפדה״, שני קרונות אקספרס בקוו לבוב—צ׳ורטקוב, שקיצרה את זמן הנסיעה במידה ניכרת.

מוסד חשוב ממין אחר היתה הגימנזיה. היא נוסדה בעשור הראשון של המאה כבי״ס תיכון ממשלתי ושימשה גורם תרבותי ממד־רגה ראשונה. הגימנזיה הקנתה השכלה כללית, והוותה פרוזדור להש־כלה גבוהה. היא שימשה גם כגורם להתבוללות בתרבות הפולנית, על אף הרוח הציונית ששררה ברחוב היהודי, והיא התחרתה בחינוך המ־סורתי. הדיבור הפולני היה השולט והפולניזציה התקדמה במהירות.

טרמבובלה, שהיא עיר עתיקה מאוד, היתה עיר מחוז, סטא־רוסטבו בימי השלטון הפולני. בראשה עמד הסטארוסטה.

טרמבובלה היתה מאז ימי קדם עיר חופשית. זאת אומרת שהיא לא היתה קניינו של אדם אחד, רוזן או דוכס, אלא מקום מגוריהם של אזרחים חופשיים. היא היתה, בדומה לפשמישל, מושבו של נסיך רוטני. בתקופה מסויימת משל בה הנסיך דאנילו.

המבצר שימש מגן מפני התקפותיהם של הטורקים והטטרים, שכנראה השתלטו לא פעם על האיזור כולו.

מפורסמת במיוחד היא המערכה נגד הטורקים במאה השבע עשרה, בימי סובייסקי.

בעת ההיא היה מפקדו של האיזור הרוזן לבית חשנובסקי. בימיו ערכו הטורקים התקפה עזה על המבצר, ומפקדה הרוזן היה בדעה להיכנע. ואז, בשבתו עם מריעיו במועצה ערב הכניעה, הופיעה הרוזנת פתאום באולם למועצה ופיגיון שלוף בידה. היא כיוונה את הפיגיון אל לבה ואמרה שתפגע בעצמה, אם המפקד יבצע את זממו.

הופעתה האמיצה הפיחה עוז רוח בנוכחים והם החליטו שלא להיכנע, אלא להילחם. ובסוף בא המלך סובייסקי לעזרתם, והם ניצלו משיעבוד ומבושה.

לזכר המאורע הזה התנוסס באמצע כיכר המבצר פסל הרוזנת ופיגיון בידה בתנוחה פתטית מאד.

עם חלוקתה השלישית של פולין בשנת 1795 נפלה טרמבובלה והאיזור כולו לידי קיסר אוסטריה הונגריה והחבל כולו נקרא גליציה. טרמבובלה היתה מעתה בגליציה המזרחית, שבירתה היתה לבוב — למברג.

זופיה חשנובסקה גיבורת טרמבובלה

בראש העיריה — המגיסטראט עמד הבורמיסטש. היו גם חברים יהודים במועצת העיר. אבי סבי, נפתלי זלצר ז״ל, היה חבר מועצת העיריה וקראו לו נפתלי רדניק (בערך באמצע המאה ה־19).

לקהילה היהודית היתה מידת מה של שילטון עצמי. בראשה עמד ראש הקהל — הקולטוס פרזידנט. אחרי מלחמת העולם הראִ־שונה כיהנו בתפקיד זה יצחק הרש ווילנר, פרופסור גולדבלאט, איזיק פודהורצר, פרופ׳ פרנצוס, ד״ר שטרן.

משנת 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה באוגוסט של אותה שנה, ועד שנת 1920 היתה טרמבובלה זירת קרבות שהתנהלו בתקופה ההיא.

באוגוסט 1914, אחרי פרוץ המלחמה ועם התקדמות הצבא האוסטרי לרוסיה, הובאו יהודים מקמנץ פודולסקי וערים רוסיות אחרות כשבויים לטרמבובלה. זוכר אני את הזעזוע של יהודי טרמ־בובלה בראותם את אחינו בני ישראל מובלים כשבויים. קיבלו אותם בחמימות והגישו להם מזון ועזרה.

ההתקדמות האוסטרית לתוככי רוסיה לא ארכה זמן רב. עד מהרה התהפך הגלגל והאוסטרים נאלצו לסגת. אז נפל פחד הרוסים על היהודים ורוב רובם ארזו חבילות קטנות או גדולות ויצאו את העיר. לא ידוע לי על תושבים פולניים או אוקראיניים שברחו מפני הרוסים. מן הפליטים היהודיים היו שהגיעו במנוסתם עד ווינה ונשארו שם עד אחרי המלחמה.

התחילה תקופת הכיבוש הרוסי, שנמשכה שלש שנים. עם כניסתם שרפו הרוסים בתים רבים במרכז העיר, דבר תמוה מאד. על מעשה זה חזרו שוב כשנאלצו לסגת ב־1917, מה שמובן יותר.

בשנת 1915 ערכו האוסטרים התקפת נגד והגיעו עד בוטשץ׳. הדי ההפגזה הארטילרית הגיעו משדות הקרב עד טרמבובלה. אך ההת־קפה נהדפה והרוסים נשארו עוד שנתיים.

בשנת 1916 שמענו על מותו של הקיסר ושמועה זו העציבה אותנו מאוד, כי הלא הקיסר פראנץ יוסף היה שולט מתון ונערץ על היהודים.

בקיץ 1917 באה התקפה משותפת אוסטרית—גרמנית. בכליון עינים ציפינו לבואם של הגרמנים „שלנו״. היו הפצצות מן האוויר, שהפחידו אותנו מאוד. הפעם נסוגו הרוסים והנסיגה נמשכה ימים רבים.

יום אחד ראינו תכונה רבה בגמנזיה שעל יד ביתנו, ששימשה כבית חולים. בית החולים פונה והריהוט הוצא אל החצר ונערם באמצע. לפנות ערב הוצת הבנין. השריפה היתה גדולה מאוד ואנחנו חששנו שהיא תתפשט ותגיע אלינו. כל הלילה עמדנו בשער הבית, מוכנים לכול. השריפה לא התפשטה, למרות שחיילים רוסיים לא הרשו לשכנים לכבות אותה. למחרת בערב פוצץ גשר הרכבת ובבוקר היו הגרמנים בעיר.

הגרמנים התקדמו לתוך רוסיה ובעיקבותיהם באו האוסטרים.

הגיע וולריאן הק, מנהל הגימנזיה שמלפני המלחמה והגימנזיה נפתחה (בשני הבנינים החד־קומתיים שנשארו מן השריפה). היו בחי־נות כניסה, ונתקבלתי כתלמיד הגימנזיה.

עם סוף שנת הלימודים בקיץ 1918, התמוטטה הקיסרות האוסטרית הונגרית ונגמרה המלחמה במערב. אבל לא במזרח. על ידי הסדר מיוחד נימסרה גליציה המזרחית על ידי האוסטרים לאוק־ראינים, שייסדו מדינה אוקראינית עם צבא משלהם ועם מטבע משלהם (גריבני וקרבובנצי). הלימודים בבתי הספר נפסקו ובמקום זה נוסדו קורסים פרטיים בבעלותם של פרנצ׳וק ומזור, בתשלום. הלימודים בהם נימשכו חצי שנה ואחר כך ניפסקו.

המלחמה בין הפולנים והאוקראינים השתוללה באותה עת באיזור ובקיץ 1919 נכנסו הפולנים לטרמבובלה. שוב נפתחה הגימ־נזיה, הפעם בהנהלתו של קורץ׳. בשנת 1920 הוביל פילסודסקי את הצבא הפולני, הלגיונים, עד קיוב. הבולשביקים ערכו התקפה נגדית ובמהלכה פלשו לטרמבובלה.

השלטון הקומוניסטי היה משונה מעצם טבעו. היו קונטרי־בוציות (החרמות בכפייה), עד שהצבא הפולני בשיתוף עם פטלורה הדף את הבולשיביקים ונחתם שלום.

הגבול שליד הזברוץ׳, שלפנים היווה את קו הגבול בין אוס־טריה—הונגריה ורוסיה, חזר להיות מחדש הגבול בין פולין לרוסיה.

משנת 1920 עד 1939 שלטו הפולנים בטרמבובלה. מלחמה לא היתה, אך היה דיכוי של היהודים והאוקראינים — הפציפיקציה. היתה מלחמה כלכלית, היה בויקוט, היתה walka gospodarcza owszem של סלבוי — סקלדקובסקי והיה נומרוס קלאוזוס באוניברסיטאות. הנוער היהודי, בוגרי הגימנזיות, למדו משפטים ופילוסופיה (לרוב למדו בבית ונסעו לבחינות ללבוב ולקראקוב), ואלה שידם היתה משגת, למדו בחוץ לארץ ואחר כך היו צריכים לעבור נוסטריפיקציה.

בשנים שלאחר מות פילסודסקי בשנת 1935, הלכה האנטי־שמיות והתגברה בצעדי ענק, בעיקר בהשפעת היטלר. היו פוגרומים — בגרודנו, ביוני 1935, בפשיטיק, במרץ 1936, במינסק מזוביצקי, ביוני 1936, באודז׳בול ועוד. (י׳ דאווידוביטש : די פוגרומן, פריז 1936).

הפולנים חשבו להיבנות מהסתת היטלר נגד צ׳כוסלובקיה וביימו מערכה בענין צ׳שין ושלונסק זאולזנסקי. בטיפשותם ובעזותם

חיזקו את ידי היטלר והחלישו את צ׳כוסלובקיה, שיכלה להיות בת־ברית יעילה נגד האויב המשותף.

באוגוסט 1939, אחרי שנחתם חוזה ריבנטרופ־מולוטוב, נפקחו עיניהם של הפולנים, אבל אז היה כבר מאוחר מדי. הגרמנים ישבו כבר אז בסלובקיה, משם באו המפציצים הראשונים שהפציצו את טרמבובלה, ב־12 בספטמבר, בהפצצה שבה נהרג חיים דרימר ז״ל.

ב־1 בספטמבר 1939 פרצה המלחמה והגרמנים יצאו לכבוש ולהשמיד את פולין, ואחר כך את העולם כולו. הרוסים נכנסו ב־17 בספטמבר 1939 לחלקה המזרחי של פולין וללא מאמץ וכמעט ללא קורבנות סיפחו את מחציתה של פולין. מעתה היתה טרמבובלה לחלק של זאפדנאיה אוקראינה.

בטרמבובלה, שלפי ההשערה היו בה כ־10,000 תושבים, גרו 1,500 יהודים בערך. טרמבובלה היתה בגליציה ובדרך הטבע היו יהודיה מן הטיפוס הגליצאי. הם היו אוהדי התרבות הגרמנית, משׂכילים וחצאי משכילים, ששפתם היתה מתובלת בביטויים גרמניים, שנשאבו מלשונם של גיתה, שילר, הינה ולסינג. אולם בימי עצמאותה של פולין חדרה השפה הפולנית וגינוני נימוסיה יותר ויותר לרחוב היהודי, וההורים הירבו לדבר עם ילדיהם בשפתם של מיצקיביץ׳ וסלובצקי. ההסתגלות לתרבות הפולנית התקדמה בכלל בצעדי ענק, כפי שצויין לעיל. הנוער דיבר פולנית ורק פולנית וקרא פולנית — סיפרות פולנית מקורית ותרגומים מן הסיפרות העולמית בשפה הפולנית. בשטח זה פעלה הרבה הסיפריה „עבריה״ בהנהלתם המסורה של הקדושים: דוד גרינברג, בומבה אינלגר, דוד מרגולייס ז״ל, וייבלח״א דורה ופנחס נוימן. הסיפריה „עבריה״ שימשה לנוער וגם למבוגרים בטרמבובלה אשנב לעולם הרוחני הרחב ותרמה רבות לרמה התרבותית של תושבי טרמבובלה היהודיים.

התנועה הציונית על כל גווניה ופלגיה היתה המקובלת והשלטת בחייהם של יהודי טרמבובלה. ד״ר לנדאו היה המנהיג הציוני ללא עוררין, עד שיצא לגור בלבוב. יהודי טרמבובלה קראו את העתונות הציונית, את ה„חבילה״ בפולנית (אולי גם את ה„נש פשגלונד״ הוורשאי ואת ה„נובי דזנניק״ הקראקובי) ואת ה„היינט״ ביידיש. בכל בית היתה הקופסה הכחולה של הקק״ל, שהפרוטות נתרמו אליה בכל הזדמנות.

הסיו נויבאור הי״ד, הצעיר החינני והמוכשר הטרמבובלאי, היה מנהיג הנוער הציוני בטרמבובלה לפני שעבר לקאטוביץ, ונפתלי וויינראוב ז״ל היה כבר אחרי מלחמת העולם השניה בהנהלת „חרות״ בת״א־יפו.

גורם השכלתי פולני ממדרגה ראשונה היתה הגימנזיה הממ־לכתית, שכבר דובר עליה. היה זה רק טבעי שבוגרי ביה״ס היסודי נירשמו לביה״ס התיכון המקומי, במטרה לרכוש דעת ותעודת בגרות, שאמנם לא הבטיחה קריירה אקדמית ודאית. תלמידי הגימנזיה היהודיים היו מיעוט, אם גם למעלה מן היחס המיספרי לאוכלוסיה הכללית.

היחס של הרוב הנוצרי לתלמידים היהודיים היה הוגן למדיי. התלמידים הנוצריים לא נמנעו מעזרתם בלימודים של חבריהם לכתה היהודיים, לא רק בשפה הגרמנית.

שיעורי הדת לתלמידים היהודיים ניתנו על ידי מר ריזברג ז״ל, והם הצטמצמו ללימוד היסטוריה על פי ספריהם של ד״ר מאיר בלאבן וד״ר שיפר.

הלימודים בכתות התחילו בתפילת הפצ׳יז׳, שנאמרה בעמידה, ובזמן שהתלמידים הנוצריים היו מצטלבים, עמדו היהודים בידיים שלובות על חזיהם.

היו תלמידים שלמדו אחה״צ לימודים יהודיים (תנ״ך ותלמוד), אולם הם היוו מיעוט.

בגימנזיה לימדו כמה וכמה מורים יהודיים. המורה להיס־טוריה היה פרופ׳ מילדבורם, שלימד לפני מלחמת העולם הראשונה וחזר ללמד אחריה. כמוהו פרופ׳ גולדבלאט, המורה לגרמנית, פרופ׳ פרנצוס לימד שנים רבות מתמטיקה. גרמנית לימד מאוחר יותר ד״ר טופרמן. היה מורה יהודי אחד לפולנית: ד״ר פרנקל, שהשתדל להיות פולני יותר מן הפולנים. המורה הצעיר ליטמן לימד מתמטיקה, שלימים פוטר בשל השקפותיו והפך לעסקן ציוני.

בביה״ס היסודי לימדה ז׳ניה קצ׳קה לבית גרינברג.

ישראל גליפז

חיים יהודיים בטרמבובלה

„ילדות היא מולדת ואין כל הבדל
היכן ראינוה, אם כאן אם שם.
היא הגרעין למרחב הגדל
והיא נקודת טבורו של עולם".
(מתוך „מאיר הכליזמר נעשה קומיסר"
„אור זרוע" לשמשון מלצר עמ' 226).

מראה כללי של העיר טרמבובלה מהמצודה (שלאס)

לא פעם, עוד לפני שקראתי וראיתי את קטע השיר הזה השבתי שמולדתו האמיתית של כל אדם היא הארץ בה נולד. היא מתמזגת אתו כל ימי חייו, ברצון וגם שלא ברצון. ראשית נשמר בזכרון הנוף, אם גם פרטים אחרים אינם נשמרים בו תמיד. כשאני שומע את השיר „ארצי ארץ הרים וגיא לה", אני רואה בדמיוני את טרמבובלה. גם היא היתה גיא מוקף הרים. כשבאתי ארצה בשנת 45 וביקרתי אחרי כמה חודשים בצפת ועליתי למצודה חשבתי שאני רואה את ה„שלאס" הטרמבובלאי. גם היום, כל פעם שאני מבקר או מתאכסן בצפת, איני מהסיר ביקור במצודה, המזכירה לי כמו בתמונה חיה, את עיר מולדתי עם ה„שלאס".

הבה אפרוש לפניכם את התמונה: הנני עולה ל„שלאס", העליה אינה קשה, ביחוד אחרי שהרחיבו ותיקנו את הכביש המוביל עד המצודה, הכביש שנהרס והתקלקל בשנות מלחמת העולם הראשונה ושופץ אחר־כך, כדי שיוכלו להעפיל בקלות עד הפסגה ולטייל מסביב על חומת האבן. ובכן, כשהעפלתי לפסגה והפניתי פני לאותו צד, ממנו נראית העיר ונהר הגניזנה החוצה אותה, ולא היערות המקיפים את החומה משאר הצדדים, הנני רואה את העיר כמו על כף היד, רואה את רצועת הנהר גניזנה החוצה את העיר ומחלקת אותה ל„אלטע שטאט" ו„נייע שטאט", אף פעם לא ידעתי בילדותי איזו הישנה ואיזו החדשה.

אנחנו שגרנו מעבר לנהר, בגדה שבה נמצא ה„שלאס״ אמרנו תמיד: אנחנו הולכים „אוף יענער שטאט״ שם גרה הסבתא שלנו אלטע ז״ל (אמה של אמי). אני רואה מפסגתו של השלאס את שני הגשרים הגדולים, הנמתחים על הגניזנה, הקרוב לרגלי החומה, שנהרס ע״י הרוסים במלחמת העולם הראשונה ונבנה מחדש עם תחילת ממשל פולין. מעברו השני של הגשר מזדקרת הכנסיה עם חצי הסהר בראש גגה, לזכר מלחמות הטורקים במקום, אחרי שנבנתה בימי פולין כנסיה חדשה. במרכז החלק השני שמעבר לגניזנה, נהפכה כנסיה זו למנזר ברנרדיני. איני יודע בדיוק לאיזו מטרה שימשה הכנסיה.

קבוצת נוער טרמבובלאי במבצר

זכורני רק שתפסה שטח גדול וגן מוקף חומה, שהגיע עד לנהר, מהצד הפונה ל„שלאס״ ומעברו השני עד לבתים שבשוק הישן. מול בית העיריה „מגיסטראט״ בלע״ז. הגשר השני החדש נבנה בימי ממשלת פולין על ה„פלנטי״. במרחק מה מה„פלנטי״ היתה המשחטה היהודית שעברה הרבה שיפוצים בימי פולין, אבל לא העבירוה

משם, גם אחרי שה„פלנטי" הפכה למרכז מסחרי, ובו בזר וחנויות.

יכול להיות שהיו עוד מעברים וגשרי עץ קלים, שנמתחו למעבר על הגניזנה שנקראו „קלאדקעס", כמו זו על „הפלנטי" לפני שנבנה הגשר הגדול והחדש, אבל אלה היו מחוץ לעיר.

אני ממשיך להעיף מבט הישר מהחומה לרגלי ההר ורואה שם בתים צפופים, בני קומה אחת או שתי קומות, את בית המרחץ העירוני, הסמוך לנהר וטחנת הקמח של ז׳בסקי, בתי הכנסיות, בית המדרש ו„אלטע קלויז", הנמצאים בבנין אחד ועל ידם הוסיא־טינער קלויז, בדרום קופיציניצער קלויז גבוה משאר בתי הכנסת והוא בעל שתי קומות וקרוב ביותר אל הכביש המוליך אל הגשר הראשון, המעבר העיקרי לצד השני של הנהר, מול הקופיציניצער קלוז, בנין התלמוד תורה, בשותפות עם „יד חרוצים" הוא בית הכ־נסת של בעלי המלאכה, שהתחילו לבנות בנין מפואר, אבל לא היו להם אמצעים לגמרו. אז בא קלמן אלי מארצות הברית (את שם משפחתו איני זוכר), שהיה קרובו של ר׳ ישעיה בער שוכברג המלמד, סבה של שרה וקוזיע אנטנער. הנהלת יד חרוצים עשתה הסכם עם ר׳ קלמן אלי לגמור את הבנין ולהוסיף עוד שתי קומות שבהן ישכון התלמוד תורה, זה ששימש אחר־כך, בחלקו, בית ספר עברי בזמנים מסוימים. לחלק מהמלמדים בעיר גם נתנו שם חדרים לכתותיהם. חדר או שני חדרים מהבנין, קיבלה בסוף שנות השלושים תנועת בני־עקיבא ברשותו של הרב, שהיה אפוטרופוס על הבנין.

אני ממשיך להעיף עוד מבט ורואה את כל הכיכר הריקה, הנקראת ה„פלאנטי" שבחלק ממנה נבנה בשנות השלושים השוק. נראים לי כרי מרעה וגם שדות ירוקים, המתמשכים דרום מערבה עד לקסרקטין שהשתרעו הרחק באותה גדה, בה נמצא ה„שלאס".

אני ממשיך להשאר על עמדתי בפסגת ה„שלאס", פונה קצת ימינה ורואה ממול את ה„פוקרובקה". בלכתי ברחוב סוביסקי תמיד נדמה לי שזה הר גבוה הרוצה לבלוע את העיר. הרבה בתים דבוקים בו. הם בנויים בצלעו, כאילו חוסים בצלו. שם היו בתים של משפחות יוסי אוקסנהורן, בתו אדל ברוסט, וועלוועלי ברילר, ניסנבוים, גרשון כץ ועוד אחרים.

מה„שלאס" כל ה„פוקרובקה" נראתה כגבעה קטנה, אבל במבט מן העיר עשתה רושם של הר גבוה ותלול. כשהעפלתי בשביל הרחב עד לשיא הפוקרובקה, יכולתי לראות לרגליה עמק קטן, כעין

בור גדול ורחב, שנקרא „טול" הנראה כלוע הר געש גדול, לשם רצנו לפעמים לשחק „קיטש קאמפע" וכדרוגל, כי למטה היה שטח ישר וחלק, שהספיק בקושי למשחקים אלה.

אחרי ששבעו עיני ממראה נוף זה יכולתי לראות מרחוק, מכל הצדדים של חומת ה„שלאס" רק יערות, תופעה נדירה בחלק זה של גליציה המזרחית. רמה זאת, לפי מיקומה הגיאוגרפי, נקראת

קבוצת מטיילים במבצר

פודוליה ורבו בה השדות על היערות, אבל ה„יאר" הטרמבובלאי (כך הוא נקרא בגיאוגרפיה הפולנית) העמק היפה והפורה, היה מוקף רכסי הרים וגבעות, שעליהם צמחו יערות, כגון יער סטרוסוב בהמשך ה„שלאס" ויער קרובינקה ממול. ומהצד השני דרומה של ה„יאר"

הטרמבובלאי היו גבעות ה„מונאסטיר" ונהר הסרט לרגליהם, שהגני־זנה היתה אחד מיובליו.

שם לרגלי המונסטיר, השתפך נהר הגניזנה אל הסרט שהיה אחד מיובליו העיקריים של נהר הדניסטר. הדניסטר היה הגבול בין פולין ורומניה, במשך זמן קיומה של פולין, עד מלחמת העולם השניה. מן המונסטיר השתרעו יערות על יד הכפרים: סלובודקה, זאלאביה, זשצינוטשה, הומניסק סמנוב, מאלוב ועוד, עד גבעות הפוק־רובקה. נפלא ביחוד היה המראה מה„שלאס" על העיר בליל ירח. בעת שנהר הגניזנה החוצה את העיר היה נראה כרצועת כסף מקסי־מה ביופיה.

המנסטיר

אני זוכר בעיקר את רחוב סוביסקי, כי לאורכו מהקסרקטין (שבו חנה הגדוד התשיעי של חיל הפרשים) עד בתי הכנסת, היה מיושב כמעט כולו יהודים, כולל הסמטאות, שהיו צמודות לרחוב הראשי הזה, אם כי, גם כמה תושבים פולניים ואוקראיניים היו ברחוב הזה. הוא שימש רק בחלקו גם כרובע היהודי, כשהגרמנים

צמצמו את שטח ישיבת היהודים לפני האקציות ומדי פעם הצרו את מושבם, אחרי כל אקציה, כדי שיוכלו לרכזם בשטח יותר קטן.

הקטע האחרון היה מבית איצ׳ע בריללער עד בתי זישיע קעפל, בסיבוב לרחוב זשטינוצ׳קה, רחוב שבו גם בימי הפולנים, לא גרו יהודים והיה מאוכלס בדלילות. גרו בו כמה איכרים, שהיו להם גינות ואפילו שדות תבואה סמוך לביתם.

רחוב זאסטיאנוצ׳קה הוביל בכביש רחב לפוקרובקה מצידה השני, וכפי ששם הרחוב מעיד, היתה זאת הדרך שהובילה דרך הפוק־רובקה והבוסתנים הקטנים (קליינע סודען) לכפר זאסטיאנוצ׳ה וכפרים אחרים.

בית הכנסת „קולטוס קלויז"

מעבר לנהר גניזנה היו פחות יהודים מאשר בחלק זה. שם לא היו מרוכזים, כמו בחלק שגבל עם ה„שלאס". בחלק זה, לא רחוק מה„שלאס" היו מרוכזים רוב בתי הכנסת שבעיר, כי בחלק השני של העיר מעבר לגניזנה היו רק שני בתי כנסת, „בוצ׳ינער קלויז" ו„קולטוס קלויז". המקור של השם „בוצ׳ינער קלויז" לא ידוע לי אבל „קולטוס קלויז" היה עיזבון של יהודי מרוסיה. המקום שימש אחרי מותו כבית כנסת ומועצת הקהילה, בה התקיימו הישיבות של המועצה. מספר היהודים שהתפללו בבית כנסת זה הגיע בקושי למנין בימי חול.

החיים מעבר לגניזנה מצד המצודה ובתי הכנסת במרכזם

בשבילי הסיסמה ילדות זו היא מולדת, שרשמתי בראש פרק זה, אינה רק סיסמה אלא גם אורח חיים. סביבתי מילדות היתה רק עברית ויהודית. לא היה לי הרבה קשר עם הגויים והשקצים, מאחר שלא ביקרתי בבית הספר הממשלתי העירוני רק למדתי באופן פר־טי. היו לי רק כמה חברים נוצריים מילדי השכונה. גם חברים יהו־דיים היו לי מעט מאד. כבר בילדותי הייתי מנוי קבוע בספריה „עבריה" שנוסדה בשנות העשרים.

למרות השם המפוצץ „עבריה" היו בה בעיקר ספרים בשפה הפולנית, הגרמנית והאידיש. ספרי העברית הוו בה את החלק המז־ערי ביותר. האמת היא שקוראי העברית בעירנו היו מעטים מאד וזכורה לי עובדה מעניינת אחת, שפעם מנהלי הספריה שוחחו ביני־הם, כשהופעתי להחליף ספר, שהם נאלצים לרכוש סדרת ספרים חדשה בעברית, מאחר שכל הספרים העבריים בספריה, עברו תחת ידי ואין להם מה להציע לי לקריאה. כל זה אינו מונע ממני לציין ולהדגיש שפעולתה של הספריה היתה חשובה מאד, כי הפיצה הש־כלה בין הנוער בעיר ובעיקר מודעות לקריאה, בכל שכבות הציבור היהודי בעיר. ביחוד היתה לה השפעה רבה על הנוער שהוא כרגיל להוט אחרי קריאה.

עלינו לזכור כי על טלויזיה לא חלמו אז וגם הרדיו לא היה נפוץ עדיין בתחילת ממשל פולין עד שנות השלושים. המטפלים בספ־ריה הגישו לקוראים את מיטב יצירתה של הספרות הפולנית החדשה ומבחר הספרות העולמית שתורגמה לפולנית.

סביבתי, כאמור, היתה רק עברית ומאחר שאהבתי מאד את המסורת והדת, לא החסרתי תפילה בציבור גם לפני גיל הבר־מצוה. הייתי, אפוא, נוהג פעמיים ביום לטייל מביתי לקלויזים. לאורך רחוב סוביסקי. לכן הייתי מעורב מאד בחיי רחוב זה, בו גר גם הרב ובאחת הסמטאות, לא רחוק מהרב גר גם ר׳ ברוך דלוגטש הלמדן, ה׳ יקום דמם. ברור שהייתי תמיד בין המבוגרים ובחברתם, כי לבית הכנסת בימי חול, בילדותי ובנעורי כבר לא באו הרבה צעירים. כולם היו בתנועות נוער חילוניות בערבים. בזמן התפילה היו בקן, או סתם טיילו ברחובות, חבורות חבורות, אבל מבית הכנסת רחק כבר נתיבם. בבוקר היו בתי כנסת שהתקיים בהם רק מנין אחד וזה בקו־

ר׳ הרש רוטמן בתפילה

שי, ולפנות ערב זכורני היטב שבקופיציניצער קלויז, היה ישראל קליינער השמש, עליו השלום, ניגש עד הכביש הראשי, שם ה„בודקע״ של ר׳ מענדעלי פוגעלמן, תופש עוברים ושבים ומבקשם שיגשו לבית־הכנסת, כי חסר אחד למנין. וכרגיל במקרים אלה, על פי רוב חסרו יותר מאחד, אלא ככה הצליח לארגן אחד אחד להשלמת המנין.

ההווי החסידי של הוסיאטינער קלויז

בין שתי מלחמות העולם עד שנות השלושים, יכולתי להרגיש תפילה חמה ולראות הווי חסידי רק בקלויז הוסיאטין. רוב החסידים בטרמבובלה (מספרם לא היה גדול במיוחד) היו הוסיאטינער הסידים, בהם רק חמישה חסידי צ׳ורטקוב ואולי עוד כמה אוהדים. חסידי צ׳ורטקוב מובהקים היו דודי לייב גולדפליס הי״ד הדוד של אמי זישיע קעפעל מטחנת הקמח ע״ה. הוא היה אחיו של סבא שלי ישראל אברהם קעפעל ע״ה, שמואל נחמיה״ס המלמד (נדמה לי ששם משפחתו היה רוזנצוייג), מוטי פינקעלשטיין ע״ה ואיציקל בעל קורא עליו השלום, אביו של נתן ואהרמן יבל״א, הנמצא פה אתנו. חסיד צ׳ורטקוב בספק היה גרשון כ״ץ, עליו השלום, שמוצאו, נדמה לי, היה מצ׳ורטקוב. היו כמובן עוד כמה חסידים בודדים של רביים אחרים, כמו ברוך מאיר דרימער ז״ל חסיד בעלז ודודי שמעלקי ווייסמאן, אח אם אבי ע״ה שהיה חסיד אוטונייה מגזע וויז׳ניץ.

זוכר אני בדיוק שכמה שנים אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה, בימי ממשלת פולין אירגנו להם חסידי הוסיאטין מנין לחוד. הם התפללו זמן מה אצל ר׳ ברוך מאיר דרימער ז״ל עד שבנו להם בית כנסת חדש, שחרב כנראה במלחמת העולם הראשונה או בשריפה הגדולה שהיתה בשנת תר״ע 1910 וכילתה גם את ה„שיל הגדול״ שלא נבנה מחדש אחרי המלחמה.

בכל בתי הכנסת התפללו בנוסח ספרד, גם אם המתפללים לא היו חסידים כלל, אלא סתם בעלי בתים. זכור לי גם טקס חנוכת הבית של הקלויז הוסיאטין החדש. זמן רב עמד הבנין לא מטוייח והלבנים האדומות בולטות מרחוק, עד שהגיעה פעם פקודה מהממשלה לטייח ולקשט את כל הבתים בעיר לקראת חגיגות השלושה

במאי, או האחד עשר בנובמבר, החגים הלאומיים של פולין, ואז טויחו כותלי הוסיאטינער קלויז מבחוץ.

הקלויז נראה שונה מיתר בתי הכנסת בזה שהותקנה כו סוכה עם גג מתקפל הניתן לסגירה ופתיחה בזמן שיורד גשם. הגג נפתח בימי שמש הבהירים ונסגר מהר כשהתחילו לרדת גשמים. לסוכה כזאת קראו „סוכה עם שלאג״. היה זה גם ביטוי עוקצני למי שהיתה לו אישה מרשעת, היו מתבדחים ואומרים: הוא לקח אשה עם דירה ונוסף לדירה גם סוכה עם שלאג. הכוונה היתה לאישה המרשעת, כי שלאג פירושו היה גם אסון. „אַ וייב אַ שלאג״. שונה היתה הוסיטינער קלויז גם בזה שעזרת הנשים של הקלויז נבנתה בהמשך הבנין ולא למעלה, כמו קופיציניצער קלויז, הבית מדרש וה„אלטע קלויז״.

זכורני את טקס העברת ספרי התורה בערב שבת מבית ר׳ ברוך מאיר, שם התפללו עד שנגמר הבנין, וגם את הקידוש למחרת בשבת בבוקר. באופן מיוחד שמורים בזכרוני לילות שמיני עצרת ושמחת תורה בקלויז זה. להקפות בהוסיאטינער קלויז. היו באים מכל קצות העיר, כי אחרי מעריב לא התחילו שם בהקפות כמו בשאר בתי הכנסת, אלא הלכו לבתים קבועים מראש, שם קידשו והתבשמו קצת. היה זה בעיקר בבית קלמן השוחט, שם הכינו טחולים ממו־לאים שטעמם הטוב נשאר לי עד היום בפי וכל מיני „הולובציעס״ ומטעמים אחרים שהכינו בביתו, או בבית שלום לונדון ע״ה, יענקלה אנטנר ע״ה או בבית דודי ליב הי״ד ובבתיהם של אנשים אחרים ממתפללי הקלויז. בתשע בערב ולפעמים גם מאוחר יותר, חזרו לבית הכנסת להקפות שנמשכו עד חצות.

הרוח החיה בכל השמחה ובריקודים היה שלום לונדון ע״ה, שהצליח להלהיב את האנשים ולהעלות את השמחה לשיא בהתחזותו לשיכור.

בקלויז הוסיאטין היה הריכוז הגדול ביותר של חוגים בתורה. ברוב ימות השנה, ביחוד בלילות טבת הארוכים, כדברי משוררנו ביאליק, היו מתרכזים בבית הכנסת הזה הלמדנים, מתפללים ולומ־דים תורה. עליהם נמנו: ר׳ ברוך דלוגץ הי״ד, ר׳ ברוך מאיר דרימער ז״ל, ר׳ שמעלקי וייסמאן, ר׳ אנשיל פלשנר ז״ל (שבנו צבי יבל״א נמצא כאן אתנו), גם שלום פרידמן הי״ד שהיה בעל המוספים בימים

נוראים ומלבד ידיעתו בתורה, היה לו קול נעים מאד ואת תפילתו בימים נוראים באו לשמוע מכל קצות העיר. גם היום לא פעם באז־כרות בארץ מזכירים האנשים זה לזה את ר׳ שלום פרידמן הי״ד ואת תפילתו שריתקה את כל השומעים ונשארה חרותה בזכרון לצמיתות.

לא פעם בימים נוראים אני חושב בליבי: מי יתנני כירחי קדם והלוואי והיו לי מעט מן המעט, מאותם הרגשות שהציפו את לבי בימים ההם. היו אלה חוויות גיל ורעדה שגרמו גם תענוג בל ישוער. מהחויות האלה נשארו רק זכרונות ואלה נעשים קלושים יותר ויותר. אני מניח שישנם בודדים בינינו שנוסח תפילתו ונגוניו של שלום פרידמן הי״ד שמורים בזכרונם היטב עד היום. אחד מאלה היה ידידי וחברי אלטער מאיר פולישוק ע״ה שנפטר פה בארץ בתשל״ז.

להוסיאטינער קלויז בא להתפלל בימות חול גם אביו של אלטער ע״ה, ר׳ פנחס פולישוק ז״ל. גם הוא השתייך לחסידי הוסי־אטין. יהודי תלמיד חכם, נעים הליכות וחביב, אתו אהבתי תמיד לשוחח, כשבא ללמוד בבית הכנסת בחברותא עם עוד כמה יהודים מהקלויז. הוא היה ער לחדשות המתרחשות בעולם.

זכורני היטב איך הביע את הזדעזעותו עם עלות היטלר ימ״ש לשלטון בשנת 33 ולבו ניבא שחורות לכל אירופה וביחוד ליהודים. גם ר׳ ישעיהו בער חותנו של יענקעלי אנטנר שהיה בילדותי מלמד, היה בנעורי מאלה שהשתתפו בשעורים בקלויז, או ישב ולמד שם לבדו, אחרי שהפסיק לעסוק במקצועו.

היו גם כאלה שהשתתפו בלימודים ולא השתייכו ללמדנים הגדולים כגון דוד אמי זיסיע קעפל ע״ה, שלום וינרויב הי״ד, יודעלע שוועבל הי״ד, אברהמצי טירקעל הי״ד, אברהם זיסיע שינהויט הי״ד, יענקעלע אנטנר ע״ה, ר׳ אריה לייב רוזנפלד ז״ל, קלמן שו״ב ועוד רבים אחרים. בהוסיאטינער קלויז התפלל גם חותנו של אייזיק קעפל הי״ד, (בן דוד אמי), עקיבא מרגליות ז״ל שבא לגור בעירנו בשנות ה־30 מכפר לשצבה. הוא היה רגיל להגיד תמיד שכבר עבר כמה פעמים על הש״ס. דוד אמי לייבוש ווייזער היה מעיר על זה, ער האט שוין געדאוועגט עטליכע מאהל גאנץ ש״ס (הוא כבר התפלל את הש״ס כמה פעמים כמו שקוראים ספר תהילים).

הילולות וימי זכרון בקלויז הוסיאטין

זכורים לי ההילולות וימי הזכרון (היאהרצייט) של הרביים ממשפחת רוזשען מעזריץ, שהרביים מצ׳ורטקוב והוסיאטין השתייכו לה. היה זה י״ט בכסלו, יום פטירתו של הרבי דב בער ממעזריץ זי״ע אבי שושלת רוזשן—סדיגורה תלמידו וממלא מקומו של הבעש״ט וג׳ במרחשון יום פטירתו של נכד ר׳ בער ר׳ ישראל מרוזשען זי״ע, ליל הושענה רבה יום פטירת בנו של ר׳ ישראל מרוזשען, הרבי הראשון בצ׳ורטקוב, ר׳ דוד משה, ול״ז בעומר יום פטירתו של אחיו הרבי הראשון מהוסיאטין ר׳ מרדכי. את ימי ההילולא האלה היו על־פי־רוב עורכים בבית אחד החסידים ולפעמים גם בקלויז.

זכור לי היטב איך סבתא רבקה ע״ה אם אבי ע״ה, שגרה בזקנותה אצל דודי לייב הי״ד, היתה מכינה את הדגים למסיבה כזו. מסיבות אלה לא היו רעשניות ושררה בהן אוירת התרוממות. ביחוד המשתתפים בהם התעלו עם התחלת הריקודים שהיו לעילא ולעילא. התפשטו מכל היום־יומי והחולין שבחיים.

זכורני שבאחד מלילות שבת חזרתי הביתה והנה במסדרון שלנו עומדים דודי לייב הי״ד ויודעלע שוועבל הי״ד אחוזים ודבוקים ורוקדים עד כלות הנשמה. את ליל שבת זה וריקודם המלהיב לא אשכח לעולם.

חיי הקלויז הערים והתוססים משנות העשרים, עד שנות השלושים הלכו ופחתו עד שעם פרוץ מלחמת העולם השניה נשארו רק יהודים בודדים ללמוד בקלויז וגם השמחות בחגים והרקודים בליל ראש השנה אחרי התפילה, החגיגה בשמחת תורה וימי ההילולא של הרביים, כמעט ולא התקיימו.

חיי הרוח בשאר בתי הכנסת

השני אחרי הוסיאטינער קלויז, שבו ישבו יהודים ולמדו, היה ה„אלטע קלויז״. בית כנסת זה, נמצא בבנין שבו היה גם בית המדרש, בו התפלל בקביעות הרב. רוב הדרשות בשבת תשובה ושבת הגדול דרש הרב בה„אלטע קלויז״.

הרוח החיה בה„אלטע קלויז״, שתמיד התענינו בו ודאגו

למניין, היו חיים הורוביץ הי״ד בנו יעקב אתנו פה. ויהושע מרדכי הערבסט הי״ד בנו של ר׳ זיסיע מלמד, בתו נמצאת אתנו פה.

ר׳ חיים הורוביץ הקדיש עתים לתורה. הוא היה מתנגד לחסי־דות. מוצאו היה מצ׳ורטקוב, ממעריצי הרב שפירא שהיה ידוע בהתנגדותו לבית הרבי, שרבות מסופר עליו בספר צ׳ורטקוב. לכל אוהדיו של הרבי שפירא קראו „שפיריניקס״. גם חיים הורוביץ נמנה עליהם.

ישב שם תמיד ולמד בשבתות ר׳ שלום ניסנבוים. גם גרשון כ״ץ, יצחק פרידמן הי״ד ור׳ יצחק בעל קורא, אביו של נתן ואהרמן יבדל לחיים ארוכים ישבו שם ולמדו. היו בודאי עוד כמה יהודים אחרים שלמדו שם, אלא שאי אפשר לפרטם בגלל מלאך השיכחה שלא פסח גם עלי בהעלותי זכרונות אלה. לפעמים נקלע לקלויז זה גם ר׳ ברוך פלוין, אביו של ר׳ זלמן פלוין הי״ד, שקראו לו „דער קריי־מער קאפף״. הוא התפלל תמיד בבוצ׳ינער קלויז מעבר לגשר הגניזנה. הוא נחשב ללמדן ותמיד היה נוהג לבוא ולשמוע את דרשות הרב. לפעמים בשבתות אחרי הצהרים, בא להאלטע קלויז ללמוד.

למדו בו גם קבוצות תלמידים שאורגנו ע״י הרב או ר׳ ברוך דלוגץ הי״ד שצצו ונבלו אחרי זמן קצר. גם דוד אמי לייביש ווייזער שהיה תלמיד חכם, אחרי שחזר מצ׳כיה, לימד שם קבוצה שאירגן בחזרו בשנות העשרים המאוחרות לטרמבובלה. הוא ארגן קבוצת בחורים ולימד אותם בלי תשלום ב„אלטע קלויז״. אני זוכר שלימד אותם מסכת נדרים עם הר״ן ותירץ כל „כלומר״ קשה שבר״ן.

זכור לי שגם לפניו ארגן הרב ולפעמים ברוך דלוגץ׳ קבוצות תלמידים שהיו מלמדים אותם בבוקר השכם, עוד לפני התפילה בטרם הלכו לבית ספרם, אם בעממי או בתיכון, או להתעסקות אחרת בה היו מועסקים, אבל אליבא דאמת, קבוצות אלה אף פעם לא החזיקו מעמד זמן רב.

אבל מלבד הלימודים של הנוער בתיכון המקומי, היו בודדים שיצאו ללמוד במוסדות שונים הרחק מטרמבובלה, כמו מאיר זלצר אחרי תיכון לברסלוי, צבי פלשנר, גרשון טפט הנמצאים אתנו וישראל טירקעל ז״ל שנפל במלחמת השחרור בארץ, יצאו לפוזננסקי סמינר בורשוי אני ללמודים בישיבת הרב מפרובוזשנא ר׳ אברהם יעקב הורוביץ. יעקב לעוויטער אל הרב מחורוסטקוב, המוכר פה בארץ

כהרב ראט מצ׳רנוביץ. הראשון מהיוצאים היה ר׳ יהודה הנקרא „יודל דלוגץ" שהתחיל בקבוצות שהזכרתי למעלה ואחרי כן המשיך בלימודיו אצל הרב ר׳ מאניש באב"ד (קראו לו „דער יאבאראבער רב"), כי טרם שבתו על כסא הרבנות בטרנופול כהן כרב בעיירה יבו־רוב הסמוכה לברודי.

ר׳ יהודה דלוגץ היה מתמיד גדול ועשה לילות כימים בלימוד התורה. אחרי שלמד זמן קצר בטרנופול, קיבל היתר הוראה. הוא היה תלמיד חכם מובהק. אחרי זמן מה התמנה לרב באחת מעיירות וואהלין, עירה הסמוכה לרובנה, ולפי השמועה שקיבלתי אחרי המלחמה, הוא נספה שם עם משפחתו בשואה.

למכון גבוה ללימודי היהדות בורשה, פנה אחרי גמרו את התיכון בעיר, חברי ורעי דוד מילגרוים הי"ד. אחרי גמרו עסק בהו־ראה בצ׳ורטקוב בתיכון היהודי שנוסד שם, כמה שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. הוא נספה במחנה בורקי וילקי הי"ד.

היו גם כמה בחורים יותר צעירים שיצאו את טרמבובלה למוסדות מחוץ למקום ולמדו שם עד פרוץ מלחמת העולם השניה. והם לייבלי פרידמאן, בן יצחק פרידמן הי"ד ובן דודי דוד גולדפליס הי"ד, שלמדו יחד באותו זמן בישיבת סטניסלבוב. אחיו של דוד מילג־רוים ישראל ומנלי הי"ד, שיצאו בעקבות אחיהם ולמדו גם הם במכון ללימודי היהדות.

היו גם כמה שיצאו לבתי ספר תיכוניים מקצועיים שלא היו מטרמבובלה בכלל. ביניהם זכורים לי, מאיר רוזנפלד הנמצא פה אתנו בארץ ואחיו של צבי פלשנר, שלום לייב שנספה, ה׳ יקום דמו.

היו גם כאלה שיצאו ללמוד בחו"ל אחרי בגרות הנדסה ורפו־אה מאחר שבפולין היה נומרוס קלוזוס למקצועות אלה ויהודים לא נתקבלו ללימודים במוסדות ההשכלה הגבוהים. אבל את שמותיהם לא אפרט, כי לא כולם ידועים לי, והיו ביניהם גם הרבה שלא הכרתי מאחר שלא היו בגילי.

כל זה בקיצור על חיי התורה והרוח ביהדות טרמבובלה בתקופה שבין שתי מלחמות עולם.

מאורעות ואפיזודות מחיי הרוח שנשארו בזכרוני

טרמבובלה היתה עיר לא גדולה, עד עשרת אלפים תו־שבים, אם כי היתה עיר מחוז (פאוויאט בלע״ז). וביחוד היתה קטנה האוכלוסיה היהודית, ביחס לאוכלוסיה המקומית, היהודים היוו אחוז גדול מהתושבים בכל הערים מסביב.

בהרבה מקומות הגיעה האוכלוסיה ל־80 אחוז, כמו שבבוד־זנוב הסמוכה שהשתיכה למחוז טרמבובלה היה מספר התושבים היהודים גדול ממספרם בעירנו. בעיר הפלך טרנופול הקרובה אלינו, הגיעה האוכלוסיה היהודית ל־50 אחוז.

אצלנו היא לא הגיעה אפילו ל־20 אחוז. היא לא עלתה על 1500 נפשות. ובכן ברור שלא היתה עשירה בהרבה מאורעות והת־רחשויות, אבל אי אפשר להגיד שהדים מהמתהווה בעולם ובעיקר בעולם היהודי לא הגיעו אלינו. היא לקחה חלק בחיי הציונות וב־התרחשויות אחרות מקומיות.

כמו במקומות אחרים היו בה כל התנועות והארגונים הציו־ניים, אבל תנועות אלה לא היו ערות ותוססות כמו בערים אחרות. על כן לא רב חלקה של עירנו בעליות המוניות וגדולות לארץ. בימי ממשלת פולין עלו רק טיפין טיפין, אחדים מתנועות חלוציות והשאר בוגר סטודנטים שבאו הנה ללמוד למודים גבוהים אחרי בגרות והמה היוו את הגרעין לעולים מקהילתנו.

היתה גם סיבה אחרת לעליה מצומצמת זו מעירתנו, והיא המצב הכלכלי הירוד של היהודים בעיר. מתקבל היה מן הסברה שכל העסקים המסחריים והתעשיתיים הזעירים, במידה והתקיימו יהיו מרוכזים כרגיל בידי היהודים, כמו בערים אחרות, והאוכלוסיה היהודית תפרח ותשגשג. מן הראוי היה שהיהודים יהוו את „פני העיר״ כפי פירוש רש״י. הכוונה בביטוי זה לעשירים (בראשית, פרק מ״א פסוק נ״ו), אבל במציאות לא כך היה. לא היו עשירים רבים בעיר. ואחוז העשירים בטרמבובלה היה קטן בהרבה בהשוואה לערים אחרות שבסביבה.

עוד גורם נוסף למצב זה היתה ההשכלה התיכונית הממשל־תית (שברור, ששכר הלימוד לא עלה כל־כך הרבה כמו בבתי ספר פר־טיים) שהיתה בעירנו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. על כן כל

הנוער פנה בעיקר ללימודים בגימנסיה. אחוז היהודים בתיכון היה מעל ומעבר ליחסם באוכלוסיה הכללית בעיר, ובודאי עוד יותר אם נצרף לאוכלוסיה העירונית גם את האוכלוסיה הכפרית שאחוזיהם בתיכון היו אפסיים.

היו זמנים, וגם בימי ממשלת פולין, שהיהודים היוו מחצית ממספר התלמידים בתיכון ורק לפעמים הגיעו לשליש. גם המצב הזה השתנה בשנות השלושים ומספרם היחסי קטן והצטמצם בגלל זרם האנטישמיות שהציף את פולין, ובגלל חוסר האפשרות להמשיך בלימודים גבוהים בגמר התיכון, באיזשהו מוסד. צעירים יהודים שרצו להמשיך בלימודים במוסדות גבוהים היו נאלצים להרשם בארצות אחרות יותר ליברליות כגון צ׳כוסלובקיה, צרפת, איטליה וכו׳ ולא כל אחד יכול היה להרשות את זה לעצמו מבחינה כלכלית.

מאורע חשוב בחיי האומה שהדיו הגיעו לטרמבובלה זכור לי בבהירות יתרה, וזה יום פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1925.

זכורני שהרב ר׳ אליעזר לייטער הי״ד עמד ע״י ארון הקודש בקופיציניצער קלויז ונאם; מה גדול וחשוב היום הזה. מאורע זה נחוג דוקא בביה״כ הגדול ביותר שהיה אז בעיר ולא ב„אלטע קלויז״ ששם על פי רוב דיבר הרב. בית הכנסת היה מלא מפה לפה. היו שם הרבה שדיברו בקשר עם המאורע, כמובן כל נציגי התנועות הציוניות ובראשם הד״ר לנדוי. אבל הרושם שהשאירו דבריו עלי ועל כל קהל השומעים לפי השערתי — היה עצום. הוא נחרת בזכרוני לזמן ארוך ואם כי היום איני זוכר בדיוק את תכנו, נשאר חי בלבי כאילו היה זה לא מזמן, וזכרונות אלו התחדשו בזכרוני, כאשר חגגנו לפני כמה שנים פה בארץ את יובל ה־50 לפתיחת האוניברסיטה.

זכורים לי היטב עוד כמה ארועים חגיגיים הקשורים עם מה שהתרחש בארץ, כמו בחירות לקונגרסים ציוניים והפצת השקל הציוני. אזכרות כ׳ בתמוז לד״ר היצל ז״ל או ארועים אחרים בקשר לארץ. ברובם ככולם, השתתף גם הרב ונשא את נאומו, למרות שרשמית איני מניח שהשתייך לאיזו מפלגה ציונית. זכורה לי היטב גם מסיבות חנוכה ממחוז ילדותי עוד לפני הבר מצוה, בה דקלמנו אני ואחי הי״ד משיריו של ביאליק.

זכורה לי היטב תגובת היהודים בגולה למאורעות תרפ״ט

בחברון בארץ בעתונות פולין. בקשר למאורעות הופיעו מאמרים וכתבות, ב„נש פשגלאנד״ „חווילה״ בשפה הפולנית ו„היינט״ ו„מומענט״ באידיש. כמובן שהדם הגיע גם לעירנו, ביחד עם העתונים שהגיעו לעיר.

זכור לי עוד מאורע שעשה רושם בעיר, וזו היא ההופעה וביקורו של ה„מגיד מביאליסטוק״, היה זה מגיד מפורסם, כנוסח המגידים לפני כמה דורות. הוא הסתובב בכל ערי פולין וצבר הון תועפות מנאומיו חוצבי להבות אש, על מוסר, מורשת אבות, יהדות וחזרה בתשובה. ברור שהיו בנאומיו מן המקוריות והשרשיות היהודית שהיתה כבר זרה ורחוקה להרבה מבני דורנו. בכל זאת דבריו הקסימו ומשכו לבבות, אפילו של אנשים שהיו כבר רחוקים מהשקפת עולם זו.

אופן דיבורו ונעימותו המתוקה משכו אותם כמו בחבלי קסם וכולם נהרו לשמעו כדי להתבשם מדבריו, מבלי שהיה להם קשר לנושא, אליו התיחס. בכל זאת הוא גרם במידת מה אכזבה לבני עירנו, מפני שהנושא עליו דיבר לא משך את לבם בכלל ועל כן מובן שעם כל היתרונות הרטוריים שלו, השאיר איזה טעם לפגם. גם התרעמו קצת על הרב בחושבם כי יד הרב היתה באמצע שיתיחס במיוחד לנקודות שהעלה בנאומו.

לפי תאורי על חיי הרוח והנוער שהרבה יצאו ללמוד מחוץ לעיר, למוסדות מיוחדים בהם למדו עברית, והנוער שנשאר בעיר למד ברובו בגימנסיה העירונית, מובן שכיון שהאוכלוסיה היתה מעטה, לא יכלו בכל הזמן להחזיק בית ספר עברי, שהתקיים רק מתשלומי ההורים, ובכן לא התקיים רק בתקופות מסוימות. יזכרו לטובה הח״ח חיים הערבסט ודוד טירקיל הי״ד ושאר חבריהם בפעילותם לטובת קיום בית הספר.

ביחוד זכור לי לטובה חיים הערבסט, כי הוא עסק בענין זה הרבה זמן וגם לימד בעצמו בזמנים מסוימים. כולם השתדלו להחדיר בקרב הנוער והצבור הטרמבובלאי את היחס לעברית ברוב שעות הפנאי שלהם. חיים הערבסט ניהל הרבה שנים קורסים במשכורת אפסית, רק כדי להקנות את השפה לרוצים להשתלם בה.

אם לא יכתב פרק מיוחד על בית הספר, יהיו נא דברי אלה זכר לפעילותם הברוכה.

העליתי רק קוים בודדים על חיי היהדות והציונות בטרמ־בובלה, עיר בה חונכתי וגדלתי. הדגשתי שבעיקר ישאר ממאמרי זה הד, לטרמבובלה החרדית והחסידית שהיתה בהחלט רק חלק מה־אוכלוסיה, אבל אותו הכרתי היטב, וחושבני שכדאי וראוי שיזכר בספר המוקדש לזכרם של קדושינו שנספו בשואה ביחד עם יהדות אירופה.

טרמבובלה — מראה כללי

מאת משה ברילר ארה״ב

נעורים בטרמבובלה

לפני זמן מה נזדמנו לידי שתי תמונות. האחת היתה תמונה ישנה, שנמצאה ברשותי זמן רב. היתה זו תמונה של קבוצת הנוער הציוני בטרמבובלה, ובה דמויות אחותי קלארה, פנציה הורוביץ ועוד כמה נערות, מהן חברות טובות שלנו.

את התמונה השנייה קיבלתי לא מזמן. זוהי תמונתה של בת דודתי הבכירה, חנוסיה הורוביץ. אלו זכרונות הן מעוררות, אלו מחשבות נוגות! דור שלם שהלך לעולמו.

צריך רק להסתכל בפנים האלה שבעיניהן אפשר לקרוא את השאיפה להבעה עצמית, את הרצון לחיות ולשתות את מלוא כוס החיים. אם החיים הם במה והאנשים השחקנים שעליה, הרי שה־חיים הם גם חלום של אינטנסיביות משתנה ושל מצבים משתנים. הם מלאים ציפייה ומתח, אכזבות וסבל. זוהי תנודה בין תקווה והת־פכחות, בין שמחה וייאוש. אולם חייהם של אנשים צעירים אלה נפסקו באמצע, תקוותיהם לא נתמלאו והתפכחותם נסתיימה בטר־גזיה הנוראה ביותר שהיתה אי פעם מנת חלקו של עמנו „הנבחר״.

טרמבובלה היתה לנו, שנולדנו וחונכנו בה, לא סתם עיר אלא עולם ומלואו. היא היתה המקום, שבו כל אבן דיברה אלינו, שכל בית נשא בתוכו זכרונות וחוויות, שלכל רחוב היה סיפור. מלבד זאת היתה זאת עיר מלאה אנשים, צעירים וזקנים, שלכל אחד מהם היו בעיות, דאגות והשקפות עולם משלו.

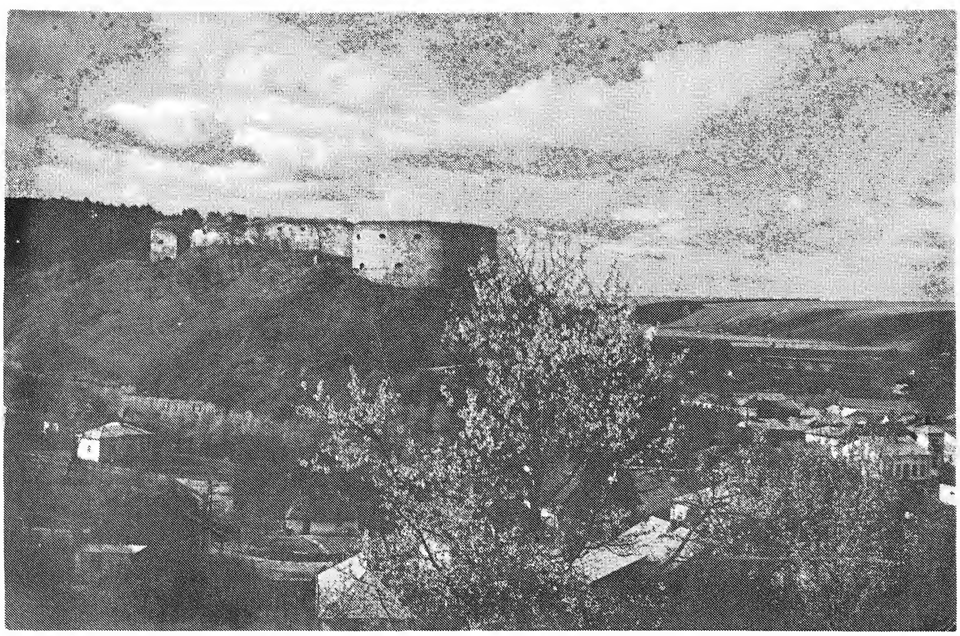
היתה זאת עיר, ועיר היא בוודאי גם כיום. אולם פעם היו האנשים שחיו בה אחינו ואחיותינו, והם הלכו לעולמם ללא שוב. ישנם בה בוודאי חיים כלשהם גם כיום, אולם חוששני שאילו ביקרתי בה כעת, היתה עושה עלי רושם של עיר רפאים, בלעדי נשמתה, בל־עדי החיים שהעניקו לה את משמעותה המיוחדת, בלעדי הצחוק שהדו נשמע אולי בדומיית הלילה בריקנותה.

זוכר אני את העיר. היא שכנה מנומנמת בין הגבעות וההרים

של נוף פודוליה. נהר קטן זורם בעצלתיים במרכזה, כשהוא מחלק אותה לשתים: לעיר העתיקה ולעיר החדשה. באביב היה נהר זה מתעורר מתנומתו, מתרומם בגליו הסוערים, רועם בגושי הקרח שנושא על גבו, מבהיל את הנוטים לבהלה ומציג לפני הסקרנים והנועזים מראה מלא יופי בלתי נשכח.

בימי הקיץ החמים היו חופיו מתמלאים המון מתרחצים, אנשים וילדים, לובשים בגדים בצבעים ובגזרות שונים. האוויר היה מתמלא צחוק ופיטפוט. היו אלה הולכי בטל הנצחיים, שחיו מיום ליום ומחודש לחודש וציפו לתעסוקה ולעבודה קבועה, שחלמו על נסים בעולם קפוא וחסר תקווה.

קסם מיוחד היה ל„שלוס״, למצודה. מתנשא על ראש גבעה זקופה, היה ה„שלוס״ כאילו עומד על משמר העיר, על הפרברים

המבצר מצד דרום-מערב

מסביב, על הדרכים המובילות אליו ועל הגבעה הסמוכה, ה„פוקרוב קה״. מי מילידי טרמבובלה אינו זוכר בבירור את קווי ה„שלוס״ ואת מבואותיו, את חומותיו העבות והחזקות ואת מגדליו, שבימים עברו

שימש מוצב הגנה מפני התקפותיהם של הטורקים? מי אינו זוכר את פסלה של זופיה חשנובסקה? שידה האחת מושטת מזרחה והשנייה, האוחזת בפגיון, מכוונת ללבה? אגדה או אמת הסטורית — היה זה מראה מרשים. אין תימה, שרבים מבני העיר היו להוטים להצטלם לרגלי הפסל של הגיבורה.

עוד דברים אחרים היה ל„שלוס״ להציע למטיילים ולנתים בו: פארק רחב ידיים ושדרות בין העצים, ספסלים לאורך השדרות ומסביב לכיכרות, שטחי דשא ירוקים, מקומות מנוחה, שטח פתוח רחב ידיים לקונצרטים, ריקודים ותצוגות, יער אורנים המשתרע לאורך קילומטרים עד לסביבת סטרוסוב העיירה.

בימי השבת היו יהודי טרמבובלה מטיילים להנאתם ב„שלוס״ ומתענגים על האוויר הצח והקריר ועל היופי הטבעי של המקום. קבוצות אנשים היו מתגודדות במקומות השונים, קבוצות משפחתיות וקבוצות של חברים. ילדים התרוצצו במשובה, משחקים בתופסת או במחבואים. קולות הצחוק הילדותי מילאו את האויר בצלילי משחק, תענוג ואושר. אמותיהם ואבותיהם היו תופסים אותם בחיוך כדי לתת להם עוגייה, קניש, שטרודל או מעדן אחר.

במקומות אחרים היו מתהלכים צעירים וצעירות, כשהבחורים משתדלים להרשים את הנערות, ואילו הנערות מנסות למשוך בקסמן את הגברים הצעירים. הצחוק והציחקוק היו הצלילים המגיעים מק־בוצות אלו.

אני אהבתי להתעורר בקיץ עם זריחת השמש, להתלבש ולע־לות ל„שלוס״ וספר בידי. בשוכבי על גחוני על הדשא הייתי מלקט את התות ובולע בתאבון. כמה יפה היה לחלום בבקרים כאלה. לאלו מרחקים אפשר היה להפליג בדמיון!... ראיתי את עצמי חוצה ימים ויבשות, מבקר בארצות רחוקות, מאזין לקונצרטים נפלאים, משתתף בעצמי ביצירות מוסיקליות ומתנסה בפלאים ובתענוגות שנפשי השתו־קקה להם. כמה נפלא היה להיות צעיר ולחלום בהקיץ. אם כי המציאות היתה סיוט והחלומות האלו לא היו עתידים להתגשם לעולם.

החיים היו קשים, אך היו להם גם צדדים חיוביים. בהעדר אמצעי בידור משוכללים, יצרנו לעצמנו משחקים משלנו, בידור משלנו. היופי הטבעי של טרמבובלה שהקיף אותנו סיפק לנו פיצוי.

האמת היא שהיינו מוקפים ים של שנאה, שבעת ההיא לא היינו מודעים לה כל צורכה. בחלומותינו הגרועים ביותר לא היינו מסוגלים לתאר לעצמנו את העתיד להתרחש. רק בעל דמיון שטני

נעורים בטרמבובלה

יכול היה להעלות על הדעת את המשרפות, תאי הגזים, ה„אינזצ־גרופן" וכל יתר האמצאות של „תקופת הקידמה".

היהודים ניהלו חיים כאילו נורמליים. אי אפשר לקרוא להם

אחרת, אם כי, לאמיתו של דבר, הם לא היו נורמליים כלל. עם, שבמשך תקופות ארוכות נושל בהתמדה מעמדותיו, שתמיד היה מוגדר כטפיל, שלעולם לא הורשה להתעסק בעיסוקים נורמליים, שכמעט כל ענפי הכלכלה היו סגורים לפניו, שנרדף בהתמדה ושימש תמיד כשעיר לעזאזל — לא יכול היה לראות את חייו כנורמליים. חייו היו קשים וקשים במיוחד היו חיי הדור הצעיר. — היו אלו חיים חסרי תקווה. אולם בעקשנותו שמלידה (להצליח, להתקדם ולעולם לא להיכנע), המשיכו לשאוף להשתלם. נוכח קשיים שקשה היה להתגבר עליהם, השתדלו להגר לארצות אחרות, כדי לערוך את החיים על יסודות חדשים. היו שהצליחו, אך לרוב המכריע היה זה חלום שלא היה ניתן להגשמה. שערי הארצות האחרות היו נעולים והבעת אי־חולים לגורל טוב יותר לא עזרו לנו.

כיום הדבר שייך להסטוריה. אנו היינו תמיד לבדנו. ההסבר היה פשוט — שימשנו כשעיר לעזאזל בפוליטיקה הבילאומית. גם אם לא היינו טובים משכנינו — בוודאי לא היינו גרועים מהם.

הנוער שלנו היה אידיאליסטי, ולמרות כל הצרות, המצוקה והדלות — אופטימיסטי. מבטינו היו מכוונים לארץ רחוקה, ארץ מולדתנו, מולדת אבותינו. אנו האמנו בחזונו של הרצל. כדי להחלץ מגורלנו המר, היה עלינו להיות שוב לעם, עלינו היה לשקם את ארצנו, ליישב את אדמתה, להפוך מדבריות החול והסלעים לאדמה פורייה. אין פלא שאירגוני נוער ציוני רבים כל כך פרחו בטרמבובלה.

אני עצמי השתייכתי במשך שנים ל„הנוער הציוני", ואני עדיין זוכר את הפנים הרציניות של חברי האירגונים הצעירים. את נאומי המדריכים, את השיעורים בהסטוריה, בתולדות הציונות ומטרותיה, את השיעורים בגיאוגרפיה של א"י וכו', את הערבים אחרי בית־הספר ואחרי הכנת השיעורים בילינו באירגונים אלה. היתה זאת עבודה רצינית, אך גם תענוג. חלק בלתי נפרד של אסיפותינו היו השיחות — „פוגדנקי". בשיחות אלו הרחבנו את אופקינו, בהם למדנו לחיות בצוותא, לשתף פעולה ברוח „הקבוצות", שרנו שירים עבריים וגם שירים ישנים ביידיש. שירים אלו הביעו את כיסופינו לחיים טובים וחופשיים יותר, את תשוקתנו לשוב לארץ אבותינו. היתה בהם החמימות והפשטות של חיינו המשפחתיים והיתה בהם גם נימה של התנגדות, של נכונות להילחם, להמשיך על אף כל הקשיים ולמרות העוינות שהקיפתנו. אני זוכר את השירים ואני עדיין שומע אותם

אני שומע שירים אלה לעיתים בדומיית הלילה, אלא שכעת הם נש־מעים לי כסימפוניה כבירה, המביעה את המצוקה של אומה שנידונה לאבדון, את יסוריהם של האבות והאימהות שעד מהרה ייאלצו לשמוע את קולותיהם המיואשים של ילדיהם, הנקרעים באכזריות מזרועות אימהותיהם ולהיות עדים למותם הטרגי. גם קולותיהם שלהם עצמם נשמעים בסימפוניה הטרגית הזאת, כשהם שבורים ורצוצים, נכנעים למלאכת הרוצחים. צעקת ייאושם הגיעה בוודאי לשערי השמים, אך לשווא. לא היה מענה לשוועתם, אף לא הד קלוש. הכל אבד ללא תכלה ללא שארית.

והריקודים — ההורות! נסערים משולהבים. הרגליים דופקות בכוח בריצפה. גופים משתלבים בתנועה ריתמית עזה, סובבים במעג־לים מלוכדים. עירנות ושמחה. ביטוי של נעורים, תקווה, אמונה.

הדור הישן — יראי שמיים, חרוצים, נמרצים, מסורים למש־פחותיהם, נאמנים לאורח חייהם. כל חייהם — מאבק על הקיום. למרות האגדה על העושר היהודי, היו רק משפחות ספורות שחיו מעל לקו הדלות. בקנה מידה מערבי היו הם אביונים, ורק בהשוואה ליתר האוכלוסיה היהודית בטרמבובלה, היו אמידים. הרוב חי על סף העוני. החיים היו קשים, מלחמת הקיום היתה אכזרית. תעסוקה לא היתה מצויה. מלבד בעלי המקצועות החופשיים הספורים ובעלי המלאכה, היתה רק תעסוקה אחת ליהודי — מסחר קמעוני. למרבי־תם היה זה עיסוק ללא תקווה.

משענתם הרוחנית היתה אורח חייהם הדתי. חייהם התנהלו משבת אחת לחברתה, מחג אחד למשנהו. במשך כל השבוע התקיימו על פרוסת פת קיבר, אך בשבת שונים היו פני הדברים.

בית הכנסת היה מקום המפגש של איש עם אחיו. שם שוחחו על מאורעות היום, התווכחו על העתיד. שם יכול היה היהודי לשכוח לשעה קלה את מצוקתו היום־יומית. זה היה גם המקום, שבו יכול היה לשפוך את שיחו לפני קונו, בתקווה שריבונו של עולם לא ייטוש אותו בשעת סכנה.

כאן אולי המקום להעלות את זכרם של הצעירים והקשישים, האנשים והנשים שהתהלכו בימי חייהם בחוצות טרמבובלה וראו בה את עירם, כפי שכל אדם זכאי לפי החוק הבינלאומי למקום הולדתו. שמם הוא „מיליון", או יותר נכון — ששה מיליונים.

לכן אסתפק בהעלאת שמם של הורי הקדושים ישראל אברהם וחנה ברילר הי״ד, של אחותי קלארה ושל אחי מאקס ומילק זכרונם לברכה.

נזכור נא כולנו. אנו חייבים זאת לקדושינו, אנו חייבים זאת לטרמבובלה שלנו. אנו חייבים זאת לילדים שחייהם נכרתו על־ידי הנאצים האכזריים ועוזריהם ימ״ש. הבה ונזכור. אסור לנו לשכוח זוהי חובתנו הקדושה.

תירגם מ. ז.

משפחת אשר כץ ז״ל

מאיר זלצר

משלח ידם של יהודי טרמבובלה

א) המערכה הכלכלית של יהודי פולין

בחיפושי אחרי חומר על המערכה הכלכלית של יהודי פולין לפני מלחמה״ע השנייה, שהיה דרוש לי להכנת המאמר הזה, מצאתי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים דו״ח סודי של ד״ר סרפין בקניגסברג, שנדפס בדצמבר 1938, בכתב העת Ost Europa Markt, בתקופה שההכנות הגרמניות לפלישה לפולין היו כבר בשלב מתקדם. מחקר זה עתיד היה בוודאי לשמש מדריך ב„פתרון הסופי״.

דו״ח זה, שהוכן בקפדנות, משקף את האופי הבלתי טבעי של רמערכה הכלכלית של יהדות פולין, שמצד אחד היתה לה „שליטה״ בענפים מסויימים ומאידך לא היתה להם דריסת רגל בתחומים חשובים, כמו חקלאות, פקידות ממשלתית וכו׳. הנטייה למקצועות שבהם מצאו את מקומם, כמו מסחר, מקצועות חופשיים, אומנות וכו׳, היתה תוצאה של דחיקתם מן התחומים האחרים. בחירת המקצועות על ידי היהודים בפולין לא היתה חופשית. היהודים נאלצו להתמסר למקצועות שלהם היתה להם גישה, וזה גרם למערכה כלכלית חד־צדדית, בלתי טבעית ובלתי בריאה. זה גם הוסיף לעוינות של האוכלוסיה הלא יהודית.

וזו לשון הדו״ח בתרגום מן הגרמנית:

„המבנה הכלכלי־חברתי של יהודי פולין שונה מזה של היהודים באירופה המערבית. יהדות פולין מהווה חברה סגורה, הנבדלת בחלקה המכריע במודע מסביבתה, המשתמשת בשפתה שלה, המשתייכת ללאומיות היהודית ואשר המערכה החברתית שלה מקיפה מקצועות „מיוחסים״ יותר וגם מספר רב של אחרים, כמו: סוחרים קמעוניים, בעלי מלאכה, פועלים עונתיים ופרולטריון במלוא מובן המלה״.

בשנת 1931 היה מספרם של יהודי פולין 3,084,800, שהיוו 9.7% של האוכלוסיה הכללית. בניגוד לאוכלוסיה הכללית מתרכזים היהודים בערים. מתוך 100 יהודים גרים 77 בערים לעומת 23 ביישובים לא עירוניים. משום כך גבוה חלק היהודים בערים ולפעמים מהווים אפילו רוב בהן. מתוך 425 ערים פולניות שאוכלוסייתן היא למטה מ־20,000, ישנם ב־188 מהן למעלה מ־45% יהודים. בשתי הערים הגדולות ביותר — ורשה ולודז — היו בשנת 1931 בורשה 350,000 יהודים שהם 31% מן האוכלוסיה הכללית ובלודז 200,00 שהם 33%. בדומה לכך מהווים היהודים בלבוב 32%, בקראקוב 25%, בבנדזין 47.5%, בסטאניסלבוב 51%, ברובנו 56%, בפינסק 63% מה־אוכלוסיה הכללית. עקב הריכוז הזה במרכזי המסחר והתעשייה, קובעים היהודים את פני הערים במידה רבה, כשהם מתרכזים ברבעים יהודיים סגורים, בגיטאות, המהווים יישובים יהודיים טהורים. וכך מהווים היהודים באיזור השלישי של ורשה 89% מן התושבים, בעיר העתיקה של וילנא 66%, בקזימירז׳, פרבר של קראקוב 71%, בעיר העתיקה של לודז 77%.

על פי מקורות מוסמכים לא שילמו בערך 50% של יהודי פולין מסים עירוניים מחמת עוני, 23% של האוכלוסיה היהודית קיבלו מעות חיטים כדי לחוג את חג הפסח. ⅓ של יהודי ורשה נזקקים לתמיכתה של וועדת העזרה. יוצא מזה ש־30%—40% של האוכלוסיה היהודית משתייכים לשכבה המחוסרת כל מעמד והמדולדלת ביותר. ולכן עובדה היא שהיהודים בפולין כולה מהווים קרקע פוריה לרעיונות של הקומוניזם הרוסי. ומאידך גורמים המתחים החברתיים והצפיפות שבגיטאות שאלפי יהודים נדחקים כל הזמן אל תוך העם המארח.

נוסף לכך מנצלים היהודים כל התעסקות המתאימה והנוחה להם, בעזרת כל אמצעי ההתחרות, מתוך רדיפה אחרי הרווח המועט, שהיא תוצאה של הדלדלותו של חלק מיהדות פולין. יחד עם זאת אי אפשר להתעלם מעובדת היאחזותם של היהודים בעמדות מפתח של הכלכלה. דהיינו — השליטה למעשה על הבנקאות, ההשפעה על המפעלים, ההשתלטות הכמעט מלאה על סחר החוץ.

למעלה מ־2/3 של היהודים בפולין מתקיימים מן המסחר. על פי תיאור יהודי נמצאו בשנת 1932 202,000 בתי־עסק בידי יהודים ו־125,000 בידי לא־יהודים. אם נוסיף לכך את העסקים בצורת חברות מניות, הרי ש־75%—80⅓ של הסחר בפולין נמצא בידיים יהודיות.

ההשתלטות על המסחר הקמעוני היא שלמה. ישנם כעת 270 אירגונים קמעוניים יהודיים לעומת 14 לא־יהודיים. בשנת 1933 היו ב־216 ערים בפולין (להוציא פולין המערבית) 66% חנויות קטנות בידיים יהודיות. על פי הסטטיסטיקה של משרד המסחר והתעשייה בווילנא, שמקיף את המחוזות וילנא, נובוגרודק, ביאליסטוק ופול־סיה, היו בידי היהודים 64.8% של חנויות המכולת, 67.6% של בתי המסחר הכימיים, 82.6⅓ של החנויות לתוצרת חקלאית, 84.6% של בתי המסחר למוצרי מתכת, מכונות, מוצרי חשמל ומוצרי צילום, 85.8% של בתי המסחר לקונפקציה וגלנטריה, 94.4% למוצרי טקס־טיל, 95.6⅓ למוצרי עור ופרוות. מתוך 42 מפעלים לתעשיית הטקס־טיל בביאליסטוק, 35 הם של יהודים.

החלק המכריע של תעשיית הבית הפולנית, כמו עשיית סלים, נעליים, קונפקציה, טוויה ועשיית חבלים — מתנהל ע״י יהודים.

גם במקצועות החופשיים חזקה ביותר השפעת היהודים. שלי־טתם של היהודים בעיתונות, מלבד העיתונים האנטישמיים, היא עובדה. יש ליהודים חלק מכריע במקצועות הרפואה ועריכת הדין. 45⅓ מרופאי מחוז ורשה ולובלין, 70% במחוזות לודז, סטאניס־לאבוב, לבוב, 86% מרופאי שניים של פולין הם יהודים. ב־105 יישו־בים שיש בהם בית משפט מחוזי לא נמצא עורך דין פולני אחד. 3/5 מכל בתי קולנוע בפולין הם בידיים יהודיות.

יהודים רבים מועסקים בתחנות הרדיו הפולניות. האופרטה בפולין היא כמעט כולה בידי יהודים. ישנם 79 פרופסורים ודוצנטים יהודיים באוניברסיטאות.

על אף היחס האנטישמי־פרימיטיבי של חוגי איכרים רחבים ולמרות ההתנגדות המודגשת אם כי מצטמצמת לתחום הכלכלי של שכבות אינטליגנציה פולנית, נשאר המצב הכלכלי של היהודים בלתי מעורער. לא תהיה בזה הגזמה, אם במקום לדבר על ענפי כלכלה חשובים של פולין ידובר על „כלכלה לאומית יהודית״ בפולין.

המסחר, המלאכה, הקבלנות וחלק גדול של המקצועות החופשיים — הם במידה רבה בידיים יהודיות בפולין.

עד כאן הדו״ח הסודי של הגרמני סרפין.

מה נשאר מן המצב הכלכלי „הבלתי מעורער" של היהודים בפולין? הוא נעלם עם היהודים, למרבה הצער.

ב) המצב הכלכלי בטרמבובלה

לפני שניגש לסקירה על משלח ידם של יהודי טרמבובלה, ננסה להשוות את מצבם ביחס לאוכלוסיה הלא־יהודית.

נתחיל במקצועות החופשיים.

רופאים: היו בטרמבובלה גם רופאים לא יהודיים אולם מספרם של הרופאים היהודיים עלה על זה של הלא־יהודיים.

עורכי דין: היו אי־אלה עורכי דין אוקראיניים. למשפטניים הפולניים היה שדה נדחב בפקידות הגבוהה. ליהודים היו לימודי המשפטים נוחים, מפני שיכלו ללמוד בבית ולנסוע לבחינות. מכאן המספר הרב של עורכי הדין היהודיים.

אדריכלים, הנדסאים וטכנאים היו גם פולניים וגם אוקראיניים.

פקידים: מלבד שנים, שלשה פקידים ממשלתיים יהודיים, היתה הפקידות הממשלתית מן הסטארוסטא (מושל מחוז) ועד כ„ווזני" (השרת) כולה בידי הפולנים.

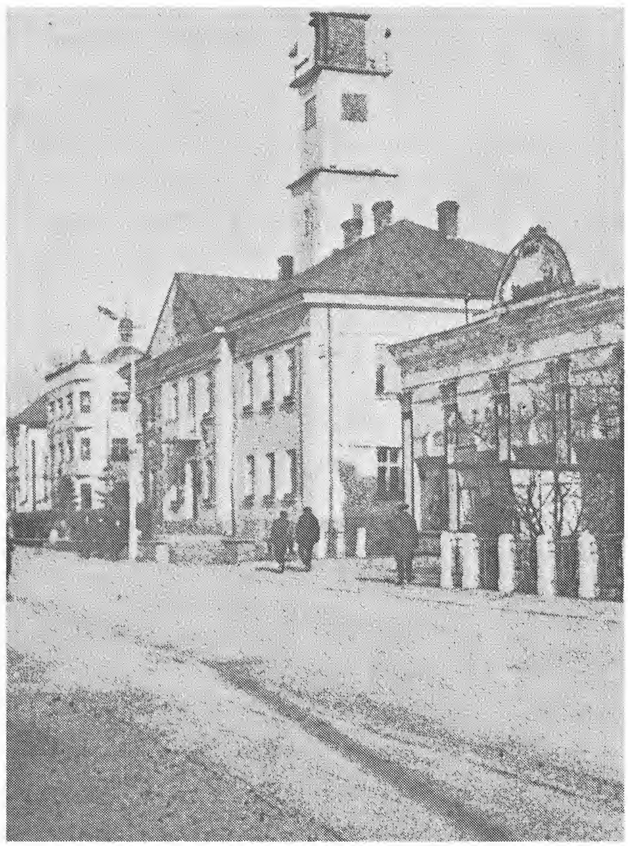
לעומת זאת היתה המלאכה מיוצגת במידה רבה ע"י יהודים. היו אי־אלה חייטים, סנדלרים ונגרים לא־יהודיים. לעומתם היו הפחחים יהודים בלבד ואת גגות הכנסיות כיסו יהודים. גם השענים, הזגגים, הצבעים היו ברובם יהודים.

עוד יותר מזה היה המסחר בידיים יהודיות בטרמבובלה. היתה תעמולה אנטישמית חריפה לטובת המסחר הפולני והאוקראיני, אולם רוב ענפי המסחר היו ונשארו בידיים יהודיות.

חנויות הבדים, העורות, הברזל, העצים ועוד היו בידיים יהודיות בלבד.

ועוד הערה בטרם ניגש לענין: רשימת העוסקים, או יותר נכוי אלה שעסקו, במקצועות השונים לא תוכל להיות מלאה משני

טעמים: א) את רוב השמות רשמתי מזכרוני ובעזרת חברי ועדת המערכת. אין להניח שלא השמטנו שלא בכוונה שמות מסויימים. ב) כדי למנוע זאת במידה מסויימת, פניתי בבקשות דחופות לחברי האירגון למלא את השאלונים שצירפתי למכתבים. אולם לדאבוני

המאגיסטראט

פחות ממחצית מספר החברים ענו. דבר זה נוגע גם לרשימת שמות הניספים. ולכן עלי לציין בהחלטיות שכל ההשמטות אינן באשמתי.

ג) על משלח ידם של יהודי טרמבובלה

עכשו ניגש לעניין.

מבחינת משלח היד, המקצוע, שבו עסקו וממנו הפיקו את

פרנסתם, היתה אוכלוסייתה היהודית של טרמבובלה מורכבת משישה מעמדות:

א) אנשי הדת — הרב דמתא, השוחטים, החזנים וכו׳.

ב) האינטליגנציה המקצועית — הרופאים, עורכי הדין וכו׳.

ג) הפקידים — פקידי הממשלה, מנהלי חשבונות, מזכירים, מורים וכו׳.

ד) בעלי המלאכה: 1. חייטים ותופרות. 2. כובענים וכובעניות. 3. פרוונים. 4. סנדלרים. 5. ספרים. 6 קצבים 7 אופים. 8. נגרים. 9. פחחים. 10. זגגים. 11 צבעים 12 עושי חבלים. 13. נפח. 14. עגלן. 15. עגלונים. 16 בלנים 17 סתת.

ה) בעלי האומנויות: 1. שענים. 2. מנגנים. 3. צלם. 4. מדפיסים.

ו) הסוחרים.

ז) שונים.

א) אנשי הדת

1. הרב ר׳ **אליעזר לייטר** הי״ד, שישב על כסאו של ר׳ משה׳לה באב״ד זצ״ל, היה ממשפחה רבנית מזאוואלוב. הוא היה חתנו של ר׳ שלמה גלר, יהודי אמיד מסביבת מקום. הרב לייטר היה תלמיד חכם, נואם מוכשר, ציוני. מעמדו הכלכלי והחברתי בעיר היה איתן, אם כי היו לו אי־אלו מתנגדים. היה אדיב ומסביר פנים לכל אדם. אנשי העיר רחשו לו כבוד. הרב היה מקרב את בני הנוער והיה מזמינם ללמוד אצלו. היה לו בית נאה ברח סובייסקי. זכור לי ה„זכר לחורבן״ שבטרקלין הבית.

2. השוחטים היו ברובם ממשפחת **שוורץ**. הזקן שבחבורה היה **ר׳ משה׳לה**. יהודי קטנטן, שהשיער האדמדם שלו היה מבצבץ מתוך שיער השיבה, היה תמיד מחייך ועליז והיה חביב על כל רואהו.

3. כחזנים שימשו בטרמבובלה ר׳ **יענקל חזן** ובניו **יואל** „דעם חזנ׳ס״ **ומאיר**. בנו של מאיר, יהודה, כיהן ברבנות בעיירה בוולין.

היו גם חזנים לעת מצוא, כמו ר׳ **שלום פרידמן** שהיה נערץ על כל שומעיו בתפילתו בימים הנוראים, דודי ר׳ **פנחס פולישוק**, שעבר לפני התיבה בימים הנוראים בביהכ״נ „בוטשינר״, ר׳ **יעקב פודגורסקי**, ר׳ **יעקב אנטנר**, ר׳ **ירחמיאל**, ר׳ **אהרן טלר**, ר׳ **חיים לייזר איינהורן** ועוד.

4. ר׳ **ישראל קליינער** היה מלווהו של הרב, והוא נקרא ישראל שמש
5. על המלמדים מסופר בפרק זכרונות טרמבובלאיים.

נוער אקדמאי

ב) האינטליגנציה המקצועית

ותיקי האינטליגנציה המקצועית היהודית בטרמבובלה היו בוגרי גימנסיות שמחוץ למקום, כי הגימנסיה הטרמבובלאית נוסדה

רק בהתחלת המאה ה־20. היו הם הרופאים **ד״ר סרט, ד״ר דויטש, ד״ר נוישטיין** ועורכי הדין **ד״ר לנדאו, ד״ר סרט, ד״ר האן, ד״ר שמירר, ד״ר בלאושטיין וד״ר פייארשטיין**. אולם במרוצת הזמן קם דור חדש מבני המקום, שרכשו את השכלתם התיכונית בטרמבובלה ואת ההש־כלה הגבוהה קיבלו באוניברסיטאות של לבוב, קראקוב, וינה וצ׳רנו־ביץ.

לדור החדש הזה השתייכו הרופאים **ד״ר שטרן, ד״ר קולין, ד״ר בומזה וד״ר סאס**.

עליהם ניתוספו אחרי מלחמת העולם הראשונה המשפטנים: **זלמן איינלגר, ספרין, וולף ברנדס, הלברג, אברהם (בומבה) איינלגר, דוד מרגולייס**, והמתמחים: **חיים דרימר, יוסף איינלגר בן משה, מסיו לאזארוס, וזיגמונד רוטמן**, שניספו כולם בשואה, הי״ד. ויבדלח״א עורכי הדין **דוד סאס** ז״ל, הרמן מלצר, יולק איינלגר, **יצחק גולדשטיין** (שנפטר בארץ), **ישראל רוזנפלד, פנחס נוימן, ויעקב רוזנשטראוך**.

הורן היה גיאומטר וותיק. המהנדס **פישר** היה מחוץ למקום.

מבני טרמבובלה למדו הנדסה: **קרול גוטהרץ, פילק שכטר** הי״ד, ויבדלח״א **שיקו איינלגר, פיליפ גולדנברג וצבי־הרש שרצר** ז״ל.

ה ר ו ק ח הוותיק בטרמבובלה היה **פאול זילברג**. גם בניו **יוסף ופרדריק** היו רוקחים, וכמו כן אחיינו **ברל זילברג**. גם **יעקב גוטליב ויוזסף דרימר** היו רוקחים. הי״ד. **יוסף איינלגר** חברנו יבלח״א הינו בעל בית מרקחת בתל־אביב.

ר ו פ א י ש י נ י י ם בטרמבובלה היו: **ד״ר קלבר, פדר, ריכר, ריזר**.

היה ש ו פ ט יהודי בטרמבובלה: השופט **אנגל**, ו ו ט ר י י נ ר אחד — **אנגל** אחיו.

ג) ה פ ק י ד י ם

פקידי ממשלה יהודיים היו מתי מספר בגלל ההפלייה האנטי יהודית שנהגו השלטונות.

יצחק הלברג היה פקיד ממשלתי. **חנזיס** היה פקיד מס הכנסה. גם **הורשובסקי** מדולינה היה פקיד מס הכנסה.

הפקיד היהודי היחיד בעירייה היה **סלק שטייניג־אשכנזי** שנשא לאשה את **גוסטה גוטהרץ**.

במסגרת פקידי ממשלה אפשר למנות את המורים היהודיים, ששימשו בבתי ספר ממלכתיים, ואשר היו ברובם מורים אקדמאיים. והם **פרופ׳ גולדבלאט, פרופ׳ מילדוורס, פרופ׳ פראנצוס, ד״ר** פרנקל, ד״ר טופרמן, פרופ׳ ליפשיץ מר מיכאל ליטמן ומ״ר רייסברג ועוד ועוד.

ז׳ניה קצ׳קה־גרינברג לימדה בביה״ס היסודי.

היו גם טרמבובלאים שעסקו בחוראה מחוץ למקום. מהם: **דוד ולונקה גרינברג**, שלימדו בגימנסיה היהודית בברנוביץ׳, **שמואל איינלגר** ז״ל שלימד בווילנא. **וולף רודולף** בגורליצה, **מאיר זלצר** בווינה, ורשה, סוסנוביץ וקאטוביץ, **הרמן איינלגר** בלבוב, **יצחק רודולף**. העסקן הציוני **אברהם גרינברג** עסק בהוראה פרטית. **דוד מילגרום וישראל גולדפליס** לימדו בצ׳ורטקוב.

בהנהלת חשבונות עסקו: **זליג בומזה, מאיר ברינשטיין, אבא ברילר, מנדל גולדפליס, יצחק גולדשטיין, נטע לנץ, יעקב קירבהולץ דוניע גולדפליס** ועוד.

קרייזלר ופרטיג היו פקידי בית המשפט.
שפר היה במשטרה.
מרק היה מנהל הטבו.
שרפשפיץ היה פקיד הקהל.

ד) בעלי המלאכה

ואלה המקצועות שבהם עסקו בעלי המלאכה בטרמבובלה:

1. חייטים ותופרות	2. כובענים וכובעניות	3. פרוונים
4. סנדלרים	5. ספרים	6 קצבים
7. אופים	8. נגרים	9. פחחים
10. זגגים	11. צבעים	12. עושי חבלים
13. נפח	14. עגלן	15. עגלונים
16. בלנים	17. סתת	

1. חייטים:

1) שמריל גוטשטיין
2) אברהם יוחנן הוכמן שהיה יו"ר „יד חרוצים"
3) משה וויינראוב
4) זליג ווייס
5) יהושע ווייסברוד
6) ישראל החייט (גר ברח' איבש־קביץ')
7) פראק מגזשימלוב
8) קוט
9) קולין
10) פרץ שכטר

תופרות:

1) טויבה בומזה
2) מיזיה הרבסט
3) בתה בילצ'י
4) שרה טלר
5) בלה למפה
6) גוסטה מילגרום
7) דבורה מנהיים

2. כובענים:

1) ברל ווכטל
2) פפר
3) מישה שכטר

כובעניות לנשים:

1) גב' בלומה דרימר
2) גב' סאס

3. פרוונים:

1) זלמן יצחק
2) אריה שוולבנסט

4. סנדלרים:

1) קופל בן המלמד מסקלט

5. ספרים:

1) גליק
2) נפתלי וויינראוב
3) ישראל שטרן
4) מיכאל שמיצלר
5) ליזר שמיצלר
6) יוסף שמיצלר
7) אברהם שמיצלר

6. קצבים:

1) אפרים יוסף גנץ
2) דוד גנץ
3) יצחק מאיר היטלר
4) ניסן ווילנר

5) פישל צוקרמן
6) יהודה קולין
7) עוזר פיקהולץ

7. אופים:

1) מרדכי הירש אלמן
2) וולף למל
3) לייב פפרבליט
4) גצל שלאק
5) אברהם הירש שנהאוט

8. נגרים:

1) אשר כץ
2) בנו חיים, (גר בקרית ביאליק)

9. פחחים:

1, 2) האחים ארדמן
3) שמריל בוכברג
4) יוסף קרבהולץ
5) אחיו לייב קרבהולץ
6) בריל שוולבנסט

10. זגגים:

1) בצלאל גולדברג
2) משה דליגטש
3, 4) האחים מנדל ויעקב לייכטנר
5) יוסף מלנר

11. צבעים:

1) רפאל פופיק
2) שמואל שטרן

12. עושי חבלים:

1) מנדל אונגר
2) יצחק אונגר בנו
3) אשר וויסברוד

13. נפח:

1) משה הנפח, גיסו של א״י הוכמן

14. עגלן:

1) נח לאנג

15. עגלונים:

1) ברוך לייב
2) גדליה בנו

3) יצחק ווייס **6) אהרן פרידמן**
4, 5) האחים נייגבירץ

16. בלנים:

1, 2) מנדל אונגר ובנו **3) רפאל פופיק**

17. סתת:

1) ישראל גנזר

ה) בעלי אומנויות

1. שענים 2. מנגנים. 3. צלם. 4. מדפיסים.

1. שענים:

1) אלעזר גרינברג
4) נחום שכטר
2) יצחק וויינשטוק
5) שכטר — חתנו של פייבוש צור־
קרמן השען הנכה המשותק
3) קנובלר

2. מנגנים:

1) מנדל לייב
5) נטליה שמיצלר
2) בן ציון למפה
6) שבתאי — מנגן בחליל
3, 4) בניו מאיר ואלי

3. צלם:

1) שנייליכט

4. מדפיסים:

1) שמעון ברינשטיין
4) יעקב הורוביץ
2) מוניו גולדשטיין
5) שטייניג
3) גלס
6) שאליט

ו) הסוחרים

מעמד הסוחרים כלל את המספר הגדול ביותר מכל המעמדות של יהודי טרמבובלה. מהם סיטונאים כמו **לייב שרצר, שלום שכטר,** סוחרים בעלי חנויות מבוססות, בעלי חנויות קיקיוניות ובעלי דוכנים.

ואלה ענפי המסחר שהיו מיוצגים בטרמבובלה:

1. בדים
2. עורות
3. נעליים
4. מכולת
5. תבואה
6. ברזל
7. עצים
8. כלים
9. גלנטריה
10. ביצים
11. בירה וספירט
12. טבק
13. עתונים
14. משקאות קלים וגלידה
15. סוחרי בהמות

1. בדים:

1) ברגמן־לוויטר
2) טויבה גינסברג
3) דוד גינסברג
4) שלמה גנזר
5) אברהם גרינברג
6) שלום וויינראוב
7) האחים מלנר
8) יהודית שטרסברג וזליג בנה

2. עורות:

1) שלמה זלצר
2) אברהם טירקל
3) גרשון כץ
4) יצחק פרידמן
5) בצלאל ציזס
6) שפייכר

3. נעליים:

1) אברהם ברילר
2) דובינר
3) אהרן זלצברג
4) לאזארוס

4. מכולת:

1) אלמן
2) יעקב אנטנר
3) יצחק ברילר
4) יצחק הירש ווילנר
5) רחל מנהיים
6) יואל מסטר
7) פריינד
8) מרים קלמן
9) שלום שכטר
10) לייב שרצר

5. תבואה:

1) בוכהולץ
2) בין
3) וולף ברילר
4) לייב גולדפליס

5) דינר
6) משה הנדל
7) יהושע מרדכי הרבסט
8) זלצמן
9) האחים טוניס
10) טפט
11) שלום לונדון
12) מיטלמן
13) האחים מילגרום
14) ברוך פלוין
15) יצחק קליינר
16) יעקב קפל
17) משה שטאוב
18) אהרן סאס
19) אנשיל פלשנר
20) יוסף קריזלר
21) יוסף בוכהולץ
22) יוסף מרגלית

6. ברזל:

1) מקס גוטפריד
2) הרש ווייסברג
3) יהודה לייזנר
4) פנחס פולישוק
5) מרדכי ואהרן פלוין

7. עצים:

1) משה בריק
2) וולף ברילר
3) זליג ושמואל גינסברג עם משה זילברג
4) בנימין גלמן
5) משה גריה
6) יצחק ורמן לפני מלחה״ע 1
7) שלום נוסנבאום
8) האחים רובל 7

8. כלים:

1) משה דליגטש (כלי זכוכית) 2, 3) חנויות האחים קרבהולץ

9. גלנטריה:

1) שמואל ברנדס
2) טויבה גינסברג
3) שמואל יאיר רודולף
4) דוד בער רודולף עם מכולת

10. ביצים:

1) יצחק ברילר
2) חיים הורוביץ
3) שמריל מלנר
4) בצלאל קפל

11. בירה וספירט:

1) שמחה איינלגר
2) גולדשטיין
3) יעקב נוימן
4) אייזיק פודהורצר

12. טבק:

1) אברהם איינלגר (בסיטונות) 2) שמואל הירש פרנקל

13. עיתונים:

1) אליהו פלד

14. משקאות קלים וגלידה:

1) עזריאל אלטברג
2) מנדל פוגלמן
3) קימל
4) אברהם יצחק רוזנברג
5) הרש רוטמן

15. סוחרי בהמות:

1) משה בודיאן
2) מרדכי בריף
3) הרש לוקר
4) פייגלבאום

ז) שונים

1. בית מלון: **פישר**

2. טחנות קמח: **1) מריינדורף 2) קפל־דרימר**

3. טחנות כוסמת: **1) שמואל דב אדלר 2) יצחק גוטשטיין 3) ר׳ ישעיהו בר שוכברג**

4. חלבן: **1) וולף יצחק שכטר**

5. בתי דפוס: **1) גלס 2) שטייניג**

6. מסעדות ובתי מרזח:

1) שמחה איינלגר
2) ב״מ דרימר
3) מיכאל זלצר
4) נתנאל מלצר
5) צ׳ובן
6) משה רודולף
7) מ״פ רוזנברג
8) פסיה רוזנשטראוך
9) שר

מאיר וסופיה (לבית גולדשטיין) ברינשטין ז"ל

בני טרמבובלה בכנוס אזכרה בארץ

מוסדות, ארגונים, דמויות

הרב מאיר וונדר

רבני טרמבובלה

רבה הראשון הידוע לנו הוא הרב החסיד ר׳ **יצחק מוכיח אב״ד** טרעבוולא שבפודוליה, בן אחיו של רבי יחיאל מיכל בר׳ **אליעזר** מקדושי שנת ת״ח בפרעות נעמירוב, אח״כ בשנת ת״ם גר **בזולקווא** והדפיס בלובלין את ספרו של דודו „שברי לוחות״.

א. הרב ר׳ אהרן

הרב אהרן, הוא רבה הרשמי הראשון של טרמבובלה הידוע ומוכר לנו. הוא עבר אחר־כך מטרמבובלה לרבנות בזלוטשוב.

ידועה לנו שנת הולדתו, בערך שנת ת״ל 1670. שם אביו לא נזכר. אנו יודעים רק, שהיה חתנו של ר׳ מענדעל מאפטא המפורסם, הידוע כאחיו של הנגיד הנודע ר׳ העניך מזולקווא.

ר׳ אהרן נחשב לאחד מגאוני התקופה. הוא גם חיבר הרבה ספרים חשובים שלא הופיעו בדפוס. נפטר בשנת תצ״ט — 1739.

בתו היתה אשתו של הרב ישראל, אב בית דין זלוזיץ ולוקאטש. הוא נולד בשנת תנ״א — 1691, ונפטר בלוקאטש בהגיעו לגיל 47. חתנו זה היה מיוחס גדול, צאצא לרבנים גדולים ונכבדים. אביו היה ר׳ יעקב אב״ד הוסיאטין ומוצאו היה מר׳ מאיר ז״ק, אב בית דין לבוב והגליל.

אמו של ר׳ ישראל היתה בתו של ר׳ גרשון כהנא רפפורט, אב״ד בעלזא, אחיו של ר׳ שמחה הכהן רפופורט אב״ד לובלין.

חידושי ר׳ ישראל נדפסו בספר שהוציא בנו בשם „הלכה אדם מישראל״. שם נכללו גם אחדים מחידושיו של זקנו ר׳ אהרן, וגם בהקדמה שנכדו כתב לספר אביו, הוא מזכיר בהערצה את זקנו ר׳ אהרן וכותב עליו את הדברים הבאים: אבי אמי הרב הגאון, החסיד ר׳ אהרן היה אב בית דין טרמבובלה וזלאטשוב, עשה אזניים לתורה וחיבר פירושים נפלאים על תלמוד ירושלמי, מדרש תנחומא ועוד, וחבל שאיני יכול להוציאם לאור, כי אז היו נוכחים עד כמה כוון זקני לאמתותה של תורה ובודאי היו נהנים מחידושי תורתו.

ב. הרב אברהם יחיאל פישל

על הרב הזה אנו יודעים שהיה רב בקהילת סלפקוביטש ושארי־גראד ומתחילת המאה הששית לאלף הששי, 1700 למנינם אב בית דין ור״מ רובץ תחת משא בקהל עדת ישורון טרעבאובלא בגליל לבוב.

את ידיעותינו הביוגרפיות עליו אנו שואבים מהספר היחיד שהוציא „אמרי צרופה״. משם אנו יודעים גם, שאביו ר׳ זאב עלה בסוף ימיו לארץ ונטמן בצפת בשנת תקט״ו — 1755.

אנו יודעים גם מספרו שחייו רצופים גלויות ונדודים וכל חייו היו חיי עוני ויסורים. למרות תנאי חיים קשים אלה, היה שקוע ראשו ורובו בלימודים.

בהוצאת הספר סייע לו הגביר ר׳ מרדכי בר׳ חיים. בהקדמתו המליצית לספר וגם בשער ספרו הוא קורא לספר גם „חידושי הראי״ף״ וגם מדגיש שם, שלא יכול לפרסם את כל חדושיו בגלל חסרון כיס.

בספר נמצאות גם הסכמות מגדולי הרבנים בזמנו, ביניהם דייני ברלין, ר׳ נפתלי בר׳ בנימין הרץ מגלוגא ור׳ יעקב סגל לנדוי, אב בית דין טרנופול, ולבסוף הסכמה מאת ר׳ בנימין הרש, אב בית דין ברלין.

ג. הרב אהרן הלפרין

הוא היה מגדולי התורה בטרמבובלה, אבל לא שימש בתפקיד רבני. הוא היה בעל ייחוס גדול, מזרע בעל הלבושים.

אשתו היתה בת הנגיד מנרול והיא היתה אשת חיל, שעסקה במסחר כדי לפרוק מבעלה את עול פרנסת הבית, ושבעלה יוכל להת־פנות ללימודים ולהוצאת ספריו.

הוא חיבר שלושה ספרים יקרי מציאות הידועים לנו. הספר הראשון שהוציא בערך בשנת תקט״ו (לפי תאריך ההסכמות 1755). הוא כותב בהקדמת הספר שנתייתם מילדות, גדל על ברכי הישיש ר׳ ליבוש ורובי תורתו למד בווישנאוויץ, אצל גיסו ר׳ אלחנן הכהן. ומכיון שלא זכה לבנים, הקים בית אולפנא ובה ספריה תורנית עשי־רה. בספרו הוא מביע תקוה שיזכה להגיע בסוף ימיו לארץ. בספר ישנם הסכמות רבות, ביניהם הסכמת ר׳ חיים הכהן רפופורט, אב״ד

ספר

אמרי צרופה

חידושי הראי״ף מה שחיבר ה״ה הגאון אב״ד הגדול בענקים · הלא הוא מקור החכמה מים עמוקים · ס״ס הרב המאור הגדול איש אשכולות · בקי בנגלות ובנסתרות המפורסם לשמו כבוד מוהר״ר אברהם יחיאל מיכל כ״ץ · שהי׳ מקדם אב״ד בק״ק סלאטקוויץ ובק״ק שארי גראד ובעת רובו חתת מנוחתו בקהל עדת ישורון ק״ק טרעבוולא בגליל לבוב יע״א · בחיבור הלז מבואר כמה סוגיות חמורות בש״ס ושיטות הרמב״ם ופסקי הראשונים והאחרונים פירו״ש גיבוסר · כל טוב לא יחסר · פירוש הפו״ר לפני הדו״רשין ומסלק את הת״ריסין · לית דין צורך לקילוסין · מבאר כל מה״ידא דאיכא בסדין ראשונה עד שידו מג״ה בסדר קדשים מראה גודל בקיאות וחרי״ף מיפיות כידו ומציל את הספר מפני הדליג״ס במקום שהגאון נ״ו והגאונים מתפרי נ״ק הכינו ידם בהגה״ה הוצאת מעיםם כמליף וחסיר ויתיר שלא כדרי דפו״ס · איש תבונות ידלנה · ויפלו רעותה ממעיינותיו ישוקם · בלי דופי ופתגם · והכל יאחרו אחריך כרונם

נדפס פה ק״ק ברלין הבירה עיר המהוללה והמעטרה :

תחת ממשלת אדונינו המלך הגדול והאדיר החסיד מלך פרוסיא״ה והדוכס ברנדנבורג יר״ה ויתנשא מלכותו למעלה אמן :

לסדר ילפ״ט והיא כפורחת עלתה נצה הבשילו אשכלתיה לפ״ק

ספר

שם אהרן

אשר חבר כבוד הרב המופלג מוהר"ר אהרן במוהר"ר
נתן נטע זלה"ה זטרעצוולי חתן הנגיד
המופלג כבוד מוהר"ר מנחם מענדל מנר"ל והוא
חיבור נאה אף נעים על גפ"ת מכל הש"ס בו ימלא האדם מרגוע
לנפשו מחידושי ערבים ומתוקים לחיך גם חיבור על התורה דברים
ערבים ושוים לכל נפש וקראו בשם נתיבות ישב"ה ובסופו
חיבור נחמד מחידושי גיסו מו"ה הרב הגדול כבוד מ' אלחנן
הכהן מק"ק קויסנאוין וקראו בשם יבולי לקט ע"ש
לקט בגמטריא אלחנן :

נדפס פה ק"ק זאלקיווא

תחת ממשלת אדונינו המיוחס הגדול החסיד הדוכס ושר צבא
גדול דמדינת ליטא מיכל קאזמיר ראדזיוויל יר"ה :

בדפוס המחוקקים מהור"ר גרשון בהר"ר חיים דוד הלוי :
וחתן אחיו מוהר"ר דוד במהור"ר מנחם מן נר"ו :
וגיסו הר"ר חיים דוד במהור"ר אהרן סג"ל ז"ל :

אמשטרדם

בשנת תקט"ו

לבוב ור׳ יחיאל פישל בר׳ זאב וואלף, אב״ד טרעביוולע שהזכרנו. גם הסכמת רבה של טרנופול, גליל פודוליה, נמצאת שם, ועוד הסכמת שלושת רבנים ידועים, ביניהם הרב מזאלקווא.

שם ספרו הראשון : „שם אהרן״, נדפס בזאלקווא, בדפוס המחוקקים. תכנו חידושי גמרא, פוסקים, תוספות (גפ״ת) וגם כולל חיבור על התורה בשם „נתיבות לשבת״ לפי פרשיות השבוע. מצורף בפנים גם חיבור בשם „שבילי לקט״, חידושי מסכתות של הגיס, ר׳ אלחנן הכהן מווישנאויץ, אצלו למד, כפי שהזכרנו.

הספר השני שהוציא בערך בשנת תקכ״ז, 1767, שמו מחנה ארו״ן, בו חידושים על מסכת ברכות ומועד ובעיקר פירוש על מסכת שקלים, שהוא נדיר כי אין על מסכת זו פירושים אחרונים אחרים. ההסכמות על הספר הם מלבד מהרב מאיר מרגליות שמופיעה גם בספרו הראשון, מהרב יעקב בר׳ מרדכי היילפרין, אב״ד טרעבאוולא, ר׳ יוסף שצקי אב״ד מברודי, ר׳ שלמה יצחק אב״ד טרנופול, גליל פודוליה ור׳ מרדכי כהנא רפופורט אב״ד אלקסעניץ. מאוחר יותר, באותה שנה, הדפיס את ספרו השלישי „מקלו של אהרן״, כ״ה דפים פוליו, חידושים בסוגיות הש״ס וחידושי תורה על פרשיות השבוע. הרב היילפרין מטרעמבאבלא מדגיש בהקדמתו לספר שהוא קטן הכמות אבל רב האיכות. הספר נתחבב כנראה על הלומדים, ור׳ שלמה העכט, מוכר ספרים בלאדז, הדפיסו שנית בפיעטרקוב בדפוס ר׳ אברהם רויזענגארטען תרס״ה, 1805, ל״ט דפים.

ד. הרב יעקב הלפרין

ידוע לנו על אישיותו רק מההסכמות שנתן לספרים רבים. כפי שהבאנו לעיל נתן הסכמתו לספרים שחיבר תושב עירו בשנת תקכ״ז, 1767, ר׳ אהרן הלפרין. בשנת תק״ל, 1770 עבר ללבוב ועל הסכמותיו שנתן שם הוא גם חותם אב״ד דק״ק טרעביוולא, לעת עתה רב בית דין (ראב״ד) ודרשן ומ״ץ דלבוב. ביום ב׳, כ״ה בניסן תקל״ב, 1772 הסכים על ספר „פרי מגדים״ חלק יורה דעה, שנדפס אותה שנה בברלין והוא קורא למחבר „פרי מגדים״ עמיתי ורעי דבק מאת.

עשר שנים אחרי זה, בשנת תקמ״ב, 1782 נתן הסכמה לאותו מחבר שהוציא את ספרו פרי מגדים על ש״ע אורח חיים שנדפס בפפד״א תקמ״ז.

ספר

מקלו של אהרן

שהיבר הרבני המופלג מו"ה אהרן במהור"ר נתן
נטע זלה"ה מטרעבוולי בעל המחבר ספר שם
אהרן וספר מחנה ארון והוא חידושים נחמדים
ועריבים לשומעיהם על סדר התורה למען יתענגו
בו שומרי השבת מידי שבת בשבתו.

נדפס פעם ראשונה בחיי המחבר זצ"ל בק"ק אלעקסניץ
בשנה תקכ"ח לפרט ואת שם אהרן כתו"ב ע"ל מטהו
ועתה הובא לבית הדפוס פעם שנית ע"י שלמה שמעון
העכט מ"ס בעיר לאדז.

פיעטרקוב

בדפוס החדש ר' אברהם רויזענגארטען נ"י

שנת תרס"ה לפ"ק

СЕФЕРЪ
МАКЛО ШЕЛЪ АРОНЪ
т. е. Коментарий на Пяти-книжки

Въ Тип. А. Розенгартенъ ПЕТРОКОВЪ 1905 г.

בספר „אנשי שם" עמ' 119—110 נמנו עוד הסכמות, עליהן חתם במקום השני אחרי ר' מרדכי זאב אב"ד לבוב. גם בתקל"ח—תקמ"א נתן הסכמות לספרים והסכמתו האחרונה היא מתקמ"ח. על סידורו הקבלי של ר' אשר בר' שלמה זלמן מרגליות ממזבוז, הוא חתום השני, אחרי ר' אברהם משה מפשוורסק.

ה. הרב אליעזר ליפא שור

רב זה, כפי שנמסר במגילת יוחסין שבראש ספר „שפתי צדיקים" דף ג' עמוד א' עבר מזברז' לרבנות טרמבובלה.

עוד נמסר במגילה כי אביו ר' אברהם מרדכי אב"ד זאלקווא, היה בנו של ליפא פרנס מזאלקווא בר' יעקב שור מבריסק, בן ר' זלמן מבריסק, שהיה חתנו של ר' שאול וואהל הידוע גם מתולדות קהלות יהודי פולין.

הסכמותיו פזורות בספרים שונים, החל משנת תע"ה בה נתן הסכמתו לספר „שם יעקב".

ו. הרב חיים אריה לייב הורוביץ

הוא היה רבה של טרמבובלה עד לפטירתו ביום י"ב אייר תקנ"ח, 1798. מחכמי הקלויז בברודי. נ"מ גלבר כותב בספר „תולדות יהודי ברודי" עמ' 77—75, כי היה בנו של הרב שאול, בן בנו של ר' זאב וואלף אב"ד הרובשוב שאף הוא היה מחכמי הקלויז ונפטר ביום ב' אב תק"ו — 1746.

אמו טויבא היתה בתו של ר' איציקל הורוביץ אב"ד ברודי (ואה"ו) וצאצאיו הסבו את שמם להורוביץ, על שם זקנם זה.

בשנת תק"ל — 1740 נולד לר' חיים לייב בנו ר' יצחק אב"ד צישינוב וירוסלב מחבר ספר „באר יצחק" על פירוש רש"י על התורה (לתולדות הקהילות בפולין עמוד 372).

ז. הרב מנחם מענדעל

רב זה נולד בברודי ונקרא לרבנות טרמבובלה. פה נתן הסכמה

לספר „נחל אשכול" של שאר בשרו ר׳ חיים עוזר משה הכהן מברודי בשנת תקס"ז — 1807. אנו מוצאים גם שאצלו נתעוררה שאלה, שנה לפני התאריך הנזכר, בענין בכור בהמה שנולד ליהודי ומכיון שלא נמכר לגוי בעוד מועד, גדל פרא וכולם סבלו ממנו. הוא חיפש מוצא ושלח את חוות דעתו אל קרובו ר׳ יהושע השיל באב"ד אב"ד טרנופול מחותנו של בעל „נחל אשכול". בתשובתו אל הרב מנחם מענדעל מיום ב׳, ז׳ תמוז תקס"ו, 1806, הוא כותב: ראיתי דבריו ושמחתי משלומו הטוב ומה נעמו דברי חביבי אצלי (ספר יהושע מ׳—מ"א).

ח. הרב מאיר צבי הירש ויטמאיר

רב זה נולד בקלוש בשנת תקנ"ח — 1798 לאביו ר׳ גבריאל שהיה רחים ומוקיר רבנן, התייחס למשפחת המהר"ל הב"ח והט"ז, עבר לברודי אחרי שנשא את בתו של ר׳ לוי פרנצוז ושמע תורה מפי ר׳ צבי הירש הלר. הוא גם למד אצל ר׳ אפרים זלמן מרגליות וקיבל ממנו סמיכה להוראה.

בחורף תקפ"ד — 1824 נבחר לרבנות טרמבובלה ורבו נסע עמו להכתרתו. שנה ומחצה ישב על כס הרבנות במקום.

אחרי כן בהשתדלות ר׳ שלמה קלוגר מברודי, נתקבל בקייץ תקפ"ה לרבנות סמבור, שימש שם ברבנות כיובל שנים, ובשם רבה של סמבור נשאר בזכרון הדור הבא. הוא נחשב לאחד משרידי הדור הישן וגאוני הדור כבדוהו והעריכוהו.

עד ליומו האחרון לא ידע שום מחלה והיה בריא ואפילו לא נזקק למשקפי זקנה. נפטר במגיפת החולירע במוצש"ק כ"ד אב תרל"ג — 1873. הספיק להדפיס בחייו בפרמישלא את החלק הראשון מספרו שו"ת רמ"ץ על אורח חיים ויורה דעה. החלק שני של אבן העזר וחשן משפט נדפס בשנת תרמ"ה. שנתיים אחרי כן נדפס גם ספרו „דרושי רמ"ץ" עם הגהות והוספות פרי־חיים מהמו"ל לר׳ חיים גנולר.

מהשאלות ותשובות בספריו משתקפת גם התעסקותם של יהודי טרמבובלה וענפי פרנסתם, כי יש שם הרבה שאלות בנוגע להתפרצות וחדירת שועלים ללולי עופות, מה דינם של שאר העופות שנשארו וביחוד אלה שנפצעו, כי בגלל דריסת חיות טרף התעוררו הרבה שאלות בנוגע לכשרותם של העופות שנשארו בלול.

ט. הרב שמריה שמריל ברנדריס

נולד בשנת תק״מ — 1780 בערך, לאביו ר׳ יעקב שגידלו וחינכו במסירות. למד תורה מפי ר׳ אפרים זלמן מרגליות ונחשב כאחד מאדירי התורה בזמנו. שנתיים כהן כרבה של טרמבובלה, מקיץ תקפ״ה, 1825, עד תקפ״ז, 1827.

עמד בקשר עם הרב יהושע השיל באב״ד וגם נסע אליו לעתים קרובות. בין הנושאים של שאלותיו נמצאת גם שאלה מעניינת של אשה שישנה עם תינוקה במטה ובבוקר מצאתו מת, ועוד הרבה שא־כות בהלכה.

בשנת תקפ״ח — 1828 עבר ר׳ שמריה לרבנות הרימלוב ונזכר בספרות הרבנית כרבה של הרימלוב. הוא הדפיס פירושים על סדור התפילה והוציא ספר בשם „עיון תפילה״.

באחרית ימיו עלה לירושלים. נפטר בירושלים ביום כ״ב טבת תרי״ז — 1857 ונטמן בהר הזיתים שם. נשתמר גם נוסח מצבתו.

כל תולדותיו נרשמו בקיצור בספרי מאורי גליציה חלק א׳ 668 —619.

י. הרב אריה לייבוש פודהוריצר — פודהיצר

היה רב באוזיראן ובשנת תקפ״ח — 1828 בא לכהן ברבנות טרמבובלה עד שנת תר״י — 1850 לערך. בסוף ימיו נטש את הרבנות והתיישב בטרנופול, בה נפטר ונטמן.

י״א. הרב צבי אפרים תאומים

רבה של טרמבובלה בשנות התר״ך — 1860. מתקופתו ידועים לנו שמות חברי בית הדין בעיר, בגלל התכתבותם עם הרב הגאון מברודי ר׳ שלמה קלוגר שעונה באחת מתשובותיו לבית הדין בטרמ־בובלה למו״ה יצחק במו״ה אברהם ומוה״ר צבי במוה״ר נחמן מייזלש ומוה״ר זאב וואלף הורוביץ. השאלה הנדונה היתה בעניני אישות על גרושה שהתחזתה כבתולה לא נשואה ונישאה בעיר אחרת.

י״ב. הרב דוד שלמה דרימר

הוא היה מנכבדי טרמבובלה וכנראה ממשפחתו של הרב שלמה דרימר אב״ד סקאלע על הנהר זברוטש, הידוע ומפורסם מספרי (שו״ת) שאלות ותשובות בכמה חלקים „בית שלמה״.

הרב דוד מילא בפועל את תפקידי הרב, כשלא היה רב רשמי בתחילת שנות התר״ל — 1870. שמו מופיע ברשימות שמות החותמים על ספרי שאלות ותשובות חדשים שהופיעו מאותה תקופה. גם אנו למדים משאלותיו את שמות השוחטים באותו זמן בטרמבובלה.

י״ג. הרב שמחה באב״ד

הרב הזה היה נצר למשפחת באב״ד המפוארת, קרובו של הגאון בעל „מנחת חנוך״, אבל אין לנו פרטים מדויקים על משפחתו.

כפי הנראה נשא אשה מסקוהל (סוקל) והיה סמוך על שולחן חמיו. אנו מוצאים בתשובות של הרב מלבוב ר׳ שאול נתנזון מכתב אליו לסקוהל.

בשנת תרל״ב — 1872, ישב כבר על כסא הרבנות בטרעביוולא ובאותה שנה אנו מוצאים בשו״ת „בית שלמה״ שהזכרנו תשובה לר׳ שמחה באב״ד רבד״ק טרמבובלה בענין רועה ישראלי שהיו בעדרו 100 צאן ו־80 פרות ובבוקר מצאו בדיר 3 כבשים הרוגים ועוד 3 פצועים ונתעוררה שאלה על כשרות הנותרים וגם על כשרות החלב, והמשיב הכשיר והתיר הכל.

עשרים ושלושה מיהודי טרמבובלה חתמו על ספר „ברית אברהם״ של המגיד ר׳ יוסף משה מזלוזיץ שנדפס בברודי בשנת 1875. מן הענין להעתיק את שמותיהם. יכול להיות שכמה מהם מוכרים ליוצאי טרמבובלה. ראש וראשון 1) הרב שמחה באב״ד. 2) ר׳ לייב גולדשטיין. 3) ר׳ אנשיל יגר (שהיה נכד המחבר). 4) ר׳ שמואל פיק. 5) ישראל איצי פולישוק. 6) ר ׳דוד אקסלרויד. 7) ר׳ שמואל אוהרהאן. 8) ר׳ נתנאל הורוביץ. 9) ר׳ יוסף שמעון. 10—11) השובי״ם ר׳ שמחה ור׳ משה. 12) ר׳ בעריש שפירא. 13) ר׳ מרדכי פרידמן. 14) ר׳ אבא וויזער. 15) ר׳ דוד באדיאן. 16) ר׳ עזריאל גרשון ווייס. 17) ר׳ שמואל וואלפענהויט. 18) ר׳ שלמה זיידעלמאן. 19) ר׳ דוד גענזער. 20) ר׳ נחמיה רוזנצווייג. 21) ר׳ יחיאל שכטר. 22) ר׳ משה טוכפלד. 23) ר׳ אברהם געליר.

שנה לאחר מכן בשנת תרל״ו — 1876 נקנו 13 ספרי „דביר המוצנע״ שחיבר ר׳ ישראל דב גלרנטר ונדפסו בפרעמישלא שנת תרל״א לקלויז על ידי הגבאים 1) ר׳ שמואל פיק. 2) ר׳ ברוך גוטליב. 3) ר׳ דוד שלמה דרימר. 4) ר׳ חיים דב געגזר. 5) ר׳ חיים משה יעב״ץ. 6) ר׳ יהושע מרדכי שו״ב. 7) ר׳ ישעיה דב שוכברג. 8) ר׳ ישראל יצחק פולי־שוק. 9) ר׳ מרדכי משה יעב״ץ. 10) ר׳ משה לייב גלאזנער. 11) ר׳ מנחם הלפרין. 12) ר׳ נתנאל הורוביץ. 13) ר׳ לייב באדיאן.

י״ד. הרב משה באב״ד

בשנת תרל״ו — 1876 עלה על כס הרבנות בטרמבובלה הרב משה באב״ד והוא עלם צעיר בן 18. נולד בשנת תרי״ח — 1858 לאביו הרב יצחק אב״ד קלוש ונשא את בתו של הרב אברהם מענדיל שטיינברג (מברודי).

הרב משה באב״ד נתפרסם בזמנו כגדול בתורה, דרשן מפואר וחביב לבריות. קהילות חשובות חפצו ביקרו ורצו שיעבור אליהן. בשנת תרס״ד — 1904 היה מועמד לרבנות ריישא ושנה אחר כך הוצגה מועמדותו בקראקא.

בשנת תרס״ח — 1908 נתעלה לכהן כרבה של לבוב תוך העיר, אבל תמיד דבק בו השם הרב מטרעבאווולא. הוא נפטר ביום כ״ו אייר תרע״ו והניח דור ישרים, שחלק מהם נמצא כאן בארץ. קיצור תולדו־תיו נתפרסם בספרי מאורי גליציה ח״א עמוד 405—406.

בשנת תרנ״ב — 1892 חתם על ספר „מעשה רוקח״ יחד עם ר׳ ברוך מאיר דרימר ועוד ספר נוסף קנה לחברת לינת הצדק. שלושתם נמנו גם על ספר „תורת ראם״ מרבי אלכסנדר מרגליות למברג תרנ״ח — 1898. ר׳ ברוך פלוין חתם בתרע״ג על כרך ו׳ של האנצקלופדיה „אוצר ישראל״.

ט״ו. הרב אליעזר לייטר

חותם את שושלת הרבנים בטרמבובלה הרב אליעזר לייטר. רבה האחרון נולד בשנת תרמ״ב — 1882 לאביו ר׳ דויד דב אב״ד זאוואַ־לוב. נכדו של ר׳ שלום דיין ומורה צדק בבוברקא.

מוצאו היה ממשפחה מיוחסת של רבנים גאונים, אך יותר מכל היה לו יחוס עצמו. בנעוריו מלא כרסו בש״ס ופוסקים ומצא חן בעיני

כל רואיו, משום כך נבחר בשנת תרס״ט — 1909 לכהן פאר בטרמבובלה בהיותו בן 27. נהל את עדתו בתורה ויראה והיה רצוי לרוב אחיו. בשנת תרע״ד — 1914 היה חבר אגודת הרבנים מיסודו של הרב הכהן מקהיר.

הגאון ר׳ מאיר ארק רבה של טורנא כתב אליו תשובה ופונה אליו בכותרת: לכבוד הרב הגאון מוה״ר אליעזר לייטר נ״י אבד״ק טרעמבאוולא (אמרי ישר, ח״א קצ״ב). בשנות השואה שתה את קובעת כוס התרעלה יחד עם בני קהילתו. אמנם נשאר האחרון מכל המשפחה וגם הסתתר כמה ימים אחרי שטרמבובלה הוכרזה יודנריין אבל מישהו הסגיר אותו ונספה האחרון במשפחתו שנספו באקציות שונות.

בן דודו הרב משה לייטר מניו־יורק חיבר קינה לזכרו והדפיסה בספרו „ניב והגות״ עמוד שי״ג.

שר המשקה

אליעזר דולה ומשקה
מתורת רבו לאחרים
(יומא כח:)

החכם הכולל
רב מחולל
בישראל מהולל
אשב דומם
לבי שומם
ירה ירוהו
עפרו זרוהו
זרקו דמו
רמסו מוחו
לן בעמק
יהגה דקדק
יחקור וידרוש
טיכס ויפרש
עדי נפל
רצחוהו נבל

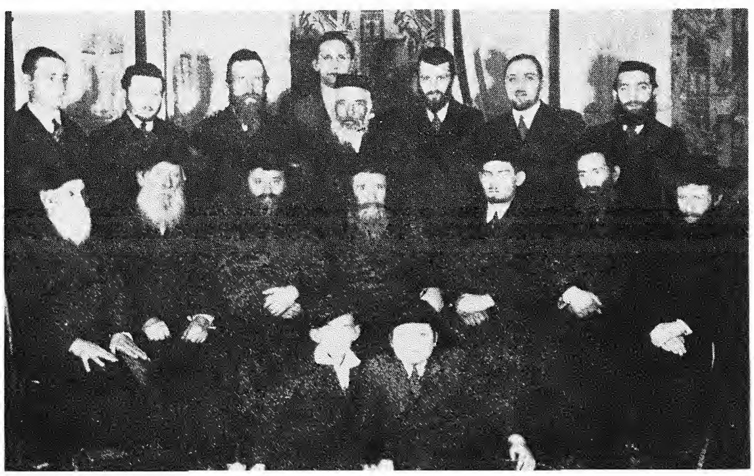
אבכה בלחש
בגד המכחש
דבורו שח
קים וברח
טוב הכמרים
רעהו מ„השומרים״
מלאכו המות
בעקידה כבש
וגדל יסורים
בנפשו תמרורים
ללא ניב שפתים
הצדיק דינו לשמים

הרב ר׳ אליעזר לייטר

קטע ותמונה מתוך ספר על הרבנים ממשפחת לייטר שנדפס בניו יורק

מאת הרב יעקב לייטר

אחיו הצעיר של הרב ר׳ נתן נטע לייטר, הרב אליעזר לייטר, היה רבה של טרמבובלה, עיירה סמוכה לטארנופול, שבגאליציה המזרחית. הרב אליעזר לייטר נולד בשנת תרמ״ב, בזאבאבלוב, בה שימש אביו, הרב דוד דוב, כרב דמתא. הוא היה תלמיד אחיו הגדול והצטיין כאחיו הבכור בזכרון ותפיסה יוצאים מן הכלל, וגם הוא שקד על לימודיו בהתמדה רבה. בית אביו הרב היה מקום תורה מוב־רק. הבנים התפלפלו בדברי תורה, למדו בצוותא, בחנו איש את אחיו, וסחו זה לזה על החידושים שחידשו בלימודיהם.

השלישי בין העומדים מימין לשמאל, הוא המחבר הרב יעקב לייטער. בין היושבים נמצאים ג״כ קרוביו נתן נטע לייטער ראב״ד דלבוב, הרב אליעזר לייטער אבד״ק טרעבאוולע, והרב נחום לייטער אבד״ק אישטשעטשקי, הי״ד

מלבד זה היה בית הרב לבית חינוך לחכמת הנהגת הרבנות, שהיא, אמנם, חכמה. אביו הרב היה מומחה במקצוע זה, הוא היה מכובד מאוד על קהילתו, ואיש לא ההין לעשות דבר בקהילה זו בלעדו. אכן, הוא היה מנהיג־קהילה מובהק, הדואג דאגתה ועומד על משמרתה.

באווירה זו גדל הנער אליעזר. הוא ספג בקרבו את הידיעות שרכש בש״ס ופוסקים וקלט את האקלים הרבני של בית הרב. נוסף

על אלה היה צמא דעת, והתעניין מאוד בכל המתרחש סביבו, בעולם הגדול. הוא למד את שפת המדינה, גרמנית, ושפת הארץ, פולנית, ושלט בשתיהן בדיבור ובכתב הוא גם ידע עברית על בוריה, ע״פ כל כללי הדקדוק, ולשונו היתה מלוטשת ומדוייקת.

כן הצטיין בכשרון של מטיף ונואם, ודרשותיו ונאומיו עשו רושם. גם הוא, כאחיו הגדול, הוסמך על ידי הרב ר׳ שלום מרדכי שבאדרון, הרב מברז׳אן, והיתר הוראה מעטו של זה היה מוכר על ידי כל הקהילות.

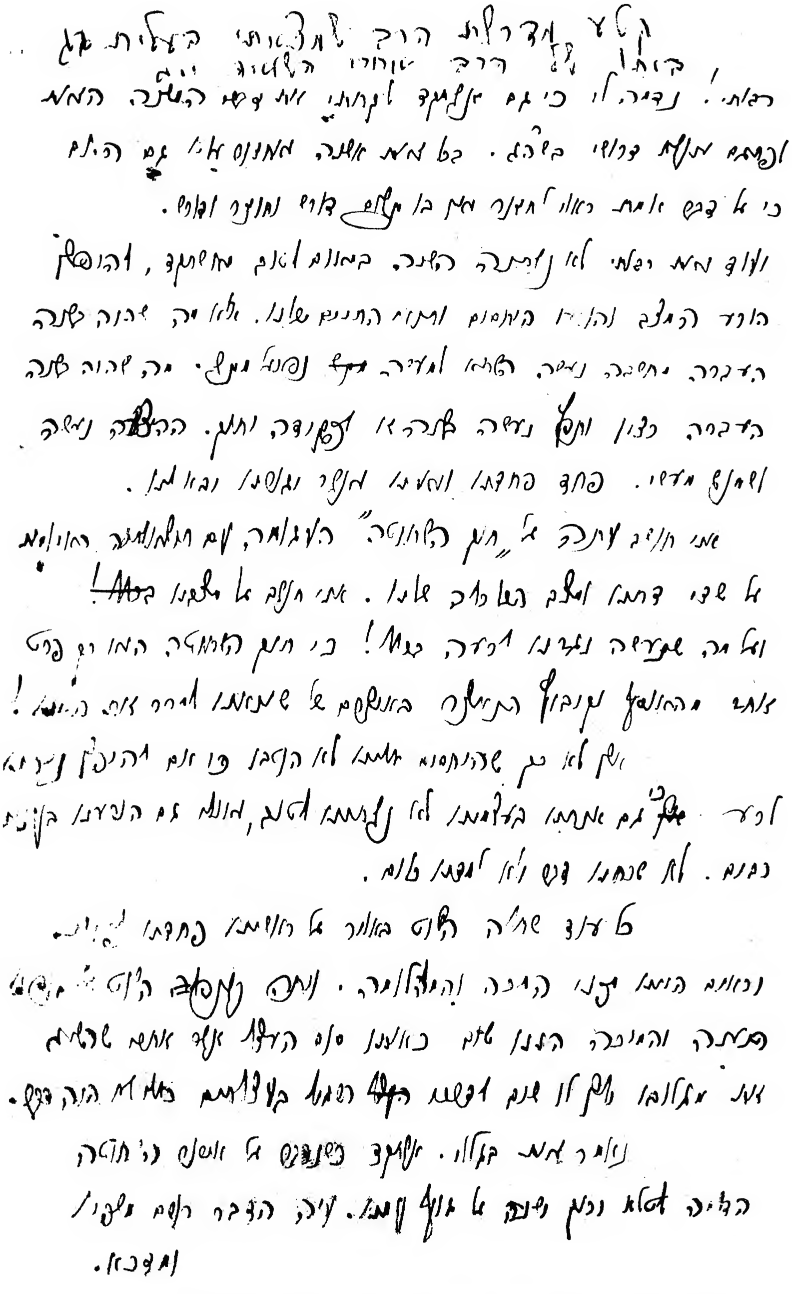
כאשר הרב משה באב״ד מטרמבובלה נתמנה לראש בית דין בלבוב, ונתפנה מקומו של רב בעיר, נתמנה בשנת תר״ע למשרה זו הרב אליעזר לייטר.

בבקיאותו, בהטפותיו ובדרשותיו, בפקחותו ובישרנותו רכש את חיבתם של אנשי קהילתו, שהתייחסו אליו בהערצה רבה. הוא ניהל את הרבנות בעוז ובגאון, והרים את כבוד משרתו בעיני כל אנשי הקהילה. הוא היה בעל מרץ ואמיץ לב, רב כשרונות ומידות.

בהתחלת מלחמת העולם הראשונה נמלט לווינא, כי עירו נפלה בידי הגייסות הרוסיים. בווינא עבר לפעול בזירה יותר רחבה, זירה ארצית. הוא היה פעיל בתנועת „אגודת ישראל״ בתקופת פריחתה בבירת אוסטריה, וכיהן זמן מסויים כמנהל הלשכה המרכזית של הסתדרות זו. במשרה זו הוכיח כשרון אירגוני. היה חביב על מנהיגי האגודה ועל גדולי התורה שהתגוררו אז בווינא. יחד עם זה היה פעיל מאוד בעניינים רבניים. הוא נתמנה על ידי הממשלה האוסטרית כמפקח על מקלטי פליטים יהודיים, ובתפקיד זה עזר הרבה ליהודים שסבלו כ.חסור.

אחרי המלחמה שב לעירו וחידש את פעילותו בקהילה. הוא הקים מחדש את מוסדות הקהילה שנחרבו, או שנתדלדלו בתקופת הכיבוש הרוסי, ואנשי קהילתו הכירו לו תודה על פעלו זה. הוא סידר ספר תורני לדפוס, שהכיל דרשותיו ונאומיו וגם חידושי תורה — אבל לא הספיק להוציאו לאור.

עם כיבוש טרמבובלה על ידי הרוסים, בתשרי ת״ש, הגיעו לשם, או שגורשו לשם, יהודים רבים מערים אחרות, והרב עמד להם בעת צרתם, ועזר להם בכל האפשרויות. תחת עול הכיבוש הגרמני סבל הרב לייטר עם כל בני הקהל. בעת ה„גירושים״ להשמדה החביאו אותו אנשי העיר, והוא נספה כמה שבועות אחרי שטרמבובלה הוכרזה יודנריין על ידי הלשנה שמסרה אותו לידי הגיסטפו.

קטע מדרשת הרב שמצאתי בעליית גג
בביתו של הרב אחרי השואה י.ג.

קטע מדרשת הרב שמצאתי בעליית גג ביתו של הרב אחרי השואה — י. ג.

גם חתנו שמעון אייכנבוים, בנו של ר׳ שלמה אייכנבוים מטאר־נופול, בר אוריין ובעל השכלה, תלמידו של הרב ר׳ מנחם מוניש באב״ד בטארנופול, שגמר חוק לימודיו באוניברסיטת וארשה ובמכון למדעי היהדות בוארשה, והיה מורה לדת בבתי ספר תיכוניים בטארנופול.

נספה עם כל משפחתו בשואה בטרנופול

הרב מאיר וונדר

רבני סטרוסוב

א. הרב יצחק צבי הלוי גרטלר

הרב גרטלר נולד בשנת ת״ר — 1840 ובגיל צעיר מאד נתקבל כרבה של סטרוסוב. כנראה שבשנת תרכ״ח — 1868 בערך עבר לרבנות פודוולוציסק.

ידוע לנו שבשנת תרל״ט — 1879 חתם על ספר „דרש משה״ (אוסטרהא). הוא התכתב עם ר׳ יעקב ווייזענפעלד, רבה הגאוני של הרימלוב.

הוא נפטר בר״ח אדר תרנ״ב — 1892.

ב. הרב יהושע השיל באב״ד

הרב יהושע העשיל היה דמות תורנית נאצלה ממשפחת באב״ד המפוארת. בעל „מנחת חנוך״ רבה של טרנופול היה דודו.

אשתו היתה נכדתו של ר׳ אפרים זלמן מרגליות מברודי ובעל „תבואות שור״ והתפרסמה בזכות למדנותה וחסידותה.

הרב יהושע השיל נתקבל לרבנות סטרוסוב בשנת תרכ״ח — 1868 אחרי שהרב גרטלר עבר לפודבולוציסק. הוא עמד בקשר שאלות עם הרב יצחק אהרן איטינגא רבה של לבוב. גם הוא כקודמו נתבקש לקהילת פודבולוציסק, אחרי מות הרב גרטלר בשנת תרנ״ב — 1892 וכהן שם 3 שנים עד לפטירתו בשנת תרנ״ח.

הוא זכה לחמישה בנים גדולי תורה והוראה, בבחינת 5 חומשי תורה. 1) ר׳ דוד מאנוש באב״ד אב״ד טרנופול. 2) ר׳ יצחק אב״ד טרטקוב. 3) ר׳ יהודה לייביש אב״ד פודבולוציסק. 4) ר׳ יוסף דב אב״ד טויסט. 5) ר׳ שלום אב״ד וואריש—וורונז.

הרב מאניש באב״ד מגדולי התורה בדורו ומארצות רבות פנו

אליו לבקש הכרעתו בענייני הלכה. נולד בשנות תרכ״ה — 1865. נסמך להוראה מהגאון ר׳ דוב בעריש רפופורט אב״ד רווה רוסקה. כשאביו עבר לכהן בפודבולוציסק בשנת תרנ״ב — 1892 נתקבל במקומו כרבה של סטרוסוב.

אשתו היתה בת ר׳ יואל משה לנדא אב״ד יבורוב. ואמנם הוא כהן ברבנות סטרוסוב רק שנתיים, עד שנת תרנ״ד — 1894 ואחרי מות חותנו בשנה זו נתבקש מקהילת יבורוב למלא את מקומו.

בשנת תרע״א נתעלה לרבנות עיר הפלך טרנופול, בה הקים ישיבת תלמידים גדולה והרבה מוסמכי הוראה ומכהנים ברבנות יצאו ממנה, בימי שלטונה של פולין.

הוא נפטר בכ״א סיון תרצ״ז — 1937 פרטים יכולים למצוא בספרי מאורי גליציה ח״א עמ׳ 377—371. חמש בנותיו נישאו לרבנים חשובים.

ד. הרב אברהם באב״ד

אביו של הרב אברהם ר׳ שמואל היה אב״ד סונדובה וישניה. נשא לאשה את בת דודו ר׳ יהושע השיל שהיה אב״ד סטרוסוב.

בחורף תרנ״ד — 1894 נסמך להוראה ע״י ר׳ יעקב ווידענפעלד הגאון מהרימלוב ממש לפני פטירתו ותיכף אחרי זה נתקבל לרבנות סטרוסוב, כשהרב מאניש עבר ליבורוב. הוא היה רבה של סטרוסוב עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה וגם איזה זמן אחרי המלחמה. הוא נפטר בשנת תש״ג — 1943

ה. הרב אלכסנדר ליפא אייכענשטיין

הרב אלכסנדר ליפא אייכנשטיין היה רבה האחרון של סטרוסוב ונספה בשואה. הוא היה בנו של רבי אלכסנדר יום טוב ליפא, בנו הבכור של ר׳ יצחק אייזיק, הרבי מז׳ידיטשוב.

למד בטרנופול אצל ר׳ מאיר שפירא ז״ל מיסדה של ישיבת חכמי לובלין ורבה של לובלין, בשבתו עוד אצל חותנו בעיר טרנופול.

אנו יודעים בברור כי בשנת תרפ״ז — 1927 עונים לו בתשובה בתואר רבה של סטרוסוב.

אלו היו חמשת הרבנים שכיהנו ברציפות בתקופת שמונים השנים האחרונות של קהילת סטרוסוב.

היו בסטרוסוב כמה תלמידי חכמים מופלגים, ובספרי שאלות ותשובות רבים אנו מוצאים תשובות אליהם.

כזה היה אחד בשם **משה צבי הירש,** הוא היה כנראה סופר ובשאלה מתחום זה, הוא פונה להרב דרימר מסקלה („בית שלמה" ח"ב קי"ד). בספר אבן יקרה של ר' בנימין ווייס מטשרנוביץ אנו מוצ־אים תשובה למיכל ראזענבלאט מק"ק סטרוסוב בענין חליצה של איזו אישה, אם היא זקוקה לחליצה או פטורה. סמוך לפני השואה אנו מוצאים פלפול שנשלח על ידי הרב דויד הורוביץ אב"ד סטניסלבוב, בתשובתו „אמרי דוד" (ר"י) אל הבחור המופלג חריף ושנון כמר יצחק הלר.

כמה מיהודי סטרוסוב היו **חובבי ספרים** והם הקדימו תשלו־מים להוצאות ההדפסה על הספרים: 1) **„ברית אברהם"** בראדי תרל"ה — 1875 ששה חותמים תושבי סטרוסוב. 2) ספר **„טעמי המצוות"** פשמישל תרמ"ח — 1888 שבעה תושבים חותמים. 3) **„ספר התמונה"** למברג תרנ"ב שבעה חותמים. 4) ספר **„תורת הרא"ם"** למברג תרנ"ח — 1898 תשעה חותמים.

פרטים מדויקים על מות רבה האחרון של סטרוסוב שמענו מפי אנשי סטרוסוב שעברו את השואה.

בסטרוסוב היתה אקציה עוד לפני שהעבירו את תושביה לרובע היהודי בטרמבובלה, שם ריכזו את כל יהודי המחוז הטרמבובלאי.

ביום שבת קודש פר' תבא פרשת התוכחה ביום ט"ז אלול תש"ב — 29.9.42 הופיעו פתאום אנשי גסטפו בלווית הרבה חיילים ואוקראינים, כיתרו את העיירה והוציאו כארבע מאות נפש שהובילום לבלזץ. בראש מובלים אלה היה רבה של סטרוסוב הרב אייכנשטין שעודד את רוחם של בני קהילתו בעת צרה ומצוקה זו ונספה יחד אתם.

המערכת: י. ג.

הרב מאיר וונדר

רבני יאנוב הסמוכה לטרמבובלה

כיון שבפולין היו הרבה ערים בשם יאנוב ומספרי השאלות ותשובות לא תמיד ברור באיזה יאנוב מדובר, על כן נביא ברשימתנו רק את הרבנים שאנו בטוחים בודאות שכיהנו ברבנות ביאנוב הסמוכה

לטרמבובלה ולא ביאנוב ע״י לבוב או לובלין וערים אחרות. מאלה ידוע ראשון:

א. הרב אליעזר ליפמן

הרב ליפמן בא מהעיר זאלקווא לרבנות יאנוב בשנת תקל״ה — 1775, עבר לרבנות צ׳ורטקוב ושם נפטר בשנת תקל״ז — 1777.

ב. הרב שמואל הורושובסקי

הרב שמואל הורושובסקי היה בן למשפחת רבנים מיוחסת ומפורסמת. בנו של ר׳ אלימלך מגיד מישרים בדרוהוביטש ונכד הטורי זהב והבית חדש.

ג. הרב דב בעריש סג״ל

הרב דב סג״ל היה עשרות בשנים רבה של יאנוב הסמוכה לטרמבובלה. תשובות אליו נמצאות בשו״ת „זכרון משה״ (ברומר) או״ח ט׳, י״ד בשנים תקצ״ט — 1839 ובשו״ת „קול יהודה״ (הלפרין) י״ג לפני שנת תרכ״א — 1861. הרביץ תורה לבני הנוער בעיר ובין תלמידיו הרב שמילא את מקומו אחרי פטירתו.

ד. הרב אברהם משה זומרשטין

רב זה נתמנה בשנת תרל״ה — 1875 לרבנות יאנוב, אחרי פטירת רבו הרב דב סג״ל. נולד בשנת תקצ״ז — 1837 וכל ימיו עסק בהתמדה בלימודים.

בני הקהילה אהבוהו מאד. הוא היה בעל מזג טוב, חסיד וענו ובכלל לא נהנה מהבלי העולם הזה. מחלה פתאומית שנמשכה 8 ימים הכריעתהו בגיל צעיר. נפטר במוצש״ק י״ט אדר שני בשנת תרל״ח — 1878 ורבי יעקב וויידענפעלד הגאון מהרימלוב בא להספידו. רושם האבל פורסם על ידי תלמידיו בעתון המגיד כ״ב 112.

נכדו היה ד״ר אמיל זומרשטין, מראשי הממשל הקומוניסטי בפולין אחרי השחרור מעול הנאצים. (הערה — הוא היה גם ציר לסיים הפולני בימי ממשלתה של פולין. י. ג.)

ה. הרב שמעון באב״ד

הרב שמעון באב״ד נולד בשנת תקצ״ט — 1839 לאביו ר׳ יוסף בעל הספר „מנחת חנוך״, רבה של טרנופול. נתקבל לרבנות יאנוב כפי שמוזכר באחד המקורות. אחרי פטירת אביו בתרל״ד — 1874 עלה על כסא אביו בטרנופול עד לפטירתו ביום ט״ו סיון תרס״ט — 1909.

פרטים על תולדותיו בספרי מאורי גליציה ח״א 409—408.

ה. הרב שמעון באב״ד

הרב שמעון באב״ד השני נולד בשנת תרי״ט לאביו ר׳ משה אב״ד מיקוליניץ, אשתו לאה היתה בת הגאון המהרש״ם, רבה של בערזאן.

הוא כהן שנים רבות כרבה של יאנוב ובשנת תרס״ט — 1909 עבר לעיר הסמוכה בודזאנוב. משם עבר אחרי פטירת חותנו המהרש״ם לכהן ברבנות בערעזשאן.

הוא נחשב לאחד הגדולים בתורה, ותעודת סמיכות ממנו היתה לה חשיבות רבה. שהה בגולת מארינבאד בזמן מלחמת העולם הרא־שונה וחזר לבערעזאן ושם נפטר בתרצ״ה — 1935.

הניח משפחה ענפה של צאצאים בארצות הברית ובישראל.

ז. הרב חיים שכטר

הרב חיים שכטר היה רבה של יאנוב בעשור האחרון לפני השואה והוא חותם, כפי הנראה, את רבנות יאנוב.

הערה: כבן טרמבובלה וכעד חי, אני יכול למלא רשימה זו. לפי ידיעתי כיהן ביאנוב אחרי מלחמת העולם הראשונה הרב מוס־ציסקר. את שמו הראשון איני זוכר בדיוק. זוכר אני כי לפני זה כיהן כרב בקודרינצי על נהר זברוטש שהיתה ממש עירת גבול ואחרי מלחמת העולם הראשונה הישוב היהודי התרוקן שם והוא בא לכהן כרב ביא־נוב, מתי איני זוכר בדיוק.

בכל אופן אני למדתי אצלו בהיותו רבה של יאנוב בשנת תרפ״ו — 1926 חצי שנה וזה בודאי בטוח ונאמן לפי מה ששמעתי מבני יאנוב שמעטים מהם נשארו בחיים וזוכרים, הרב מוסציסקר

נפטר בשנת 32 או 33 והרב חיים שכטר שהיה שוחט במקום כנראה מילא גם את תפקיד הרב.

אני נפגשתי אתו ביער אחרי שטרמבובלה הוכרזה „יודנריין" ולפי השערתי נספה שם באחד המצודים בסוף קיץ תש"ג. ה' יקום דמו.

ישראל גולדפליס

נתן ורמן

תנועת ההתאחדות בטרמבובלה

ועידת פרג בחול־המועד פסח בשנת 1920, בה השתתפו שליחי „הפועל הצעיר" מארץ־ישראל ובאי־כח „צעירי־ציון" מארצות אירופה המזרחית והמרכזית, הניחה את היסוד להתאחדות העולמית של הפועל הצעיר וצעירי־ציון. שאיפתה היתה לפתור את הבעייה היהודית ע"י הקמת חברת עובדים עבריים בארץ־ישראל והעברת המוני יהודים בגולה לעיסוקים פרודוקטיביים. תוכניתה של ההתאחדות נקבעה סופית בועידת ברלין בשנת 1922. הוחלט לכנות את ההתאחדות בשם: מפלגת העבודה הציונית — התאחדות.

מטרתה היתה להקים חברת עובדים יהודית, חופשית בארץ ישראל ולחדש את חיי האומה בגולה על יסודות של עבודה יצרנית, אוטונומיה לאומית ותרבות עברית. ההתאחדות הקדישה את עיקר מאמציה לעידוד התנועה החלוצית בתפוצות וארגון העליה לא"י. כמו־כן השקיעה תנועת ההתאחדות הרבה מאמצים בפרודוקטיביזציה של הנוער ובתנועת הקואופרציה היהודית בגולה. ההתאחדות דגלה ברעיון החייאת הלשון העברית. היא היתה הכוח העיקרי בתנועת „הרבות" ופעילה ביותר בהנחלת הלשון העברית בתפוצות. רוב העסקנים והמורים בבתי־הספר העבריים יצאו מתוך שורותיה. ההתאחדות בגליציה המזרחית היתה — הסניף הארצי הגדול ביותר בעולם.

סניף תנועת התאחדות בטרמבובלה נוסד בסוף שנת 1929 ע"י אנשי „החלוץ" לשעבר ויוצאי „השומר הצעיר" שעזבו את תנועתם בגלל גילם המבוגר. התחלת התארגנותו של סניף ה„התאחדות"

בטרמבובלה היתה בביתו של זליג גוטליב ברח׳ וולובה. אחריכן עבר הסניף לביתה של משפחת געלס ברח׳ סובייסקי. אחרי תקופה של שנתיים, בערך, הסניף עבר לביתו של משה בריק, אח״כ — לרח׳ סופיה חשנובסקה ע״י מסילת הברזל. אחרי תקופה קצרה עבר הסניף בחזרה לביתו של משה בריק ושם התנהלו פעולות הסניף עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

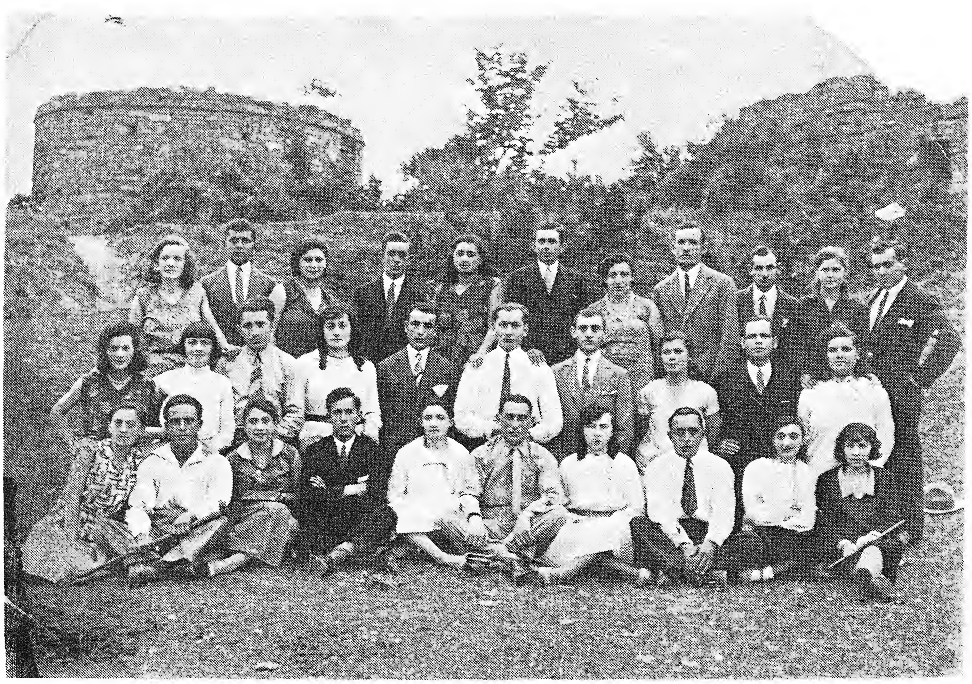
קבוצת חברי תנועת ההתאחדות

יושב־ראש הראשון של סניף ה„התאחדות״ היה אברהם גרינברג ז״ל והמזכיר הראשון — צבי מלנר יבל״א. בין הפעילים הרא־שונים שהניחו את היסוד של תנועת „התאחדות״ בטרמבובלה היו: אברהם גרינברג, צבי מלנר, יעקב שינהאוט, יעקב קרבהולץ, שמואל הרבסט, יעקב ורמן, מרדכי נוסבוים, יצחק בלומנקרנץ, יעקב בלומנ־קרנץ, אהרן יצחק קרייזלר, לייב מילגרום, וולף אוקס, צבי אוקס, יצחק גולדשטיין ואחרים.

אולם הסניף היה פתוח בכל יום והחברים בילו בו משעות

הצהריים המוקדמות עד שעות הלילה המאוחרות. האולם שימש חדר קריאה וגם מקום למשחקים עממיים כגון: שחמט, דומינו וכו׳ בגלל אופייה העממי של התנועה, נמשכו אליה צעירים ומבוגרים כאחד ובמשך תקופה קצרה נהפך סניף ה„התאחדות״ בטרמבובלה לאחד הסניפים הגדולים ועלה במספר חבריו על כל סניפי התנועות הציוניות האחרות בעירנו. חברי הסניף הצטיינו בפעילותם בכל שטחי החיים התרבותיים, הפוליטיים והכלכליים בעיר. הסניף היה מיוצג ע״י חבריו בהנהלת בית־הספר „תרבות״, בקק״ל, קרן היסוד ובקופת גמילות חסד מיסודו של ה„ג׳ואינט״. ה„התאחדות״ היתה התנועה היחידה שהיה לה ייצוג בוועד הקהילה היהודית.

בשלב מאוחר יותר הצטרפה אליה קבוצת אקדמאים ואינטלי־גנציה מקצועית. התנועה קיבלה תנופה גדולה והקיפה כמעט את כל שכבות האוכלוסיה היהודית בטרמבובלה. הבולטים בקבוצה הנ״ל

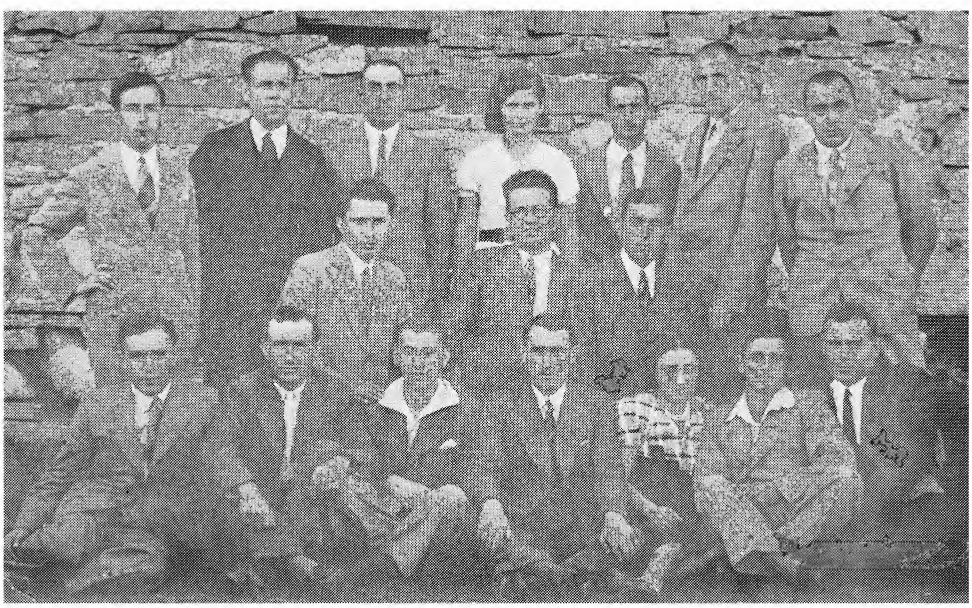
נוער התאחדותי על רקע המבצר

היו: דוד מרגלית ז״ל, דוד טירקל ז״ל, יוסף אינלגר ופנחס ניימן שיבל״א. משנת 1932—1935 היה מזכיר ה„התאחדות״ בטרמבובלה הח׳ יעקב קרבהולץ ז״ל. בנעוריו למד בתיכון בוינה, עיר, אליה הגיעו הוריו במלחמת העולם הראשונה. הוא טרם הספיק לסיים את חוק לימודיו התיכוניים, כי משפחתו חזרה לעיר מוצאם — טרמבובלה. הוא השתלם בהנהלת חשבונות והיה מנהל חשבונות מעולה. קרב־הולץ תרם הרבה לפיתוח הסניף בכשרונותיו ובמסירותו.

מדי שנה בשנה בחודש ינואר התקיימו בחירות לוועד הסניף, בשנת 1935 התקיימו בחירות לוועד הסניף באולם הקהילה, היות והאולם של סניף ה„התאחדות״ היה קטן מדי כדי להכיל את כל החברים. כיו״ר הסניף נבחר פנחס ניימן וכמזכיר — נתן ורמן, שמילא את תפקידו זה עד פרוץ מלחמת העולם השניה — 1939. הוועד החדש שם לו למטרה להרחיב ולהעמיק את הפעולה התרבותית. בכל ליל שבת התקיימו אספות והרצאות על נושאים אקטואליים. הוזמנו מרצים דגולים מהעיר המחוזית — טרנופול ומהמרכז — לבוב. במשך השבוע התקיימו שיחות על נושאים פוליטיים ואירגוניים. השתתפות החברים היתה ערה מאוד. לסניף ה„התאחדות״ היו מסונפות תנועת נוער „בוסלייה״ וגורדונייה. שתי תנועות הנוער הנ״ל נוסדו ביוזמתו של סניף ה„התאחדות״ בטרמבובלה. באירגון התנועות האלה עסקו במיוחד יעקב שיינהאוט ז״ל ונתן ורמן, יבל״א. התנועות האלה חיזקו והרחיבו את שורותיה של התנועה. הקשר בין החבר ובין הסניף היה ער וחי ולפעמים היה אולם הסניף קטן מדי כדי להכיל את כל החברים. בזמן ההרצאות היו החברים נאלצים לעמוד בפרוזדור.

ביזמת הסניף התקיימו מושבות־קייץ של גורדונייה בסביבת טרמבובלה ונוסד קיבוץ־הכשרה של „בוסליה״. במשך שנתיים 1935—1937 פעל הקיבוץ הנ״ל, בו התמקדו טובי הכוחות של „בוסלייה״ מטרמבובלה והסביבה. אנשי הקיבוץ עבדו במחצבה בכפר ע״י טרמ־בובלה — זסציאנוצ׳י. המחצבה השתייכה לאחים פוגלמן. חברי הקיבוץ לא בחלו בשום עבודה פיסית ועצם ההכרה שהם מכשירים את עצמם לעלייה ולחיים פרודוקטיביים בארץ־ישראל הפכה נקודת הכשרה זו לכוח מדריך ומכוון בתנועת „בוסלייה״ בסביבת עירנו. הסניף השתדל לעזור לקיבוץ־הכשרה הזה בחיפוש אחרי נקודות הכנסה ועבודה, בכדי שהקיבוץ יוכל להתקיים. וכמו־כן עזר לו בהדרכה, בלימוד השפה העברית ובהחדרת רעיון הציונות העובדת.

בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה הגיע הסניף לשיאו. ב־1933 הצטרף הסניף לתנועה המאוחדת של „התאחדות פועלי ציון" אחרי הוועידה בלבוב, ומאז נהפך לסניף של „המפלגה הציונית הסוציאליסטית — התאחדות פועלי־ציון" בגליציה המזרחית. הסניף הגביר את פעילותו בחיים הציבוריים של יהודי טרמבובלה. חיוניותו היתה מורגשת במיוחד במוסדות ציוניים כגון: קרן קיימת לישראל וקרן היסוד ובקהילה היהודית. נציג הסניף בקהילה היה עו"ד דוד מרגלית ז"ל. איש שידע לרכוש את אימונם ואהדתם של כל אנשי ועד הקהילה. ביושרו ובתום ליבו פעל רבות לטובת התארגנותה מחדש של הקהילה וכושרה לתפקד.

חברי „ההתאחדות"

בין החברים המסורים לעניין הסניף ולערכיה של הציונות העובדת התבלט איזידור שוורץ ז"ל. הוא היה ער ותוסס. הוא התמזג עם התנועה עד שלא ידע היכן נגמר „הוא", איש התנועה, והיכן מתחיל „הוא" כפרט המסור למשפחתו. הוא היה היו"ר של קק"ל ובהנהגתו גדלו הכנסות הקרן בהיקף כזה שטרמבובלה תפסה את

אחד המקומות המכובדים במחוז טרנופול בתרומותיה לטובת קרן קיימת לישראל. איזידור שוורץ היה חבר ועד הסניף עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, לא פסח על אף ישיבה אחת ומילא כל תפקיד המוטל עליו במסירות. היה בהנהלת קופת גמילות־חסד שמתפקידה היה לעזור בהלוואות בלי ריבית לסוחרים זעירים ולבעלי־מלאכה.

בשנת 1934 החל הסניף לארגן בעלי־מלאכה שגילם המבוגר כא איפשר להם להשתייך ל„החלוץ". תחילה קראו להם עולים — פועלים ואחר־כך „העובד". הם היו מעטים אבל היו מוכנים לעלות לארץ־ישראל בכל מחיר. לפי החלטת מרכז המפלגה קיבל „העובד" בטרמבובלה מספר מסוים של סרטיפיקטים. הם לא הצליחו לנצל אותם כי פרצה המלחמה ושמה קץ לתקוותיהם ושאיפותיהם של אנשי „העובד" לעלות לארץ־ישראל.

על־יד הסניף התארגן נוער אקדמאי וסטודנטים שכותב שורות אלה יזם את התארגנותם והצטרפותם לסניף. בין הבולטים של גרעין זה היה שמואל (מילו) גרינברג. הוא הצטרף לקיבוץ־ההכשרה של הנוער האקדמאי „איחודיה" בעיר נדבורנה, בה היתה מפותחת תעשיית עץ. העבודה בקיבוץ הנ"ל היתה מפרכת ודרשה מאמץ פיסי גדול. שמואל הצטיין בעבודתו והיה אחד הפעילים של הקיבוץ. אחרי שנה וחצי חזר לטרמבובלה והתכונן לעלייה אך כיבוש גליציה המזרחית על־ידי הרוסים שם קץ לשאיפותיו.

בשנת 1936 נבחר שוב ליו"ר הסניף אברהם גרינברג וכיהן בתפקיד זה עד פרוץ מלחמת העולם השניה. סניף מפלגת „התאחדות פועלי־ציון" בטרמבובלה נמנה עם הסניפים הגדולים והחשובים בגלי־ציה המזרחית הן מבחינת כמותו והן מבחינת איכותו. מ־1929 — שנת היווסדו, הפיץ את הכמות הגדולה ביותר של שקלים וזכה תמיד לרוב בבחירות לקונגרסים הציוניים.

לקונגרס הציוני ה־21 לפני מלחמת העולם השניה התכוננו כל המפלגות הציוניות באינטנסיביות ובמרץ והיקף הפצת השקלים הגיע לממדים שלא ידעו עד אז. למרות שהקיבוץ היהודי בטרמבובלה היה קטן מאד הפיצו 600 שקלים. בבחירות לקונגרס השתתפו 520 שוקלים ותנועת „התאחדות פועלי־ציון" קיבלה 280 קולות. הסניף בטרמבובלה נמנה עם הסניפים בגליציה המזרחית, שקיבל רוב מוח־לט לקונגרס הציוני ה־21.

הרבה שנים חלפו מאז הווסדו של סניף ה„התאחדות" בטרמ־

בובלה. תמורות שחלו מאז בחיי העם היהודי בעולם ובארץ כבירות כל־כך, שנראה לפעמים כאילו העובדות והאירועים הנזכרים על־ידי במאמר זה התרחשו לפני דורות רבים. קשה, איפוא, לצלול בנבכי העבר ולהעלות מתוכם את הדברים העיקריים, לעשות נסיון של סיכום הפעולות ולהעריך הערכה נאמנה את חלקו של סניף טרמבובלה בתנועת ההתאחדות של גליציה המזרחית. חוויות וזכרונות המעוררים התרגשות וזכר הימים שעברו „ימי הסער והפרץ" מחפשים ביטוי להנציח אותם החברים — אנשי המעש שכמיהתם היתה לעלות ולחיות חיי עבודה ויצירה ונקטעו בדמי ימיהם. חוויות אלה מבקשות להנציחן ולא לתת להן לרדת לטמיון השיכחה.

הרבה חברים מסורים ומאורעות ראויים לציון הושמטו מזכ־רוני והסתפקתי בזה לשרטט כמה קווי־יסוד של תנועת „התאחדות פועלי־ציון" בעירנו.

ב"ה אסרו חג שבועות תשל"ח

ג. י. א.

ארגון בני-עקיבא בטרמבובלה

ברצותי לתת סקירה מקיפה על ארגון בני־עקיבא בטרמבובלה אני מוכרח להקדים בתיאור בקווים כוללים את חיי הרוח בעירנו והגורמים שהביאו לארגון תנועה דתית בעיר, בשנות השלושים ושלוש או ארבע, בעיר שהיתה ברובה חילונית, ובייחוד הנוער בשנים אלו. עלי גם להדגיש, כי לפני שאורגן קן בני־עקיבא בעיר, לא היה בה שום ארגון דתי ציוני או אפילו אנטי־ציוני. היו כמה בודדים שלפי השקפתם השתייכו לתנועת המזרחי או אהדו את האגודה או את פועלי אגודה. אבל ארגון בתנועה, מאן דכר שמה — לא היה קיים בכלל. סיבות היו אחדות: הראשונה, אוכלוסייתה הכללית והיהודית של העיר. טרמבובלה היתה ידועה כעיר מחוזית „פוביאט", באוכלו־סיה היהודית הקטנה ביחס לאוכלוסיה הפולנית והאוקראינית, היא אפילו לא הגיעה באופן יחסי לאוכלוסיתה של בודזנוב, שהיתה

שייכת למחוז שלנו. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, בימי שלטון האוסטרים, נוסדה בה גימנסיה ממשלתית בשנת אלף תשע מאות וארבע, וברור שהאוכלוסיה העירונית ובייחוד היהודים שהיה להם חלק ניכר באינטליגנציה של העיר שאפו בכל מאודם לשלוח את יל־דיהם לחינוך תיכוני בעיר. מובן שרוב המתחנכים במוסד זה היה כבר רחוק מדת וחיים יהודיים בכלל.

על התפתחות התנועה הציונית בעיר לפני מלחמת העולם הראשונה לא ידוע לי הרבה. בכל אופן מה שידוע בטוח, כי לא היתה אף משפחה וגם לא — בודדים, שעלו לארץ ישראל או כיוונו דרכם אליה לפני מלחמת העולם הראשונה. זכורני שבשלהי מלחמת העולם הראשונה רבים היגרו לארה״ב, לפני שההגירה אליה נסגרה כמעט לגמרי. יודע אני על חלק גדול ממשפחתנו מצד אבא וגם מצד אמא, שהיגרו לארה״ב שנים מספר לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה וגם אחרי זה, עד שנסגרה ההגירה.

זכור לי היטב שעם התבססות השלטון הפולני בגליציה המז־רחית, (כי המלחמה נגד הבולשביקים, נסתיימה בשלהי 1920 ובהת־חלת 1921). קמה בעירנו תנועת „שומר" גדולה. האולם או כפי שקראו לזה „לאקאל פאראיין" (הקן) היה בחצר, בה גרתי כל הימים שחייתי בטרמבובלה בבית „זישיע קעפל". אבל כפי שאני זוכר לא היו בעירנו לתנועה זו שום תוצאות מעשיות. כל התנועה הזאת היתה דבר שב־אופנה, כי אף אחד מהחברים של השומר לא יצא להכשרה ואף לא השתדל באופן כלשהו לעלות ארצה. ובכן לא התיחסו לתנועה בכל הרצינות. כל זמן שלא נכנסו לעול החיים, היו בתנועה ועשו נפשות לה, אבל אחר־כך פנה כל אחד לעברו. היו כאלה שהמשיכו בלימודים במוסדות השכלה גבוהים בפולין או בארץ אחרת, היו כאלה שפנו למקצועות אחרים והתחתנו. אף אחד מהם לא הגשים את הרעיון לעלות ארצה. בכל זאת ברור בוודאות שאותו גרעין שנזרע, בגמר מלחמת העולם הראשונה גרם להתפתחות תנועה כבירה של השומר, שהקיפה את כל רחבי פולין — הוא הוא שהביא להקמתן ופריחתן של כל התנועות החלוציות שנוסדו בעיר באמצע שנות העשרים. כל התנועות האלה שהתהוו כתוצאה מתנועה ראשונית זו לא היו דתיות. מתנועה זו התפתחה תנועת „השומר הצעיר", „גור־דוניה", „החלוץ", „התאחדות", הנוער הצה״ר „בית״ר", והנוער הציוני.

ממחצית שנות העשרים, מאחר שהעלייה הרביעית לא הצלי־חה להשתרש בארץ והרבה עולים חזרו לפולין, החלה העלייה הסלקז

נוער „בני עקיבא" לרגלי המבצר
גרשון נייגבירץ הי"ד המדריך

בני עקיבא נפרדים משושנה גולדפליס בעלותה ארצה

טיבית. זאת אומרת לא יכלו לעלות לארץ רק על־ידי התנועות (כמובן שיוצא מהכלל היתה עליית המעמד הבינוני). התנועות הציוניות, הן שהחליטו מי מחבריה יקבל סרטיפיקט — רשיון לעלייה, אחרי הכ־שרה פיסית במקום מאורגן על־ידי הקיבוצים, שנוסדו במקומות שונים בפולין וגם הכשרה רוחנית, נקבע מעמדו של החבר בתנועה. דברים אלה שייכים יותר לקורות הארץ והעלייה ואין צורך לספר עליהם בספרנו, למרות שיש לדברים אלה קשר אמיץ עם התנועות בגולה שהן היו צריכות לספק את החומר האנושי לבניין הארץ והתפתחותה. עם סוף שנות העשרים ובהתחלת שנות השלושים היה חלק גדול מהנוער היהודי שפנה להכשרה מתנועת „השומר הצעיר״ שהיו לו כבר קיבוצים מאורגנים ופורחים בארץ באותה תקופה או מתנועות „החלוץ״, „התאחדות״, „גורדוניה״, בוסליה״ ועוד.

בזמן הזה נוסדה גם תנועת הנוער הציוני. היא התחילה להת־ארגן ולהתבסס בעיר עם ירידתן של תנועת „השומר הצעיר״ ו„החלוץ״ הסיבות הן: א) קמו לתנועה החדשה מארגנים ומדריכים מוכשרים כמו: ז׳וניו טננבאום, הסיו נייבואר יצחק גולדשטין ואחרים שהצ־ליחו להכניס את הצעירים ההולכים וגדלים לתנועה החדשה, מאידך המארגנים והמדריכים של התנועות המפותחות „השומר הצעיר״ ו„הח־לוץ״ נפלו ברשת הנוער השמאלני ועברו לתנועה המחתרתית הקומו־ניסטית שהיתה אסורה בפולין, והרבה מחבריה, מנהלי התעמולה הקומוניסטית בעיירה, נתפסו ונשפטו להרבה שנות מאסר ואף נשלחו למחנה ברזה קרטוסקה, ובעיר נתגלה, שאלה שנחשבו לחלוצים מסורים, בגדו ברעיון הציוני.

את הסיבות שגרמו למפנה זה, לא אפרט כאן. מסרתי רק בקווים כלליים מאוד את מצב התנועות בעיר, עם התחלת שנות השלושים. בשנה זאת עזבתי את לימודי בישיבת הרב מפרובוזשנה. מכיון שחונכתי ברוח ציונית משנות ילדותי — החלטתי להצטרף לאיזו הכשרה ולעלות ארצה. מכיון שהייתי דתי ושומר מצוות, לא רציתי להיכנס לאף אחת מהתנועות שהתקיימו בעיר וחיפשתי דרך להתקשר עם תנועת „המזרחי״. ידעתי מפי השמועה שיש לה חלוצים ומקומות הכשרה, אבל מכיון שלא היתה לי כתובת אליהם, הת־קשרתי עם חיים הורוביץ שאתו התפללתי ב„אלטע קלויז״ כל בוקר בימי חול ועם יצחק פרידמן הי״ד, שידעתי שיש להם קשר עם תנועת „המזרחי״. הם סיפקו לי את הכתובת: לבוב, סלונצ׳נה 3, שהיתה

מרכז תנועת „המזרחי״ בגליציה המזרחית, בייחוד תמך ברעיוני יצחק פרידמן הי״ד. הוא היה בן אדם נפלא. כל ימיו שאף לעלות לארץ ישראל, והיא היתה הגיגו יומם ולילה ולא זכה. הוא תמך בי לא רק בעצה אלא גם במובן כספי. הוא רצה לתמוך בי, שאוכל לממש את רעיוני, כי גם הוצאות הדרך למקום הכשרה היו בפולין בעיה בזמן

קבוצת בני עקיבא

ההוא. החלטתי לעשות את זה בניגוד לרצונו של אבי ז״ל. על אף השתייכותו לפי השקפותיו ל„מזרחי״ ועל אף פעילותו בתנועה הציונית, לא יכול היה להסכים שבנו שהיה בין הבודדים שהתמסרו ללימודי היהדות והתעתד להיות רב ולמד אצל רב מפורסם כמו הרב מפרוּבּוּז׳נה, רוצה לצאת להכשרה. בתפיסת יהודי טרמבובלה, הייתי חריג, יוצא מהכלל, בזמן ההוא וביחוד בחור כמוני נהפך פתאום לחלוץ

ויוצא להכשרה. בטרמבובלה לא היו כאלה שגלו למקום תורה, לכל היותר למדו ב„קלויז" גם לפני המלחמה, אבל כאמור, מאחר שקיבלתי את הכתובת, פניתי אליהם והם היפנו אותי למחלקת „החלוץ", ובאביב, בשנת תר"ץ, אחרי חג הפסח, יצאתי להכשרה חקלאית לזרו־בינצה ע"י זברז׳. אלה היו בעלי אחוזה גדולה — דתיים, שתמכו ברעיון הציוני והחזיקו באחוזתם למשך הקיץ קבוצות הכשרה חקל־איות. אבל עד שנת תר"ץ היו שם רק חלוצים מתנועות חופשיות. גם נגיד בנק ישראל הראשון דוד הורוביץ ז"ל היה שם בהכשרה, כמו־כן מאיר רוזנפלד מטרמבובלה, הנמצא כעת בארץ, שעלה לפני מלחמת העולם השנייה, היה גם שם. ההכשרה היתה שם רק חקלאית ולפני הימים הנוראים, אני אמנם רציתי להמשיך, אבל הדבר לא יצא לפועל, מכיון שלתנועת „המזרחי" לא היה אז מקום הכשרה מתאים, נאלצתי, איפוא, לחזור הביתה והתחלתי להתמסר ללימודים כלליים כרצון אבי ז"ל.

בהתחלת שנות השלושים החלה תנועת „בני־עקיבא" להתפתח בכל גליציה המזרחית. תרמו לכך חברי הפועל המזרחי: משה רייך, לנג, רייבר, פלדמן ובייחוד רפאל שנקרא אז ורפל ואחרים. מאז שיצא־תי להכשרה, עמדתי בקשר עם המרכז וקיבלתי מהם מכתב שאארגן תנועת „בני־עקיבא" בעירנו. הדבר היה בעיתו ובזמנו, כי אחרי המש־פטים והמאסר שקיבלו הרבה מצעירי העיר שנתפסו, חששו הרבה מההורים החרדים והחסידים (ביחוד הצעירים שהתפללו בקלויז הוסי־אטין) שבניהם לא יתפשו לתנועות החילוניות ומאחר שעל ייסוד תנועה חרדית כמו צעירי אגודה, כמו בהרבה ערים מסביב, בעירנו שהיתה כולה ציונית אי אפשר היה לחשוב, פנו אלי רבים מאנשי ה„ק לויז", בה הייתי מתפלל קבוע, שאארגן תנועת נוער דתית. תהיה זאת בני־עקיבא ובלבד שלא יתפשו לתנועות חילוניות, שאת התוצאות המרות, ראו ההורים במו עיניהם.

פניתי אז לרב העיר ר׳ אליעזר לייטר שהיה בלבו ציוני ואוהד מזרחי, שימסור לרשותנו את אחד החדרים בתלמוד־תורה, אותו בנה הנדיב קלמן אליהו אחרי מלחמת העולם הראשונה בשנת 1923 בכספו והרב טיפל בבניין. הוא עמד ריק זמן רב ולפעמים שימשו חדריו מקום לבית־ספר עברי, שלא התקיים בעירנו באופן רצוף, או למלמדים אחרים. הרב נענה בחפץ לב לבקשתי וככה קמה ונהיתה תנועת בני עקיבא בעירנו, שאני הייתי מיסדה. אמנם יצחק פרידמן (שלא רק שכל

„בני עקיבא" — קבוצת בנים

(שורה ראשונה) ישעיהו גולדפליס, יוסף שטייניג, קלמן שטאוב, משה אלטשולר.
(שורה שניה) לייב פרידמן, דוד גולדפליס, אלעזר דלוגטש,
(שורה שלישית) ברל דרוזדנר, מנלה מילגרום, יצחק שטאוב, אלי זומרפלד,
ישראל גולדפליס, גרשון נייגבירץ, דוד לייטר, ברל שטראסברג.

ילדיו היו חברים בה, אלא גם הוא שקע ראשו ורובו בתנועה והקדיש כנו את כל זמנו הפנוי לשיחות ופעולות אחרות. היה זה בשנת 1933 או 1934, איני זוכר בדיוק. במשך הזמן הצלחתי לקרב לתנועה את האחים והאחיות של חברי דוד מילגרום הי״ד שנספה במחנה בורקי וילקי, הצלחתי לצרף לתנועה עוד כמה צעירים וצעירות תלמידי הגימנסיה בטרמבובלה שהיו מבתים דתיים ממתפללי „קלויז הוסי־אטין" וביחוד את גרשון נייגעווירץ שנספה ביער, לפי השמועה. הוא טיפל בקן מאחר שאני עזבתי את העיר בנסעי ללמד בזרובינצה וגם אחרי כן כשנסעתי ללמוד ללבוב ואחרי־כן כשעברתי ללמד בביה״ס בצ׳ורטקוב והייתי הוזר הביתה רק בימי חופשה לעתים מזומנות הייתי מקדיש את כל זמני לקן בני עקיבא בעיר. גרשון נייגעווירץ הי״ד הקדיש

„בני עקיבא" קבוצת בנות

את כל מרצו וכשרונותיו לפיתוחה של תנועת „בני עקיבא" בעירנו, עד גמרו את התיכון וגם שנתיים אחרי־כן כשעזב את העיר למטרת לימו־דים. אבל כשהוא עזב את התנועה, היא היתה כבר חי נושא את עצמו". היא הפכה בשנה האחרונה לפני מלחמת העולם השנייה לתנועה גדולה ומקובלת בעירנו. היא מנתה יותר ממאה חברים.

בידיה היו מרוכזות רוב המגביות לקרן היסוד וקרן קיימת,

יבכל מפעל תרבותי וחינוכי לקחה חלק פעיל. הודות לה קם מחדש ביה״ס העברי בהנהלתו של שמעון פישבך, גן־ילדים וכו׳. השפעתה היתה גדולה בכל דבר חינוכי ותרבותי, אפילו לספריה הגדולה „עבריה״ חדרו חבריה ובייחוד גדלה השפעתה על החזרה לערכי מסורת ויה־דות בכל שכבות הציבור בטרמבובלה. הרבה ילדים שהיו מאורגנים ב׳בני עקיבא״ הכניסו לבית הוריהם ערכי מסורת שכבר היו רחוקים מלבם. לא פעם חשבתי על פעולת תנועת בני־עקיבא בעירנו וראיתי בה — מחזירה רבים אל המקורות, מאחר שהשפעת בתי הספר הע־ממיים הממשלתיים שהיו אצלנו פולניים (ולא בתי־ספר תרבות ויבנה כמו בפולין שהיתה לפני מלחמת העולם הראשונה תחת שלטון הרוסים) בהם ביקרו כל הילדים, והתיכון שמרבית הנוער ביקר בו — היתה גדולה על הנוער והשפעת הגויים הרחיקה את הנוער היהודי ממקו־רות תרבותנו העתיקה. ורק תנועת בני עקיבא קרבה את הנוער בחזרה לערכי מסורת.

הקן גם שימש מקור נאמן להתפתחות תרבותית ע״י שיחות ופעולות שהיו לחם חוקם של כל התנועות. הרחיבה אופקים, עוררה התענינות בגורל היהודים בארץ ובתפוצות ובעיקר עוררה לחיי חברה ערים. בקיץ היו יוצאים למושבות קיץ, נפגשים עם חברים מערים אחרות בכינוסים ובוועידות שהתכנסו וגם יסדו במקום במשך הזמן מקום הכשרה לחלוצים מהתנועה, וברור שהיתה בזה השפעה גדולה גם על המקום והתנועה המקומית. כל אלה היו מעוררים את הרגשות הלאומיים והשאיפה לעליה ארצה גברה והלכה גם בעירנו.

אבל עם פרוץ המלחמה כל זה נדם. הרוסים שכבשו כמעט את כל גליציה המזרחית שמו קץ לחיים הערים והתוססים של הנוער בפולין שהיה קשור בעבותות אהבה לארץ ולישוב.

מאת **משה ברילר**

הנוער הציוני

היה פעם נוער — צעירים בעלי צורות שונות ובעלי תכונות שונות; בקיצור, בני אדם. אך היה להם דבר אחד משותף שעתיד היה להבדיל אותם מן הנוער שבכל העולם, הם היו יהודים. הם

נולדו בתקופה שעתידה היתה להיות האכזרית ביותר לעם למוד נסיון וסבל.

ברם, אל נקדים את המאורעות. בתקופה שעליה ידובר בטו־רים אלה (לפני מלחמת העולם השניה), לא ידעו צעירים אלו ולא חשבו על המוות ועל מחנות ההשמדה, אם כי עננים כבדים החלו להצטבר מעל לראשיהם והשתוללותו של המטורף במרכז אירופה נעשתה רועשת וארסית מיום ליום — המשיכו צעירים אלו בעיסוקי־הם היום־יומיים, וחיו חיים נורמליים. מטבעם היו אופטימיסטים, למרות הדלות והלחצים ולמרות חוסר התקווה. הם היו ברובם ערים ובעלי מרץ, אם כי היו ביניהם גם חולמים ואידיאליסטים. אולם כולם היו חדורי רצון לחיות, להצליח בחיים ולממש את חלומותיהם ותקוותיהם.

קבוצת נוער של הנוער הציוני

רובם היו בגיל העשרה, רובם תלמידי בתי הספר המקומיים, אחדים שוליות אצל בעלי מלאכה. הם היו מודעים לתנאים בהם חיו ולהתנגדותה של האוכלוסיה הלא־יהודית שבתכוה חיו. הם הסתגלו למציאות, ולא התייאשו. רובם השתייכו לאירגון נוער ציוני כלשהו. וארגונים ציוניים היו מרובים כמספר הגוונים של ההשקפות היהו־דיות הלאומיות של יהודי המקום. לכולם היתה שאיפה אחת משות־פת: לשוב לארץ מולדתם, להיות לעם בין יתר עמי העולם עם ממ־שלה שלהם, וערים וכפרים ומשקים וקבוצים עם בתי ספר, תרבות, תיאטראות, אופרה, תזמורת משלהם. ומעל לכל היתה שאיפתם לחדול להיות „היהודי הנודד", יוצאי דופן בין זרים שלא רצו בם.

אחת מקבוצות אלה היתה „הנוער הציוני". היה זה אירגון צופים, צופים יהודים ציוניים.

מבחינה רעיונית היה אירגון זה במרכז התנועה הציונית — לא יותר מדי לצד שמאל ולא יותר מדי לצד ימין. קראו להם 'ציונים כלליים".

כדאי לציין בהקשר זה, כי למלה ציונות לא היתה בעת ההיא אותה משמעות שיש לה בעולם כיום.

אפילו אויבינו המרושעים ביותר לא ראו בה איום לשלום העולם, הסיסמאות של „תוקפניים" „משרתי האימפריאליזם והגזע־ניים" לא היו עדיין בשימוש בנוגע לציונות. לא סווגנו אז כשד הבינ־לאומי, כדחליל, ולא היו מפחידים את הילדים בהזכרת הפרעות והזוועות שביצענו. (בעת ההיא היו ממשלות אירופה מעוניינות להי־פטר מן היהודים, ואם כי אסור היה לתלמידים להשתייך למפלגות פוליטיות הרי שהממשלה הפולנית הסכימה באופן בלתי רשמי לקיו־מנו).

אני הצטרפתי לארגון בגיל 14 או 15. הייתי חבר קבוצה. זו היתה היחידה הקטנה ביותר של האירגון, הגרעין שממנו צמח האיר־גון כולו. הקבוצות היו מאורגנות לפי גילם של החברים. אני הייתי חבר קבוצת בנים. בקבוצתי היו צינקה שטרן, בטקה וויס, פנציה הורוביץ, אחותי קלרה ואחרות. אחותי יהודית היתה בקבוצה יותר צעירה, ואחי מאקס היה חבר קבוצה עוד יותר צעירה.

ראש הקבוצה היה צעיר או צעירה שהיו קצת יותר מבוגרים מיתר החברים והוא או היא נבחרו לתפקידיהם הודות לידיעותיהם ותכונותיהם. היינו כולנו חברים, אלא שלראש הקבוצה היתה יותר סמכות ויותר אחריות. זכורים לטובה מנהיגינו הצעירים — יצחק גולדשטיין ז"ל, וחיים דרימר הי"ד ועוד חברים צעירים יותר, כולם רציניים, מסורים, מוכשרים ומשוכנעים שממלאים תפקיד חשוב.

זכור לי מקום שיכונו של הנוער הציוני. היינו צריכים להחליף את מקומנו פעמים מספר. מצבנו הכספי היה דחוק ולא היינו מסו־גלים לשלם שכר דירה.

היינו צעירים, שופעי מרץ ועליצות, קשה היה לרסן אותנו. כצפורים הצעירות היינו מוכנים תמיד לקפוץ באוויר ולמלא את הסביבה בפטפוטנו. והשכנים התאוננו, כמובן.

משכננו האחרון היה בביתו של מר רודולף לרגלי ה„פוקרוב קה", הכניסה היתה מסביב, דרך פתח אחורי ודרך חדרון חשוך, לאורך קירות החדר היו שולחנות ולאורכם ספסלים. על הספסלים ישבנו במשך השיחות והויכוחים. אמצע החדר היה פנוי לריקודים.

למרות התנאים האלה לא היה לחדר מראה עצוב ומוזנח. השתמשנו בדמיוננו כדי לשוות לו מראה עליז ויפה. פסי נייר צבעוני היו תלויים מן התקרה, על הקירות תמונות של הרצל ווייצמן ומנ־היגים ציוניים אחרים. בקיר הקדמי התנוססו סיסמאות וכתבוות בעברית. קישוטים אלו לא היו קבועים — חד פעמיים. היינו מחלי־

קבוצת הנוער הציוני

פים אותם ומחדשים מדי פעם. כל חג וכל מאורע פוליטי־לאומי זכה לתצוגה מיוחדת ודמיוננו סיפק לנו חומר עשיר ומקורי. משום שחדר צנוע זה שימש לנו לא רק כמקום פגישות אלא גם כמועדון. אהבנו אותו וקישטנו אותו בקישוטים שונים.

כדי לחסוך בהוצאות עשינו את כל העבודות בעצמנו. כמו כן חסכנו כל גרוש ותרמנו אותו לקופתנו המשותפת. ביקשנו תרומות מאנשי העיר על מנת שנוכל להתקיים כאירגון. פעם אחת בליל פורים, התחפשנו אנו ועוד ארבעה נערים, דפקנו על דלתות הבתים, ניגנו ושרנו וביקשנו תרומות. התוצאה לא היתה רעה כלל. אך מה שנתן לי סיפוק רב ביותר היתה ההרגשה שהופעתי שונתה עד בלי הכר (כך אני האמנתי). היה נעים להנות מן ההופעה כאישיות אחרת, מבלי

להיות נתון להגבלות ולהתחייבויות החברתיות, ולהיות רשאי להש־תתף במעשי משובה של ילדים.

התעסקויותנו היו מגוונות. ההתאספויות התקיימו פעם או פעמיים בשבוע והיו מכוונות לעורר את התענינותם האינטלקטואלית של החברים. ראש הקבוצה היה נותן שיעור קצר, קורא סיפור בעל תוכן יהודי, או מעלה בעיה לוויכות.

למדנו הרבה. אך — בהביטי אחורה — אני בא לידי מסקנה שלמדנו פחות משיכולנו ללמוד. איזה ילד לא היה מעדיף להביט מבעד לחלון ולהתבונן באנשים ובטבע? איזה צעיר לא היה מעדיף לחלום על שהייה בשדות, ביער או במגרש משחקים מלהקשיב לשי־עור בהסטוריה, בידיעת אדמת א״י או במאורעות היום? היה זה רק טבעי. ובכל זאת למדו רבים מאתנו וקלטו ידע רב למדי שעתיד היה לשמש כבסיס להמשך השתלמותנו.

למדנו גם ספרות. וחושבני שאנו חייבים תודה ל„הנוער הציוני" שעורר בנו את האהבה לספרותנו שלנו. כי מה ידענו אנו עד אז על ספרותנו? בביה״ס למדנו על מיצקיביץ׳, סולובצקי, סינקיביץ וז׳רו־מסקי ומה ידענו על אוצרות תרבותנו?

וכמה חכמה ויופי יכולנו ללמוד מספרותנו הקדושה ומן הסי־פורים היהודיים בני זמננו שעשויים היו לפתוח לנו אופקים חדשים. לימוד הספרות וההיסטוריה שלנו עזר לנו להבין את עצמנו ואת העולם שבתוכו נגזר עלינו לחיות. האדם אינו חי בחלל ריק. כולנו, אפילו הגאונים שבתוכנו, הננו התוצר של החברה שבתוכה אנו חיים. על ידי למידת ההיסטוריה והספרות שלנו רכשנו לנו השקפה רחבה על עברנו.

מזה גם למדנו להבין טוב יותר את זמננו אנו ואת הרעיונות הנפוצים בחברה בת זמננו. כתבי הרצל, אחד־העם, פינסקר ואחרים הרחיבו את אופקינו. וייצמן ובן גוריון לימדו אותנו שעלינו לפעול על מנת לרכוש עצמאות ומדינה משלנו, שעלינו לעבוד קשה ובמסי־רות.

היו בינינו שקיימו מה שלמדנו. הרש גרזון הצטרף ל„הכשרה", אפריים מלצר עלה ארצה והצטרף לבוני הישוב. אולם היו אלה מתי מספר בלבד, משום שממשלת המנדט הצרה את צעדינו ושמרה על שערי הארץ שיהודי לא יסתנן אליה.

ההשתייכות ל„הנוער הציוני" לא הצטמצמה לעבודה בלבד. היה בה גם תענוג. שיחקנו, צחקנו, רקדנו ושרנו.

אני עדיין שומע את ההורות ששרנו ושלצליליהם רקדנו, שלובי זרוע וברגליים מקפצות. כל אחד רקד, אפילו בעלי „שתי רגליים שמאליות". לשירה היה תפקיד חשוב בחיינו. שרנו בין השיעורים, לפניהם ואחריהם. שרנו בצעדנו ברחובות וביושבנו בפתחות היער. שרנו בהיותנו שמחים וגם עצובים, שרנו בקבוצות גדולות וקטנות. שירינו היו ביטוי לנעורינו, לחלומותינו ולכיסופינו לימים טובים יותר.

לפעמים ערכנו הצגות. פעם אירגנתי תזמורת קטנה ומקהלה של בנים ובנות. שכרנו את אולם הפרוסוויטה האוקראיני והצגנו מחזה לקהל הטרמבובלאי. ההצגה הצליחה מאוד, שרנו שירים ורקדנו על הבמה. הוקראו פרקי שירה בעברית ובפולנית ונערכה תמונה לצלילי „הירדן" ו„אולי". כמה בנות ישבו על הבמה שנראתה כסירה, הניעו משוטים ושרו „הירדן". בשירה השתתפו צינקה ומאניה שטרן, אחותי קלארה ואולי עוד כמה בנות צבי (הרש) גרזון היה מן הזמרים הטובים. מנגינת „הירדן" התנשאה למעלה מעל לצליל ארוך במשלב נמוך.

המנגינה התרוממה וצנחה, כשהקו המלודי נע לאיטו ומלא רגש — ולבסוף גווע הדו בפיאניסימו רך. אולי עוד יותר מרגש היה ועולה לאיטו, עצוב ונוגע ללב.

השיר „ובלילה במדבר" עשה עלי את הרושם החזק ביותר. השיר הזה הושר על ידי שני נערים מטרנופול. היינו בהכשרה. הלילה היה שחור קריר ובאוויר היתה דומיה, כשפתאום שמענו את קולותיהם של הנערים.

הם שרו כשתי ציפורים בהתאמה מלאה כל כך וברגש כזה שהרגשתי דמעות זולגות על פניי. הכוכבים ניצנצו בשמים ולרגע קט היתה לי ההרגשה שהיה זה לילה בישראל ושהכוכבים מזמינים אותנו למתוח את אוהלינו בחולות המדבר.

לעיתים ערכנו טיולים. במיוחד בשבתות אחר־הצהריים, היינו ייצאים לשדות, ליערות ב„מצודה" או ב„פוקרובקה" שם היו שיעורים משתלבים בשירים ובריקודים.

פעם, בשבת אחת אחר הצהריים, יצאנו כמה חברים וחברות במעלה המצודה דרך היער עד שהגענו לסטרוסוב. בעיני רוחי אני רואה את העיירה על בתיה הדלים, הקטנים ועל האווירה הרדומה

ברחובותיה. פה ושם יהודי בודד בבגדי השבת הארוכים, במה ילדים משחקים במחבואים ומאחורי גדר עז מכרסמת עשבים וכמה תרנ־גולות.

אחרי שעה קלה פגשנו כמה חברים. בילינו עמם זמן מה, בשיחה ובצחוק, אחרי שטעמנו מן הרוויון ונגסנו מן הלחם השחור הטעים יצאנו בדרכנו הביתה.

היה יום קיץ בהיר ויפה. היה חם, רק רוח קלה היתה מנ־שבת, לא ראינו צורך למהר ולכן התקדמנו לאיטנו דרך היער כשאנו שרים ומשוחחים ומביעים את שביעות רצוננו מן הבילוי הנעים וחוש־בים על עריכת טיולים דומים לעיתים קרובות יותר.

היינו כבר לא רחוק מטרמבובלה, כשפתאום הרגשנו בשינוי מזג אוויר בלתי צפוי. בבת אחת הופיעו עננים שחורים שעד מהרה כיסו את כל השמים. רוחות סערה החלו לנענע את ענפי העצים בזעם. היה חושך אפילה. גשם שוטף החל לרדת, ואנו היינו חסרי הגנה נוכח כוחות הטבע המשתוללים. היינו במצב ללא מפלט. היה קשה לראות את הדרך לפנינו. וכאשר הרעמים התחילו להלום ברעש מחריש אזניים, התחלנו לרוץ מבלי לדעת לאן.

התנגשנו אחד בשני ובעצים. היינו רטובים עד לשד עצמותינו. מפוחדים ורצוצים הגענו למקום מבטחים. ואז הבזיק הבזק ורעם כביר הרעים. הפעם היכה הברק בצריף בכפר הסמוך. כעבור שניות מעטות התלקחה אש והיער נראה כבוער כולו. תוצאות הטיול הזה? לא היו תוצאות, כעבור שבועיים יצאנו לטיול אחר.

אני רוצה לסיים בברכת חזק ואמץ! לשרידים שנשארו ולנס־פים — יהא זכרם ברוך.

תרגם מ. ז.

יהודית אריה (לבית ברילר)

זכרונות מטרמבובלה — הנוער הציוני

לפעמים אני חוזרת במחשבותי לעיר הולדתי טרמבובלה. היו בה מים, שדות, יערות. עיר שאהבתי, שבה חיו בני משפחתי, קרובים, חברים. העיר קיימת, אבל יהודיה בקבר, וגם זה איננו כבר.

עולם שהיה ואיננו עוד. אי אפשר לשכוח את החיים, את המשפחה, את היהודים הקרובים ללב.

אנחנו החיים בישראל — האם אין אנו חיים בכוח היסוד שקיבלנו בטרמבובלה? אני נזכרת — בשנות השלושים קמה תנועת „הנוער הציוני". המפקד הראשון היה (איזיו) זוניו טננבאום. הוא היה מדריך קבוצת הבנות „אביב". אינני זוכרת את כל הקבוצות, אני הייתי בקבוצת „שושנה". המדריך היה אפרים מלצר. היתה גם קבוצת בנות בגילנו בשם קב' „דרור". המדריך היה הסיו נייבויר ז"ל. היינו מבקרים בבית

הנוער הציוני — קבוצת „אביב"

ספר פולני, ואת החינוך הציוני קבלנו בתנועה. הטיולים, השיחות — האם אפשר לשכוח? כמעט כל הנוער היהודי היה משתייך לתנועת הנוער הציוני בזמן ההוא.

המפקדים היו — זוניו טננבאום ז״ל, אח״כ יצחק גולדשטיין ז״ל, והאחרון היה חיים לנץ ז״ל.

בטרמבובלה היה גם בית ספר עברי „תרבות״. קשה היה להחזיק בית־ספר עברי, אבל גם התלמידים עזרו בהחזקת בית־הספר העברי. המורים התחלפו כל פעם. המורה שהקדיש כוחות הרבה והיה בעל ידיעות רבות היה המורה לדרמן ז״ל.

בטרמבובלה היתה ספריה „עבריה״. הספריה היתה מלאה ספרים טובים והיא נתנה לנוער היהודי הרבה מאד. הספריה התקיימה הודות לקומץ אנשים שעבדו בהתנדבות והחדירו לנוער את אהבת הספר.

למרות ששני שלישים משנות חיי עברו עלי מחוץ לטרמבובלה, היא קיימת אצלי עמוק בלב. החוויות שעברו עלי בה חיות בלבי עם כל היקרים לי שהיו ואינם עוד.

תנועת הנוער הציוני בטרמבובלה

בתחילת שנות השלושים היתה תנועת הנוער הציוני במלוא פריחתה. מפקד התנועה היה עורך־דין זוניו טננבאום ז״ל. בהנהגה היו יצחק גולדשטיין ז״ל, קובה רוזנשטרוך יבל״א, יוסף ויסברג ז״ל ואחרים.

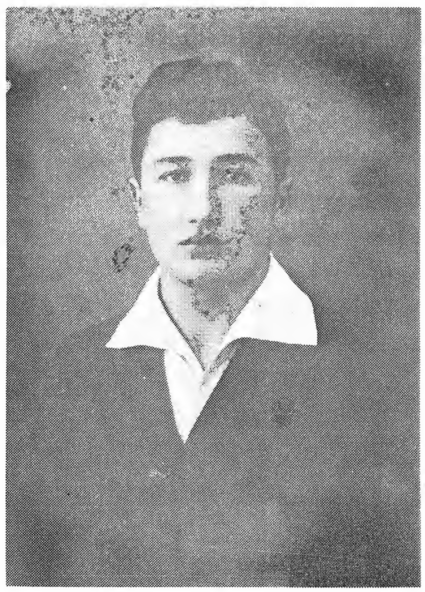
מפקד התנועה השני היה יצחק גולדשטיין ואחריו חיים לנץ.

באותה תקופה היו כמה קבוצות בתנועה. זכורות לי בעיקר קבוצת „נשר״ וקבוצת „אביב״. קבוצת „אביב״ היתה קבוצה של בנות ומדריכה היה זוניו טננבאום ז״ל. אח״כ נוסדה קבוצת בנות בשם „שושנה״ ומדריכה היה אפרים מלצר. כשהוא עלה ארצה הדריך את הקבוצה חיים לנץ ז״ל. היתה גם קבוצה מקבילה של בנים בשם „דרור״ ומדריכה היה הסיו נייבואר ז״ל. הסיו היה בחור מאוד מוכשר, בעל כושר שכנוע רב, וכבר אז התבלט בתנועה. המרכז העסיק אותו בשליחויות רבות. זכורה לי שליחות אחת אשר ממנה חזר, ולימד אותנו את השיר „עקרה״ מאת המשוררת רחל.

נוסף לקבוצת הנוער היתה קבוצה של מבוגרים אשר ראתה

עצמה כאפוטרופוס לתנועת הנוער שלנו. מנהיגם היה ד״ר לנדאו ז״ל, אשר היה מאוד פעיל למען התנועה.

הפעילויות בתנועה היו רבות ומגוונות: שיחות, לימודים על ארץ ישראל, עברית, היסטוריה, גיאוגרפיה, ריקודים עממיים וטיו־לים. כולן נשאו אופי ציוני וגרמו לנו לחלום על ארץ־ישראל.

יוסף וייסברג — ממדריכי הנוער הציוני

קן התנועה היה בהתחלה אצל רודולף ולאחר מכן עברנו לאייזיק קפל. איז׳ו רודולף למד באותה תקופה בקרקוב. כאשר בא הביתה לחופשת קיץ, נהג לספר לנו סיפורים על ארץ־ישראל. כל מי שידע לחזור ולספר את הסיפורים „הובטח״ לו כרטיס לארץ ישראל. כאשר שאלנו אותו מדוע הוא אינו נוסע לארץ ישראל, שהרי הוא יודע את כל הסיפורים, אמר כי חטא אחד מפריע לו — היותו יהודי.

נהגנו לאסוף תרומות לקק״ל. כשהיינו מגיעים לבית המרקחת של זילברג הצצנו פנימה לפני שנכנסנו, שכן רק כאשר פרידק היה בחנות כדאי היה להיכנס. תרומתו היתה גדולה מאוד.

בצד הפעולות הרציניות היו גם מעשי קונדס. וילי מרנדורף ז״ל נהג להביא לקן תבניות שלמות של עוגיות יחד עם כפיות כסף

ללא ידיעת ההורים. את העוגיות אכלנו ואילו את הכפיות נהגה אמא להחזיר לגב' מרינדורף.

כאשר אחותי קלרה ז"ל היתה בקיטנה, נסעו כמה חברים, ללא ידיעת ההורים, לשבת לביקור. אמא נתנה להם קופסה מלאה עוגיות וממתקים עבור קלרה. מכיון שנסעו בהחבא לא לקחו עמם אוכל וכאשר הציק להם הרעב אכלו את כל אשר היה בקופסה. כאשר פתחה קלרה את הקופסה מצאה חלה יבשה, אשר אותה הכניסו במקום העוגות. סיפור זה סיפר לי לאחר שנים בנובוסיבירסק, משה דובינר אשר השתתף בתעלול.

טרמבובלה עם יופיה הטבעי, עם ה„זמק", עם ה„מונסטיר", עם הנהרות והיערות, היתה מקום אידיאלי לפעולות התנועה. בחורף נהגנו לגלוש מהפוקרובקה, ובקיץ יצאנו לטיולים בסביבה.

התנועה מילאה את חיינו תוכן וענין. למרות שלמדנו בבית ספר פולני, חברינו היו אך ורק מן התנועה, וחלום אחד משותף היה לכולם — ארץ־ישראל. סופה של התנועה הגיע עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. היה עלינו לשכוח כל מה שאהבנו כדי לשמור על חיינו.

עין המפרץ 10.1.1979

משה דרזדנר

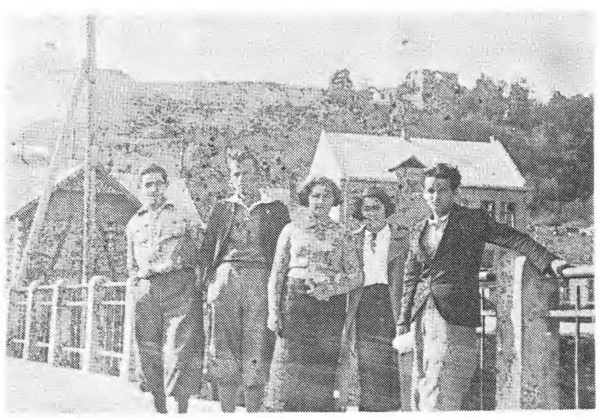
הרבה מיקירינו, להם אני מקדיש שורות אלו, הושמדו ע"י המגף הנאצי האכזר בלי שהספיקו ליטול פרידה מכל שאהבו, ולא היה מי שיספידם כשאבן היסוד מבית זה נשמטה.

הסתדרות הצופים „השומר הצעיר" בטרמבובלה

שנת המלחמה העולמית הראשונה 1914 היתה הרסנית לכל העמים אולם העם היהודי נפגע קשות פי כמה. מקור פרנסתם נשמט מידם וגם אבד להם הבסיס התרבותי. המצב הכלכלי היה בכי רע. אף האמידים מבין התושבים נשארו בעירום ובחוסר כל.

עברו שנים אחדות עד שהקהילה התארגנה והתחילה לפעול. פעולות הגורמים שהתעוררו הביאו תוצאות טובות. רוב התושבים מצאו להם מקורות פרנסה וגם חיי הקהילה התחילו להתפתח.

הנוער לא הסתפק בכך, היה תוסס וצמא לצורת חיים חדשה. קיננה בו שאיפה להפיח תוכן רוחני וציוני כאחד. בראשית ימיה של תנועת הנוער בעיירה היו ויכוחים ומאבקים קשים בינינו ובין צבור ההורים, שלא יכול להבין ולהסכים לפעולותינו בין שורות הנוער. בעיקר היתה התנגדות לתנועתנו — „השומר הצעיר" — שהיו אומרים עלינו „כבדהו וחשדהו". כל כך למה? חשדהו: שהנה אנו שמאליים מדי — אם כן חשדהו. כבדהו — כי כל פעולה שבוצעה על ידי חברי „השומר הצעיר" היתה מוצלחת והנחילה כבוד גם לציבור היהודי וגם לקן השומר הצעיר שידעו להתמסר בלב ונפש לחינוך הציוני.

חברי „השומר הצעיר"

כל הנוער בעיירתנו בלי להזכיר השקפות אידאולוגיות שעסק במסגרת החינוך הציוני היה נוער טוב, מסור ופעלתני. זכורים לי ויכוחים בוועדות משותפות שהנושאים היו פעולות למען הקרנות הלאומיות — קרן הקיימת לישראל, קרן למען עלייה לארץ ישראל וכו׳. בין המשתתפים זכורים לי מטעם „הסתם ציונים" יושב ראש הוועדה דר׳ לנדאו ז"ל. דוד מרגלית ז"ל, מטעם השומר הצעיר — הערש דרזדנר, אחי ז"ל. מהחלוץ — דודיק טירקל ז"ל שהיה מסור ואהוב על כולנו, ישראל רוזנפלד יבדל"א כעת בישראל.

בין יתר הנושאים, שבהם התלבטנו ורצינו לפותרם היו גם

השגת והחזקת מורים לעברית ושיתוף ברכישת ספרים לספריה הכללית „העבריה", שהיינו בה הרוח החיה.

קן השומר הצעיר שכן כבוד בלב העיר בנוף טבעי נהדר בבית משפחת בריק ז"ל, על שפת הנהר גניזנה, שחצה את העיר. כאן הצ־לחנו לפתח פעילות ענפה. השקענו מאמצים רבים על מנת לבסס ולהחזיק את הקן. כפי שהזכרתי, המצב הכלכלי בעיירה היה ירוד ובמיוחד בשורות הנוער, שהיינו עוד תלמידים ורצוננו עז לקיים ולתגבר את שורות החברים.

על מנת לכסות את הוצאות הקן ולהרחיב את ספרית הקן אנו הבוגרים ייסדנו קומונה, אשר מתפקידה היה להשיג עבודות שחו־רות, להרוויח כסף וגם להסתגל לעבודה פיזית קשה, ולהכין את עצמנו לעלייה לארץ ישראל.

היה זה נסיון של חיי יחד. הכל היה איפוא בגדר התחלה חדשה. לבטים מבית ומכשולים מחוץ לא חסרו, אבל הודות לעקש־נותנו היו הישגים רצויים.

גם כאן היה מאבק עם הציבור היהודי. לא היה נאה לנוער יהודי לעבוד בעבודות מלוכלכות, לעבור את העיר בבגדים שחורים מאבק הפחם או מבוץ (שהעלינו לתקרות הבנינים). ביצענו עבודות שונות נוספות כמו ציור שלטים לחנויות ולימוד עברית בבתי המש־פחות.

אם בהתחלה הורינו לא הסכימו לפעולותינו וחשדו בדרך בה נדיח את ילדיהם הרי במשך הזמן הצלחנו להוכיח בפעולות מבור־כות את קיומנו.

אירגנו בקן להקות דרמטיות, עיקר הנושאים היו מחיי ארץ ישראל, סידרנו חוגי קריאה ולימוד השפה העברית, ערכנו טיולים ומשחקים בחיק הטבע, ניהלנו שיחות על נושאים שונים בהדרכתם של הכוחות האינטלקטואליים שבינינו.

קשרנו קשרים עם התנועה בארץ, מהעיתונות הישראלית התנועתית שאבנו והחדרנו בין הנוער אהבת המולדת. אימצנו לנו תש־תית אידיאולוגית אשר דוגלת (עד היום הזה) בקולקטיביות רעיונית. כבר אז הגשמנו אחד מהרעיונות הגדולים כמו ערבות הדדית ללא סייג.

על מנת לפעול ביתר יעילות חולקו החברים בקבוצות לפי

חברי השומר הצעיר בטרמבובלה

גילם. בין המדריכים היו ישראל רוזנפלד, שרה מילגרום ז״ל, יוזק איינלגר, גוסטה מלצר, דוד מרגלית ז״ל, איזיו גרינפלד (כעת בקיבוץ עין המפרץ). ראש הקבוצה אליה אני השתייכתי היה משה וויסברג.

לא ארכו הימים והתנועה התרחבה. נוספו חברים וכמו כן מדריכים כמו וולוולה רוזנפלד, בנימין שפירא, גוסטה מילגרום ז״ל. סבינה גרינפלד (כעת בקיבוץ מעפיל) וכותב שורות אלו. על יד תנועת השומר הצעיר התארגנה גם הסתדרות „החלוץ״. בין המדריכים היו נתן ורמן (בתל־אביב). הערש דרזדנר ז״ל. שיתוף הפעולה בין שתי התנועות היה הדוק. גם מדריכי השומר הצעיר נחלצו לעבודה השכ־לתית ב„חלוץ״.

למרות כל הקשיים, רכשה תנועת השומר הצעיר את אמון הציבור החילוני והדתי, והיתה מוכרת בעיר כתנועה שאפשר לסמוך עליה. זכור לטוב רב העיר אליעזר לייטר ז״ל לא פעם בא לעזרתנו ופתר לנו בעיות בעיריה בענין אישורים שונים. עמדתנו בצבור היהודי היתה מבוססת היטב, והמשכנו לפעול באין מפריע. גם יהודים דתיים כמו לייב רוזנפלד ז״ל (נפטר בישראל) שיתף אתנו פעולה בועד השומר הצעיר, דבר שהוסיף לנו כבוד והצלחה.

בשנות קיומה של תנועת השומר הצעיר בטרמבובלה כמו בכל יתר הערים היו עליות וירידות. החל משנת 4—1933, כשהתחילו בעו־לם להתלחש על אפשרות פרוץ מלחמת העולם השנייה, הייאוש הש־תלט על הציבור היהודי כשהמפלגה הנאצית בגרמניה נתנה אותותיה והתחילה לבזות יהודים. גם אצלנו התחילו שורות הנוער להתדלדל והפעולה נחלשה.

הרבה מאמצים עשינו. החדרנו את אהבת ארץ ישראל בנוער. כאן למדו את תולדות העם היהודי והקשר לארץ ישראל, וכי קשר זה לא ניתק מעולם.

משה דרזדנר

קבוץ עין המפרץ

יוסף איינלגר
נתן ורמן

„השומר הצעיר" בטרמבובלה

מלחמת העולם הראשונה הבריחה הרבה יהודים לעיר הבירה האוסטרית — וינה ובתוכם גם נוער יהודי מגליציה המזרחית. חלק מהנוער הזה השתייך לפני המלחמה להסתדרות „צעירי ציון" שבראש כל מטרותיו היה: לימוד ההיסטוריה היהודית וניתוח הבעיה היהודית בגולה, או ל„הסתדרות הצופים" שנקראה אז „סקאוט" שהיה מאורגן לפי מתכונת הסתדרות הצופים הפולנית.

הנוער הזה התמזג אחרי ויכוחים סוערים לתנועה אחת וייסד את תנועת „השומר" שנקרא אח"כ — „השומר הוינאי". אחד הפעילים של השומר הוינאי היה שמואל בן אברהם איינלגר ז"ל, יליד טרמבובלה שהגיע בזמן המלחמה עם ההורים שלו לוינה וחזר ב־1917 לטרמבובלה. הוא יזם את הקמת „השומר" בעירנו לפי המתכונת של השומר הוינאי. מקום המפגשים של חברי „השומר" היה בדירתה של משפחת מנהיים. שם התנהלה הפעולה התרבותית והחברתית שלהם שהתבטאה בלימוד השפה העברית, שיחות על בעיות אקטואליות ועל התנועה הציונית. משם בקעו הנעימות של השירים הציוניים החדשים דאז. כדאי לציין ש„השומר" היה האירגון הציוני הראשון בטרמבובלה. „השומר" לא האריך ימים. אחרי קיום של שנתיים, הפסיק את פעולותיו. היו כמה סיבות לכך. המלחמה בין הפולנים ובין האוקראינים והמלחמה שפרצה בין הפולנים ובין הבולשביקים.

מטרתו של „השומר" דאז היתה לחנך את הנוער ברוח של פרודוקטיביזציה ועלייה. לפי המושגים של הזמנים בשנות ה־20 היה יכול להיות מועמד לעלייה רק מי שהיה לו מקצוע, כגון: סנדלר, נפח, חקלאי וכיוצא בזה. אבל אז לא היו מועמדים כאלה לעלייה וגם היססו לעלות. ככה הסתיימה תקופת קיומו של „השומר" ב־1920.

בהתחלת 1925 הגיעו לטרמבובלה מהעיר המחוזית טרנופול טוסיע'ק אמרנט. הוא התקשר עם כמה תלמידים מהתיכון הממלכתי מהכתות הגבוהות וייסד את תנועת „השומר הצעיר". מטרת התנועה

פעילי הקק"ל — ד"ר **שטרן היו"ר**

הזאת היתה לתת לנוער חינוך לאומי וסוציאליסטי ולהכשירו לעלייה לארץ־ישראל. „השומר הצעיר" בטרמבובלה היה מבוסס על העקרונות שהתגבשו בתנועה „השומר הצעיר" הארצית. תקן של השומר הצעיר היה מחולק ליחידות (קבוצות) המרכזות אותם גילאים, כדי להתאים בשבילם את הפעולות האירגוניות והתרבותיות.

מזמן לזמן הגיעו לטרמבובלה נציגי התנועה מטרנופול ו־צ׳ורט־קוב כמו: ריכטר ואחרים והדריכו את הנהלת הקן בצעדים הרא־שונים של קיומו.

בהתחלה התכנסנו בביתו של אחד החברים ושם ניהלנו את הפעולות האירגוניות. אחרי שהקן התרחב וקיבל תנופה חדשה, שכרנו הדר בביתו של גלס ברח׳ סוביסקי. אחרי שנתיים של קיום הקן שכרנו חדר אצל וולוולה ברילר ז"ל ע"י פוקרובקה. מ־1929 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, התנהלו פעולות הקן בביתו של משה בריק ז"ל.

ואלה הקבוצות שהיו בקן הטרמבובלאי: „אריה", „אביב", „חבצלת" ו־„טרומפלדור".

ראש הקן הראשון היה דוד מרגלית, השני — פנחס ניימן, השלישי — יוסף איינלגר ואחריו — ישראל רוזנפלד. באותה תקופה הגיע מספר החברים בקן השומר הצעיר ל־150 חברים. תנועת נוער הראשונה בטרמבובלה היתה השומר הצעיר. חבריה היו פעילים מאוד בקרנות לאומיות כמו: קרן קימת לישראל, קרן היסוד ובה־פצת שקלים. בתוך כתלי הקן התנהלה פעולה תרבותית והסברתית מסועפת. כמעט מדי לילה התנהלו שיחות על הנעשה בארץ־ישראל, על התרבות היהודית בגולה, על נושאים חברתיים, על ההיסטוריה הציונית ועל התנועות הסוציאליסטיות בעולם. הפעילות התרבותית וה־חינוכית שהתנהלה בקן השומר הצעיר היתה מאוד אינטנסיבית והשפי־עה על עיצוב הרעיון הציוני־סוציאליסטי של הנוער הטרמבובלאי. חברי הקן היו מארגנים בעיר הצגות מההווי היהודי ואליהן היו נוהרים המונים של אוכלוסית טרמבובלה היהודית. ההכנסה היתה מוקדשת למפעלים תרבותיים. חברי הקן השתתפו בכינוסים גליליים וארציים, כמחנות־קיץ ובמושבות מנהלים. כל זה פתח לפני חברי הקן אופקים חדשים וקן השומר הצעיר נהפך לאחד החשובים בגליל טרנופול.

אחרי תקופה מסויימת של קיום הקן התחילו החברים לנקוט צעדים כדי להגשים את הרעיון השומרי ולנסוע לקיבוצי הכשרה.

הראשון שיצא לקיבוץ־הכשרה היה יצחק גורן (גרינפלד) ואחריו יצאו חברים אחרים. אחרי שנת 1928 התחילה תנועת השומר הצעיר להצ־טמצם. כמה חברים שעמדו בראש הקן עזבו את התנועה, נרשמו כסטודנטים לאוניברסטאות והתמסרו ללימודים.

אחרי ישראל רוזנפלד היה משה דרזדנר ראש הקן עד עלייתו ארצה. אחריו ניהלו את הקן סבינה גרינגלד וגוסטה מילגרום.

הראשון, מתנועת השומר הצעיר, עלה ארצה איזיא גורן (גרינפלד) בשנת 1929, אחריו — מרדכי הירשהורן ז״ל. אחריהם — ליב גורן (גרינפלד), משה דרזדנר, סבינה גרינפלד, קלרה דרזדנר, גרשון יונגר ז״ל, אחותו של מרדכי הירשהורן.

חלק גדול של יהודי טרמבובלה הנמצאים בארץ הם חניכי השומר הצעיר שספגו את תרבות התנועה וזוכרים את ההווי השומרי התוסס שנתן להם עניין ותוכן בחיים.

יוסף איינלגר

הספריה „עבריה״

מלחמת העולם הראשונה שבין 1914—1918 היתה קשה, אכ־זרית וארוכה מאד. משפחות יהודיות רבות עזבו את טרמבובלה מפחד הרוסים וברחו מערבה לתוך אוסטריה. הם רצו להתרחק מהחזית ויצאו לחסות בצל הקיסר בווינה ושם מצאו מחסה ועזרה.

בקרב הראשון שליד הוסיאטין סבל הצבא האוסטרי מכה ניצחת. בזכרוני, כילד בן 7, נחרת מראה הצבא הנסוג והפצועים על העגלות בדרכם מערבה, בכיון פודהיצה, סטרי.

הצבא הרוסי התקדם ללא מעצור. מספרים שיהודיה זקנה בשם או בכינוי „באטאליכה״ יצאה לקראת החיילים הרוסיים, הצו־עדים קדימה בשני דליים ריקים, דבר המסמל לפי האמונה הטפלה סימן רע לנפגש.

טרמבובלה נפלה לידי הרוסים למשך שלוש שנים, עד שבשנת 1917 שוחררה על־ידי צבאות גרמניה ואוסטריה.

בשנים 1918—1920 התנהלו בגליציה המזרחית קרבות בין הפולנים והאוקראינים ובשנת 1920 היתה מלחמה בין הפולנים לבול־שביקים. באותה השנה, אחרי „הנס שעל הוויסלה״, הצליחו הפולנים להדוף את הבולשביקים, נערך הסכם שלום, ונקבע הגבול בין פולין ורוסיה הסובייטית.

בשנים 1914—1920 הצטמצמו חיי היהודים לשמירה על הקיום, — לחיות, להתקיים, כדי להגיע לזמנים טובים יותר. אחרי שנים אלה התחילה רמת החיים לעלות בהדרגה. בתיה״ס היסודיים והתיכון נפתחו והנוער בעיר התחיל להתעורר. שמואל איינלגר ז״ל, שחזר אז מווינה, אירגן את „השומר״ לפי דוגמת „השומר״ הווינאי. היה זה אירגון הנוער הראשון, בעל אופי ציוני. היה זה אחרי הצהרת בלפור והתלהבות הנוער היהודי היתה רבה. המייסדים והחברים הראשונים היו: שמואל איינלגר, ליפא ברילר, דוד גרינברג, בומבה איינלגר, יצחק ווייסברג ואחיו אברהם יבלח״א, יצחק גולדשטיין, לונקה פישר, הלה אייזנר, ברוניה גינזברג, זוסקה בראון, שלמה איינלגר, חוה אלמן, רבקה והניה זלצר, מניה גינסברג, לונקה גרינ־ברג, אסקה רוזנברג, נוסקה זלאטקס ועוד ועוד.

אירגון „השומר״ לא האריך ימים. המטרה היתה ליצור טיפוס יהודי חדש, פרודוקטיבי, שיתאים לחיים בא״י הקמה לתחייה. אולם מטרה זאת לא הושגה. לא הותוותה תכנית בסיסית ומעשית והאירגון הלך והתחסל.

כעבור זמן מה התכנסו חברי „השומר״ לשעבר כדי לטכס עצה, איך לעורר ולארגן את הנוער בעיר, או להקים מוסד תרבותי, שיהיה ראוי לשמו. חשבו והחליטו: להקים ספרייה. כך הוקמה הספרייה העברית, שהתפתחה והיתה לתפארת. חברי „השומר״ לשעבר הקימו את הספרייה „עבריה״ ואחר־כך את „השומר הצעיר״, שהיה אירגון הנוער הראשון בעיר, ושהיו בו 150 חברים.

יש לציין בהקשר זה, שאחרי המלחמה לא היה שום דבר בעיר, שום אירגון, שום תנועה, שום פעולה תרבותית, מלבד האיגוד הס־פורטיבי היהודי לכדרוגל. ובגלל זה לא יכול היה להיווצר שום קשר אירגוני לא עם טרנופול ולא עם לבוב. העיסוק התרבותי היחיד היה קריאת עיתונים. קראו את „החווילה״ של ד״ר רייך מלבוב, את „נובי דזיינניק״ של ד״ר טון מקרקוב, את ה„נש פשגלונד״ של גרינבוים

מוורשה, שלושת העיתונים הנ״ל — בשפה הפולנית, פרט ל„היינט״ וה„מומנט״ ביידיש.

התכנסה, אם כן, חבורת צעירים, שאנו מכירים אותם מ„השו־מר״ ששבק חיים לכל חי: שמואל איינלגר, דוד גרינברג, ליפא ברילר, בומבה איינלגר ואחרים והתחילו לדון בנושא: ספריה ציבורית. אולם, איך עושים זאת? לא היה להם לא נסיון ולא כסף, לא אולם ולא ריהוט והעיקר לא היו ספרים.

אחרי ויכוחים ארוכים עלה הרעיון לערוך איסוף ספרים משו־משים בבתים. ללכת מבית לבית ולבקש ספרים לספריה. אמרו ועשו. בבית גלס היה חדר ריק ושם הניחו את ערימת הספרים על הריצפה, במקום אחר הצליחו להשיג שולחן ועוד שולחן, שני ארונות ישנים, קרשים למדפים, וכך קמה ונוסדה הספריה היהודית הראשונה בטרמ־בובלה בשם „עבריה״, בלי כסף ובלי אמצעים, אך ורק בהתלהבותם הרבה של מייסדיה. בהתחלה נקבעו דמי־מינוי חודשיים נמוכים עד כמה שאפשר, כדי לעודד את הקוראים העתידים.

היו הוצאות למאור, לניקיון, לחימום. התחילו לחשוב על הזמנת ספרים חדשים. נקשרו קשרים עם הוצאות ספרים בלבוב ובק־ראקוב. ההנהלה קיבלה על עצמה התחייבויות כספיות, אולם הכסף מדמי החבר לא הספיק. מועד פרעון השטרות התקרב והקופה היתה ריקה. החותמים על השטרות מתוך אהדה סירבו להמשיך. היה איום של פשיטת רגל. ימים שלמים דנו במצב, כדי למנוע משבר. מאין תבוא העזרה?

אך לא אלמן ישראל! עת צרה היא ליעקב וממנה ייוושע.

והנה צץ רעיון: לערוך סדרת הצגות חובבניות ונשף ריקודים אחרי כל הצגה. ההכנסה — קודש לספריה. מיד ניגשו להכנות. נקשרו קשרים עם טרנופול, חורוסטקוב, קופיצ׳ינצה, — ישובים בהם היה לנוער נסיון כלשהו בענייני אירגון. נבחרה הצגה והוחל בחזרות. השעה דחקה. החזרות התקיימו בבתי השחקנים. השחקנים היו: פפה מלצר, אלתר אזדרבל, נטליה שמילצר, רגינה מלצר, בומבה איינלגר, סניו קוטלרסקי, יהודה ליזנר, איציו רובל, דורה קוט־לרסקי, שרקה בזן, משה בריק, שלמה פלד, נפתלי ווינרואב, חיים גנזר ועוד. ההצגה היתה באידיש והתקיימה ב„פרוסוויטה״. לפי מנהג קיים נשלחו הזמנות, וימים מספר לפני ההצגה, הלכו זוגות מוועדת ההצגה לבקש תרומות למזנון — עוגות וכדומה. את המיצרכים שנת־

רמו היו אוספים ביום ההצגה אל האולם. היו גם מצרכים שהוועדה הכינה בעצמה ושנמכרו ברווח. התוצאה היתה שלמחרת בבוקר המז־נון היה ריק והקופה מלאה.

בראשונה הוצגה הקומדיה: — „חינקי, פינקי״. הבמאי היה רופא השיניים אכט. ההצגה הצליחה למעלה מן המשוער ונערכה הצגה שנייה. מלבד אלו, הוצגו עוד מחזות אחרים, כמו הטרגדיה ״בר כוכבא״ (בה שיחק חיים גנזר את ר׳ עקיבא), „דער ווילדער מענטש״ ועוד. האולם היה מלא מפה לפה. כל הכרטיסים נמכרו. בהצגות אלה נת־גלו כשרונותיהם הבלתי ידועים של פפה מלצר ואלתר איזדרבל. הקהל התפוצץ מצחוק. השחקנים הצטרכו לצאת לפני המסך, לקול תרו־עות הקהל, פעמים מספר. ההצגה השנייה היתה טרגדיה בשם: גאט מענש אין טויפל, Gott, Mensch und Teufel („האלקים, האדם והשטן״). השחקן הראשי והבמאי היה הפעם — סניו קוטלרסקי. ההצגה השלי־שית היתה שוב קומדיה בשם „קפצנזון און הונגערמאן״. בתפקידים הראשיים שיחקו בומבה איינלגר וסניו קוטלרסקי. אחר־כך נערכו כמה נשפים ספרותיים ומופעי קריינות מיצירותיהם של מחברים ומשוררים יהודיים מפי מאיר מלמן. כל הנשפים האלה זכו להצלחה רבה והכרטיסים למבקרים נמכרו מראש. וכך זה נמשך שנים אחדות. ההכנסות איפשרו לקיים ולפתח את הסיפריה עד ליום סגירתה בשנת 1939.

בינתיים חלו אי אלה שינויים בהרכב הפעילים למען הספ־ריה. המייסדים ברובם עזבו את טרמבובלה ויצאו ללמוד באוניבר־סיטאות. ברם, הם לא שכחו את הספריה. בהימצאם בערים באוני־ברסיטאות, נעשו לשגריריה של הספריה. הם שמרו על הקשר איתה, עקבו אחרי ההוצאות החדשות. ומיד עם הופעת הספרים היו רוכ־שים אותם ומעבירים לטרמבובלה עוד טרם הופיעה הבקורת עליהם בעיתונות. נרכשו ספרים בשפות: פולנית, יידיש, עברית וגרמנית.

בעת ההיא נכנסה הספריה לשלב התפתחותה הנמרץ ביותר. מדי פעם בפעם הגיעו ספרים חדשים. מספר המנויים גדל למעלה מן המשוער. אפשר היה להעלות את דמי־המינוי. ההכנסות גדלו ועלה מספר הספרים ולא הספיק המקום להכילם. צריך היה לחפש מקום נרחב יותר.

התקופה שבין 1926—1939 היתה תקופת תור הזהב של הספ־ריה „עבריה״ בטרמבובלה. באותה תקופה ניהל את ענייניה — בומבה

התזמורת

קבוצת „דרור של השומר הצעיר — המדריכה: דורה ניימן

אינלגר ואחר כך — דוד גרינברג. כשגם דוד יצא ללמוד בקראקוב, קיבלה דורה ניימן את ניהול הספריה לידיה. אז התפתח שיתוף פעולה מוצלח בינה לבין דוד גרינברג, שהיה רוכש ומעביר לטרמבובלה את הספרים הטובים ביותר מיד עם הופעתם בקראקוב. היו אז באופנה תרגומים מהשפה הרוסית, ספרים בעלי אופי הכרתי, פוליטי. היו גם ספרים מתורגמים מגרמנית, אנגלית וצרפתית. יש לציין במיוחד את הוצאות „הספריה של בעלי פרס נובל"
ביניהם תרגומים מצויינים מצרפתית של הסופר בוי ז׳לנסקי.

אחרי עלייתה של דורה ניימן לא"י, קיבלו את הניהול לידיהם אחיה פנחס, דוד מרגלית וליאופולד גלס, שעסקו בכך עד לסגירת הספריה, עם הכיבוש הרוסי. מלבד הנזכרים לעיל עזרו בהפעלת הספריה, מתנדבים אחרים לא מעטים, כולם שלא על מנת לקבל פרס, כמובן.

בשנים 1937—1939 הגיע מספר הספרים ל־15.000.

בין הקוראים של „עבריה" היו לא רק יהודים, אלא גם מש־כילים פולנים ואוקראינים. גם מהסביבה הרחוקה יותר, מהעיירות: סטרוסוב, בודזנוב, יאנוב באו להחליף ספרים בספריה „עבריה".

בשנים האחרונות קיבלה הספריה מוועד הקהילה שני חד־רים למטרתה. אז גם נרכשו ארונות מתאימים למטרה. העבודה בספ־ריה השתכללה. נערכו קטלוגים חדשים, חידשו את המיספור. העבודה בספריה אורגנה מחדש. מסירת הספרים והחזרתם התנהלו בזריזות מקצועית.

בעיקבות הצלחתה של הספריה „עבריה" הוקמו בטרמבובלה ספריה פולנית ב„סוקול" ואוקראינית ב„פרוסוויטה", שפעלו לפי דוגמת „עבריה". ברם, הם לא הגיעו לרמתה, לא מבחינת האירגון ולא מבחינת מספר הספרים ואיכותם.

ב־1 לספטמבר 1939 התקיפו הנאצים את פולין וב־17 בו נכנס הצבא האדום לטרמבובלה. אחרי ימים ספורים נסגרה „עבריה" בחותמת על־ידי נ. ק. וו. ד. גורל דומה נפל בחלקן של הספריה הפו־לנית והאוקראינית. עד סוף שנת 1939 הועברו כל הספרים מהספריה „עבריה" ומהספריה הפולנית לספריה האוקראינית ב„פרוסוויטה". צוות שנבחר במיוחד על־ידי ה־נ. ק. וו. ד. עבד כמה חדשים בצינזור ובסידור הספרים. הספרים הבלתי מתאימים נגנזו (נשרפו?) נשארה ספריה כללית אחת לכל איזור טרמבובלה.

הספריה „עבריה" היתה תופעה **תרבותית יחידה במינה**. היא השפיעה במידה מכרעת על התפתחות הרוחנית, התרבותית והפולי־טית של דור שלם, שממנו הורכבו אירגונים פוליטיים למיניהם, לגל־יים ובלתי לגליים. בי̇ניהם היו אירגוני הנוער הציוני. התאחדות פועלי ציון, בני־עקיבא, הנוער הציוני, בית"ר, השומר הצעיר וכו׳. הנוער היהודי הזה לקח חלק פעיל בבחירות לקונגרס הציוני, בעבודות למען הקרן הקיימת לישראל, בבחירות ל„סיים" הפולני, למען הר־שימה הציונית ה־17 ובבחירות העירוניות המקומיות.

הספריה „עבריה" היוותה מוסד תרבותי וחינוכי שקנה מידתו עלה על גודל העיירה טרמבובלה. היה זה מוסד תרבותי יחיד במינו בגליציה כולה, שפעל במשך 17 שנה בעזרת אנשים מתנדבים.

המלחמה ותוצאותיה הורידו לטמיון את המפעל שהוקם על ידי אנשים מסורים שהשקיעו הרבה מאד עמל ומרץ בפיתוחו. הספריה „עבריה" לא היתה רכושה של מפלגה כלשהי, של גוף פרטי כלשהו. היא היתה רכושה של יהדות טרמבובלה ותפארתה.

תירגם. מ. ז.

ישראל גולדפליס

מורי ורבי ר׳ פנחס אֶרק ז"ל

מורי ורבי, **פנחס ארק**, הצעידני צעדים ראשונים בגמרא. הוא אמר, כי אחרי שלמדתי כמה שנים באופן פרטי שעתיים ביום, איני זקוק עוד לעזרת מורה ומלמד ומכאן והלאה עלי ללמוד לבדי, או לנסוע לישיבה.

הוא היה חתנו של מלמד שקראו לו ר׳ ישעיה, שמת בשנות המלחמה העולמית הראשונה. ר׳ פנחס היה מלמד רק גמרא. היה אדם חביב הבקי גם בהוויות העולם, אהב לקרוא בספרים שמחוץ ללימודי היהדות. בהפסקה שבין לימודיי אני ולימודי אחי ז"ל (שהיה לומד אחרי) או בזמן שנהג להעסיקני בעבודה עצמית, שנקראה. „אליינען", אולי משום שהלומד למד לבדו, — „אליין" (לבד באידיש),

נהג ר׳ פנחס לעיין בלקסיקון של ברוקהויז בגרמנית, שהיה בספרית ביתנו, בין יתר הלקסיקונים והספרים הגרמניים.

הוא לימד הרבה שנים קבוצה של תלמידים אחה״צ, מכיון שלפני הצהריים למדו בביה״ס היסודי הפולני. אפילו רבים מתלמידי התיכון למדו אצלו. אותנו לימד לפני הצהריים. התחלתי בדיוק בשעה 8 כמו בביה״ס, זמן מסוים למדתי עם בנו של משה איינלגר הי״ד, יוסף שנקרא יוזעק. הוא היה מבוגר ממני ולמד כבר בתיכון, בכיתה שמספר תלמידיה היה מועט. כיון שכך למדו התלמידים באופן אקס־טרני על כן היה יוסף פנוי גם לפנה״צ.

אצל רבי פנחס ארק למדתי משנת ה־20 עד ה־24. גם אחרי שעזבתי את העיר כדי ללמוד אצל הרב מפרובוז׳נה, הייתי מבקר אצלו בחוזרי הביתה. אף נהגתי לפעמים להביא לו במתנה יין לארבע כוסות לפסח. נדמה לי שהוא מת עם פלישת הגרמנים או עוד בימי הכיבוש הסובייטי. עם בנו הצעיר של רבי פנחס ארק — מאיר, (שעבד אצל לייב שרצר הרבה שנים ואחרי־כן פתח חנות ברזל עצמאית) הסתתרנו יחד בשעת האקציה הראשונה. ביער שם עבדנו זמן מסוים יחד.

יהי זכרם ברוך !!!

י. ג.

מורי ורבי נתן אשכנזי ז״ל

ר׳ נתן אשכנזי ז״ל לימד אותי עברית, תנ״ך גרמנית, חשבון וכל המקצועות האחרים בעברית. למדתי אצלו כמספר השנים של־מדתי אצל ר׳ פנחס ארק גמרא. הוא נהג לבוא לביתנו בערך בשעה 11, אחרי שר׳ פנחס ארק גמר ללמדני, ופעמים היו השניים נפגשים אצלנו בבית.

שיטתו של ר׳ נתן היתה עברית בעברית. הוא לא נהג להסתייע בתרגומים לשפה הידועה לתלמיד, ההוראה התנהלה בשפה אותה רצו להקנות לתלמיד, שיטה, בה משתדלים גם כיום להקנות שפה זרה. מורי, ר׳ נתן, לימד רק תנ״ך באופן יוצא דופן, עברית בתרגום לגרמנית, במקום לאידיש.

התלמידים כמובן לא ידעו את השפה הגרמנית, הוא התכוון,

איפוא, לצוד שתי ארנבות בבת אחת: להקנות עברית, וגם ידיעה בשפה הגרמנית, שהוא שלט בה להפליא, אצל התלמידים התקבל הדבר ככתוב בגמרא: „תלי תניא בדלא תניא", מכיון ששתי השפות יחד היו זרות להם, אבל אי אפשר היה לשכנע אותו בנדון. כנראה, כך לימד לפני מלחמת העולם הראשונה וגם בימי פולין לא רצה לשנות את שיטת לימודו. נהג להתהלך בחדר בזמן השיעור, ולהשמיע פרקו בעל פה, בליווי תרגום גרמני. עובדה היא, שידיעותי העיקריות בעברית, בגרמנית ובשאר המקצועות, רכשתי במשך שלוש השנים שלמדתי אצלו.

ר׳ נתן אשכנזי היה אדם בודד ומסכן. הוא נפרד מאשתו וגר עם אחותו ואמו משנת העשרים עד שנת השלושים. פרנסתו היתה מצויה משיעורים פרטיים בעברית ובגרמנית. אחר כך הורע מצבו ולא יכול עוד להוציא את פת לחמו מן ההוראה. מצב המעמד הבי־נוני של היהודים הלך והדרדר בפולין האנטישמית. ההורים לא שלחו את ילדיהם ללימודים פרטיים והסתפקו בלימודים בביה"ס הממלכתי

בסוף ימיו נשבר מטה לחמו, ואף בריאותו התרופפה. ר׳ נתן נתמך אז ע"י קרוב משפחה שעבד בז׳נבה, בחבר הלאומים. אותה שעה הייתי בחור גדול. בשהותי בחופשת בית שמעתי שמורי חולה. מיד מהרתי למיטת חליו וסעדתי אותו בשעת מחלתו. הוא שמח מאוד לקראת בואי. הוא קיבל אותי תמיד באהבה גלויה ובידידות רבה. הוא הדגיש פעמים מספר שהייתי תלמידו הוותיק והטוב ביותר. הוא מת ממחלת השחפת בחודש אב בשנת 1933. בשעת פטירתו לא הייתי לצערי במקום, כי נסעתי לוועידה העולמית של הפועל המזרחי, שהת־קיימה אז בקרקוב. כשחזרתי הוא כבר לא היה בחיים.

יהי זכרו ברוך!

קווים לדמותו של אבי ז"ל

פרידה (קוז׳ה) אטינגר, לבית אנטנר

אבי ז"ל, שידוע היה בשם חיבה. יענק׳לה שעיה־בער׳ס, היה אדם קטן־קומה, אם כי לא היה אדם קטן כל עיקר. מקום הולדתו בכפר ליקע הסמוך לעיירה מיקולינצה, לימודיו בישיבת ר׳ מאני׳ס שבטרנופול ומגוריו בטרמבובלה, בה נשא אישה וייסד בית. אף כי

לא היה תושב טרמבובלה מלידה, השתלב אבי בחיי הקהילה כאחד הוותיקים.

אבי ז״ל, היה חסיד הוסיאטין ומסור בכל נפשו ומאודו לענ־ייניה של ה„הוסיאטינער קלויז״. הערצתו לרבו, ר׳ ישראל פרידמן היתה ללא סייג וללא שיעור. דביקותו בחסידות היתה חלק בלתי נפרד מאישיותו והשפיעה על כל אורח חייו. במשך שנים מספר — שנים בהן היתה ה„הוסיאטינער קלויז״ בתהליך בנייה, נהג אבי להז־מין את כל באי בית הכנסת לביתנו לקידוש של שבת — ואל לכם לזלזל ב„קידוש״ של חסידים: אותם יהודים חדורי התלהבות חסידית

ר׳ יעקב אנטנר ז״ל

ידעו להפוך „קידוש״ המלווה במחצית של „קוגעל״ ליטר „וודקה״ וחומוס מלוח, לחינגה אמיתית, כשכל לגימה מלווה בתריסר „לחיים״ משולהבי חדווה. לאחר „חימום״ הגוף עברו השיחות לענייני רוח. וי־כוח בענייני תורה, דרכו המופלאה של הרבי ומופתיו, והכול חדור שמחה והתלהבות. אותם רגעים של התעלות הנפש אימצו וחיזקו את היהודים מוכי־העוני להתייצב באומץ מול שבוע־חול נוסף ודא־גות הפרנסה שלו.

ההתלהבות הרקיעה במיוחד בשמחת תורה, כאשר לכיבוד התווספו „הוליבציס״ (עלי כרוב הממולאים בשר ואורז) והמשקה החריף חולק ביד נדיבה. החסידים התפרקו מדאגות יום יום, ונתנו שבח והלל לבורא העולם בשירה וריקודים. הנה חסיד כמו יידעלע שוועבעל יצא במחול שזרועותיו מתנופפות בפיו נותן תודה לרבון עולמים שלא עשהו, חלילה, „סטרוסטה״ או „ווייאבודה״ (מושל נפה או מושל מחוז), אלא בראהו יהודי פשוט, שזכה לשרת את אדוו העולם.

בית אבא היה פתוח לידידיו ולידידי בני ביתו כאחת. אורח קבוע בביתנו היה הזקן ישראל (דער אלתר שטאוב), איש שקט, בעל הליכות נעימות ושלום פרידמן בעל־תפילה מחונן, עדין נפש, בן־תורה ומשופע במעשים טובים. הצלילים המתוקים של תפילתו, שעה שעבר לפני התיבה, עדיין מהדהדים בזכרוני ומרעידים את נימי לבבי.

אורח אחר היה לייבעלע רוזנפלד, איש נבון ובעל הגיון בריא כשל עורך דין. בימי שלישי בשבוע, הם ימי השוק, היו סרים לביתנו, „היירידניקים״ לחמם את גופם בכוס תה או לסעוד ליבם בצלחת מרק.

אינני זוכרת ליל שבת אחד שבו לא הסב לשולחננו „אורח לשבת״. מהכנסת האורחים נהנו גם מיני „אייניקלאך״ נודדים („נכ־דים״ — מונח שהיו מתקשטים בו אנשים שטענו לכתר רבנות חסידית בזכות מוצאם בלבד), וסתם עניי־עמך. וזאת לא רק בשבתות אלא גם בימי חול.

עד עצם היום הזה איני יודעת מאין שאב אבי את הכוח ואת המרץ לעסוק בצורכי ציבור, אחרי שעות רבות שעמל בהן לפרנסת ביתו. שנים רבות שימש גזבר הקהילה (בימיהם של פרופסור פרנצוס ומר פודהורצר, שהיו נשיאי ה„קולטוס״). נוסף על כך עסק בשחיטה, בתשלום משכורות הרב והשוחטים, טיפל בבעיות בית המרחץ, בענייני

קבורה, במעות חיטין ושאר ענייני צדקה. כמוהל, מעולם לא היסס לבלות שבת או חג באיזה כפר נידח ובלבד שיקיים את המצווה של הכנסת יהודי בבריתו של אברהם אבינו. אבא חונן בקול ערב ושימש כ„בעל שחרית" ו„בעל קורא" בבית הכנסת של הוסיאטין, בעל מוסף" בבית המדרש ו„בעל תוקע" בשניהם. בפורים קרא את מגילת אסתר בבית הכנסת ומיהר לזכות בקריאה נוספת בביתה של רחל אלמן, שם התאספו הנשים שנמנע מהן לשמוע את קריאת המגילה בבית הכנסת.

יומו של אבא ההחיל בחמש לפנות בוקר. השעתיים הראשונית הוקדשו לתפילה ולאימונים בקריאת התורה. אבי הקדיש לאימונים אלה כל רגע פנוי. על שולחננו היה תמיד ספר פתוח.

אדם בעל לב רגש וחם, כיבד כול אדם באשר הוא אדם, יהודי כנוצרי. ידע להקל מסבלם של שכולים ולהביא מזור לחולים. בכל אשר נזדמן ידע להביא עמו רוח תקווה ושמחת חיים.

למרות סבלותיו האישיים ישמר על רוח איתנה עד שכרע — נגוע סרטן — והסכים לעבור לגור עם אחי, מאיר ז"ל, בזאלשצ׳יקי שם נפטר בט"ו באלול תרצ"ח, חודשיים אחרי נסיעתי לארה"ב. ידידיו הנאמנים: הרב לייטער, שלום פרידמן וישראל שטאוב, נסעו במיוחד לזאלשצ׳יקי לחלוק לו כבוד אחרון.

כל חיי אבי — כפי שאני רואה זאת עכשיו — היו קודש לתו־רה, עבודה וגמילות חסדים.

תירגם — אליעזר טירקל

זכרונות

מאיר זלצר

שכנים, מורים, חברים, דמויות...

פרק א׳: השכנים

לפני שאכתוב על שכנינו, אתאר את מקומו הגיאוגרפי של הבית, בו נולדתי ובו ביליתי את כל שנות חיי בטרמבובלה.

הרחוב נקרא לפנים וואלובה והמספר, מספר הבית היה 215. היה זה כנראה אחד המספרים הכלליים של בתי העיר. אחר כך הוסב השם לרח׳ שבצ׳נקו והמספר היה 15 ב׳. את הבית הזה בנה סבי ז״ל, ר׳ ישעיהו ב״ר נפתלי זלצר. סבי זה, ר׳ נפתלי, היה חבר מועצת העיריה.

הבית נמצא ממערב למסילת הברזל של הקו קופיצ׳ינצה — טרנופול והמרחק ממנו למסילה היה 6—8 מטרים.

הרכבת מילאה תפקיד חשוב בסדר יומנו. לעיתות שלום היא מילאה תפקיד שעון. היתה רכבת בוקר, אחה״צ וערב, בשעות קבו־עות, מלבד רכבות המשא. ולעיתות מלחמה היא שימשה כעין ברומטר. בתקופות מתח אפשר היה במידה מסויימת להסיק מכיווני הרכבות, המסיעות חיילים וארטילריה, אם החזית מתקרבת או מתרחקת.

ליד ביתנו היה מחסום, ולפני בוא הרכבת ולפני יציאתה היו מצטופפות עגלות ליד המחסום, ולפעמים היו הסוסים נחרדים מקול צפירת הקטר.

לאחר נסיגות הרוסים, שהיו הורסים במקרים אלה את הג־שרים, היתה נמשכת תקופה של שקט במסילה, למשך חודשים, עד תיקון הגשר.

לפני גידור המסילה היינו הולכים לתחנה לאורך המסילה. זו היתה דרך קצרה. על פי רוב היינו מכניסים את המכתבים לקרון הדואר בתחנה.

בתקופה שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה הונהגה הטור־פדה המהירה בקו לבוב—צ׳ורטקוב. בימי הסובייטים השתמשו ברכ־בות לגירוש נשי הקצינים הפולניים, המזורים המתיישבים וגורמים אחרים. היו אלה רכבות משא, שבכל אחד מן הקרונות היה תנור למסע ארוך.

אחרי סיפוח בוקובינה על ידי הרוסים בשנת 40 (ואולי היה זה בהתחלת 41), היתה תנועת צבא רבה מאוד ברכבת, ולאצרוס ז״ל, בעל חנות הנעלים לפנים, שהיה מתנגד חריף לסובייטים ולא היה מאמין בכוחם הצבאי, היה אומר שהנה מסיעים את הצבא לטיולים ולראווה.

נעבור כעת לשכנינו. בבית שבו נולדתי וגרתי היו שלוש דירות. אנחנו גרנו בדירה שפנתה לצד מערב, לעבר מרכז העיר. בשתי הדירות שבצד המזרחי, הפונה לעבר מסילת הברזל, התחלפו הדיירים. לפני מלחמת העולם הראשונה גרה שם משפחת שר ואחר כך משפחת קוט. מאז המלחמה גרה בה משפחת דודתי שטרסברג, אחות אבי ז״ל, אחרי שדירתה במורד הרחוב נשרפה עם כניסת הרוסים. בדירה השניה גרה תקופה מסויימת משפחת אליהו לייזנר ומשכנות זו יצא השידוך בין גולדה לבית לייזנר עם זליג, בן דודתי. אחר כך גרה בדירה השניה משפחת רוזנפלד. היחסים בין בני רוזנפלד לביני היו יחסי שכנות וחברות תקינים למדי. היינו משחקים בכל מיני משחקים והיינו הולכים יחד לצפות בהתחרויות הכדורגל של קבוצת „פורטונה״ המ־הוללת עם קבוצות שמחוץ לעיר. לפעמים היינו שמים מסמרים על המסילה לפני מעבר הרכבת, שהיו נהפכים לחרבות שטוחות קטנות.

שכננו הוותיק ביותר היה ר׳ יעקב הרש קולין, שנקרא יעקב הרש ראדניק, ואשר גר בקצה הסימטה שמאחורי ביתנו. הוא היה מוותיקי המתפללים בביהכ״נ בוצ׳ינר. היו לו ילדים באמריקה ורק צעיר בניו, שלום, היה אתו. שלום זה מאס בחיים בטרמבובלה ואחרי שסיים את שירותו בצבא הפולני. התחתן בשנות השלושים עם הלצ׳י קירבהולץ ושניהם היגרו לאמריקה. ראיתי אותם שם בשנת 1954. בתו היתה נשואה ואם לילד, והבן למד הנהלת חשבונות ושמעתי שהצליח מאד.

על יד יעקב הרש קולין, בבתי שצ׳טינה, גר לייזר שפרונג עם אשתו שרה. נמוך קומה, בעל זקן אדום, כעסן, היה לייזר זה בעל קריאה מצויין. ממנו למד זליג בומזה ז״ל, ידידי, את הקריאה בתורה. אשתו שרה, נמוכת קומה גם היא, אחותו של מנדל בומזה, אבי זליג, היתה אשה טובת לב, חייכנית ועליזה, היתה תמיד מוכנה לעזור לכל אדם.

בדירה אחרת באותו בית, שהיה לאמיתו של דבר בקתת חימר חמימה, גר גם שלמה קולין עם אשתו, בתו קלרה ובנו מוניו. האשה היתה אינטליגנטית ושני ילדיהם היו תלמידים מצטיינים.

נפנה כעת לעבר המערבי של הסימטה שליד ביתנו. היה שם בית דו־קומתי, רכושו של אירגון אוקראיני איזשהו. קומת הקרקע של בית זה היתה תפוסה ע״י משפחת שר, שעברה לשם מביתנו. היה להם שם בית מרזח בחזית הבית, שהיה תמיד הומה גויים, ובזמן המלחמה — חיילים, עד מאוחר בלילה. בחדרים האחוריים היה מטבח גדול, שבו היו מבשלים מאכלים ללקוחות ושם גם היתה דירתם הפרטית. למשפחת שר היו שלשה ילדים: קרול הבכור, בלומה השניה וגוסטה הצעירה. קרול היה בחור תמהוני. היה לו כישרון לאלקטרומכניקה והוא היה עוסק בנסיונות משחר ילדותו. אחרי גמר בי״ס תיכון למד בטכניון בפראג, חזר לטרמבובלה והתחיל לע־סוק בהרכבת מכשירי ראדיו ובתיקוניהם. התעניין בספרות הטכנית ודיבר על טלוויזיה כבר בשנות השלושים. זמן קצר היה נשוי לגיזה גלס. במלחמת העולם השניה לקח לידיו את הפיקוד על יחידה צבאית

גוסטה גוטהרץ—שר

אחרי נפילת מפקדה וניספה כמשוער בקאטין. בלומה וגוסטה היו בהתחלה חברותי לכתה ואחר כך למדו כאכסטרניות. היה הבדל גדול בין שתיהן. גוסטה היתה תלמידה טובה מאד. גוסטה היתה נשואה לסלק שטייניג, אך הנשואין לא עלו יפה.

בתקופה אחת, גרה באחד מחדרי דירת שר משפחת שמואל שטרן הצבע עם שני בניהם וארבע בנותיהם.

בקומת המרתף של בית זה גרה משפחת פפרבליט, שהיתה להם שם מאפיה. חיים, הבן, היה בגילי. גם לו היתה נטיה לטכניקה. לימים למד פקידות ועבד כמזכירו של עו״ד אוקראיני. אחיו מוניו היה בחור שקט וסמוך למלחמת העולם השנייה התגלה ככדורגלן מובהק. אחותו נוניה, אלמנתו של אייזיק ארדמן ז״ל נמצאת בתוכנו.

בקומה השניה של בית זה גרה בדירה אחת משפחת הרוקח זילברג. שלשה ילדים היו לפאול זילברג: יוזק הבכור, פרדיק השני, בעלה של סאבינה מריינדורף, וונדה. יוזק היה רוקח. פרדיק למד רפואה באיטליה ואחר כך היה רוקח גם הוא.

מאחורי ביתנו, לאורך פסי הרכבת, בבית יארמקו, גרה משפחת רוזנשטוק. היו להם שני בנים: זאב ז״ל, שנשא לאישה את שרה אנטנר ועלה איתה ארצה בשנות השלושים, ומשה, שנפטר לפני שנים מספר פה בארץ.

שכננו מעבר לפסי הרכבת בכוון לגני הפרי, סאדי או סודין ביידיש, היה נוח לאנג העגלן, שהיו לו שני בנים ובת. הבן הגדול, שהיה עוזר לאביו בעבודתו, נפטר במגפת הטיפוס. הבת עברה אחרי נשואיה לעיר אחרת, ואילו ניסן הצעיר התחתן עם קרובת משפחה בלבוב והיתה לו שם חנות למכשירי ראדיו.

למעלה יותר היה ביתם של זוג חשוך ילדים. שמואל ומלכה. באחת הדירות בבית זה גרה תקופה מסויימת משפחת מנדל בומזה. מנדל היה יהודי נמוך קומה, שחום, טיפוס תימני מובהק. היה זה אדם בעל מזג טוב, עניו, אדיב, שקט וכזאת היתה גם טאובה אשתו. היו להם ארבעה ילדים: אטיה פייגה הבכורה, שנישאה לשאר בשרה חיים קולין, זליג חברי וידידי ושתי בנות צעירות פסיה ובריינה, שנפטרו שתיהן בגיל צעיר ממחלה מדבקת.

חבל לי מאד על זליג חברי. היה בעל נפש עדינה, עניו ושפל רוח כהוריו החביבים. מוכשר ומסודר למד את מקצוע הנהלת החשבונות בכוחות עצמו. היה מקדים שלום כל אדם. היה בעל טוב ואב מסור. יקום ה׳ את דמו ואת דם בני ביתו השפוך ויהי זכרו ברוך.

טרמבובלה — מראה כללי

בני טרמבובלה

באותו בית גרה אחר כך משפחת שלמה קולין, שעברה לשם מבתי שצ׳טינה.

מעבר לכביש גרה משפחת מלנר בביתו של מנהל תחנת הרכבת לשעבר. שלושה בנים היו במשפחת מלנר ובת אחת: שניאור הבכור, נפתלי ופפה הבת ניספו, וצבי הצעיר יבלח״א נמצא בתוכנו. כולם ביחד ניהלו את חנות הבדים שלהם, שנמצאה בבנין הקהילה.

מטיילים בגבעת המבצר

משפחת גוטליב גרה מעבר לפסי הרכבת ברחוב וואלובה, ליד הגימנזיה. זליג גוטליב, כבד השמיעה ואבי ז״ל היו חברים משחר נעוריהם. היה זה טיפוס מיוחד ומעניין מאד. תמיד היו לו תוכניות בנייה והרחבה ותמיד עסק בהם. שלושה ילדים היו במשפחה: פרי־מציה הבכורה, בעלת הצמות שהגיעו עד לקרסוליה, היתה בוגרת

הגימנזיה הראשונה בטרמבובלה. היא היתה נשואה לפריינד, אדם פעלתני מאוד ובעל יזמה והיו להם שני ילדים בן ובת שנמצאים שניהם בארץ, אדוארד, בעל הוצאת ספרים ואחותו ד״ר פאולינה קלר, הפעילה במכון לחקלאות. השני במשפחת גוטליב היה יעקב, אדם טוב וחביב, שלמד רוקחות, נשא לאישה את אסקה רוזנברג וניהל בית מרקחת באחת מערי השדה. ותבדל״א שיינה, שהיינו שנינו חברים ולמדנו יחד תקופה ארוכה. שיינה נישאה לנתן בומזה שנפטר בארץ ויש לה בן, ד״ר אליעזר בר־נתן.

באחת הדירות של זליג גוטליב גרה משפחת אייזנר עם הבנות נוסקה, לוסיה ותבדל לחיים ארוכים הלקה.

בצד השני של רח׳ וואלובה, בכיוון לתחנת הרכבת, גרה עד לסוף מלחמת העולם הראשונה משפחת פרטיג, שראשה היה פקיד. היו להם בת, בטה, ובן יוסף שהיה בגילי.

מולנו, מעבר לכביש היתה הווחמיסצ׳ובקה, שבה גרה עד מלחמת העולם הראשונה משפחת שאפר.

בזה אסיים את הפרק על השכנים, אם כי אפשר להמשיך עוד ועוד. וכי לא היו כל יהודי טרמבובלה שכנים אלה לאלה?

פרק ב׳: רבותי ומורי

ישיבה לא התה בטרמבובלה ולכן לא למדתי בישיבה. אבל חדרים היו בטרמבובלה.

החדר הראשון שלי היה זה של אהרון „מלמד״, הוא ר׳ אהרון טלר, שנמצא בביתו, לא הרחק מביהכ״נ „קולטוס קלויז״. ר׳ אהרון זה היה איש גבה קומה, צנום, נקי ומצוחצח, בעל זקן שיבה מטופח. בימים הנוראים היה עובר לפני התיבה לתפילת שחרית. בנו למד בביהמד״ר לרבנים בווינה, היה בעל תואר דוקטור לפילוסופיה והיה לפני מלחמת העולם השניה רב בצ׳כוסלובקיה. בתו של ר׳ אהרון, שרה, נישאה לשוחט שהיגר לאמריקה הדרומית.

החדר השני שלי היה אצל ר׳ ישעיה בעיר הישנה. אחר כך למדתי אצל ר׳ פינחס ארק. הוא היה אדם חביב מאד, שלא היה זורק מרה בתלמידיו. הוא היה אוהב להתבונן באדם ובטבע והוגה את רעיונותיו. הוא היה אומר: הביטו וראו מה רב־גוני הוא עולמו של הקב״ה. כל אדם ואופיו המיוחד, כל בריה ונימוסיה הפרטיים משלה, כל חפץ וגוניו משלו. הנעל — צבעה שחור, רצפת החימר —

צבעה צהוב, גג הרעפים — צבעו אדום. הכלב נובח, כי זה טבעו, הסוס צוהל והפרה גועה. ומה שגבוהה יותר דרגתו של היצור בטבע –– רבות ומשוכללות יותר סגולותיו הספציפיות. מה רבים הם בני האדם בעולם ואין לך שני בני אדם שיהיו שווים כליל זה לזה.

אינני יכול להזכר מה היתה הסיבה להעברה מחדר אחד למש־נהו. אולי משום שלא שאלתי, ואולי משום שמה שהחליטו הורי הקדו־שים היה טוב ומקובל עלי ולא ניתן לעירעור.

אחרי תקופת ר׳ פינחס ארק עברתי לחדרו של ר׳ וולוול שיינ־דלס, שנמצא בבית שבו גרו פודהורצר וצלאל ציזס, למרגלות גבעת המבצר.

אחר כך עברתי ללמוד אצל ר׳ ישעיהו־בר שוכברג, חותנו של ר׳ יעקב אנטנר וסבן של שרה וקוזיה. שנים רבות למדתי אצל ר׳

ר׳ ישעיהו בר שוכברג ז״ל

ישעיהו־בר ז״ל. למדתי אצלו מסכת ברכות, יציאות השבת, ואור לאר־בעה עשר וערבי פסחים, והכל שוחטין, ובשר בחלב, ושנים אוחזין בטלית, וחזקת הבתים, ומגילה ותענית, ועבודה זרה ועוד ועוד. ופוס־קים למדתי אצלו — אורח חיים ויורה דעה עם פירושיהם של הטורי זהב והמגן אברהם. ר׳ ישעיהו־בר הגיע לטרמבובלה מרוסיה. הוא היה חריף וקפדן, היה מקבל להוראה תלמידים מיוחדים. למדו אצלו בן דודי מאיר פולישוק ז״ל, וולוול בן הרב דמתא, זליג בומזה, אהרון פלוין, וגם הנק מלצר ויוסף איינלגר בן משה. היתה לו שיטה משלו. הוא היה מעורר שאלה ונותן לתלמידים לפתור אותה. היתה זאת שיטה חינוכית שהיתה מעוררת מתח והתעניינות. בית מדרשו נמצא בביהכ״נ „בוצ׳ינר״. לפעמים היה שולח תלמיד לקנות לו „קאלינס״ בשוק ויום יום היו מביאים לו תה מאיטה קירבהולץ ז״ל, שגרה ליד ביהכ״נ הנ״ל.

מלבד למודי אצל רבותי אלה זכרונם לברכה, הייתי גם לומד לסירוגים אצל הרב דמתא ואצל ר׳ ברוך דלוגץ׳. הרב היה מזמין אותי לבוא אליו, ואצלו למדתי בראשונה על עשרת הרוגי מלכות בתקופת בין המצרים אחת.

ר׳ ברוך דלוגץ׳, שהיה תלמיד חכם מובהק, היה מרכז צעירים ללמוד שלא על מנת לקבל פרס. הוא היה מתחיל בסוגיה, מתעמק ומסתבך בה, פותח בעניינים רבים בבת אחת ולא גומר אף פעם. הוא היה מתעניין בחכמת ישראל, בדרכי המשנה של ר׳ זכריה פרנקל וכדו־מה, והיה רוב ימיו שקוע בספרים. יפה היה מנהגו לסיים את השיעור בתפילת מינחה בחברת הצעירים. היה זה טיפוס של ר״מ מודרני. יהא זכרו ברוך.

רשימתי לא תהיה מלאה, אם לא אזכיר כאן את ר׳ נתן אשכנזי, שאם כי לא הייתי תלמידו במישרין, הרי שלמדתי ממנו בעקיפין. משכיל מאסכולת המשכילים מהדור שעבר, מעריץ התרבות הגרמנית הקלאסית, ידען התנ״ך, מוזר ומתבודד ובעל בריאות לקוייה. אדם סובל ואומלל. בשנת תרצ״ג (1933) בט׳ באב נפטר ממחלה ממארת.

עם סיום הפרק על רבותי ברצוני לציין, כי בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התחוללה בחיי היהודים בפולין מהפכה שתוצאו־תיה היו דומות למה שהתחולל בחיי יהודי אירופה המרכזית והמע־רבית במשך כמה דורות, בדרך האבולוציה. התפתחות זו ניכרה גם בטרמבובלה. במשך עשרים שנה בלבד עשתה הפולוניזציה ברחוב

היהודי צעדים ענקיים. החדרים התרוקנו וכמוהם בתי הכנסת, המ־למדים נתמעטו והנוער פנה עורף למסורת היהודית. התודעה היהודית היתה אמנם חזקה, אולם בעיקר תחת לחץ מבחוץ. היתה זאת תודעה יהודית כפוייה ע״י גברת פריסטור הזכורה לשמצה וחבריה ימ״ש.

כעת ברצוני להזכיר את אי־אלו ממורי הגימנזיה — היהו־דיים. המורה להיסטוריה פרופ׳ מילדוורם שלימד לפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה. כמו כן הפרופ׳ גולדבלאט שלימד גרמנית ועסק גם בעבודה ציבורית בקהילה היהודית. אחר כך היה פרופ׳ פרנצוז שלימד מתמטיקה. גם הוא עסק בעבודה ציבורית כראש הקהילה, שהמשיך בה אחר כך בטרנופול. במשך שנה לימד אותנו גרמנית ד״ר טופרמן. היו עוד מורים יהודיים בגימנזיה: ליפשיץ, גוטרפריד וד״ר פרנקל.

עלי להזכיר גם את חברי היהודיים שלמדו בכתה אחת אתי: מוסיו פרידמן, שנסע לאמריקה (בשנת 1921), כשהיינו בכתה הש־לישית, ליפא רודולף, שנסע לאמריקה הדרומית כשהיינו בכתה החמישית, ואשר חי כעת בארץ בקיבוץ בגליל. אחיו וולף ז״ל, שלמד אחר כך מתמטיקה באוניברסיטה בקראקוב והצליח בלימודיו. אלתר שלאק שהצטיין במתמטיקה. תקופה מסויימת למד איתנו (מקס) מאיר למפה, אמן הנגינה בכינור, שכעבור שנים ניהל את תזמורת הכינורות בגימנזיה.

בהקשר זה ברצוני להעלות את זכרו של אחד מבני דורי, שבטרמבובלה לא קשרו אותי איתו יחסי חברות מיוחדים, אולם תקופה קצרה היינו קרובים זה לזה בצבא הפולני בעירק, בשנת 1942. היה זה יעקב, או כפי שנקרא יאנק פויארשטיין. הוא היה תמיד תל־מיד מצטיין ביותר, עדין ובעל נימוסין. אך רק שם בעירק למדתי להעריך ולהעריץ את אופיו האציל ואת אישיותו הנפלאה. מה נדהמתי כשקראתי בעיתון בשנת 1944, כאן בארץ על מותו הטראגי כל כך. תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

ובדברי על לימודים והוראה הרי שחייב אני להזכיר מוסד תרבותי ממדרגה ראשונה בטרמבובלה שבימים ההם, הלא היא הספ־ריה „עבריה״, על אף שמדובר בה יותר במקום אחר. דוד גרינברג, בומבה איינלגר, דוד מרגלית ז״ל ויבדלח״א דורה ופנחס נוימן ועוד ועוד, טיפלו בה באהבה ובמסירות והיא שמשה אשנב לעולם היופי והטוב למאות בני טרמבובלה. באמצעותה למדו להכיר יצירותיהם

של חתני פרס נובל לסיפרות ויתר גדולי הסופרים, את אנטול פראנס, בלזק, מרסל פרוסט בתרגומו הנפלא של בוי־ז׳לנסקי, את גולסוורתי, יוסף קונרד, את הסופרים הסקנדינביים והרוסיים ועוד ועוד. לי נדמה שלספריה „עבריה" היה חלק גדול בהשכלת בני טרמבובלה. היא טיפחה את ההערכה לטעם הטוב ועוררה בהם חלומות על עולם טוב ויפה. היא עידנה את נימוסיהם והליכותיהם.

לבסוף אעלה את זכרם של שני חברי יוסף וחיים דרימר ז"ל. הם חזרו מווינה בתקופה מאוחרת יותר ולא ביקרו בבית הספר התי־כון, אלא למדו באופן פרטי. יוסף למד אחר כך רוקחות בפראג ונשא לאישה את בת דודתו לבית פלץ. בשנות השואה הסתתר ביערות כחיה נרדפת ונפל מכדור רוצח נאצי.

אחיו חיים למד משפטים והיטיב לנגן בכנור. ב־12 בספטמבר 1939, בהפצצה הגרמנית השניה על טרמבובלה, נפצע מרסיסי פצצה ומת מפצעיו. יקום ה׳ את דמם ויהא זכרם ברוך.

וכעת אעלה ברטט ובדמע ובחרדת קודש את זכרם של קרובי, בני משפחתי, הנאהבים והנעימים, שהובלו לטבח על קידוש השם ועם ישראל על ידי הצר הצורר, על לא עוול בכפם, יקום ה׳ את דמם: דודתי יהודית שטראסברג, אחות אבי, בנה זליג, אשתו גולדה, בניו ברל ואלי ובתו; בת דודתי בלומה לבית שטראסברג, אלמנת דוד גינסברג ובנה יוסף; בני אחות אבי הניה גינסברג — זליג ואשתו טוניה, שמואל, אשתו חנוסיה לבית הורוביץ ובתם הלה; בלומה ובעלה משה חוטינר, שניספה במחנה עבודת כפייה הלבוציק, פניה ובעלה שלום קליין, שניספה באותו מחנה ושני בניהם, בת אחות אמי רחל לבית פולישוק, בעלה נחמיה בראון ובנם ניסן, משפחת מיכאל זלצר, בנו ישראל ואחיותיו. משפחת אברהם גרינברג ויהודית לבית זלצר, בנם שמואל ובתם שושנה, טאובה גינסברג ובנותיה ברוניה וייטי ובעלה יוסף שוורץ.

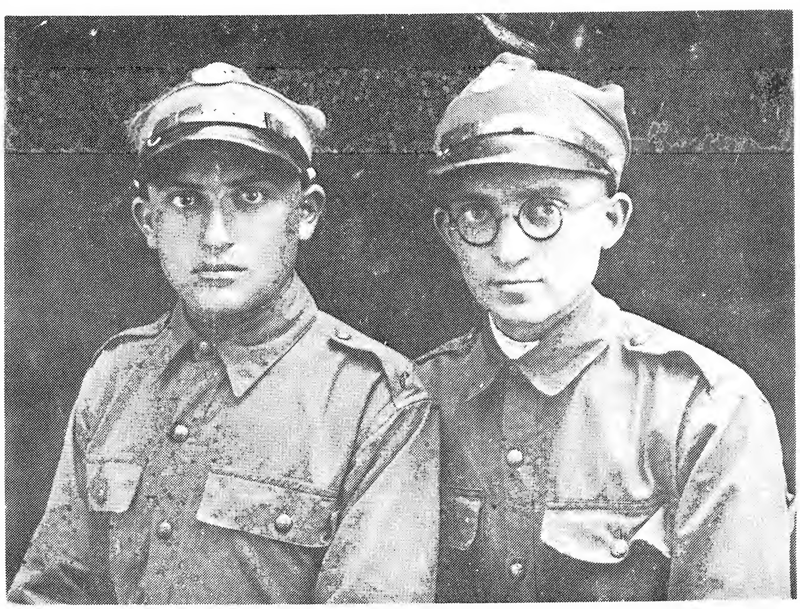
ואחרונים אחרונים: אבי מורי ר׳ שלמה ב"ר ישעיהו, אמי מורתי ייטה פרל בת ר׳ מאיר זאב פולישוק, אחותי רבקה, בעלה לייב ווינטראוב ובנם מנחם, אחותי הניה ואחותי מרים.

הנשמות הזכות והטהורות, הצנועות והקדושות שלא פגעו מימיהן באדם, שניספו על לא חטא בידיהן, ה׳ יקום דמם. תהיה מנוחתן עדן ה׳ יצרור בצרור החיים את נשמותיהם וינוחו בשלום על משכבם ויעמדו לגורלם לקץ הימין.

צבי פלשנר

אלה אזכרה...

טרמבובלה עירי, ערש ילדותי. יקרת לי על מישוריך, גבעותיך, הריך ועמקיך, על בתיך הקטנים ובניני הקומה הזקופים המעטים, על רחובותיך וסימטאותיך. על הגניזנה הזורם לאטו וחוצה אותך לשתים, על ה„זמק״ המתנוסס לתפארה... כי היית לי מולדת, אף כי בארץ נכר...

צבי פלשנר ואחיו שלום אריה הי״ד

אך יקרת לי שבעים ושבעה על הקלויזים ובית המדרש שבך, בהם נישאת תפילה יהודית, נשמעו דברי תורת אלוהים חיים וסתם שיחות חולין, ועל אלה מבתיך שקירותיהם ספגו דברי כמיהה לציון ושירת נוער חלוצי.

אך מעל לכל אלה יקרת לי על יהודיך... יהודים טובים, יהודים יקרים. מהם תלמידי חכמים המסתגרים, לאחר עמל יומם, בד׳ אמות של ההלכה, מהם יהודים בקפוטות המשי השחורות, שנשמתם יוקדת באש החסידות, מהם בעלי מלאכה, עגלונים ופשוטי עם אחרים ועמי ארצות המביאים לחמם בזעת אפיים, אך עובדים את אלוהיהם בתום לבב, מהם יהודים שעברתם רוח אחרת והם האפיקורסים שבעיירה...

ועתה, טרמבובלה עירי, איך את נראית בלעדיהם? פנה הודך, פנה זיוך ופנה הדרך... עגום הוא מראך. דלה את ועלובה בנופך האנושי, כי מי מתהלך בך עתה... רק גויים ערלים...

מבעד לערפלי העבר אראך לנגד עיני. בדמיוני אתהלך ברחוביתיך ואצעד במשעוליך. כל אבן קטנה תלחש לי את לחשה וכל גרגר עפר מתחת לרגלי ישמיע קולו...

הנה דרך זו מוכרת לי כל כך, בה עברתי יום יום, בלכתי אל ה„חדר״, ושם המגרש הפנוי, בו שיחקתי עם חברי במשחקי הילדות.

הנה הרחוב הארוך המוביל עד לקסרקטין, ומשם גם למונסטיר תגיע. מה הרבינו להלך בו. כמעט לכל אורכו מציצים אליך יהודים טובים, שהכרת אותם... הזמן, אמנם, טשטש את ראייתי, אך הנה כמה מהם לנגד עיני. על פתח חנותו יעמוד ר׳ פנחס פולישוק, תלמיד חכם שנון וחריף, מצפה לקונים... קצת פנימה, באותה סביבה, גר יענק׳לה אנטנר, מהמתקדמים שבחסידי הוסיאטין. יהודי ער, זריז, מלא מרץ. נוסף לעיסוקו בחנותו, ממנה יוציא פרנסתו, הוא קובע עתים לעסקנות צבורית, הוא אחד מפרנסי הקהילה. ביתו פתוח לנזקק לעצה טובה ונבונה. ואף עזרה תושט לו בשעת הצורך והדחק... ולא רחוק מכאן, כמדומני, ביתו של ר׳ ברוך דלוגטש. הנהו לפני... בעל הדרת פנים, זקנו מסורק למשעי, משקפיים במסגרת זהב יעטרו את עיניו. לבושו נקי, ללא רבב. כך מצווה וכך יאה לתלמיד חכם. בקולו הצורדני קמעא ישמיע את דברו בנחת. משנתו ברורה, דבריו שקולים ומדודים.

וכאן, באותה סביבה גר, נדמה לי, אותו בחור תמהוני ה„משוגע של העיירה״, אשר באי הקלויז הכירוהו, כי ראוהו בשבתו בקרבת התנור ונוהם, ובקולו הצורמני, המטריד, קורא יומם ולילה בספר התהלים.

ובהיזכרי בו תמונה מצטיירת לנגד עיני... „שרפה! שרפה!״ — נשמע הקול בעיירה. הקלויז בוער באש! אצים, רצים יהודים ומפיהם

מתמלטות קריאות זוועה: „סברענט אַ פייער! די קלויז ברענט!" נשים סופקות כפיים ותינוקות של בית־רבן רצים גם הם ועל פניהם חרדה...

ועל יד הקלויז רבה ההמולה והדוחק רב. יהודים, פאותיהם המסולסלות נעות עם כל תנועת ראשם וציציות ה„טלית קטן" בול־טות מעל למכנסיהם, מתנועעות ברוצם הנה והנה ובהישמע קריאו־תיהם: „מים! מים! לכבות את השרפה!" והם ממהרים למלא דליי־הם ולשפכם על האש ההולכת וגוברת.

האחים לנץ

עשן הולך ומתאבך דרך חלונות הקלויז, האש מלחכת ומלחכת ולשונותיה אוחזות בחלונות ובדלתות ומטפסות ועולות לגג. האש משמיעה קולות נפץ כאילו שמחה היא וצוהלת על כיבושה. והיהו־דים, אט אט, רפו ידיהם, והם רואים במו עיניהם בהשרף „מקדש המעט" שלהם...

ופתאום זעקת זוועה נישאה בחלל האוויר: "אוי ואבוי! ספרי התורה! ספרי התורה! הצילו את ספרי התורה!"

לאחר רגעים מספר נראה מישהו רץ. מיהו זה הנדחק והנדחף בין הקהל? הנה הוא הגיע לפתח הדלת... פניו לא ייראו... הוא פורץ

לתוך תמרות העשן... הנה הוא חודר פנימה... הקהל עומד כמחושמל... צעקה עוברת מן הקצה אל הקצה: „הוא יישרף! הוא יישרף! עצרו בעדו! הוא יישרף המסכן!״

רגעי הציפיה נמשכים עד אין סוף, ופתאום... ראו! הנהו מזנק מתוך פתח הדלת, אש מימינו ואש משמאלו ולהבות מעל לראשו. הוא נושא ספר תורה בזרועותיו, מחבקו ומאמצו אל לבו... וחיוך של סיפוק על פניו... והפנים — שתי עיניים יוקדות, שתי פאות דלילות על צדעיו וזקן פלומה על סנטרו. והפנים — הבעה מיוחדת להן, כאילו נעדרי גשמיות הן... עתה הכרתיו... הרי זה נחומ׳צי המשוגע „בעל התהלים״... שהיה ללעג ולקלס בעיירה ומטרת פורקנם של ילדי ה„ח־דר״, וכל הקוצים בתשעה באב היו מנת חלקו. עתה הגיעה שעתו. הנה עתה הוכיח את גבורתו ומסירות נפשו...

והנה חנותו של ר׳ איצי ברילר. תערובת של ריחות נישאת ממנה, של דברי מאכל ומתיקה, ועל כולם יתגבר הריח החריף של נסורת לאריזת ביצים.

מבעד לזגוגית תראה את נחום שכטר, עינו נתונה בזכוכית מגדלת והוא רכון מעל שעון ושוקד לתקנו.

והנה ר׳ ברוך מאיר דרימר, זקנו הלבן יורד על מידותיו. מתחת לחזייתו בולט ה„טלית קטן״ וציציותיו מתנועעות עם תנועת גופו. ונזכר אתה בו בקלויז בהרעידו את אמות הספים בתפילתו הרועשת מלוות אנחות וקולות בכי, אשר העלו, לא פעם, חיוך על פניהם של רבים מן החסידים המתפללים...

לא רחוק מכאן ביתו של הרב דמתא ר׳ אליעזר לייטר. זוכר אני אותו בדרשותיו בבית המדרש, בהתרגשות אשר אחזה את ר׳ פנחס ארק וברעדה שתקפתני בימים בהם בא לבחון את צאן קדשים בדף גמרא. ביתו של הרב נצב, כאילו, על גבול שני העולמות היהודיים בעיר הישנה, העולם היהודי הישן, על הוויתו היהודית המיוחדת, היונק מן העבר וחי בו, והעולם היהודי המתקדם בדמותם של האיי־נלגרים.

חוזר אני על עקבי ורגלי מובילות אותי אל סימטא. משמאלי ה„קופיצ׳ניצער קלויז״ ועל ידו ה„הוסיאטינער קלויז״. ונזכר אני בב־קרים ובערבים הרבים אותם ביליתי בקלויז זה בשפכי את לבי בתפילה לפני בורא העולם, תפילה זכה של ילד תמים. ואת ה„ימים הנוראים״ אזכור, כשהקלויז מלא אנשים מפה לפה ואווירה של קדושה שוררת

בו. חסידים בעלי זקן ופאות, מהם לבושים „קיטלים" ועטופים טלי־תות, שוכחים טרדות הימים ופיהם מלא רינה ותפילה. ואוזניהם קשובות למתק ניגונו של ר׳ שלום פרידמן, המרומם את נפשם ופותח שערי שמים לתפילתם. והתפילה נוגה היא, באנחות טרופה, אך מרגיעה ונוסכת ביטחון בלבבות. קונם, אם טעמתי מאז טעמה של תפילה מרעידה ומרעישה את הלב ויחד עם זאת ערבה ומרגיעה את הנפש כזו של ר׳ שלום פרידמן, „בעל התפילה" שלנו.

ולא רחוק מה„הוסיאטינער קלויז" עומד „בית המדרש" הנה אראנו לנגד עיני. בצעדים אטיים אני מתקרב אליו, וקולות של תינוקות בית רבן בוקעים ממנו, קולות בצוותא, קולות ענוגים ונוגים נישאים בחלל, והם חודרים ללבי... הנני עומד תוהה ומטה את אזני... הנה בין הקולות קול מוכר לי מאוד, הרי זה קולי שלי. האומנם? אכן רחוקים הימים. ימים, חודשים ושנים ישבתי שם, תחת שבטי ה„רביים". רבי, רבי ותלמודו עמו.

אפתח נא את הדלת. ההכר אכירם? ובתוכם גם את עצמי? הנה הם לפני... בפינה אחת מנדיל המלמד, גבה־הקומה עם ה„טייטעל" ידו, מעביר את צבא האלף־בית לעיני תלמידיו... ובפינה אחרת הרצל המלמד, הקפדן, את פרשת השבוע למד עם פירוש רש"י, ועיניו יורות זיקים סביבו, וידו המורמת מוכנה להנחית מהלומה.

ושם ה„סקאליטער מלמד" ירביץ תורה לתלמידיו. על פניו נסוך עצב מתמיד. אלמן הוא ובן לו, אשר מקדיש את כל מחשבותיו ומסכן את נפשו לתיקון עולם, אך לא „במלכות שדי", אלא במלכות הקומוניסטים הכופרים. על כך לבו של ה„סקאליטער מלמד" דווי...

וכאן פייביש המלמד יושב בראש השולחן. תלמידיו שותים את דבריו בצמא. אכן, שונה הוא ממלמדים אחרים. נקי הוא ומצוחצח תמיד, דבריו בנחת נשמעים, לא ירגז, לא יצעק, ואף חיוך יאיר את פניו.

והנה שם המלמד פנחס ארק עדין הנפש. בקולו השקט יסביר לתלמידיו סוגיה בתלמוד ומבטו המלבב ירעיף שלווה על לבך. ידו לא תרף מלרחף על הספר ואצבעה תסוב, ותצייר באויר... את כולם הכרתי, אך את עצמי?

ועל יד בית המדרש, להבדיל, בית המרחץ, זה המוסד היהודי הטיפוסי בעיירה היהודית.

אני רואה אותם, את היהודים, בני עירי. ערב שבת היום. הנה

הם הולכים, דליים בידיהם וחבילות זרדים בתוכם. הם נוהרים לבית המרחץ להיטהר ולהתקדש לקבלת פני „שבת המלכה״. ובצאתם ממנו, והנה שונו פניהם, אדמומית פורחת בלחייהם, מזקניהם יטפטפו טיפות מים, שלווה נסוכה על פניהם, וה„נשמה היתירה״ חודרת אט אט אל קרבם.

מול הקלויזים יתנוסס ה„זמק״ בכל הדרו ותפארתו, ונדמה שהוא מטיל אימה על סביבתו. הזר מול היהודי, הגופני מול הרוחני.

רגלי נושאות אותי הלאה, צעדים מספר, אל בית הורי, אל טחנת ז׳בסקי, טחנת הקמח. הגלגלים הומים, רועשים, אבק קמח מתנשא באוויר יחד עם קולות ה„שקצים״ וה„שקצות״, אשר באו לטחון את תבואתם, וביניהם יתהלך אבי מורי ר׳ אשר אנשיל. ביום את התבואה ישקול וישגיח על העובדים בעסקו, אך עם ערב, לאחר תפי־לה ב„הוסיאטינער קלויז״, בחברת חסידים, חבריו, ימלט נפשו מן הסביבה הגויית, יסב לשולחן עם שני בניו הקטנים וילמדם דף גמרא. ומפעם לפעם, בטוב לבו עליו, ישמיע את חידושי התורה שלו, לאחר שיספר בגאווה, כי הם נשאו חן בעיני ר׳ ברוך דלוגטש.

ואמי, חיה בת משה׳לה שוחט, סורגת גרב ופניה קורנות מנחת. אכן, דברי תורה נשמעים בביתה. ותרב התעלות הנפש בהשמיע האב על הבנים, ביום חול, סתם כך, את ה„מכלכל חיים״ ו„ידע כל פעול״ ואת „אנוש איך יצדק״ ואחרים מניגוניו של ר׳ שלום פרידמן.

הו, בקשו נא מה שתבקשו ואתן, ואדע אך עוד פעם אחת בחיי טעמו של ערב כזה... זר לא יבין זאת.

נרעש ונפעם אני עוקר רגלי מסביבה זו. רגלי דורכות על הגשר שמעל לגניזנה. מימיו זורמים בשלווה. מה אהבתי להאזין ללחשם בשבתי על שפת האי הקטן שעל יד הטחנה. בימות הקיץ החמים נמ־שכתי עם חברי ל„חדר״ לראות ברוחצים בהם, ואף טבלתי בהם, באין רואים. וימות החורף הקרים כשנתכסה הנהר שכבה עבה של קרח היו האנשים, לא פעם, עוברים לרוחבו, וסבי משה׳לה שוחט היה יורד לטבול בו ב„פולונקה״.

עובר אני את הגשר. משמאלי הכנסיה הקתולית, ממולה ה„מגי־סטרט״. הנה ביתו של מוטי פלוין, חותנו של אחי מאיר. כאן, בקומה השנייה הוא גר. נדמה לי, שגיסתי בתיה מנפנפת אלי ידה...

אמשיך בדרכי. משמאלי הכנסיה הפרבוסלבית, ברחבה שלפניה

באר מים. כאן חטאתי חטא ילדותי, מתוך שכחה שתיתי מים מפיה בתשעה באב, וימים רבים נתייסרתי בנפשי על כך.

משמאלי, מעבר לכביש, ביתו של וִילנר, החבר היהודי במו־עצת עיריית טרמבובלה, התוסס ומלא המרץ. בפתח חנותו עומדת, כרגיל, בתו, מסתכלת סביב. והנה חנות הבדים של המלנרים. והנה בית־המרקחת. מבלי משים אני נזכר באחד ממאורעות העיירה...

„שמד! שמד!" — נישאת המלה המחרידה בחלל העיירה. גברים ונשים מתהלכים שחוחים ומדוכאים, מביטים משתאים זה בזה ועיניהם מביעות כאב ועלבון.

„משומד" בעיירה. אמנם על ברכי התורה והיהדות לא התחנך הצעיר, והמשפחה לאפיקורסית תיחשב, אך בכל זאת, משפחה יהו־דית, מכובדת. ושואלים: הייתכן? והשמועה אומרת, והיא עוברת בלחישה מפה לפה, כי אותה „שקצה" לא רק משכה אותו בקסמיה, אלא עשתה גם בכשפיה ושבתה את לבו... ומספרים המספרים, כי שמעו מפי עדים של ממש, אשר שמו נפשם בכפם וראו במו עיניהם בהציצם דרך סדקי חלונות חדרה של אותה „מכשפה" צעירה, יפה, תמירת הגו, ראו אותו, את ה„משומד" נוטל את ה„יויזיל" בדחילו ור־חימו, כורע על ברכיו ומנשקו בהתלהבות, והיא... מתבוננת בדבר וחיוך של ניצחון וסיפוק על פניה... מכשפה ממש! ושמועות כהנה וכהנה מתהלכות בעיר, והיא כולה כמרקחה. רגשות הכאב, החרון והעלבון הולכים וגוברים. אך הנה עובדה המרעידה את הלבבות. מספרים המספרים, כי ראו במו עיניהם, את אבי הצעיר, האפיקורס, שגם ב„ימים הנוראים" לא ביקר בבית הכנסת, מזיל דמעות על האסון אשר קרהו. אם כן, יש בו ה„יידישע נשמה". מי יידע להעריך נשמה יהו־דית? אכן, זע משהו בנפשו — אומרים הם. אותו גילוי מופלא, אצל אבי הצעיר, צובט את לבם של יהודים רחמנים בני רחמנים, ועיניהם מתערפלות... אם כן, יש תקווה, וכל בני העיירה מצפים לשינוי, כי יבוא... ועוברים ימים ואין חדש... הוא, הבחור, יושב סגור ומסוגר בביתה של אותה „מכשפה" ונהנה מאור פניה ומזיו האמונה החדשה.

ורעדה תוקפת את כל יהודי העיירה בהגיע אליהם השמועה כי החתונה תיערך בקרוב. האומנם יקרה כדבר בעירם? התיכרת נפש מישראל?

והאב האבל, חפוי הראש, הקודר, הכואב והנזעם אינו נותן דומי לנפשו. הספק אמנם מכרסם את לבו, אך ברור, הוא לא ישלים

עם האסון הזה ! הוא מגייס את כל כוחות נפשו והשפעתו, והעיירה כולה מצפה, דרוכה לתוצאה. היצליח האב ? הינצח השטן ? לא, יקרה נס !... מוכרח לקרות... .

ובאחד הימים קרה הדבר. הנה הולכת ברחוב קבוצת יהודים, אליה מצטרפים בדרך יהודים נוספים. לפניהם במרחק מה הולך הבחור, פניו כבושות בקרקע ולידו אביו מביט נכחו. הנה עוד מעט יגיעו ל„מקווה" שם יטבול הצעיר במימיו וישטוף מעליו את חרפתו, חרפת אביו וחרפת יהודי העיירה כולה. ומשם ילך לבית המדרש ויקבל עליו מחדש את עול היהדות.

והשמועה פשטה מהרה בעיירה : „הבן חזר לצור מחצבתו !" הגברים מנסים להעלים את התרגשותם, אך הנשים מנגבות בקצות סינריהן את עיניהן הדומעות... ניצח האב. ניצחה העיירה היהודית... היהודים נשמו לרווחה, והעיר כולה צהלה ושמחה...

אני ממהר לעבור את הרחוב. אני פונה שמאלה. כל בית וכל עץ מוכרים לי... לאן הובילוני רגלי ? לסימטה בה עברתי פעמים רבות כל כך, בה נמצא ביתו של מורי ורבי נתן אשכנזי. פתאום עומדות רגלי מלכת. מבעד לחלון הפתוח נצמדות עיני אל דמות מוכרת לי, והדמות אינה קבועה במקומה. הנה צועד האיש בצעדים מהירים בחדר אחת הנה ואחת הנה. בכפו את סנטרו יתמוך, על פניו ארשת רצינות ודא־גה. ומבעד למשקפיו עינים המבטאות את סערת נפשו, עינים שוא־לות, מחפשות פתרון. מפעם לפעם ישלח ידיו בחוסר אונים לחלל האוויר ולאחר מכן יקפוץ את כפו לאגרוף. מה יסעיר את נפשו ? מה ייטול ממנו את מנוחתו ? האם בעיה משפטית היא זו שלמען פתרונה יאמץ את כל כוחות נפשו ? או אולי הבעיה הציונית היא המטרידה אותו והיא המדריכה את מנוחתו ? מי ידע ידוע ?

אך הכרתי את האיש. פעמים רבות ראיתיו בכך בעוברי ליד חלון ביתו בדרכי אל מורי. זהו ד"ר לנדאו. לא פעם, למחרת היום, שמעתיו נושא דברו בבית הכנסת או במקום אחר. ובהאזיני לדבריו הרגשתי תמיד, כי פצצת רגשות שנכלאה בלב האיש במשך ימים רבים מתפוצצת לנגד עיני. עתה ניתנה לו ההזדמנות לתת דרור לרגשותיו, והוא נותן להם פורקן, ופיו חוצב להבות אש על ציונות, גאולת הארץ והעם.

אמשיך בדרכי צעדים מספר. הנה ביתו של מורי ורבי נתן אש־כנזי. הנהו לפני... בשערות ראשו המגודלות ובחתימת זקנו, בלבושו

המודרני. איש שלא מעלמא הדין, יוצא דופן, זר לסביבתו, כמעט „משוגע" בפי הבריות, כי איש רוח היה, וכידוע „משוגע איש הרוח".

רחוק מבני תקופתו, שונה מאחרים בדיבורו, בנימוסיו, בדרך חייו, בכל הוויתו. המשכיל בהא הידיעה, היחיד בעירו שדרים במח־שבתו בכפיפה אחת ישעיהו, ירמיהו וגטה, ביאליק, טשרניחובסקי ושילר. אדם הנושא בצקלונו ממיטב התרבות העברית והאירופית, שלבו מלא על גדותיו אהבת ארץ ישראל, שהציונות תמצית החיים היא לו. רוחו סוערת בקרבו. הוא אינו הולך ברחוב, הוא עוברו בסערה כאילו אץ לו הזמן. צריך להספיק לקרוא, ללמוד וללמד, והוא מלמד עברית ואף תנ"ך את היחידים בעיר שרצו בהם. נוקשה נראית קליפתו, אך תוכו רך, שופע חיבה והערכה לתלמידיו הקולטים את תורתו.

מסוגר בעולמו, חי חיי צנע ובדידות בדירתו, בה „קודש הקו־דשים" שלו, חדר הספריה, המלא מהמסד ועד הטפחות ספרים לרוב, בו מצא מרגוע לנפשו הנסערת, הבלתי מובנת לאחרים.

זכיתי להיות בין תלמידיו, ויודע אנוכי, כי הוא זרע את זרעי העברית הראשונים במחשבתי ובלבי. שנים רבות עברו מאז, אך באה־בה ובהערצה אעלה את שמו על דל שפתי.

בכותבי דברי אלה צצות ועולות לנגד עיני דמויות שונות מעיי־רתי, דמויות כמעט נשכחות הפורשות כפיים ומבקשות: „זכרנו וכתבנו בספר הזכרונות!".

לא יכולתי למלא בקשתם. מעטים הם אלה שהחייתי במח־שבתי ובדמיוני ראיתים. עשרות שנים מבדילות ביני לבינם, אך רחו־קים וקרובים הם כל כך... רחוקים בזמן וקרובים ללב...

מאיר פולישוק ז"ל

זכרונות...

קשה לתאר מן הזיכרון את עיר מולדתי טרמבובלה, שזה כמעט יובל שנים שעזבתיה והסתום מרובה מן הנגלה, והרבה עטוף במיסתרי השכחה. אומרים שבכתיבת זכרונות הבחינה האמנותית השובה פחות מאמיתות של הזכרונות.

ידוע לי שטרמבובלה היא עיר עתיקה, אולם אינני יודע מתי היהודים הראשונים התיישבו בה. פשוט לא התעניינתי בזה. לעומת זאת התעניינתי באפשרות להגר ממנה, כפי שעשו גם אחרים. הסיבות היו כלכליות והשנאה של האוכלוסיה הלא יהודית לנו.

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה ברחו יהודים רבים מן העיר לאוסטריה, צ׳כוסלובקיה והונגריה. העיר נשרפה ברובה ע״י הרוסים.

אחרי גמר המלחמה חזרו יהודים לטרמבובלה וביניהם המרא דאתרא, הרב אליעזר לייטר ז״ל, שחזר לכהן בקודש.

היו בעיר בתי״ס עממיים וגם בי״ס תיכון. הרבה תלמידים יהודיים פנו אחרי גמר ב״ס עממי לגימנסיה. ההסתגלות לתרבות הפולנית היתה מקיפה מאוד וברחוב נשמע הדיבור הפולני השולט בכיפה ורק מתי מספר דיברו יידיש. הצעירים שלא למדו בגימנסיה התארגנו בתנועה הציונית.

זוכרני בשנת 1917, כשבאנו יום אחד להתפלל מנחה בביהכ״נ, שמענו מקוראי העיתון היהודי בפולנית „חווילה״ על הצהרת בלפור. אמרו שאנגליה מוסרת ליהודים את ארץ ישראל.

בעת ההיא למדתי בחדר אצל המורה אשכנזי ז״ל, בעזרת הנשים של בית המדרש למעלה. יום אחד אמרו לנו לעזוב את עזרת הנשים, יען כי צריכה להתקיים אסיפה המונית למטה בבית המדרש. ואמנם האסיפה התחילה ובמגרש שלפני בית המדרש וגם בפנים, היה קהל רב צפוף מאוד. הנואם הראשי היה ד״ר לנדאו, שהיה יו״ר הוועד הציוני המקומי וגם יו״ר וועדת קק״ל. אני זוכר רק שד״ר לנדאו סיים את נאומו במלים „עברי אנוכי״.

אחרי שסיימתי את ביה״ס העממי למדתי אצל הרב ר׳ ישעיהו בער שוכברג. אחרי זמן מה אסף המרא דאתרא את חברי ואותי בתוכם וביקש מאתנו לבוא כל בוקר השכם והוא לימד אתנו ש״ע יורה דעה. זה נמשך פרק זמן. למדנו בעזרת הנשים של בית המדרש. היה בינינו עקשן אחד, אהרן פלוין ז״ל חברי, שהעריף על הרב קושיות בלי הפסק. פתאום, בלי כל סיבה נפסק הלימוד.

בגימנסיה לא ביקרתי. לעומת זאת התחלתי לקרוא ספרות פולנית וזה עניין אותי מאוד. נוסף לכך התחלתי לקום כל בוקר עם שחר, התחברתי עם משה רוטר ז״ל ויחד למדנו גמרא. אך גם זה לא האריך ימים. בזמן ההוא היה חברי הטוב זליג בומזה ז״ל. אך חברי הנאמן ביותר היה אהרון פלוין עד עוזבי את טרמבובלה. במשך שנים

הייתי מעיר אותו יום יום עם שחר. יחד למדנו גמרא ב„בוטשינר קלויז״. באותה תקופה אירגן ר׳ אליהו לייזנר ז״ל כמה מחברי ואותי. אך גם זה לא האריך ימים.

אחרי זה אסף אותנו ר׳ ברוך דלוגטש והיינו לומדים במשך זמן מסויים כל יום לפני הצהריים עד צהרי היום בקופיצ׳ניצר קלויז, עד שזה נפסק.

ברצוני לשרטט במלים מספר את דמותו של ר׳ ברוך דלוגטש. הוא היה אדמוני וקראו לו די „משנה בורד״, (זקן הנחושת). הוא היה חתנו של מרדכי מסטר והיה סוחר תבואה במקצועו, אך לא לפי נטייתו. הוא היה למדן, תלמיד חכם, שקוע תמיד בהרהורים של תורה. התורה לא משה מפיו. הוא היה מנאמני אגודת ישראל. פעם השפיע עלי שאלך להפיץ שקלים לקרן בנין ישיבת ר׳ מאיר שפירא בלובלין. הוא ניסה לשדל אותי שאצטרף לאגודת ישראל, אך זה לא משך אותי, אם כי במידת מה הייתי קרוב להשקפתו.

ר׳ ברוך דלוגטש היה לבוש תמיד בקפידה. בגדיו היו בלי רבב, כיאה לתלמיד חכם. היה מרכיב משקפי זהב. את קולו היה קשה לשמוע מכיון שדיבר בשקט. הוא לא ידע לא פולנית ולא אוקראינית, אך ידע גרמנית והיה בקיא בספרות הגרמנית. היתה לו ספריה גדולה, ובה גם ספרים בלע״ז. מעולם לא ראיתי אותו לבוש מקטורן קצר, אלא רק מעיל ארוך וכובע לבד לראשו. היה בעל הומור דק. היה מידידיו הנאמנים של אבי ז״ל. היתה להם הערכה הדדית. זאת אני זוכר: לא העזתי להוציא לפניו מלה מתוך דרך ארץ מרובה שרחשתי לו. פעם אחת אמר לי: „אינני מבין אותך, הלא אתה מאלה שהם יהודים טרם שנהיו ציונים״.

פעם אחת הוא נתן לי לקרוא את 18 האגרות של ר׳ שמשון רפאל הירש ביידיש, ואחר דיבר אתי ארוכות עליהן. הוא היה מקרואי העדה של ביהכ״נ ההוסיאטיני והנכבד שבנכבדים אצל האדמו״ר מהוסיאטין. הוא היה מבוני ביהכ״נ החדש והתמסר כולו לבנייה זו.

דרך אגב נזכר אני, שכשחפרו את היסוד לביהכ״נ, מצאו מאות שלדי אנוש והמרא דאתרא פקד לאוספם בשקים ולהביאם לבית העלמין.

ר׳ ברוך דלוגץ׳ ישב בכותל המזרחי מאחורי התיבה וכל באי ביהכ״נ התחשבו בו וכיבדוהו. כל דיבור שלו היה שקול כנגד כל מתפללי ביהכ״נ.

מכובד שני בביהכ״נ היה ר׳ שלום פרידמן מקרובינקה. נדמה לי שאביו היה גבאי אצל האדמו״ר מהוסיאטין. היה לו קול נפלא. היה עובר לפני התיבה בימים הנוראים ויהודים מכל קצות העיר היו נוהרים לשמוע את תפילתו. כשהיה מתפלל היו דמעות זולגות מעיניו אולם בתפילתו לא נשמע קול בכי. הוא היה בר אוריין. היה לו חוש הומור מפותח. כשהיה פוגש בחור מתבגר היה שואלי: „הקנית לך כבר מסרק בלורית ומראה להסתכל בה?״

ר׳ שלום לונדון היה בעל מידות תרומיות. הוא היה בעל נפש רגישה ולב טוב. ר׳ שלום לונדון היה גבאי ראשון בביהכ״נ ונתן מאונו ומהונו לבנייתו, אם כי לא היה עשיר כלל. ידו היתה פתוחה לכל.

הוא היה סוחר תבואה. הוא תמך בכספו בכל נצרך. היה לו ש״ס ווילנא דבר נדיר במקומנו. היה ידידו הנאמן של אבי ז״ל וחסיד נלהב של האדמו״ר מהוסיאטין.

אישיות מעניינת בפני עצמה היה ר׳ יעקב אנטנר, או כפי שקראו לו ר׳ יענקל שעיה בער׳ס, מפני שהיה חתנו של רבי ישעיהו בער שוכברג. הוא היה קורא בתורה בביהכ״נ ועובר לפני התיבה בימים הנוראים בבית המדרש, ששם התפלל המרא דאתרא באופן קבוע. ר׳ יעקב אנטנר היה חבר וועד הקהילה וידיד בנפש של הרב ר׳ אליעזר לייטר, וגם של ר׳ שלום השוחט. זה האחרון ,אגב, נאלץ לעזוב את טר׳ מחמת הריב שהיה לו עם הרב.

ואסיים בר׳ יהושע מרדכי הרבסט שהיה כל ימיו גבאי של ביה״כ „די אלטע קלויז״.

שושנה (גולדפליס)—אימבר

לזכר הקדושים מקרב בני משפחתי וידידיי

השואה שגזלה מכולנו את מרבית המשפחה, גזלה מרבים אפילו את האפשרות להיוודע איך נפלו יקיריהם מידי משרתי מלך השטנים. את רגעי הייאוש האחרונים של כל הקהילה המעונה, אולי יצליחו לספר רק אלה שה׳ הציל אותם מהגיהנום הנאצי, למען יספרו, ישאירו זכר ויעלו נר נשמה בכתב לזכרם.

אנחנו, שהיינו רחוקים מהעיר כשהאסון הגדול פקד אותה, יכולים למצוא נחמה פורתא ביגוננו, בחיפושים אחרי דרכים שיהוו מצבת נצח לאלה שהגורל כה המר להם. יש בין הקדושים שלא זו בלבד שלא זכו למצבה ולקבר ישראל, אלא שאיש אינו יודע מה בכלל עלה בגורלם ומתי ואיך הוציאו את נשמותיהם הקדושות.

פקדו אותי זכרונות! האם עלי להתחיל לספר על העיירה כפי שאני מעלה אותה בזכרוני. היא חרבה במלחמת העולם הראשונה ואחרי החורבן והשריפה הלכה ונבנתה ופרחה בימי השלום של שלטון פולין. הגבעות הנפלאות של עיר הילדות, נשארו ודאי גבעות מלאות חן, מוריקות בירק רענן באביב ובקיץ ומתכסות בחורף בשלג קסמים צח. עיר שחרבה יכולה להיבנות מחדש, אך כל אלה מאחינו שחיו חיי עמל ודאגה ברחובות האלה, נקטפו באופן אכזרי בטרם עת, בלי קרן אור קטנה שבקטנה של תקווה שמותם יביא תועלת למישהו. מי יגמול להם חסד של אמת?

אולי בהעלותנו בכשרונותינו הדלים את דמויותיהם הקדושות באיזו שהיא מידה, נחייה אותם או נקים להם מצבה.

הנה אתם, נצבים לפני כולכם, יקרים מכול, הוריי, אחי, בני דודים, קרובים וידידים; מזכירים ומכריזים: לא מתנו, חיים אנו בזכרונך העקשן, המוטרד בדאגות של יום יום. עולים אנו וקמים לתחייה, כל רגע כל דקה בזכרונך. כל יום, כל שעה בחייך מזדמנים לך מקרים ומאורעות המחיים את המתים והם עומדים כמו חיים לפניך. הם חלק מישותך ואת רואה את הכול כאילו את נמצאת אתם. והם מכריזים בקולי קולות: לא מתנו. חיים אנו אתך כפי שהיינו ועד נשימת אפך האחרונה, צרורים אנו בצרור חייך ובצרור החיים עם כל נשמות עם ישראל החיים לעד בזכרון העם עם נשמות האבות אברהם, יצחק ויעקב והאמהות שרה, רבקה, רחל ולאה, אבותינו הראשונים וכל קדושי עם ישראל.

אני מנסה להעלות את זכרם של היקרים והמוכרים לי ביותר. לא אתחיל ממשפחתנו כי תודה לה׳ לא נשארתי יחידה. אחי, ישראל גולדפליס נ״י, יצליח אולי יותר ממני לספר על הורינו ואחינו הי״ד.

אתחיל מבית דודנו לייב הי״ד. לבי נשבר בקרבי, בהעלותי בזכרוני, שמכל שבע הנפשות הקרובות והיקרות לי ביותר, לא נשאר אף אחד. הם ניספו כולם יחד ולא נשאר אפילו מי שיטען ויצעק חמס? האם עלי לעשות זאת? אני מרכינה את ראשי בהכנעה ויראה

פרידת בני המשפחה **שנספו** הי"ד משושנה גולדפליס בעלותה ארצה

בני טרמבובלה מלווים את שושנה גולדפליס בעלותה ארצה

ואומרת: איני אלא בשר ודם, לא אדע סוד החיים והמוות. אמלא את חובתי ואעלה את זכרם בספר.

הנני כותבת את הדברים בראשית טבת, כמה ימים אחרי חנוכה. זכרונות ילדות של חנוכה עולים מאליהם בזכרוני והם קשו־רים בדודנו לייב זה. בחג זה, הוא היה חבר של הילדים. היה משחק אתנו מול נרות החנוכה בסביבון ובכל משחקי החנוכה. אפילו בדו־מינו וקלפים. שמח לכל זכייה, ממש כמו הילדים ומכניס ומשתף אותנו בשמחת החג בטעמו המיוחד.

זכרונות נקשרים בזכרונות: כרגיל, בכל עת שאני פנויה מלי־מודים, אני רצה לבית דודנו, הגר בקצהו השני של בניני הדירות זישיע קעפל, המלאות הרבה דיירים. כאן אני מוצאת לעצמי שדה פעולה רחב. דודי הי״ד שואל לשלום אחיו הצעיר ממנו — אבי ז״ל. ואני עונה בחמימות: הוא יושב שבעה, שעת אבל, לשמע הידיעה שהרבי ר׳ ישראל זי״ע מצ׳ורטקוב נפטר. (הדבר היה בשנת תרצ״ג — 1933). זעקת שבר נמלטת מפי דודי שהיה חסיד נאמן לבית צ׳ורט־קוב, והוא המשיך בבכי קורע לבבות. עמדתי מדוכאת ולא יכולתי להבין.

לבי זועק מכאב בהעלותי בזכרוני את סופו המר בבלזיץ. כל ימיו הקפיד במצוות כיבוד אם. אמו, סבתי היקרה רבקה ע״ה היתה מתגוררת אצלו עד בוא יום פקודתה אחרי תשעים שנות חיים. והוא טיפל בה בנאמנות ככתוב בתורה — „כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך״. היכן איפוא אריכות ימיו?

לדודתי חיה, אשתו של דודנו לייב, היתה לי חיבה מיוחדת. תמיד אהבתי את ביתה, שם ביליתי הרבה שעות משנות ילדותי. למרות שהייתי בת יחידה להורי ובבית דודתי היו שלוש בנות, מצאה הדודה תמיד זמן בשבילי, ללמדני פרק בתפירה, לחבקני, להללני על חריצותי, והלא תמיד היתה טרודה בטיפול בחמשת ילדיה, בחמותה הזקנה ובסידורי הבית. נקשרתי אליה משום שהרגשתי את קשייה ואת עצבותה הגדולה. מכל משפחתה לא נשאר אחרי מלחמת העולם הראשונה אף אחד בחיים, והיא נותרה בודדה. במיוחד היתה מתא־בלת על אחיה שמת מיתה חטופה, ממש באופן טרגי, צעיר מאוד והיא נשארה לבדה עם אמה האלמנה. טוב היה לי בחברתה ובחברת הבנות שלה. במיוחד הייתי קשורה לבת הבכירה ביילה הי״ד, שהיתה מבוגרת ממני בכמה שנים. היתה נערה אינטליגנטית מאוד, בולעת

הרבה ספרים ובצעירותה ניסתה את כוחה בכתיבת שירים. בזכרוני נשארו שיחותינו על רקע היער המושלג, בו טיילנו לא פעם, שוחחנו בין היתר על עתידו של הנוער היהודי, העומד חסר ישע ואין לו לאן לפנות. היא היתה גם המורה הפרטית של אחותה השלישית, שהיתה בת גילי. תמיד הקדישה לה הרבה שעות מיומה, אפילו כשזו כבר למדה בתיכון, דבר שהיא בעצמה לא יכלה להשיג. תמיד דאגה כאם מסורה לאחותה שתצליח בלימודים. אני מעלה את זכרך וסבלותיך ביילה היקרה. כל ראש גזר החולף כיום לפני, מעלה לי את דמותך ומזכירני מה עלה בגורלך ובגורל כל המשפחה. לעומת זאת היתה רייזה, אחותה השניה, טיפוס חזק. היא עזבה את הבית בגיל צעיר, יצאה להכשרה מטעם „השומר הצעיר" ועמדה לעלות ארצה, למזלה הרע, נסגרו שערי העלייה, וכך לא זכתה לראות את הארץ, למרות היותה הרבה שנים בהכשרה, היא מצאה את מותה באקציה השנייה (כפי שמסר לי אחי, ישראל).

גם אחותה הקטנה, לאה, שכאילו מזלה שיחק לה יותר וגמרה תיכון ,לא זכתה לגורל טוב מהן. גם היא נספתה באקציה השנייה, בה הובילו את היהודים לכפר פלבגובקה הסמוכה לעיר, כפי שיספרו אלה שעברו את השואה. באקציה השנייה ניספו שלוש בנות, הדוד וגם דודתנו עטיה מילגרום, אחותה של אמא. אשה אצילה, אם מסורה, אמן של שרה רוזנפלד ורחל מלנר שנשארו בחיים. גם בן דודנו לייב דוד נספה באקציה הראשונה בבלזיץ (אחיו ישעיהו נהרג ע"י האוקראינים בקסרקטין שבוע אחרי פלישת הנאצים). אחיו, דוד, שהיה אתו ניצל אז בנס.

אני זוכרת את בן דודי דוד כתינוק. שתי עיניו השחורות מישירות מבטן אלי ואני שרה לו שירי ערש שונים וארוכים, כדי לעזור לו להירדם. הוא היה ילד יפה, מלא חן יהודי, ששימח לב הוריו בפקחותו. נבון ואהוב על כולם. נספה בבלזיץ יחד עם אמנו היקרה הי"ד. גם דודתנו חנה קניגסברג אחות אבינו נספתה, אמם של יעקב וצבי קניגסברג החיים עד היום בארה"ב. היא היתה אשה שנתאלמנה בצעירותה. תמיד עמלה קשה אבל היה לה מצב־רוח טוב. היתה נוחה לבריות ותמיד מוכנה לעזור. בעיני רוחי אני רואה את פניה המקומטים עם זוג העינים הצעירות וערות עד מאד. ביחד עם הבנות דבורה ו־טע עם בעלה וילדם קהת מאיר (קוסיו), יצאו לדרכם האחרונה שלא חזרו עוד ממנה.

וכך נקטפה משפחת דודי לייב הי״ד. זוועת מותם העולה ממעמקי השיכחה מענה את נפשי, ומניעה אותי לטעון לפני ה׳: עד מתי? עד מתי נהיה השעיר לעזאזל בידי אומות מפלצות הנתקפות בשנאה שטנית לעם עולם?

מחברותי הקרובות לי ביותר, אעלה את זכרה של לולה לדרמן (יש לה אחות בארץ בקיבוץ מזרע). היא היתה בתו של המורה לעברית לדרמן. למדה אתי יחד בכיתה אחת בתיכון הפולני בטרמבובלה. הגיעה לטרמבובלה בהיותי כבר בכיתה הששית, אך התקשרנו בידידות עמוקה. בהשפעתה נבטו וצמחו בלבי אידיאלים של כנות ויושר. נהנינו לשוחח שעות ארוכות. את זכרונן של אלזה שטייניג וסלקה בוכהולץ חברותי לכיתה ולתנועת הנוער הציוני, אני מעלה יחד עם זכרם של כל החברים שהשתייכו לתנועה זו אתי. הן היו נערות חרוצות מאוד. יחד בילינו שעות מלאות קסם בקן בשבתנו שבת אחים גם יחד, שרנו שירים רוויי געגועים ואהבה לטוב וליפה שיתגשמו בארצנו.

מהמדריכים שלנו בנוער הציוני, אעלה את זכרו של איזיו רודולף. בחור ישר ותמים עד מאוד. חרוץ, מסור בכל נפשו ומאודו להוריו, שתלו בו את כל תקוותם. התמסר לקן בכל נפשו. השתדל בסגנונו הפילוסופי להחדיר ללבנו ומוחנו אהבה לזולת ואמונה שהטוב והיפה ינצח את הרע. בזכות לבו הטוב יעלה נא זכרונו לפני אלוקים בין שאר הצדיקים.

גם זכרו של השיו נייבויער, מדריכנו, שדמותו מצטיירת לפני כנער יתום שגדל בלא אב ובכל זאת צלחה דרכו בכל. את זכרו אני מעלה ברטט מיוחד. אני זוכרת את עמלו הקשה מגיל ילדות, את תום לבו והתמסרותו לרעיון הציוני.

מתנועת „בני־עקיבא״, אליה עברתי אחרי שגמרתי את בחינות הבגרות, אעלה את זכר כל החברים והילדים — מלאי הקסם, צניעות ואהבת ה׳. ילדים שבאו ברובם מבתים, בהם התנהלו עוד החיים ברוח של משפחה יהודית אמיתית, חדורים אהבה לתורה ולמצוותיה. אמנה את שמותיהם של חברתי הטובה פייגעלע פרידמן. את משפחתה ואביה יצחק פרידמן צריך להזכיר בחיל ורעדה. את הבנות של השוחט וסרמן קלמן — חנה ומלכה, ושל בן השוחט יצחק, בן ציון שוורץ, את ארבעת הילדים של משה שטויב שהגדול ביניהם יצחק אייזיק היה תלמידו של אחי ישראל, יבל״א. הבן השני,

קלמן והבנות מניה ובת־שבע. הם היו סמל התמימות, טוב־לב, חרי־צות, מסירות דתית וחביבות. יצחק היה יחד עם אחי ביער ונספה באותו יום, בו נספה אחינו דוד, הי״ד. את דב דרזנר ועוד רבים רבים אחרים, את בנות משפחת פודגורסקי שהיו סמל של ענווה יהודית וכנות, את מלי לייטער — בת הרב הפקחית והעליזה שבשירתה הנ־עימה והצלולה העלתה לא פעם את מצב הרוח בקן „בני־עקיבא״, את אחיה דוד, וביחוד את פרלי וחסיו נייגעווירץ. את מלי, פרלי והסיו הכרתי היטב כי למדתי עם מלי ופרלי יחד בביה״ס היסודי ועם הסיו אחיה — באותה כתה בתיכון, כי לתיכון נכנסתי מאוחר יותר. הנני מעלה את זכרם כחברים שאהבתי מאוד והיינו תמיד קשורים בידידות והבנה עמוקה.

שושנה בעלותה ארצה

הערכתי את כל אחד מהם בגלל תכונותיהם הנעלות. אצל פרלי הערכתי את העדינות והאצילות, ואצל גרשון (הסיו) אחיה — את חריצותו ומסירותו הרבה לתנועת „בני־עקיבא״ בעירנו, את העמל שהשקיע לפיתוח הקן, את אהבתו לתורת ה׳, לדת ישראל ולארץ, שקיננו עמוק בלבו. ערכים אלה השכיל להקנות לחניכיו. במאמר על ארגון בני עקיבא בודאי יסופר על פעילותו.

אעבור גם לתיאור מורי ומלמדי, אלה שלימדוני בילדותי והיקנו לי את ראשית הקריאה בסידור.

בשורה הראשונה אעלה את זכרו של מנדל מלמד, יהודי גבוה וחסון. מלאכתו היתה הקניית הקריאה לילדי־ישראל ובייחוד לבנות — בטייטל (מעין חרט). ללימוד הזה נהגו לקרוא „עברי".

אזכיר באהבה והערצה את הרבי מסקאלאט, כפי שקראו לו. הוא היה איש ישר, חסיד הוסיאטין, אוהב את הבריות. אהב את תלמידיו בכל ליבו. הם לא היקנו את תורתם בחדר, כנהוג אז בתפוצות, אלא נתנו שיעורים פרטיים. ה„חדר" נועד רק לנערים ובמספר מצומצם מאוד, שלא כנהוג במקומות אחרים, בהם לימדו המלמדים בביתם או בתלמוד־תורה מיוחד. הם לימדו בבתי הכנסיות, כי התלמוז תורה שבנה יהודי אמריקאי קלמן אליהו עוד טרם נבנה. הרבי מסקאלאט היה אלמן ולו בן יחיד, רווק. סנדלר ששמו היה „קאפל". נדמה לי ששם המשפחה היה שוורץ, אם איני טועה. הוא עזב את דרכי אביו לחלוטין. אמרו שהוא נתפס לדעות שמאלניות: קומוניסטיות, קוסמופוליטיות, חובקות עולם, אבל עם כיבוש הסובייטים אחרי הסכם מולוטוב—ריבנטרופ בשנת 1939 בין הרוסים והגרמנים, התאכזב ולא לקח כל חלק בחיים הצבוריים. (את זה העליתי מפי השמועה, כששאלתי עליו מפי עולים אחרי השואה).

עוד שמורים בזכרוני שתי חברות מנוף הילדות: הראשונה שאת זכרונה אעלה היא רוזיא ואכטעל, בת גילי. משפחתה עברה אז לגור בחצרנו. היא היתה ילדה עדינת נפש, שהגורל המר לה עד מאוד. עוד בהיותה תינוקת מתה עליה אמה וגם אמה החורגת, שגידלה אותה באהבה ובמסירות, מתה בשעת לידת ילדה השלישי שנקרא (על שם אמו) בנימין, הוא ניצל ונמצא פה אתנו בארץ. אסון זה הטביע את רישומו העמוק על נפשה העדינה. היא איבדה גם את דודתה, שגרה יחד עם הסבא מיטלמן, אליו היא עברה לגור אחרי מקרה האסון. אבל גם שם סבלה צרות, שכן נוצרי צעיר, בחור עדין, התאהב בה, ונהג להשאיר מדי יום ביומו פרחים על מפתן דירתה. כמובן שהיא לא נענתה לחיזוריו ועזבה את המקום. שמעתי שגם בשואה היתה בין היחידות שלא נמחה צלם האדם מפניה, אבל היתה עדינה מדי ולא יכלה להחזיק מעמד בקשיים אלה.

החברה השנייה היתה בת דודתי גיטעלע מילגרום. היינו חברות טובות עד שהיא נכנסה לתנועת „השומר הצעיר". היא היתה

אדוקה בילדותה ואותי היא לימדה את מצוות ה׳, אבל לבסוף נפרדו דרכינו וגם השקפותינו. היא למדה תפירה וחייטות ואילו אני המשכתי בלימודים תיכוניים בגימנסיה בטרמבובלה. בכל זאת לא פעם הביאה לי את מאמריה היפים שכתבה לעיתון הקיר בתנועה ובקשה ממני שאביע את דעתי עליהם.

אלה הם זכרונותי המעטים על הקהילה הטרמבובלאית שנספתה. יהיו נא דברי אלה למצבת עד ולזכרון בספר.

אליעזר טירקל

שנתון אחד של נוער עובד ולומד בטרמבובלה

1. הנער היהודי שנשבה בין הגויים.

טרמבובלה, למרות היותה עיר קטנה, זכתה למוסד להשכלה תיכונית משלה: הגימנסיה הטרמבובלאית. מספרה היה 612. מספר שנרקם בספרות לבנות על רקע מגן אדום. תלמידי המוסד היו חייבים לענוד אותו על השרוול השמאלי של מדי־התלמיד הכחולים. עיצוב המגן דמה לסמל אבירי מימי הביניים. צורה, שגם העיריות בארץ סיגלו לעצמן, כדי לחרוט עליה את סמליהן. צווארון המעיל היה גבוה ונרכס ברכסי מתכת, דומה לא מעט לצווארונו של סטאלין. משני עבריו, על רקע של ריבועי קטיפה, נתפרו פסי כסף לציון ארבע הכיתות הנמוכות ופסי זהב — לארבע הכיתות הגבוהות.

בית הספר שימש מקום מפגש, יחיד כמעט, לנערים היהודים ולא יהודים. איני יכול לזכור אם היו יחסי שכנות בין היהודים והגויים או שטחי מפגש אחרים, מלבד המסחר. השנאה והניכור היו בולטים למדי. אבל, כשאני מנתח אותה ריקמת יחסים במבט לאחור נדמה לי שלמתכון השנאה תרמו גם: הנטייה היהודית להתבודד, והרגישות היהודית לשאלה אם הוא רצוי בחברה.

מקרה מוזר ידגים אולי שהיו בין הפולנים גם אנשים סובלנים. זכורני שהגיע לעירנו נער יהודי מלבוב, תלמיד אחת הגמנסיות שם. אביו היה מהנדס עשיר ומכובד. הנער גורש מגמנסיה אחת אחרי

השנייה בעירו משום התפרעויותיו, או כפי שאביו העדיף לנסח, בגלל האנטישמיות שם. הוא התקבל לכיתה השמינית והאחרונה בגמנסיה שלנו ללא בעיות יתרות, אבל ההפתעה העיקרית עדיין היתה נכונה לנו.

שערו בנפשכם: למרות שלאותו מהנדס היו קרובי משפחה יהודיים בעיר, הוא בחר לשכן את בנו בתוך משפחה נוצרית, ולא סתם משפחה אלא משפחת האדון גירולה, ששימש במשרה הרמה של מנהל הדואר בעיר.

עתה, במבט לאחור, כשעוצמת התדהמה הוקהתה, אני רואה שתמהנו רק כיצד זה נער יהודי יכול להתגורר בביתו של גוי, לשאת יום אחרי יום את צורת הצלב על הקירות ולאכול על שולחנם? הכיצד? כלל לא עלה על דעתנו לשאול, כיצד זה פולני מכובד, הנושא משרה רמה, הסכים לאסוף נער יהודי לביתו (נכון, תמורת תשלום לא מבו־טל) להאכילו, להשקותו ולגדלו יחד עם בניו במשך שנה תמימה?

אני אף זוכר שהיו לי שני ידידי נפש פולניים, בני כיתתי. אחד היה נער תמיר, יתום מאביו שהתגורר אצל דודו, מארטינוביטש. הלה שימש לא פחות ולא יותר אלא מאיור (רב סרן) בגדוד הפרשים התשיעי („אולני״) בעירנו. הידיד האחר, מיאטק קרוקובסקי, היה בעל ייחוס צנוע יותר: אביו שימש פקיד בעירייה, נוסף על כך היה בעל בוסתן פרות מוריק וריחני, שהשתרע למרגלות ההר פוקרובקה. אהבתי במיוחד לבקר אצלו בשלהי הקיץ, עת קטיף השזיפים הגיע. כל משפחתו היתה אז עסוקה באיסוף הפירות ובהכנת ה„פובידלה״ המפורסם מן השזיפים המכונים „הונגריים״. רחצנו את הפרי, שלפנו את הגרעין מן השזיף הביצתי על ידי לחיצה יחידה על שני חודיו בבוהן ובאצבע. הפרי הבשל היה מתבקע וגרעינו נושר. אחר כך השלכנו את הפרי הבשרי לקלחת הרותחת. היתה זו קלחת ענק, שעמדה בין עצי הפרי בבוסתן. מתחתה בערה אש של ענפי עץ ריחניים. המים ביעבעו ורתחו ואמו של מיאטק בחשה בקדרה במין מקל דמוי־משוט, עד שהתערובת בקלחת הפכה למשחה סגולה וסמיכה. עודני מריח את ריח הריבה המתוקה, שטעמה מהול בעשן ענפי העץ. חלקה היפה ביותר של הח־וויה היה כשאם הבית כיבדה את כולנו בפרוסת לחם שחור המרוח בשכבה נדיבה של ריבה מתוקה ודביקה.

כמובן שהיו גם גילויי אנטישמיות פוגעת וייתכן שהיו רבים יותר מגילויי הידידות והסובלנות. זכורני את הפחד שהיה תוקף נער

יהודי שרצה לעת ערב לצאת לטיול למבצר (ששימש מעין פארק טבעי, ויערותיו העבותים היו מרכז טיולים), פחד שמא איזו חבורת נערים תתנכל לנו, היהודים. עד היום צורב בי העלבון, כשאחד מחבריי האוק־ראיינים, ציריל שמו, זרק בפניי: „יהודי מצורע", מה שלא הפריע לו לבקש שעה קלה אחרי כן, שאתן לו להעתיק את עבודת הבית בלאטי־נית. סירובי היה עניין של גאווה עצמית, אך הלה לא הבין את הנקודה ובאמצע השיעור הטיח בראשי את הקסת שעל השולחן. כל שולחן בכיתה היה מצוייד בקסת דיו. הקסתות היו יצוקות מזכוכית ירקרקה כשהפייה היתה מופנית פנימה, לתוך הקסת, כעין משפך, כדי למנוע שפיכת הדיו החוצה. הקסת פגעה בראשי בעוצמה כה רבה עד שנתנפצה והדיו נמהלה בדמי, בשערות ראשי. המורה שלח אותי למנהל (אותה שעה שימש מנהל מירטינסקי, שהיה מוחזק בעינינו אנטישמי, בצדק או שלא בצדק). הוא העיף מבט על הפצע, ביקש ממזכירתו לטפל בי והזמין את ציריל לשיחה ביחידות. אותי החזיר לכיתה. עד היום עולה בי ריתחת הזעם, כשאני רואה את פניו המחייכים של ציריל משוב לכיתה אחרי השיחה עם המנהל. מה היה באותה שיחה איני יודע עד היום. אך תחושת העלבון אחרי שנים כה רבות, עדיין צורבת.

2. הנערות והנערים בגמנסיה...

הגימנסיה שימשה מקור משיכה לנוער היהודי מן הסביבה הקרובה והלא־כל־כך קרובה. בכיתתי היו נערים יהודיים מבודזאנוב, קופיצ'ינצה, חורוסטקוב ויגיילניצה, ואפילו מזבאראז' הרחוקה. הימצאות מוסד להשכלה תיכונית בעירנו הזינה את תחושת הלוקאל — פטריוטיזם של נערי טרמבובלה, לעתים כדי גיחוך. התבדחנו על חשבון אותם נערי־חוץ „האומללים". מטרה מיוחדת לחיצי הלעג שלנו היה אחד, בזם, מקופיצ'נצה. נער מגושם שלא אחת הודיענו את נחת זרועו, כשלשונו הכבדה לא מצאה מענה חריף לעקיצותינו בדבר עיר מוצאו העלובה, שאפילו בית ספר תיכון אין בה!

אחוז התלמידים היהודיים בגמנסיה שלנו היה גבוה מעל ומעבר לאחוז של יהודי פולין לעומת אזרחיה הלא־יהודיים.

איני יודע מה היה המצב בבתי הספר האחרים או אפילו בשנ־תונים האחרים, אבל בכיתתנו היו בערך 25% יהודים. בפולין היו באותה עת כשלושה מיליון יהודים לעומת 30 מיליון של כלל תושבים, כלומר עשרה אחוזים של יהודים לעומת פי שניים וחצי תלמידים יהו־דים תיכוניים. בכתה היו סך הכל כ־35 תלמידים. אנו היינו תשעה;

הבנות: קלרה ברילר, לאה גולדפליס, מטילדה צ׳ובאן. הבנים: פסח גלר, אוזיאש ויידנפלד, דב שרצר, קאופמן ואנוכי.

פרופורציה זו הושגה למרות הקשיים שנערמו בדרכו של נער יהודי להתקבל לתיכון ממלכתי. אמנם באיזור גאליציה שררה המסורת הליברלית של הממלכה האוסטרו־הונגרית, בניגוד למסורת הרוסית הקשוחה ששררה בצפון פולין. ובכל זאת...

הקושי היה, כמובן, הלחץ החברתי, האנטישמיות ובעיקר: הנטל הכספי. למרות שהיה חינוך כמעט חינם, הרי העשירים חוייבו בתשלום „צ׳סנה" (CZESNE). בזמני היה התשלום 110 זהובים לשנה, סכום נכבד למדי. מסכום זה אפשר היה לזכות בהנחה של 50% או הנחה גמורה. להנחה היו זכאים בעלי הכנסה נמוכה ותלמידים מצטיי־נים. היהודים ברובם שלמו את מלוא הסכום הואיל והיו בני־סוחרים, כלומר „עשירים". המשפיל בכל התהליך היה, כי את ההודעה של גובה ההנחה לא היו מודיעים במכתב להורים, אלא קוראים בפנינו בקול רם. נכנס המנהל עם רשימה בידו וקורא לאט ובהדגשה את שמות כל התלמידים ונוקב בסכום שעל כל תלמיד ותלמיד לשלם. עדיין זכורה לי תחושת ההשפלה והמחנק בגרון כשהיו מודיעים לי — בן הסוחר — כי עלי לשלם את מלוא הסכום. החרדה שאחזה אותי בדרכי הביתה כשהייתי צריך להודיע לאבי את בשורת האיוב, העבירה בי צמרמורת. את השיחות על הנושא בבית האבא לא אשכח: אבי שלח לעברי מבטים כעוסים כשאחי הגדול, דוד, האשים חליפות אותי ואת הממשל האנטישמי. אמי ניסתה בהגנב לרכך את המתח על ידי שניחמה אותי במבט רך או שהגישה לי נתחי אוכל, שהיו ערבים לחיכי. לא בלי שמץ של גאווה לאומית הנני מציין את העובדה, כי התלמידים היהודיים היו ברבע העליון של הכיתה.

הספריה היחידה, הראוייה לשמה בכל העיר כולה, היתה הספריה „עברייה", שאפילו מורה גוי, קומוסיביץ, היה נזקק לשירותיה. עדיין זכורות לי השיחות אתו כשהיינו נפגשים בספריה. הוא היה מדריך אותי איזה ספר לקרוא ולעתים אף שואל לדעת הספרנים (כולם צעירים יהודים מתנדבים), מה כדאי לקרוא. אסיים באנקדוטה המעידה על השכלה של התלמידים היהודים: המורה לספרות פולנית היה, למרבה ההפתעה, יהודי ד״ר פרנקל; הפרופסור היהודי היחידי (מלבד, כמובן, המורה לדת־משה, מר רייסברג). תארו בנפשכם: מורה לספרות פולנית — יהודי. ד״ר פרנקל שאל פעם בכיתה מי שמע על

הפולני המפורסם בשם שופן. רק שלושה ידעו שהיה זה מלחין וכל השלושה היו יהודים! כמובן שלא גילינו את שידענו, כי שופן היה פולני רק מצד אמו.

השפות השגורות על פינו היו במידה שווה אידיש ופולנית. אך, בפרוזדורי הגמנסיה דיברנו אידיש בכוונה תחילה, הואיל והיידיש היתה שפה אסורה בתחום בית הספר. כנראה שהיתה כאן זקיפת קומה לאומית לא פחות ממידה לא מבוטלת של „דווקאות".

3. ...ובארגוני נוער

לעומת זאת היתה שפת הדיבור השלטת בתנועת הנוער הציוני — פולנית. היו תנועות אחדות בעירנו: השומר הצעיר, הנוער הציוני, גורדוניה ועוד. אך שתים הראשונות היו הגדולות בהיקפן. חלקו של הנוער היה לומד וחלקו עובד. היו שהתפרנסו כבר בגיל צעיר מעמל כפיהם ותרמו מהכנסתם לפרנסת המשפחה. זכור לי במיוחד משה דרזדנר שנתברך בתבונת כפיים מיוחדת. הוא התמחה בציור שלטים מסחריים, אף הגיע לדרגת מיומנות גבוהה. פעם בלינו ביום חם על שפת הנהר, גנייזנה. משהחל היום לרדת ניצלנו את הרגעים לשחייה אחרונה. משה לא רצה לטבול שנית. לשאלתנו גילה לנו „סוד מקצועי": אדם מתעייף בשחיה, ידיו רועדות הוא הסביר, והלא עם שובו הביתה ימשיך בעבודת הציור. וכיצד יעשה מלאכה נקייה בידיים רועדות?

בראש הקן של הנועד הציוני עמד שנים רבות צבי („הרשלה") נויבאור, שהיה מן התלמידים המצטיינים בגמנסיה. לימים הפך את עסקנותו בתנועה לעיסוק מלא והקדיש לו את כל זמנו בהיקף ארצי.

ה„קן" של הנוער הציוני היה משוכן במחצית דירתה של משפחת רודולף ב„עיר הישנה". מימינו של הכביש; אם הלכת בכיוון למשרד המחוז („סטארוסטבו") הישן מזרחה, מן הככר הקטנה („רינק") והמרובעת ששימשה שנים הרבה מקום מסחר הומה בימי ג' בשבוע, הם ימי „היריד" השבועי. לימים הפכוה לגן ירוק. הלכת לך בנחת מזרחה כשמשמאלך מתנוסס בית־קומות חדש של עשיר־העיירה, „הנגיד" מריינדורף. אחת החנויות הראשונות שנפתחו בו היתה חנות הנעלים של משפחת דובינר. חלפת הלאה על פני בית הממזג של ברוך מאיר דרימר, כשמולו חנות, מעין „כל־בו", של שרצר, שם יכולת להשיג הכל: מזפת ועד לסוכריות. אחריו השתרע מחסן העצים הגדול של משה גריה ומולו ביתו של לייטר, רב העיר. אך צעדים נוספים מימין אחריו, משעברת על פני בית מגורים של משפחות מלגרום וגנזר והרי

לפניך הקן של הנוער הציוני. מן החברים שלי בקן אני זוכר את פסח גלר, מוניו גולדשטיין, משה דובינר, דוד („דוניע״) גולדפליס, חיים לנץ ובנות הדודות: לאה ושושנה גולדפליס. את השכבה הגילית הצעי־רה יותר הוו: אליזה מלצר, ברוניה קרבהולץ, מניה גוטליב ועוד. תופעה שכיחה למדי היתה השתייכות „משפחתית״ לקן, כגון של בני משפחת מלצר.

הרפתקה מיוחדת במינה היוותה החזרה מן הקן, בייחוד בשעות המאוחרות של הלילה. שכן, זאת לדעת, שעל תלמידי גמנסיה חל איסור חמור להימצא בחוצות העיירה אחרי השעה 10 בלילה. סכנה, שמא נצא לתרבות רעה. (מי יכול לשער גזירה מעין זו המוטלת על ידי בית ספר תיכון כל שהוא בארצנו?). אבל אנו התחכמנו לגזירה: פשטנו את המדים הרשמיים הכחולים, הסרנו את הכובע הכחול עם המצחייה הבורקת. במקומם לבשנו בגדים רגילים. לעתים חבשנו על ראשנו מגבעת של אבא או של אח גדול. למרות התחפושת „הפורימית״ קרה לא אחת שמורה פלוני זיהה אותנו. אבל מעולם לא קרה שמישהו מן ה„עבריינים״ ייקרא לסדר. עד היום זכורה לי בדיחתו של המורה ללטינית שהכריז בפני כל הכיתה בצחוק גדול: „אמש, בשעה מאוחרת, פגשתי את אחיו של טירקל במגבעת חדשה, הא! הא!״ אותו מורה היה חולה במחלת עווית מוזרה שגרמה לו להתפתל ולהניע את ראשו בעיוותי צואר מחליאים וקולו נשמע כבוקע מתחתיתה של חבית ריקה.

4. הכיסופים לארץ.

איני יודע חלקו של מי היה גדול יותר בהקניית התודעה הציו־נית לנוער: הארגונים הציוניים, הבית היהודי החם, או אולי בית הכנסת ששימש מלבד תפילה אולם־כנסים ציוניים.

על כל פנים נשמנו מן האוויר את השאיפה להגיע ארצה ולחיות בה. הכיסופים היו עמוקים. בגללם הסכימו צעירים וצעירות להתגולל ב„הכשרות״ שנים רבות מחייהם הצעירים. ב„הכשרות״ אלה התכוננו נפשית ופיזית לעבודת כפיים. זה היה מעבר חריף לבני סוחרים ובעלי מלאכה זעירים, שלא היו רגילים בעמל כפיים. פעמים עמלו הצעירים עד 8 שנים מבלי שהדבר זיכה אותם ב„סרטיפיקאט״ (תעודת כניסה לארץ) הנכסף.

עדיין חרותה בזכרוני התמונה בתחנת הרכבת בטרמבובלה,

שעה שמשפחתי וחבריי באו ללוותנו, כשהגיעה שעת עלייתי. בין רגשות השמחה, העצב והצער לא נעדרה גם הקנאה. שהנה אני, „סטודנט" צעיר, שלא טרחתי בהכשרות, זכיתי לזכייה הגדולה: הסרטיפיקאט, רק בזכות תעודת הבגרות שהקנתה לי את האושר להימנות עם הסטו־דנטים של האונברסיטה העברית בירושלים. אמנם נדרשתי לשלם עשר לירות סטרלינג כערבון שלא ארמה את האימפרייה הבריטית ולא אתגנב לפלשתינא (א"י) שלה בטענות־שווא. אך הערבון הזה הוחזר כעבור שנה של לימודים סדירים משהוכחתי את כוונותי הכנות.

עוד מצטלצלת באזני הקריאה הפתיטית של אחד המלווים:
„ראו את הנעלים שלו! הן יזכו להיות בארץ ואני אשאר פה!"

מאז לא נזדמן לי לשמוע ביטוי מרטיט יותר לכמיהה של הנער היהודי בגולה שליבו יצא ארצה־ישראל, אך השערים היו נעולים.

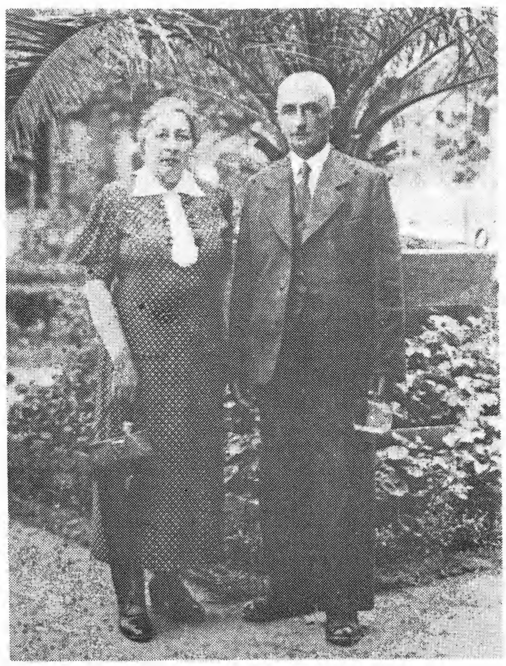
דיבר אהרון

שנות ילדותי בטרמבובלה

לסביבות טרמבובלה הגענו בתחילת שנת 1914. אבי, יוסף דיבר, סבי, אלטר ואחיו שאול, שכרו אחוזה ליד טרמבובלה ושם הת־גוררנו עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. מספר ימים אחרי פרוץ המלחמה עברנו לגור לטרמבובלה בבית בזן, מול ד"ר סרט. שם התגו־ררנו עד 1917, עד אשר אבי השתחרר מהצבא האוסטרי. כל רכושנו נשדד ע"י הרוסים והאוקראינים מהסביבה. אנחנו הצלנו רק פרה וסוס אחד שהסתרנו אותם מאחורי קיר של עצי הסקה. הפרה והסוס הצילו אותנו מחרפת רעב, כי נשארנו בלא פרוטה. אחי שהיה אז ילד בן 9 היה נוסע עם איכר אחד (גידם) לאחוזה, משם נהג להביא מצרכי מזון שונים. הספקה זאת קיימה אותנו. משגדלתי, בשנים 1917—1916, הייתי אני נוסע עם אחי לקחת את המצרכים עד שפעם אחת שדדו חיילים אוקראינים את הסוס והעגלה ופשוט גרשו אותו מהמקום. אני זוכר שכל פעם שרוסים, אוקראינים או פולנים היו מתקרבים לעיר או כובשים אותה, היו איכרי הסביבה עוטים על העיירה, מצויי־

דים בשקים ובוזזים את היהודים. ומאימת השודדים היינו מסתגרים בבתים.

במיוחד אני זוכר את הנסיגה של הצבא הרוסי בשנת 1917. המוני חיילים רוסים רעבים ועייפים פרצו לבתים ולקחו כל דבר מאכל. אמי וסבתי החליטו לאפות לחם ולחלק אותו לחיילים מפחד החיפושים בבית, וכך אמנם ניצלנו משוד.

יוסף ורחל דיבר הי"ד

אחרי הנסיגה של הרוסים התחילה המלחמה בין פולנים, אוקראינים ובולשביקים. הזמנים הללו היו הנוראים מכולם. אחרי שהאוקראינים נכנסו לטרמבובלה אסרו מספר יהודים בחשד ריגול לטובת הפולנים, ביניהם גם את אבי. חלק מהם חזר מוכה ומושפל הביתה. את אבי שיחרר קצין אוקראיני ממוצא יהודי (קרוב משפחה של אבי) וכך ניצל אבי ממכות והשפלה.

ברצוני להדגיש, שלמרות מצב המלחמה דאגו יהודי טרמבובלה להשכלת הילדים וללימודם. אני נשלחתי לבית ספר מאולתר, בבית של מורה ע"י משפחת בודיאן, בעיר הישנה. את אחותי לונצ'ה ואחי

וילו לימד מורה פרטי בשם מלנר. שנים רבות הזכירו בביתנו את המורה שנתן להם יסוד איתן לכל החיים. אחי גמר רפואה באוניברסיטת לבוב ואחותי השלימה לימודי היסטוריה. אחי ניספה, כנראה, במחנה סמולנסק ואחותי עם כל המשפחה במחנה השמדה בלזץ, הורי ניספו בגטו לבוב.

בתום המלחמה וכיבוש גליציה ע״י הפולנים עברנו לגור בעיר הישנה, בבית שעמד על גבעה מול ה„סטרוסטבו״. השכן הקרוב ביותר, בודיאן, היה סוחר בהמות. החברים שלנו היו אחים רודולף, מלצר, נוימן, איינלגר, שכטר ועוד הרבה שאין אני זוכר את שמם.

אנחנו, הילדים, הלכנו להקביל פני הפולנים ועד היום רודף אותי המחזה של חייל פולני „האלרצ׳יק״ גוזר זקנו של יהודי לצחוק כל החיילים. אני חושב שזה היה סימן ראשון לשינוי שיחול בשנים הבאות במצבם של היהודים בפולין.

הפולנים החליטו שכל הילדים חייבים ללמוד בבית הספר ונתנו הוראה להתייצב לבחינות. אחרי הבחינה סיווגו אותי לכתה ד׳ יחד עם ילדים בני 16, 17 שלא למדו במשך המלחמה. המורה היה

ד״ר וילו־זאב דיבר

ממוצא גרמני ושמו היה מילר. הנ״ל קילל וגידף את היהודים בכיתה מתחילת הלימודים עד לסופם. אחרי מספר שבועות, שבע גידופים, סיפרתי הכל בבית. אבי הזמין עצמו ל„סטרוסטה״ ואחרי ראיון איתו נעלם המורה לא רק מבית הספר, אלא גם מטרמבובלה. נראה שאז התחשבו עדיין ביהודים.

בהיותי בכתה א׳ בגימנזיה, קיבלתי שוב שיעור באנטישמיות הפולנית. תלמיד הכיתה השמינית קילל אותי וצעק: „יהודי מצורע, לפלשתינה!״ כל הקללות בשפה הרוסית, בתוספת סיסמאות אנטישמיות. ואז קפצתי (הוא היה גבוה ואני קטן) ונתתי לו סטירת לחי מצלצלת. קמה מהומה, לקחו אותי למנהל בית הספר (היה כומר), אחרי בירור יצאתי בלי עונש.

בשנת 1921 עזבנו את טרמבובלה.

יצחק כהנא

קורות חיי בעיר יאנוב

אני יצחק כהנא, בנו של ברל כהנא, שנולד בטרנופול ובנה של סבינה לנדאו, שנולדה ביאנוב.

הורי באו בברית הנישואים ביאנוב, ושם נולדתי אני כבן בכור. חמש שנים אחריי נולד אחי אהרון. למעשה לא גרנו ממש בתוך יאנוב, אלא קילומטר אחד מן העיר. חיינו בסביבה נוצרית, אך את רוב הזמן בילינו ביאנוב. גשר עץ גדול חיבר את מקום מגורנו עם העיירה.

העיירה יאנוב נצטירה בעיני, עיני ילד קטן, כגן עדן עלי אדמות: יערות עבותים, נהרות גדולים ומפלי מים אדירים. היא נחשבה „האידיש שטעטעלה״ כלומר עיירה יהודית קטנה, שאוכלוסיתה היהודית מנתה כ־300 משפחות לערך. בעיירה היו מעט מאוד עשירים, אנשים אמידים והרבה עניים. משפחתי נשתייכה למעמד הבינוני. היהודים בעיירה עסקו בפחחות, בהתקנת פרסות לסוסים, סנדלרות, חייטות ועוד, ומצאו את פרנסתם בדוחק. העשירים שבעיירה התפרנסו ממסחר. לאבי היתה חנות מכולת, שבה אפשר היה למצוא הכל, מקופסאות סיגריות קטנות עד לנפט וסיד שהוחזקו במרתף. את

הסחורה קיבלנו מטרנופול, אבי היה שוכר גוי בעל עגלה ונהג לנסוע פעם לחודש, לערך, להביא סחורה.

מעטים בלבד, שהכסף היה מצוי באמתחתם יכלו להנות מחשמל. רדיו אפשר היה למצוא רק בשני מקומות (אצל גרוס ואפרים ארדה). היהודים בעיירה חיו כמשפחה אחת (היו הרבה מאוד קשרי משפחה) ועזרו איש לרעהו. במיוחד זכור לי שאבי נהג לעזור לעניים.

ביאנוב היו ארבעה בתי מדרש: האחד שנקרא קלויס (שפירושו בתרגום מילולי חדר קטן ומיושן), זה היה בית מדרש ישן ועלוב, שבו התפללו בני השכבות העניות. השני נקרא ניי־בשמדרש (בית מדרש חדש), שבו התפללו יהודים שמעמדם היה מכובד יותר. השלישי אלט־בשמדרש (בית מדרש ישן), שם התפללו בעלי המלאכה והפועלים. והרביעי, נקרא א־שיל, שהיה בית מדרש עתיק ומפואר בנוי כולו מעצים גדולים ועשוי מלאכת מחשבת ומואר בחשמל. שם התפללו יהודים מכל השכבות. תחילה נהגנו להתפלל ב„ניי־בשמדרש" ואחר כך עברנו להתפלל ב„שיל". אבי, זכרונו לברכה, היה קורא בתורה בבית המדרש ובשבתות וחגים מילא תפקיד של חזן, ובשעת הצורך דיין. אבי היה יהודי אדוק מאוד ונהג להתפלל בשני זוגות תפילין. יש לציין שרוב בני העיירה היו יהודים אדוקים. שבת ביאנוב היתה שבת קודש. בערב שבת כילו הכל את מלאכתם והלכו כאיש אחד לבית הכנסת לקבל את פני השבת. בימי שישי אחרי הצהרים, לפני כניסת השבת עשה לו אבי למנהג קבוע ללכת אל בית המרחץ שהיה רחוק מביתנו. שם היינו מטהרים עצמנו מימי החול ומקדשים עצמנו לכבוד השבת, היינו מעלים על עצמנו את בגדי השבת היפים ועושים דרכנו עם כל שאר בני העיירה לבית הכנסת. היינו חוזרים רק עם רדת החשיכה. בבית היתה אווירה חגיגית של שבת, נרות שבת דולקים בפמוטים של כסף, על השולחן חלה עגולה וחלה ארוכה (בילקי־פלאץ וקויליטש) שהיו מכוסות בכיסוי של שבת מעשי ידיה של אמי, ובקבוק יין צימו־קים לקידוש. כאות כבוד נתן אבי את עריכת הקידוש לסבי שגר איתנו שנים ספורות (בהיותי בן 7, נפטר). אחרי הקידוש ערכה אמי את השולחן לארוחה חגיגית של שבת, שהיתה אהובה על כולנו. בשבת השכם בבוקר נהג אבי ללבוש בגדי חג ולשאת בכיס מעילו את שעון הזהב הגדול ששרשרת זהב היתה לו, היה שותה ביצה רכה כדי שיהא קולו יפה לחזנות, היה חובש את כובעו העגול (צילינדר קטן). לוקח את הטלית של שבת שהיתה שזורה חוטי כסף ויוצא את הבית יחד אתי, כשאני נושא בידי את הטלית ושומר עליה כעל בבת עיני. בשעות

הצהרים עשינו דרכנו חזרה מבית הכנסת אל הבית שם חיכתה לנו ארוחה חגיגית, שלא טעמנו ממנה טרם שאבי קידש על וודקה וליקח. אחרי הארוחה היינו שרים זמירות של שבת. נחים כחצי שעה ויוצאים לטייל לאורכו של הנהר, שם נפגשנו עם כמעט כל יהודי העיירה, שאף הם יצאו לטיול של שבת. חלקם העדיפו לבלות את השבת ביערות הירוקים שיופיים לא יתואר במילים. אחרים בילו את זמנם במפל־ים. הצעירים שבינינו היו הולכים לפלזה להתרחץ במי הנהר. הכל היו רגועים ושלווים כאילו זנחו את כל דאגותיהם ליום המחרת. לאחר הטיול חזרנו הביתה לארוחה קלה ומשם לבית הכנסת ל„מנחה מעריב״. עם צאת השבת היינו הולכים לבית דודתי שם נהג אבי להד־ליק סיגריה, שסימלה עבורי את צאת השבת.

כשהייתי כבן ארבע, נהג סבי, זכרונו לברכה (זלמן לנדאו), להראות לי את אותיות הראשונות של לשון הקודש והחליט שהגיע זמני ללמוד אצל ה„מלמד״. מלמדי הראשון היה שירלה, אדם נמוך קומה, בעל זקנקן קטן ומחודד שנהג לבוא אל ביתי. ילדי הגויים, ה„שקוצים״, היו מיידים בו אבנים ומתקלסים בו ולכן בגיל חמש עבו־רתי ללמוד בקלויז שם חיכה לנו ה„מלמד״ חסקל הגבוה, שלו היה זקן ארוך ולבן ומפיו קניתי חוכמה. בגיל שש—שבע רשמו אותי הורי לבית ספר יסודי. שבו למדו יהודים וגויים (אוקראינים ופולנים). שם הכרתי חברים רבים שכולם היו פולנים. שפת הלימוד היתה פולנית ולכן המשכתי ללמוד ברצון אבי אצל ה„מלמד״ לשון קודש. למדתי חומש ורש״י עם עוד כעשרים ילדים אצל מלמד״ אחר — לייב נטע שהיה מבוזנוב. היה לו חדר בבית הכנסת הישן. מדי יום חמישי היה בא לביתנו לקבל שני זלוטים (מטבע קטנה מכסף) ובוחן אותי לפני אבי, כשלא עניתי כמצופה היה נוהג לומר לאבי שאני יודע אלא שאני מתבלבל בגלל שלמדתי בבית ספר פולני וקשה היה לי להוציא את הביטויים בלשון הקודש, וכך היה מקבל את משכורתו.

בבית הספר נתקלתי לא פעם באנטישמיות. התלמידים היהודים הצליחו בלימודיהם יותר מהגויים ולכן קינאו בנו ולא אהבו אותנו. כאמור לעיל גרתי בסביבה של גויים ולכן רוב חברי היו גויים. בי לא נגעו לרעה אך הייתי נוהג להגן על יהודים אחרים, שילדי הגויים התנכלו להם. אהבתי את החיים של הגויים מסביב, במיוחד נמשכתי לחיי החקלאות שלהם ואהבתי לעזור לגויים בחופשות. הייתי רוכב על הסוסים שלהם ועובד עימם בשדות. אך תמיד זכרתי שאני יהודי ושמרתי על הדת היהודית. את חברי הגויים אהבתי בדיוק כמו יהודים

והאמנתי בהם, וזכיתי מהם ליחס שווה. אבל אחר כך, כשהתחילה המלחמה — מלחמת העולם השנייה — נוכחתי לדעת שבעצם הם לא היו חברים שלי כשם שהייתי אני חבר שלהם. עם פרוץ המלחמה הם היפנו אלי עורף כאילו לא הכרנו מעולם. מצאתי עצמי בודד ולא מסוגל להבין כיצד אנשים שחיו עמנו שנים כה רבות ביחסי שכנות כה טובים לפתע הפכו את פניהם ולא זו בלבד שהתכחשו לנו, הם אף היו בין אלה שהסגירו אותנו והרגו בנו.

אחרי השחרור

ב־22 במרץ 1944 בהיותי בן חמש עשרה, כששוחררנו על ידי הרוסים, חזרנו ליאנוב ושם נרשמתי לאותו בית ספר. האנטישמיות אלינו גדלה בשל העובדה שנשארנו בחיים. מכל עשרות היהודים שלמדו בבית הספר לפני המלחמה, נותרו רק שלושה ילדים: אני, אחי אהרון בן אחת עשרה ו־אדז׳ו שפיצר בן שתים עשרה. ילדי הגויים שנאו אותנו יותר לאחר המלחמה והיו שואלים שאלות כגון: למה נשארתם בחיים? ואיך זה שניצלתם? ואני, שכל דבר קטן העלה את חמתי, הייתי מרביץ בהם בכל כוחותי כמבקש להתנקם בהם. ואז ידעתי מה זה להיות יהודי. אחרי זמן קצר עברנו מיאנוב לטרמבובלה (סוף 1944) שם נרשמתי לבית ספר אוקראיני משום שהייתי יותר רגיל לשפה זו. נרשמתי לכיתה ה׳—ו׳. אחי אהרון למד בבית הספר הפולני בעיר מאחר שחבריו, בני גילו, נרשמו לבית ספר זה. היחס ליהודים בטרמבובלה לא השתנה לטובה, אני הייתי היהודי היחיד בכיתה, המורים היו מורים אוקראיניים מקומיים שגם הם לא הסתירו את שנאתם לפליטים היהודים. רק מורה אחד זכור לי, המורה לגרמנית, שממנו זכיתי ליחס פחות או יותר שווה. כן זכורה לי בת של מורה למתמטיקה מרוסיה שלמדה עמי בכיתה, שהיתה היחידה שלא היתה אנטישמית ועמדה תמיד לימיני. בהפסקות היו ילדי הגויים מתקבצים סביבי ומרביצים לי ואני הייתי יחיד כנגדם, לכן הייתי נאלץ להיעזר במכשירים חדים כדי לעמוד נגדם. המורים עמדו מהצד ולא נקפו אצבע.

יהודים רבים פליטי השואה ויהודים אחרים שבאו מרוסיה, שהיו קצינים או חיילי צבא ושעבדו עם המשטרה החשאית, כמו: בומיק פלשנר שהיה קצין בצבא הרוסי ואלתר, היו מסכנים חייהם

כדי להתנקם בפושעים הגויים שרצחו ביהודים. גם אני הייתי רוצה להצטרף אליהם ולהתנקם במרצחים אך הייתי צעיר מדי.

בסוף 1945, חודשיים לאחר תום המלחמה, נסעתי עם אמי ואחי מטרמבובלה לשלונסק, לעיר ביטום, שמשם ידענו שאפשר להגיע לארץ ישראל. גם שם היתה אנטישמיות גדולה, והיו רוצחים יהודים בלי כל סיבה. היהודים היו מאורגנים בקיבוצים כדי לעמוד נגד התנכלויות הגויים וכדי לעלות לארץ ישראל. אני הייתי חבר בקיבוץ דרור, שם למדתי חשמלאות. וב־1950 עליתי לארץ ישראל באונייה. ובארץ נפתח דף חדש בחיי.

יעקב קניגסברג (ניו יורק)ז"ל

1) הדורפסיוד (היהודי הכפרי)

טרמבובלה, או טרעבאבלי, כפי שניקראה בפי יהודיה, היתה מוקפת כפרים רבים. בכל כפר היו משפחות יהודיות אחדות, שקיימו יחסים טובים עם שכניהם האוקראיניים. אנשי העיר קראו ליהודים אלו „דורפסיודן" (יהודים כפריים) והתייחסו אליהם במידה מסויימת של התנשאות בכל הנוגע לגינוני תרבות ולבקיאות במקצועות היהדות. אולם למעשה היו יהודים הכפריים שווים לאחיהם העירוניים, אם לא למעלה מזה.

בכל זאת היה היהודי הכפרי שואף תמיד להתיישב בתוך הישוב היהודי בעיר ולא להיות נבדל מאחיו העירוניים, ורק הסיבות הכלכליות היו לו למכשול.

מבחינת קיום המצוות היה היהודי הכפרי עצמאי למדי. כפרים שכנים היו מתאחדים ומקיימים מנין בשבתות ובחגים. ההתחרות על הכיבודים בבית הכנסת לא היתה פחות חריפה מזו של המלחמה על הפרנסה.

מחלוקת אחת על העליות לחתן תורה וחתן בראשית בשמחת תורה נחרתה במיוחד בזכרוני. המתפללים לא יכלו להגיע לעמק השווה. המנין התפלג ונערך מנין שני בסמנוב.

אני זוכר היטב את המנין בזאלנצ׳ה, את קולו הערב של משה גריה ואת הקריאה בתורה של שמואל מילגרום, זכרונם לברכה.

מבחינה כלכלית היה מעמדו של היהודי הכפרי מבוסס יותר. הוא היה משתתף בכל פעולות של הקהילה העירונית, אם כי השפעתו היתה מוגבלת. הבאתו לקבר ישראל היתה מובטחת וכן גם הדרכתו ע״י הרב דמתא בענינים דתיים. את ילדיו היה שולח לחדר בעיר.

כשנפתחה בטרמבובלה הגימנסיה בשנת 1904, לא דרכה רגלו של בן הכפר היהודי על מפתנה. היהודי הכפרי ראה בה נטע זר, היכול להביא לידי שמד ח״ו. זוכרני שהיו נמנעים מלקנות יין לפסח אצל נחמן ברילר, משום ששלח את בנו לגמנסיה.

היו בין היהודים הכפריים האלה תלמידי חכמים מובהקים. אזכיר רק אחדים מהם: יעקב דוד ממאלוב, מנדל מרוזדוויאני, מאיר מסמנוב, שמלקה ווייסמן מווליצה, שלום מקרובינקה. ידוע לי שאחדים מהם השתתפו בפועל במינויו של רב העיר. כאשר עמדו למנות את ר׳ משה באב״ד זצ״ל, כרב בטרמבובלה, היה זה מאיר מסמנוב, שחוות דעתו היתה בין הקובעות.

רוב יהודי הכפרים היו מבקרים בעיר בקביעות פעמיים בשבוע: ביום ג׳, יום השוק, וביום ו׳, לשם ביקור בבית המרחץ, לכבוד שבת.

אצל אחדים מבני העיר היו היהודים הכפריים מתאכסנים בקביעות בשעת ביקוריהם, במיוחד אצל שמריל מלנר ואצל נחמן סופר.

בכאב בלב ובדמעה בעיניים אני הוגה ביהודים יקרים אלה. את זכרם אטפח בלבי ובלב הדורות הבאים.

2) חסקל שור

משה סמנובר (מסמנוב) — „בילוקופטניק״ — כפי שהיו מכנים אותו האיכרים, היה בוחר חתנים לבנותיו בישיבות. הוא היה בוחר תלמידי חכמים, בעלי כשרונות מופלגים.

ביקוריו בישיבות היו תכופים וממושכים. לבסוף בא על שכרו, שכן השכיל למצוא לבתו שינדל בחור שופרא דשופרא — גבה קומה, יפה תואר והעיקר — חכם, בשם חסקל. חסקל היה יליד יאסי ברו־מניה. משפחתו ישבה בקירבת סטאניסלאבוב.

חסקל נשא לאשה את שינדל בת משה ואחרי שלוש שנות חיים על חשבון החותן, בחר לו כמקור פרנסה את המסחר בתבואה. המסחר לא השביע את רצונו, לא היה בו אתגר בשבילו. בסתר החל לעסוק בלימודים. לימודים אלו לא היו לימודי קודש.

בעת ההיא החלה ההשכלה לחדור לגיטו, שהיהודים חיו בו מימים ימימה.

עד מהרה נודע שחסקל יצא לתרבות רעה. היו לו קשיים, אך הוא ידע להסביר את עיסוקיו בתרבות הזרה.

במרוצת הזמן קנה לו חסקל מנהגים ונוסח חיים שלא היו מקובלים על הסביבה היהודית. הוא התחיל להצטעצע בביטויים כמו חירות, שוויון, אמנציפציה, שהיו מחרידים את אנשי שלומנו.

בשנת 1907, בתקופת הבחירות לפרלמנט בווינה, היה הוא היחיד שהעז לצאת בתעמולה נגד המועמד הפולני, שהאורתודוקסיה תמכה בו, והוא קרא לבחור במועמד הציוני, מהלר. היה זה דבר בלתי נסלח. חסקל נאלץ לעזוב עם משפחתו את סמנוב, והתיישב בצ׳רנוביץ שבבוקובינה. על הקשר עם קרוביו שמר בביקוריו השנתיים לקבר אבות.

הוא היה ממשיך את ויכוחיו בסוגיות התלמודיות עם גיסיו המלומדים, וידו היתה תמיד על העליונה. בצ׳רנוביץ היתה לו סוכנות ביטוח מצליחה. בקיאותו בתלמוד הועילה לו במקצוע.

חסקל גידל שלושה בנים ששמותיהם יצאו לתהילה. למרבה הפלא לא התחנכו הבנים ברוח היהדות ויחסם לתנועה הציונית היה פושר. הם נטשו את שם המשפחה שור וסיגלו לעצמם שמות אחרים.

הבכור היה ידוע כד״ר פיליפ מנצ׳ל, שהיה עורך העיתון „צ׳רנוביצר טאג־בלאט״. הוא מת בניו יורק בשנת 1940.

אישיותו של חסקל שור הטביעה את חותמה על כמה דורות. פתגמיו היפים, ששמעתים בילדותי מצלצלים עדיין באוזני. הפילוסופיה ועקרונות המוסר שלו הרשימו עמוקות את בני סביבתו. צאצאיו — בני הדור השני והשלישי נספו בשואה.

תרגם: מ. ז.

מאיר זלצר

נדודי ברוסיה בדרכי לארץ ישראל

יום א׳, ה־22.6.41 יירשם בהיסטוריה כתאריך מכריע בתולדות מלחמת העולם השניה, שבמהלכה הובלו לטבח ששת המליונים של יהודי אירופה, הושמדה קהילת טרמבובלה וניספו יקיריי ויקירינו ואני נשארתי כאוד מוצל...

כבר שבועות לפני כן הלכו וגברו מיום ליום השמועות על ההתנגשות הבלתי נמנעת בין גרמניה ורוסיה. כולם ידעו שברית היטלר־סטאלין אינה יכולה להאריך ימים. ובכל זאת הפתיע היטלר את סטאלין והיכה בו כשהוא בלתי מוכן.

ביום א׳ זה עם שחר הופצצו שדות התעופה שמסביב לטרמ־בובלה וזמרה שחורה נפלה על כולנו. לעמודי החשמל הוצמדו רמקולי ראדיו, ששידרו כל היום מוסיקה צבאית ומדי פעם בפעם ידיעות מהחזיתות על נצחונות סובייטיים...

על מידת אי־הנכונות הסובייטית לא היה לנו מושג ולכן חשבנו שהקרבות באוקראינה המערבית יימשכו. ובינתיים התחילו לגייס את צעירי טרמבובלה. אחד המגוייסים הראשונים היה חיים הרבסט ז״ל.

העבודה בגורטורג, שבמחלקת הנהלת החשבונות שלו עבדתי, התנהלה כמעט כסדרה.

והנה ביום ד׳, ה־25.6.41 עם עלות השחר, נשמעה דפיקה בדלת ביתנו וצעיר אוקראיני הביא פתק הקורא לי להתייצב לגיוס בפרוס־ביטה. סידרתי את ענייני במשרד, קיבלתי משכורת חודש אחד מראש והלכתי לפרוסביטה.

היו שם המון אנשים. חכינו ובצהרים שלחו אותנו הביתה, ואמרו לבוא למחרת. למחרת כשבאנו, סידרו אותנו במחלקה והובילונו למונסטיר. שהינו שם כשעתיים ושוב נשלחנו הביתה. לאט לאט התחילה להתגנב ללבי התקווה שלא יקחוני לצבא האדום. כי לרגע אחד לא חשבתי לעזוב את משפחתי ולברוח לרוסיה. ידעתי שמשפחתי אינה מסוגלת לקחת את מקל הנדודים ולצאת לבלתי נודע.

ויהי בוקר יום שישי. באה פקודה לבוא ולהביא בגדים לשלושה

ימים בלבד, כי אחר כך ילבישונו מדי צבא, ולהתייצב בפרוסביטה. בלב כבד נפרדתי מן השכנים, הקרובים ומיקיריי. אמי, זכרונה לברכה, ליוותני עד לפרוסביטה. עלינו למשאית ויצאנו לדרך בכיוון טארנופול.

שם הובילונו לקסרקטין, שבו היו כבר המוני מגוייסים, רובם מבני הכפרים שמסביב לטרנופול. מטרמבובלה באו 18 איש — שישה לא יהודים ו־12 יהודים: ברנקלאו, לוויטר, חיים לנץ, שרצר, שווייגר, פרידמן וגיסו ווייס, כהנא, יולס, אני ועוד שניים, שאת שמותיהם אינני זוכר. אכלתי מן הצידה לדרך שנתנו לי בבית, ולא עלה על דעתי לאכול מן המטבח הצבאי.

במוצאי שבת נשמעה פתאום אזעקה ומיד נשמעו התפוצצויות בקסרקטין. השתררה בהלה. המגוייסים רצו מקצה האולם האחד למשנהו. עם צלילי הארגעה חזר השקט.

אנחנו קיווינו עדיין שישלחונו הביתה, אך לשווא. ביום ג׳, האחד ביולי בבוקר ציוו עלינו להסתדר וזזנו. בהתחלה חשבנו שיובי־לונו לתחנת הרכבת ושנמשיך ברכבת. אולם המשכנו ברגל. השתלבנו בזרם הנסיגה הכללית. יחידות צבא, כל מיני כלי רכב צבאיים, סתם פליטים, רובם פקידים רוסיים וביניהם נשים, שרכו את דרכם בכביש הראשי, מהם בגרביים בלי נעליים, עייפים ורצוצים.

מפקדנו היה סמל גבה קומה, שזירז אותנו כל הזמן, הזהיר שלא לפגר ואיים בבית דין צבאי. למחרת, לפנות ערב הגענו לפודוולו־צ׳יסקה. הסתדרנו ללינה בחצרו של איכר ובעלת הבית מכרה לנו חלב. לנו באסם.

למחרת בבוקר העביר אותנו הסמל לעיר, הכניס אותנו לחצר אחד הבתים ונעלם. נשארנו כצאן ללא רועה. הנוצרים שבינינו יצאו אחד־אחד בדרך בחזרה לטרמבובלה.

היו בינינו, היהודים, שהציעו גם הם לשוב הביתה, אך אני התנגדתי בטענה שאז נהיה בחזקת עריקים ואחת דתנו למות. זאת למרות שמאוד מאוד רציתי להיות עם משפחתי.

אחר הצהרים הופיע הסמל, שקיבל בינתיים הוראות איך לנהוג בנו ושוב יצאנו לדרך. עברנו את וולוצ׳יסקה, שנבדלה מפודוולו־צ׳יסקה בסגנון בנייה רוסי. ראינו יהודים שנראו מודאגים ולא ידעו מה שצפוי להם.

הסמל זירז אותנו בלי רחמנות ובאפיסת כוחות הגענו לפרוס־

קורוב. הייתי תשוש וחסר אונים. העלונו למועדון עזוב ואני התיישבתי באפטיה, ללא חשק לזוז.

החברים ירדו למטה וכעבור שעה קלה חזרו והביאו סחורות שונות שמצאו בחנות נטושה. אני קיבלתי מן השלל שקיק תה.

בערב נצטווינו לזוז. הסמל הוביל אותנו לתחנת הרכבת והכניס אותנו לרכבת טעונה פחם. הרכבת זזה וכל כמה דקות נעצרה: מחמת ההפצצות על ידי מטוסים גרמניים. בז׳מרינקה, צומת רכבות גדול, ירדנו, הוכנסנו למסעדה לארוחה אך מיד היתה הפצצה. יצאנו מהר ועלינו לרכבת. הפעם נסענו על גגות הקרונות.

למחרת הגענו לוויניצה, עיר רוסית טיפוסית יפה למדי. באחת הכיכרות נאם לפנינו פולקובניק (אלוף־משנה), שאמר שהצבא הרוסי ינצח ושישנם בינינו בוודאי מי שעתידים להיות גבורי ברית המועצות. אחר כך הובילונו למועדון התרבות. הרעב הציק לי מאד.

בערב פקדו עלינו פתאום לקום ולזוז. ושוב הצטרכנו למהר מפחד הגרמנים שהתקדמו במהירות. צעדנו כל הלילה. לפנות בוקר התחיל לרדת גשם עז. נאלצנו לסור למשק כדי למצוא מחסה. בבוקר השכם המשכנו לצעוד.

רעבים ועייפים ישבנו לנוח בקצה שדה. וכשהיחידה קמה להמשיך, נשארנו שלושתנו, כהנא, יולס ואני מבלי יכולת לנוע.

כעבור זמן מה, אחרי שהמחלקה התרחקה, קמנו והמשכנו לאט את דרכנו לבדנו עד שהגענו לוורונוביץ, עיירה ליד וויניצה.

נכנסנו לביתו של יהודי זקן, בשם אהרן פלדמן, שהיה מומחה לייבוש פירות, ובזכות זאת היה משוחרר מעבודה בשבת. הוא היה בר אוריין, יהודי מן הטיפוס הישן.

ארבעה ימים שהינו בוורונוביץ. נפגשנו עם יהודים מקומיים, נחמדים מאד. באותם הימים נודע על הברית בין אנגליה ובריה״מ, שיהודי וורונוביץ קיבלוה בשמחה רבה.

בוורונוביץ נדברנו עם קבוצה מטלוסטה, שהיתה מורכבת משני גברים, ילד ושתי בחורות, ועם משפחת הזנפרץ מגבוזדייץ — זוג צעיר עם תינוקת ועם אח צעיר ויחד קנינו עגלה ושני סוסים שונים בגובהם ויצאנו לדרך, לעבר הדנייפר, מזרחה.

היינו מתחלפים, כמה נסעו בעגלה וכמה הלכו ברגל. נסענו בדרכים צדדיות על מנת שלא להיסחף בזרם הפליטים. אנשי טלוסטה ידעו לטפל בסוסים והם היו העגלונים.

כל לילה לנו בכפר אחר. אנשי הכפרים היו מוכרים פת לחם ולפעמים נותנים ללא תשלום.

בימים הראשונים למסענו עברנו בעיירה קיטייגורוד ושם הצטרפנו למנין בבריתו של בנו של קצין וחבר המפלגה, שהיה במל־חמה. הברית התקיימה בסודיות.

בדרכנו מזרחה הגענו לאומן, העיר שבה ערך חמייל י״ש טבח ביהודים בשנות ת״ח—ת״ט, ואשר שם נמצא קברו של ר׳ נחמן מברצלב, רבם של ה„טויטע חסידים״.

בילינו שם שבת אצל יהודים ולמחרת, בבוקר יום א׳, יצאנו בבהלה בין הבורחים מפני גדוד צנחנים גרמני שנחת בסביבה.

באחד באוגוסט הגענו לסטארה ליפובו שעל גדות הדנייפר. רוחבו של הנהר במקום הזה קרוב לק״מ. גשר לא היה במקום. התח־בורה התקיימה במעבורת, שהיתה באותו זמן בצד המזרחי והצטרכה להגיע רק ביום ראשון.

בבוקר יום א׳ באה המעבורת והעגלות שציפו לה התחילו לעלות, כמה עגלות בבת־אחת. כשהגיעה תורה של עגלתנו עצר הסמל, שהיה ממונה על המקום, את כהנא, יולס ואותי, מפני שלנו כלמגויי־סים לא היו שום מסמכים, כי נלקחו מאתנו בשעת גיוסנו.

ניסיתי לשדל את הסמל שיתן לנו לעבור. אמרתי לו שאלך למפקד הנקוו״ד ואבקש ממנו רשיון. בסוף נתן לי לעבור להביא רשיון ואילו כהנא ויולס נשארו כבני ערובה. עברנו את הדניפר במעבורת והמשכנו את הדרך לגרדיסק שנמצאת בגדה המזרחית, הגבוהה, של הדניפר, במרחק כמה ק״מ מן הנהר. בדרך היה עלינו לעבור נהר שני מקביל, קטן יותר, עמוק למעלה מחצי מטר.

היה זה בתשעה באב תש״א. סוף־סוף הגענו לגרדיסק. השתכנו באחד הבתים ואני מיהרתי למפקד הנקוו״ד לבקש רשיון לעבור את הדניפר לשלושתנו. המפקד לא עשה קשיים ואמר לי שאנחנו יכולים לעבור. אבל כאשר ביקשתי שיתן לי רשיון בכתב, סירב, ורק הוסיף שאגיד לסמל לבוא אליו. בזה יצאתי לדרך בחזרה לדניפר. הלכתי לבדי ברגל, כי יתר החבורה, ובמיוחד העגלונים מטלוסטה לא רצו להצטרף. היה זה למחרת בבוקר. עברתי את הנהר הקטן והגעתי לדניפר. מרחוק ראיתי את כהנא ואת יולס עומדים על שפת הדניפר המערבית. כשהם ראו אותי, התחילו לרקוד משמחה. עברתי את הדניפר בסירה, באתי אל הסמל ואמרתי לו את דברי המפקד. אך הסמל לא שם לב. הוא

היה טרוד בידיעה שהודיעה לו קבוצת חיילים זה עתה על נחיתת גרמנים בסביבה. הוא הרשה לנו לעבור באחת הסירות ואנחנו הגענו בשלום לגראדיסק על מנת להמשיך בדרכנו.

פנינו היו כעת מיועדות לפולטבה, עיר המחוז.

בדרך חליתי. היה לי חום ושילשול. בפולטבה לקחו אותי לבית חולים אחד, שלא היה בו מקום. בשני קיבלוני. מאותו רגע לא ראיתי עוד את הקבוצה עם העגלה.

בביה״ח שכבתי שבוע. היתה זו מין דיזינטריה קלה. באותו חדר שכב יהודי מבני המקום. הוא נשאר שם אחרי שאני השתחררתי, ואז פניתי לביתו, שאת כתובתו נתן לי.

בפולטבה הלכתי למפקדה הצבאית במטרה לקבל שיחרור מן הצבא. עברתי בדיקה רפואית ונמצאתי בריא ומסוגל לשירות בחזית. בינתיים שלחו אותי לקולחוז ע״ש פראבדה. להגיע לאותו קולחוז, שהיה מרוחק מפולטבה כ־7 ק״מ, לא היה קל. אוטובוסים לא היו. עמדתי בדרך וציפיתי להסעה. ואכן עצרה עגלה שהיתה בדרך לשם ולקחה אותי.

בקולחוז פניתי ליושב הראש והסברתי לו שאני מורה, אחרי דיזינטריה וחלש מאד. הוא לא חשב הרבה ונתן לי המלצה לקולחוז שכן, למשרת מורה. הקולחוז השני שלח אותי למשרד החינוך האזורי, בכפר הסמוך. מנהלת המשרד הביעה את צערה שאינה יכולה לקבל אותי כמורה בלי אישורו של משרד החינוך המחוזי בפולטבה. ראיתי שלא יצא מזה דבר, הודיתי למנהלת על אדיבותה ויצאתי לחזור לקולחוז הראשון.

עברתי כמה צעדים והנה שומע אני שקוראים לי. היתה זאת אישה שישבה במשרד החינוך כשהייתי שם. היא שלחה אותי לבית הבראה שבכפר, ובו ביליתי שבוע ימים בשקט ובמנוחה.

בתום השבוע חזרתי לקולחוז ע״ש פראבדה. היתה שם חבורת מפונים מבית הסוהר בז׳יטומיר (ביניהם היה גם יהודי אחד ופולני מקומי שנידון באשמת רצח). אני צורפתי אליהם לעבודת קציר. שכנו בבית הספר שלא פעל. העבודה לא היתה קשה. אכלתי ירקות, בעיקר עגבניות.

היה זה בחודש אלול. חשבתי על הימים הנוראים הקרבים ובאים. יום אחד ביקשתי רשיון, ונסעתי לפולטבה למפקד הצבאי. התייצבתי לפני הקצין וביקשתי ממנו חופש לימים הנוראים בטענה

שאני רב. הקצין הביט עלי בשקט וענה ברוח טובה: אתה יכול להת־פלל, אך לעבוד אתה חייב. ובזה נגמר הענין.

אולם עוד לפני שהגיע ר״ה התקרבה החזית, ובוקר אחד באה פקודה לזוז קדימה. הובילו אותנו ליער סמוך לפולטבה ושם החזיקונו יום שלם בלי אוכל. בערב התלקח קרב מסביב לפולטבה. ראינו את הפגזים המתפוצצים באוויר ושמענו את רעש ההפצצה.

בחצות הלילה נצטווינו לזוז מזרחה. השיטה היתה לרכז ולפנות את הגברים בגילים מ־17—55. למחרת בבוקר סידרו אותנו במחלקות, הושיבו בעגלות רתומות לסוסים טובים (גם את הסוסים, את הבקר והחזירים פינו), וקדימה. אתי היה הפעם חייט מז׳יטומיר בשם שיפמן, שהיה חרוץ מאוד, ושהתנדב לכל עבודה שלא לעורר אנטי־שמיות. התקשרנו מאוד זה לזה.

בער״ה הגענו ליער אורנים עבות על שפת נהר הדוניץ ושם התכוננו להתחיל בתרגילים צבאיים. אך באותו יום שונתה התכנית, כי הגרמנים דלקו אחרינו. בעצם יום ר״ה עברנו בסירות את הדוניץ. הזורם במקום הזה בעוז, ואני חשבתי על „תשליך״.

מעבר לדוניץ ריכזו שוב את האוכלוסיה הגברית בגילים שבין 17—55 לשם פינוי, חילקו ליחידות חדשות והלאה קדימה מזרחה. את יום הכיפורים עברתי על העגלה בצום ובתפילה חרישית. שיפמן חברי לא צם אמנם, אך התאפק מעישון לכבוד היום, הגויים התייחסו בכבוד.

נסענו דרך ערבות אוקראינה. שיפמן כבר לא היה אתי. נפרדנו באחד ממקומות הריכוז. הייתי יהודי יחיד במחלקה של גויים. נסענו עד שמחת תורה ולא ראיתי פנים יהודיות. התגעגעתי לראות יהודי. ביום ש״ת הגענו לעיר דבלצבו שבדונבס. נסענו במרכז העיר ופתאום ראיתי אישה יהודיה בשנות העמידה ברחוב. היא הסתכלה בשיירה של המגוייסים העוברת ברחוב עד שעיני תפסו את מבטה. היא ניגשה ושאלה מאין אני. עניתי לה ושאלתי אותה מאין היא. היא היתה אשתו של מהנדס ברנר מבילינץ, פליטים. היא ניגשה למפקד יחידתי וביקשה ממנו רשות להזמינני לביתה. וכך אחרי ימים רבים ביליתי ערב בסביבה יהודית.

משם נסענו.

עצרנו בתחנת רכבת שבדונבס. תפקידנו היה לפרק מחסן קמח גדול ולהעמיסו על חמישה קרונות של 60 טונות כל אחד. משלא

הצלחתי בנשיאת השקים הוטל עלי ע״י המפקד היהודי, הסרן מוהילבר, להיות עוזר הטבח. הטבח, חשק מאוד בשעון היד שלי, שנתנה לי לדרך אחותי הנציה ז״ל, והציע לי תמורתו את מגפיו. אך אני עמדתי בפיתוי, אם כי נעלי היו מרופטות מאוד, ואת החורים שבהן נאלצתי לסתום בקש.

אחרי שהקמח הועמס, עלינו אנו, המגוייסים, לקרון משא קטן, ששימש לנו לאכסניה במשך שלושת ימי המסע, עד שהגענו לשחטינסק, מרכז מכרות הפחם באוקראינה הדרומית.

יום שלם בילינו בבי״ס ובמשך הזמן הזה התרכזו במקום המגוייסים המפונים של האיזור. חילקו אותנו למחלקות (רוטות) חדשות, והתחלנו במסע רגלי בכיוון צימלה שעל הדון, מסע שארך שבוע ימים.

המסע התנהל בחופשיות. אני צעדתי עם שני אוקראינים רוסיים מרחקים של 25, 30 ואפילו 35 ק״מ ביום, עד שבאנו לצימלה על הדון, איזור כרמים ידוע.

מפני שלא היו לי כל מסמכים, סודרתי בין האחרונים ביום ו׳, ה־31 באוקטובר, במחלקה של 210 איש — זוהי רוטה, שהופנתה הפעם מערבה לכיוון החזית. צעדנו כל הלילה, ליל שבת, ואני המהמתי „לכה דודי״ ומצצתי חתיכת סוכר.

הייתי יכול למנוע את צירופי ליחידה הקרבית. בשעת הרישום שאלו אותי לסוג הבריאות שנקבע לי בבדיקה הרפואית. יכולתי להגיד 134 ב׳, והיו מאמינים לי ושולחים אותי לפלוגת עבודה בפנים המדינה. אבל אני מסרתי את הסוג הנכון שנקבע — 133, שזה סוג א׳, וכך נמצאתי בדרך לחזית.

לפנות בוקר התחיל לרדת שלג. כעבור שעה הגענו לסטאניצה קמישנה, שבה היה מחנה צבאי גדול ושם עמדו להלביש אותנו מדים ולהפוך אותנו לחיילים.

היה אתי אינדקס של האוניברסיטה הוורשאית וקצין אחד ראה אותו ושאל אותי מה זה. אמרתי לו שאני יליד פולין ושלמדתי באוניברסיטה הוורשאית. מיד הפרידו אותי מן המחלקה וצירפו אותי לקבוצה של 6 מולדבצים וגרמני מן הקאוקזוס אחד, שגם הם נפסלו מן השירות בצבא. הסתכלתי בטיפוסים האלה שאליהם צורפתי והדבר לא נעם לי. פניתי לקצין וביקשתי שישאיר אותי במחלקה, אך לשווא.

אולם גם זה היה לטובה, כפי שהתברר לאחר מכן. בערב

נשלחנו בחזרה לצימלה. משם שלחנו אותנו, קבוצה של פסולים לשרת בצבא האדום, אל מעבר לדון למרכז ברומנובקה. ושם קיבלתי כעבור יומיים מסמך, הקובע שנקראתי לגיוס ושוחררתי מפאת אי היכולת להעסיקני — היה זה ב־11 בנובמבר 1941. סוף סוף זכיתי למסמך הקובע כי חופשי אני.

מיהרתי לנמל שעל הדון, שבו היתה תחנת סירות מנוע, שקיימו תחבורה עד סטלינגראד. שעות רבות חיכיתי לסירה ובינתיים באתי בדברים עם שני יהודים, אחד במדי צבא ששוחרר, מקישיניב, והשני איש בשם רובין מז׳יטומיר, מעל לגיל הגיוס, חבר המפלגה.

המטרה היתה סטאלינגראד בדרך מזרחה, מה שיותר רחוק מן החזית. סירת המנוע שטה לאיטה מרומנובקה לצימלה ושם עצרה. כששאלנו מתי ממשיכים, היתה התשובה — באביב. בחורף אין תחבורה. היינו תקועים. בילינו את הלילה בצימלה ולמחרת הצלחנו לחצות במעבורת את הדון ולהגיע לגדה המזרחית. משם יצאנו ברגל בכיוון לתחנת הרכבת דובובקה שעל הקו קאוקזוס־מוסקבה דרך סטאלינגראד.

את המרחק של 60 ק״מ חשבנו לעבור ב־3 ימים, מפאת השלג שכיסה את האדמה. אולם למחרת בבוקר עצרנו משאית צבאית, שנסעה בכיוון המבוקש, וקצין משטרה, שישב בתא הנהג נתן לנו לעלות, אחרי שלקח מאתנו את מסמכינו. דבר זה לא השפיע לטובה על מצב רוחנו.

כעבור שעתיים הגענו לדובובקה. הקצין החזיר לנו את המס־מכים ואנחנו מיהרנו לתחנת הרכבת.

כאן נודע לנו שהמקום מופצץ ע״י הגרמנים, ושאין תחבורה קבועה ושביום ד׳ (מחרתיים) בבוקר עומדת לעבור במקום רכבת צבאית.

ביום ד׳, בבוקר השכם, התייצבנו בתחנה. בדיוק בשעה שבע הגיעה רכבת משא ארוכה, מלאה חיילים. הרכבת עצרה ואנחנו שלושתנו קפצנו לתוך הקרון שעצר לפנינו. הקצין, מפקד הקרון, לא התנגד. היה זה קרון משא מסודר למסע ארוך, עם מצעים מקרשים ועם תנור ברזל באמצע. החיילים, שהיו בדרך למוסקבה, לחזית, לבשו מדים חדשים, אך נראו רעבים.

אחר שעה קלה זזה הרכבת, שאמורה היתה לעצור בסטאלינ־גראד. מתי ובאיזו תחנה תעצור לא היה ידוע. בכל מקום שהרכבת

עצרה היו החיילים הרעבים פורצים החוצה, מתפרצים לרכבות שעמדו בתחנה, והיו לוקחים מה שניתן לאכול.

פעם אחת הביאו מפריצה כזאת חבית קטנה של חמאה קפואה, של מיץ עגבניות מרוכז קפוא וארגז וודקה. מן החמאה ומן המיץ נתני גם לנו. אך לא מן הוודקה.

לאט לאט התקרבה הרכבת לסטאלינגראד, אולם לתמהוננו לא עצרה בתחנה, אלא המשיכה הלאה. אך מכיוון שמהלכה היה איטי קפצנו ממנה לא הרחק מסטאלינגראד.

נכנסנו לעיר ומצאנו אותה מלאה פליטים. דיברו על ששים אלף. אך לא די בזה. בעיר שררה מגיפת הטיפוס. הוכנסנו לקולנוע „ספארטק", שהיה מלא עד אפס מקום. לא היה בו אפילו מקום לעמוד. שהיתי שם שלושה ימים. שם התחבר אלי צעיר בשם לונק רוזנבאום, מזלשצ׳יקי, שהציע לי להמשיך ביחד. הוא היה במדים שבהם עזב את הצבא האדום, ולא היו בידיו שום מסמכים. לעומת זאת הייתי אני עם תעודת השיחרור שלי בעל פריווילגיה.

החלטנו לעבור את הוולגה ולהמשיך מזרחה לצ׳קאלוב, ששם היתה לפי השמועה, המפקדה של הצבא הפולני, המתארגן על פי הסכם שיקורסקי־סטאלין.

באנו לשפת הוולגה, שלא היה בכל סטאלינגראד גשר עליה והתחבורה התנהלה בסירות. בדיוק בשעה זו עסקו שם במשיית גופות של כ־50 מגוייסים שטבעו כשסירתם התהפכה. הסתובבנו במקום בחיפוש אחרי הזדמנות לעבור את הוולגה, עד שניגש אלינו שוטר ודרש מאתנו להתלוות אליו למשטרה. לונק נבהל מאוד מפני שבתר־מילו היתה לו קונטרבנדה בצורת חבילות טאבק וגפרורים, והוא חשש שיאשימו אותו בספקולציה. ישבנו במשטרה כשעתיים וחיכינו לתורנו ואז שיחרר אותנו הקצין. אך בחוץ היה כבר חושך ולא ידענו לאן ללכת. פניתי לקצין בבקשה לתת לנו מקום ללון. הוא שלח אותנו למשכנות משפחות השוטרים ושם בילינו את הלילה.

למחרת נתנו לנו דיור בשיכון פועלים. יצאנו לחפש עבודה. חיפשנו ללא תוצאות במשך יומיים. ואז יצאנו שוב לוולגה שקפאה בינתיים והתכסתה במעטה קרח, שאפשר היה לעבור עליו את הנהר אפילו במזחלת. ב־3 בדצמבר 1941 עברנו את הוולגה ברגל.

בתכניתנו היה להגיע לתחנת הרכבת בוולדימירובקה שעל הקו אסטראחאן—סאראטוב, המרוחקת מסאלינגראד כ־150 ק"מ. חשבנו

שיקח לנו שבוע להגיע לשם ברגל. אך למחרת עצר על ידינו טנדר שלקח אותנו והביאונו באותו יום למחוז חפצנו.

וולדימירובקה זו נמצאת על שפת אגם המלח באסקונצק, משהו דומה לים המלח שלנו. הצטיידנו במזון כלשהו ולמחרת יצאנו לתחנת הרכבת. קנינו כרטיסים לסאראטוב ובשעת הקבועה בלוח הזמנים עלינו לרכבת הנוסעים.

כעבור 24 שעות הגענו לצומת אורבך בשטח האוטונומי הגרמני של הוולגה, שהיה באותה עת שומם, משום שהגרמנים הוגלו לסיביר. יממה שלמה חיכינו לרכבת לצ׳קאלוב. הנסיעה בה נמשכה 5 ימים דרך הרי אורל היפים להפליא. סבלנו מחוסר מזון.

סוף סוף הגענו לצ׳קאלוב, שבה קיווינו להצטרף לצבא הפולני ובאמצעותו לעזוב את בריה״מ. אולם לאכזבתנו נודע לנו שהמפקדה הפולנית עברה לטשקנט.

בתחנת הרכבת הגדולה של צ׳קאלוב עמדו רכבות משא ארוכות ועל כל קרון שלט „דו־טשקנטה״. בלי לחשוב הרבה עלינו לאחד הקרו־נות.

אחרי יום שלם של ציפיה זזה הרכבת והמסע בה נמשך שבוע ימים. הגענו לאריס, כ־100 ק״מ מטשאקנט, הרכבת עצרה ואנחנו נצטווינו לרדת. טשקנט מלאה פליטים, אין בה מקום.

אותה שעה נכנסה לתחנה רכבת נוסעים בדרכה לטשקנט. בלי לחשוב הרבה קפצנו לתוכה. כרטיסים לא היו לנו. אני נשכבתי על על המדף העליון ולונק הסתגר בנוחיות. וכך הגענו לטשקנט. היה זה סוף דצמבר 1941.

האקלים בטשקנט נוח בחורף, דומה לאקלימה של הארץ. אך העיר היתה מלאה פליטים, רובם גולי סיביר ששוחררו, ועכשו שכנו בכיכרות היפות תחת כיפת השמים. פגשתי שם את בתו הבכירה של זאקשבסקי.

יממה שלמה הסתובבנו בחיפושנו אחרי אפשרות כלשהי לנוח, לישון, להתרחץ, לאכול... לבסוף שמענו מכריזים ברמקול בתחנה שרכבת עומדת לצאת לבוכרה, ומי שיסע יקבל רבע לחם. נרשמנו. היינו כבר שלושה — הצטרף אלינו רוקח מקשמיניץ ויצאנו לדרך שנמשכה 18 שעות.

באותה רכבת נסעה משפחת חסידי חב״ד מלנינגראד. בסמרקנד עזרנו להם להוריד את מטענם וקיבלנו תשלום.

אבל גם רכבת זאת לא הגיעה ליעדה. בקגאן, תחנה אחת לפני בוכרה עצרה, משום שבבוכרה לא היה מקום לפליטים נוספים.

עמדנו על יד רכבת נוסעים שעמדה לצאת לבוכרה. לא שאלנו שאלות, עלינו ואיש לא שאל שאלות וכך הגענו לבוכרה.

בוכרה עיר היסטורית עתיקה. רוב רחובותיה ישנים עם בתי חימר. פה ושם נמצאות שאריות של פאר מן העבר, ארמונות, מסגדים.

בדרך מן התחנה פגשנו יהודים. נודע לנו שישנם בבוכרה כ־5,000 יהודים מפולין, מגולי סיביר וסתם פליטים. סוף סוף הגעתי אל המנוחה, חשבתי. עיר שיש בה מקום ל־5,000 יהודים מפולין — יימצא בה עוד מקום אחד, או שנים. אולם לא כך היה הדבר. הבוכרה עברו עלי החודשיים הקשים ביותר של נדודי. מכיון שבאתי אליה בלי הפנייה, לא היה לי כל הזמן הזה כרטיס ללחם, והתקופה הזאת היתה לי תקופת רעב. יכולתי להישלח לקולהוז שבסביבה, אך שם התנאים לא היו טובים יותר. פעם פגשתי ברחוב את ישראל רוזנפלד, שבא מן הקולהוז וממנו למדתי שגם שם לא מלקקים דבש.

פעם אחרת פגשתי אישה רוסיה שעבדה בטרמבובלה בדואר, לא הרחק מאתנו, במשרד בפוביאט. היא הכירה אותי ושמחה, כי הזכרתי לה את הימים הטובים שהיו לה בטרמבובלה. היא הזמינה אותי לביתה ונתנה לי פרוסת לחם.

שם גם פגשתי את מנדל קרמר ז״ל.

ביום בואי לבוכרה פגשתי ברחוב מכר מקטוביץ שהזמינני לגור איתו. חשבתי שזו באמת דירה. אך היתה זאת חורבה בלי דלתות ובלי חלונות. לבסוף חליתי בטיפוס הבהרות, שהפילה בימים ההם קרבנות רבים מאד.

למזלי נתקבלתי הודות לרופאה יהודיה מפולין, ד״ר אלזסר, שהכירה אותי, לבית חולים. היה זה ב־21 בינואר 1942. שכבתי שם עד ל־10 בפברואר ויצאתי תשוש, חיוור ורזה,׳ מבלי לדעת לאן לפנות. ניסיתי להתגייס לצבא הפולני, שהיה לו משרד בבוכרה. אולם נדחיתי כיליד אוקראינה המערבית, כדברי הקצין. הסיבה האמיתית היתה יהדותי.

יום אחד אמרו לי מכרים שבשעה 3 אחה״צ יוצאת קבוצת מגוייסים לגרניזון פולני שבקרמינה. חשבתי — אנסה את מזלי. באתי לתחנה, וכשהרכבת כבר התחילה לזוז, קפצתי לתוכה ופניתי לסמל, מפקד הקבוצה. הוא קיבל אותי ובעזרתו נקלעתי לצבא הפולני.

כעבור חודש נשלחתי בתוך קבוצת מבריאים לפרס. בערב פסח ירדנו לאניה שהעבירה אותנו בים הכספי לחוף הפרסי בפחלבי. וכך נגמרו נדודי ברוסיה.

לא ידעתי אז שב־10 במאי שנת 1942 תדרוך רגלי על אדמת ארץ ישראל.

שמעון שוירמן ז״ל

מיין שטעטל סטרוסוב

לזכרון עולם

ס׳איז עלף א זייגער.

פלוצים, ווי א׳ן אויפגעפלאצטער, פול אנגעלאדענער דונער צערייסט די לופט אינ׳ם חלל און ס׳הויבן זיך אן וואיען פון די סירענען די געוויין און פיין קולות וואס דערמאנען דאס פאלק אין ישראל אין דעם אכזריות׳דיקן טראגישן חורבן פונם אייראפעאישן אידענטום.

מ׳בלייבט שטייען פערגליווערט און די זון פערלירט איר לעכטיגקייט...

עס זענען נישט קולות פון אַ מעכאנישן אינסטרומענט, אזוי שיינט מיר, נאר ס׳זענען קולות פון יאמער און ציטער. אנגעזאמעלטע, בלוטיקע טרערן דערשטיקט פון דער צייט האבן עקספלאדירט אין אויפגעברויזטע אור — חיה׳שע קולות.

ס׳זענען די קולות פון דער שארית הפליטה וואס טראגן דעם אייביקן צער פון צארן, וואס הערט נישט אויף צו טרויערן און צו וויינען נאך די קדושים און גיבורים, אבער ס׳זענען אויך קולות פון כל ישראל פאר דער גאנצער וועלט צו הערן דעם פאלקס־שמערץ און די קללה.

מיינע טרערן פון אבילות און ווייטאג האבן זיך איסגעמישט, ווי אין א מילראד, מיט די איבעריקע פערטרויערטע און צוריק געב־ליבענע.

איך לעב און טראג די פארשאלטענע לאסט פון אייביקן טרויער און באוויין דעם טראגישן אומקום פון מיין געבורטס־שטעטל — סטרוסוב.

סטרוסוב — קליין און ענג, ארומגענומען מיט א גאט — געבענטשטער לאנדשאפט; פון איין זייט געדעכטע וועלדער און דעם שטילן טייך סערעט און פון דער אנדערער זייט — דערפער מיט מיילן ווייטע פעלדער איז געווען אן אלט שטעטל, לויט די מצבות אויפן בית־עלמין 6—7 הונדערט יאר אלט און צוליב דער צאל פון ארומיקע דערפער איז סטרוסוב געווען א מארק שטאט וואס אחוץ די וועכענ־טליכע ירידים איז אויך אפגעהאלטן געווארן א יאר־יריד.

צווישן די מויערן פון הייזער, שיינע און נישט אזוי שיינע, גרעסערע און קלענערע.

צווישן חדר און קלויז, צווישן די נגינות פון תפילות און צווישן פויערישע און חיה׳שע קולות אויפן יריד־פלאץ און צווישן אייגענע, קינדער ווי פון איין שבט זיך געפילט, האב איך מיינע קינ־דער־יארן פערבראכט און מיינע יוגנט־חלומות אויסגעחלומ׳ט — עס איז געווען מיין וועלט.

דארט און פון דארט האב איך דורך מיינע חומש אויגן געזען דעם גלאנץ פון מיינע אבות, געזען די פראכט פון ציון און ירושלים, געפילט די קדושה פון אדמת־ישראל און געהערט דעם קלאנג פון אונדזערע נביאים.

עס נעמט מיך ארום א געפיל פון בענקשאפט און קלעם ווען מיינע פון טרערן־פייכטקייט טריב געווארענע אויגן, באגלייטענדיק מיינע געדאנקען און וויזיעס, מאכן דעם באגערטן שפאציר איבער די גאסן און געסלאך און זע דורך די אפענע טירן און פענסטער די איידעלע פנימ׳ער פון אונדזערע מוטערס, איבער זייערע דינע ליפן, נאר הארציגע ברכות זענען ארויסגעקומען און פארחלומ׳טע, פאר־בענקטע אויגן האבן אויף משיח ארויסגעקוקט. נאך אייך טייערע, צארטע מוטערס בענק איך. נאך אייערע מעלאדיעס פון „גאט פון אברהם״, נאך אייערע געל געווארענע בלעטער פון תחינות בענק איך און געקושט וואלט איך אייערע איידעלע הענט און ארויפגעלעגט זיי אויף מיין קאפ און וואלט געפילט דעם ווארעמען שטראם פון אייער צניעות אויף די סטרונעס פון מיין נשמה, וואס באגלייט מיין הארץ־בענקשאפט מיט א געזאנג פון שבח. און מיין נשמה איז פאר־

קניפט מיט אייערע נשמות, און קיין וווּנדער; דער פּראָצעס פון משפּחה־התקרבות איז אנגעגאַנגען פון דור צו דור, און די התקשרות האָט זיך במילא און קנאה און שנאה ענטוויקלט צו ידידות אין צו אחוה ורעות. אזוי אז אין יעדן פריינט האט מען געזען א קרוב א׳ן איבערגעגעבענעם פריינט. א שמחה ביי איין משפּחה איז געווען א שמחה ביי אלע משפּחות און אין אבילות האט מען זיך געטיילט.

און א ש ב ח וויל איך זאגן צו זיי, צו די קרוב׳שע פריינט און פריינטליכע קרובים! — נגידים גרויסע, זענען זיי נישט געווען, אבער א אידיש נגידיש לעבען און התנהגות האט זיך תמיד באמערקט ביי זיי. אין זייערע באשיידענע היימען, אין קלויז, אפילו אויף דער גאס, האט מען דערקענט זייער אצילות און פשטות און קיין פּרעטענ־סועס צו גאט און צו לייט האבן זיי אוודאי נישט געהאט. זייער באנעמונג איז אויך געווען כאראקטעריסטיש און גערופן האט מען זיי: „סטרוסובער לייט״. אזוי אייגנ־ארטיק האט דער סטרוסובער מענטש זיך אויפגעפיהרט, אז מען האט אים באזונדערס באצייכנט און מיט א כבוד־נאמען טיטולירט. דער ייד אין סטרוסוב, סיי מאן, סיי פרוי, האבן שטענדיק געשטרעבט: חסידיש, בעל־הבית׳ש זיך אויפצופירן. צולייגן נאך א רינגעלע צו דער לאנגער קייט פון שיין, טראדי־ציאנעלער בעל־הבית׳שקייט וואס מ׳האט זיי איבערגעגעבן בירושה פון די פריערדיקע דורות און די ירושה האבן די סטרוסובער יידן הייליג און טריי, ווי א סיני — מצוה אפגעהיט.

אויך אסך פון די תרי״ג מצוות האבן זיי אפגעהיט.

עס איז געווען זייער לעבנס־שטייגער, זייער דרך־חיים, וואס האט אפגעצייכנט ליניעס פאר די קינדער, וועלכע זענען געוואקסן אויסשליסליך אונטער דער השפעה פון דעם היימישן ארום, פון די פרומע, גוטע עלטערן און פון די מלמדים.

כמעט אלע זענען געווען סוחרים און אייגנטימער פון קראמען. פון יארן אן איז אנגעגאנגען א געגן־זייטיגער פארקער צווישען דעם סטרוסובער סוחר ומוכר מיט דעם פויערישן לאנדווירטשאפטלער פון די ארומיגע דערפער. עס איז געווען א צייט און אויך לאנגע פעריאדן ווען ביידע צדדים זענען געווען צופרידן. ס׳קען זיך נישט פארגעסן, ווי אזוי מ׳האט אויף דעם דאנערשטאג, דעם טאג פון יריד, מיט א תפילה צו גאט ארויסגעקוקט. מ׳האט געבעטן, אז ס׳זאל חלילה נישט רעגענען. מ׳זאל נישט גאנווענען און אסך האבן אויך געבעטן

גאט, אז דער רווח פונעם יריד זאל זיין אזעלכער — מ׳זאל קענען בכבוד׳יק שבת מאכן. — דער קאמף פאר פרנסה איז בכלל געווען א שווערער און קיין אינדוסטריע איז נישט געווען אין שטעטל און נישט אין שכנות און דערצו געבראכט, אז באין ברירה האט א גרויסער טייל פון דער יוגנט דאס שטעטל פארלאזט און די יידישע יינגלאך האבן געזוכט זייער גליק אין דער ווייטער פרעמדער וועלט.

די סטרוסובער זיינען געווען לומדי־תורה און אסך פון זיי האבן זיך פערטיפט אינם ים התלמוד און ארויסגעהאלפן זיי האבן בכבודיקע יידן מיט פאטריאכאלישע פנים׳ער, פארפלאגטע פונם אור התורה, חריפים און בקיאות בש״ס. און ווי גוט פארן אויער איז געווען דער שיינער מעלאדישער ניגון ביים לערנען די בלאט גמרא, וועלכן נשמה׳דיקן ניגון די מלאכים האבן זיכער געמוזט ברינגען צו בית הלל און צו בית שמאי און צו אביי ורבא אויף זייערע שטולן און גן עדן.

עס איז אבער געווען א באקאנטער פאקט, אז מ׳האט אויך אריינגעקוקט און שטודירט וועלטליכע ליטעראטור און וועלט־געשיכטע. לאמיר זאגן: תורה עם דרך־ארץ. אדער אזוי גערופענע משכילים. א באדייטנדע גרופע פון אינטעלעקטועלע, באזונדערס ביי דער יוגענט, האט זיך אנגעהויבן באוויזן שוין אינ׳ם אנפאנג פונ׳ם יארהונדערט און געהאלטן זיך אין ענטוויקלען ביז צום חורבן. מיט אט דער גרופע האט מען אויך שטאלצירט. קיין כניאקישע אדער עם הארצ׳ישע יידן איז אין עקסטרעמען זין נישט געווען דער אמת איז, אז די גאנצע באפעלקערונג, מיט א קליינעם אויסנאם, איז געווען רעליגיעז נאציאנאל. זייער קאנצעפציע פאר תחית העם וארץ ישראל איז געווען בולט, א אדנק דעם בלאט גמרא און די תפילות בכוונה. זיי האבן נישט באדארפט דעם מטיף פאר׳ן ציוניסטישן רעיון ווייל זייער איינשטעלונג אין חיבה פאר ציון און ירושלים איז געווען אקטיוו און פאזיטיוו.

פאר בית־דין של מעלה, וואלט איך אלס אמאליקער קק״ל פארטרויאונגס־מאן געקאנט עדות זאגן, אז אין יעדער שטוב האט זיך געפונען די בלויע פושקע און זי איז נישט ליידיק געווען, ווען מ׳האט זי איינמאל אין חודש אפיציעל אויפעמאכט. פארן חודש־ליכן מס עצמי האט זיך יעדערער באזונדערס באשטייערט. נדרים ביי די עליות לתורה זיינען געווען דבר מובן מאליו. ביי אלע שמחות און אין באזונ־

דערע טעג אין יאר האט מען די שליחים פון ישראל פון קק״ל, באגרוסט בסבר־פנים יפות און מ׳האט געשפענדעט בנדיבות־לב.

פארן קרן היסוד, האט מען אוודאי נישט אפגעזאגט.

סטרוסוב איז זייער אפט אויך דערמאנט געווען אין לעמבערגער טאגבלאט און אין אנדערע צייטונגען, וועלכע האבן אויך באריכטעט איבער דער אינטענסיווער טעטיקייט פון סטורובער יידן אויפן נאציאנאלן געביט.

און אזוי ארום האט דאס אלטע שטעטל סטרוסוב — ניי געווארן און א שיינעם און גוטן נאמען באקומען אין גאנץ גאליציע.

דער קהילה־ראט, אדער ווי אמאל זיך גערופן, „קולטוס־געמיינדע״, איז באשטאנען פון געוועהלטע פארטרעטער פון די אקטיווע ציוניסטישע פארטיי־גרופן, וועלכע האבן עקזעסטירט אין שטעטל און זיי זיינען געווען פאלגענדע: „התאחדות״, „מזרחי״, „כלל־ציונים״, „גורדוניה״ און „אחוה״. און אויך דער „החלוץ״ עס איז בלי ספק געווען א צייכן פון א פולסירנדיקן לעבנס־פראצעס און א שטרעבונג צו א קיום.

אויף אלע ציוניסטישע קאנגרעסן האבן די סטרוסאווער פארטיי־גרופן זיך אקטיוו באטייליגט אין וועהלן קאנדידאטן. עס האבן זיך געפונען פעאיגע מנהיגים און מדריכים, וועלכע האבן מיט דבקות און התלהבות זייערע פארטיי־פראגראמען און אידעאלאגיעס פראפאגירט. די יוגענט קינדער פון בעל־הבית׳ישע עלטערן זענען געווען דערצויגן צו מעשים טובים און חלוציות. אלס פועל יוצא דערפון האט אן היבשע צאל פון צעירים פארלאזט די היימען פון עלטערן, וועלכע האבן געציטערט און גלייכצייטיג זיי געבענטשט — און געגאנגען זענען זיי אויף הכשרה, און וויל איז געווען צו זיי ווייל נאך הכשרה איז געווען פארווירקליכונג פון זייערע שטרעבונגען: אלס זינגענדע חלוצים האבן זיי זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. — זייער ווונש און חלום. — און זיי האבן אויסגעהאלטן, ווייל די תנאים פון לעבן דא, אין א״י, זענען דאמאלס אביסעלע אנדערש געווען ווי עס איז יעצט. זיי האבן דאס גוט געוווסט, אבער עס איז אויך געווען אין זייער באוויסטזיין אן „אף על פי כן״.

זיי ווייסן, אז זיי, די חלוצים פונ׳ם שטעטל זענען געווען אקטיווע שותפים צו דער יצירה פונ׳ם יסוד פאר מדינת ישראל. נישט גאר־זאטע, אבער מיט א ליד אויף זייערע ליפן האבן זיי אויס־

געטראטן און אויסגעבויעט וועגן. זיי האבן געלייגט א ציגל אויף א ציגל פאר די קומענדיגע דורות, זיי זענען געשטאנען אויפן וואכטורם און באוואכט און מיט מסירות־נפש אפגעהיט דאס לאנד — אונדזער אלט־ניי־לאנד.

און זייער שכר איז: זיך פון אזא גהינום און חורבן געראטעוועט. זיי קענען היינט צו טאג מיט הנאה און שטאלץ אנווייזן אויף דעם דערפאלג פון הרצל'ס רעיון הציוני; א מדינת ישראל כדבעי על אדמת קודש א גאט באשטימטער זכות און א פארדינטער שכר.

אשריכם יוצאי סטרוסוב!!!

איך פריי מיך מיט אייך, מיינע ליבע יוגנט חברים.

זעענדיק אייך דא, פיל איך ווי פליגלען הייבען מיך אויף און ברענגען מיך צוריק צום מקום, איך שטיי אויף די טרעפן פארן ארון קודש אין אונדזער גרויסער שוהל און איך ווער — — — יונגער. איך זע זיי אלע צוזאמען און יעדן יחיד באזונדער. און איך צווישן זיי, אזוי נאהנט און דאך... איז עס געווען א גזירה אדער דער גורל? ביידע נישט אין אונדזער רשות, נאר באשטימט פון אן העכערער אובערנאטירליכער מאכט, פון א כוח שלמעלה מהטבע. אבער אזוי אכזריות'דיק? אזוי טראגיש? אזוי אן רחמים? מיין נשמה איז פארטרויערט און טיף ווייטיקט מיין הארץ אויף דעם אזוי טראגישן אומקום און ווי אזוי עס זענען אומגעקומען אלע אונדזערע טייערע און ליבע און ווער קען מיך און אונדז אלע, אפגעראטעוועטע, לעבענגעבליבענע, טרייסטן? איז לעבן באמת א טרייסט? אבער מיר לעבן כדי צו דערציילן און דערמאנען אז מ'זאל געדענקען.

און מיר מוזן געדענקען, נישט נאר ביי די אזכרות, אין בית הכנסת און ביי די אסיפות, נאר אומעטום, וואו מיר געפינען זיך, דארף מען צוברעכן דאס גלאז, בלייבן שטיין שטיל און בויגן דעם קאפ צו די קדושים און גיבורים.

איך הויב אויף מיין האנט צום הימל מיט אן אויסגעשטרעקטן פינגער: הימלען! איר זענט געווען עדות, איר האט געזען דעם בלוטיגן חורבן, איר האט געהערט דאס געוויין פון געפייניקטע קינדער און — — — געשוויגן? פאר בושה האט דער פירמאמענט באדארפט רויט ווערן דורך דעם שפיגל פונ'ם רויטן בלוט־ים.

האזינו השמים!
אין מכאוב כמכאובי!

חורשה לזכר
קדושי
קה״לת טרמבובלה
והסביבה
קרן קימת לישראל

השואה

ישראל גולדפליס

מאורעות השואה ומוראותיה

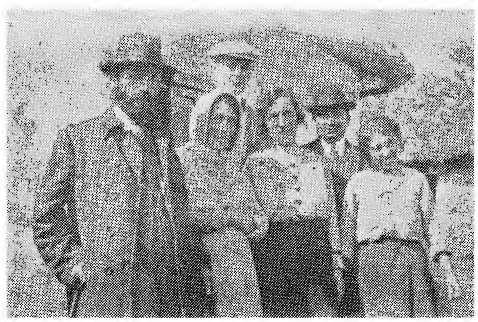
הסבות הכלליות לאי הצטרפות יהדות מזרח פולין לאבוקואציה עם האזרחים הסובייטיים בפרוץ מלחמת רוסיה גרמניה

את הפרק השני מזכרונותי אקדיש לקורות יהודי טרמבובלה בימי השואה. הדגשתי כבר במאמרי על החיים היהודיים בטרמבובלה שיש בכתיבתי הרבה מן הסובייקטיביות. החוויות מצטיירות כפי שראיתי אותן מנקודת מבטי. ברור שלא אוכל להעלות אלא הד קלוש מהן, כי קרוב לארבעים שנה חוצצות בין האירועים ובין תיאורם וקשה לראות את התמונה בשלמותה, כפי שהתרחשה והרגשתיה. לדאבוני היא נשתכחה קמעה, אם לא הרבה. מאידך, היא תהיה יותר מפוכחת ובקורתית אחרי כל כך הרבה שנים של נסיון אישי עשיר. יהיה אשר יהיה, נעלה אותם כפי שהם שמורים בזכרוני.

גם פה אקדים בקיצור ואתאר בקווים כלליים את קורות יהודי עירי בתקופה, בה חיו תחת שלטון הסוביטים מאז אחד בספטמבר 1939, ועד פרוץ מלחמת רוסיה—גרמניה ב־22 ביוני 1941. כלומר כמעט שנתיים. תקופה בה חיינו במצב של לא מלחמה תחת השלטון הסוביטי.

בפרק זה אני אמור לכתוב על הקורות בימי הכיבוש הנאצי ועל תולדות השואה. אתאר איפוא את התקופה שקדמה לה רק בקצרה, כדי להסביר, מדוע כה מעטים ברחו עם הסוביטים, בשעת האבאקואציה. אם כי במובן זה היתה טרמבובלה שונה והרי הניצולים שהגיעו מרוסיה לארץ ולארה״ב היו רבים מאלה ששרדו מכיבוש היטלר ימ״ש. זכורני, שעם פלישת הגרמנים לעירנו הגעתי לרשימה של 150 איש, שנסוגו עם הסובייטים מרצונם החופשי. להוציא את אלה שבאו לגור בעירנו בימי השלטון הסוביטי וחלק גדול מהם לא הכרתי כלל. אמנם הרשימה הזאת היא זעומה בהחלט, אבל ביחס למספר האוכלוסיה היהודית דאז בעיר היא היוותה יותר מ־10%. אילו היו בכל זאת בורחים בשעור כזה מערים אחרות של שטח הכי־בוש הסוביטי, כי אז היו נשארים בחיים עוד כחצי מיליון יהודים

ובוודאי חלק גדול מהם היה מגיע ארצה, והיה כיום כאן אתנו. הדגשתי, כי מדובר פה באלה שברחו מרצונם החופשי. לא מדובר על מגוייסים או פליטים משטח הכיבוש הגרמני. אלה שסירבו לקבל פספורטים סובייטיים והצהירו שהם רוצים לחזור אחרי המלחמה למקומות מגוריהם הקודמים (היה זה בשנת 1940), נאספו ע״י הסוביטים, והובלו באופן פתאומי לסיביר, פרט לאחדים שקיבלו את האזרחות הסובייטית. אלה שהוגלו לסיביר לא כולם עמדו בתנאי טלטול ובתנאי החיים הקשים ברוסיה הסובייטית ומתו ולא זכו לחזור אחרי המלחמה. הדגשתי עובדה זאת כדי להסביר את הגורם החשוב של סירובם של היהודים להצטרף לסוביטים בזמן **התקרבות** הצבא הנאצי. הדבר גרם להשמדת חלק ניכר של יהדות פולין.

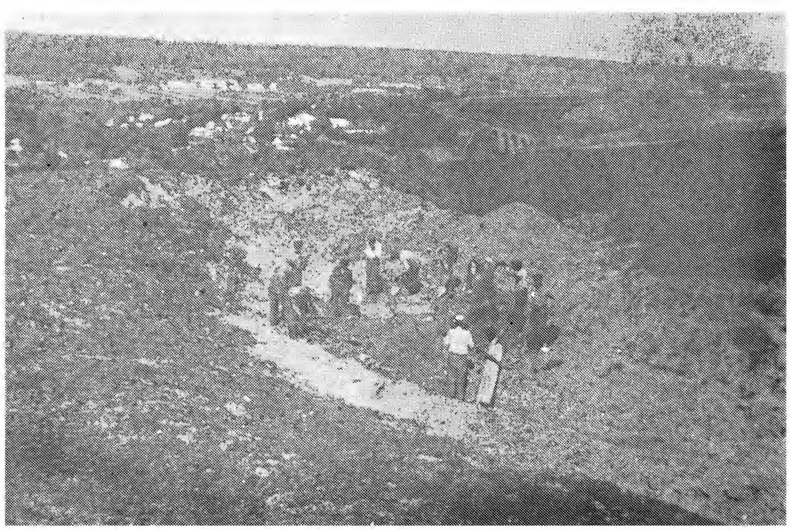
שינה שטרסברג ובנותיה וקרובי משפחתה הי״ד

הכניסה הסובייטית ב־17 לספטמבר לעירנו

עם כניסת הצבא הסובייטי ב־17.9.1939 חלה רגיעה יחסית. לרגע חשבנו, הנה ניצלנו מהכיבוש הגרמני, נעשינו בני־חורין. הסכם ריבנטרופ—מולוטוב הציל אותנו, המלחמה, לעת עתה, מאתנו והלאה. היהודים ניצלו מסכנה. בזה נוכחנו ימים ספורים אחרי פרוץ המלחמה, ביום שלישי, הוא יום השוק בטרמבובלה, תקפו מטוסים גרמנים את העיר, הנמיכו טוס, ירו במכונות יריה וזרעו מות באוכ־לוסיה. נהרגו כמה אנשים בהפצצה זו, ביניהם העו״ד חיים דרימר, נכדו של ברוך מאיר דרימר הי״ד. בהלה גדולה קמה בעיר. כל מי שהיו לו קרובים בכפר, עזב את העיר אחרי הפצצה זו. אף

אנו נמלטנו אל דודתנו שיינע הי״ד, שגרה במאלוב, כפר סמוך מאוד לעיר, שהינו שם כמה ימים והנה בלילה לפני כניסת הסובייטים לעיר שמענו יריות בלי הפסק. לא ידענו מה מתרחש, אבל על בית דודתנו פסחו, למרות שהאכרים האוקראינים ידעו ששם נמצאת כל משפחתנו ומשפחת דודנו לייב הי״ד ודודתנו חנה הי״ד. הדבר היה מפליא כל הלילה לא ישנו שכן הכרנו היטב את האנטישמיות הגלויה והנראית לעין. הגויים עמדו בקשרי מסחר ועבודה עם אבא ז״ל כספק ובונה כבישים. שיחותיהם היו גלויות למדי.

הכפר מאלוב היה ברובו אוקראיני, עם מיעוט פולני, כ־15 עד 20 משפחות בערך וזה היה מזלנו. האוקראינים עשו חיסול חשבונות עם הפולנים בכפרם. הם ידעו מהמחתרת שהשלטון הפולני התמוטט ואינו קיים כבר, ורצוי לנצל את ההזדמנות של לילה זה, לחסל את כל האזרחים הפולנים ובעיקר את הגברים המבוגרים. הם עברו מבית לבית בו חיו הפולנים והרגו את כל הזכרים שמצאו במקום. באופן כזה חיסלו כמה אנשים ביריות, רבים נפצעו פצעים אנושים על ידם. ברור שהשלטונות והצבא הסובייטי שנכנסו רק למחרת, לא ידעו על כך כלום. כך התהלכו הרוצחים חופשיים, אף על פי שהכל ידעו מי הם. אבל אצל הסובייטים, כפי שניווכח עוד

שרידי השואה באזכרה בשדה־הקטל בפלבנובקה

בתיאור המאורעות בעתיד, הכל הולך לאט. רק אחרי שנה באו הפצועים, שאחדים מהם היו קטועי יד לתבוע פיצויים ושיקום. כך נתגלתה האמת והגיע הידיעה לשלטון על מה שקרה בין הזמנים, אחרי שפולין התמוטטה. הסובייטים חקרו בצנעה את הדבר. לא חסרו אנשים פולנים שמסרו להם הכל בפרוטרוט. לפתע, בלילה אחד, אסרו את כל החשודים וערכו להם משפט ראווה גדול. את המלאכה הזאת ידעו היטב. המשפט ארך כמה ימים, בו גם אני נכחתי פעם. הוא נערך באולם ה„סוקול" הפולני ולא בבית המשפט הרגיל וכל הנאשמים קיבלו עונשים כבדים, מאסר וגלות. מקרה זה יסביר לנו גם את העובדה שהאוקראינים נעשו אחר כך כלי שרת בידי הגרמנים שהבטיחו להם אוקראינה עצמאית.

השמדת היהודים היתה על דעת הגרמנים. אם האוקראינים עשו דבר על דעת עצמם היו נותנים על כך את הדין, כפי שלא פעם קרה בזמן שלטון הגרמנים. מכל מקום ברור מכל המקרה שסיפרתי, שלו ציפו אז לגרמנים שייכנסו למחוז שלנו, היו מחסלים בוודאי גם אותנו וככה יצאנו בנס מכל מאורע הדמים הזה. מובן, איפוא, מדוע קיבלו היהודים את כניסת הסובייטים בשמחה גלויה, אם כי במשך הזמן התאכזבו.

הסדרים עם הנהגת המשטר הסובייטי בשטחים שעברו לרשותם

עם כניסת הצבא הסובייטי ראשונה, יצאו מהמחתרת הבחורים היהודים שנפלטו מ„השומר הצעיר" ואלה שהשתייכו לתנועת המחתרת הקומוניסטית, האסורה בפולין, ביניהם שנידונו למאסר עם עבוד, פרך בברזה קרטוזקה, שהיה מחנה ריכוז פולני. עתה קפצו בראש, התגייסו למיליציה האדומה ורצו לעזור לשלטון החדש בכיבוש עמדות ואירגון החיים בעיר ובכפר. אי הסדר ששלט באירגון מוסדות הממשל ושלטון הערים ע"י הסובייטים בלט בכל. גם להיטות החיילים והאוכ־לוסיה האזרחית, שבאו לאט לאט בעקבותיהם, אחרי כל מצרך שנמצא עוד בשפע מימי פולין הוכיחה, שהמצב בענייני כלכלה וייצור מצרכים שימושיים, אינו מזהיר בארץ שלטון הקומוניסטי.

בחנויות של בדים, חליפות, נעליים, שעונים ותכשיטים, היתה ממש התנפלות של חטיפה וקנייה מכל הבא ליד, מבלי לשאול על מחיר המוצר. נוצרו הרבה בדיחות, חוברו וסופרו הרבה קוריוזים על בהלת קניות זו.

בעלי החנויות שעמדו בפתח חנויותיהם מפהקים בעונת קיץ של 1939 וחששו מפשיטת רגל, הוצפו לפתע בקונים. (בפולין הגיע עונת הפדיון בחנויות לשיאה אחרי ימי הקציר), עכשיו כל הספקים ממערב פולין שהו מעבר לגבול, או ברחו מזרחה וזנחו את בתי החרושת שלהם, ואי אפשר היה להשיג שום סחורה חדשה. הסוחרים אמנם הוצפו בשטרות חדשים ונוצצים של מאות רובלים (זה היה השטר בעל הערך הגבוה ביותר שהונפק על ידי הסובייטים). השלטונות הכריזו שערך הרובל כערך מ„זלאטי״ הפולני, אבל בעלי החנויות לא ידעו מה יוכלו לקנות תמורת הרובלים האלה שקיבלו מהקונים הזריזים. טרם הספיקו להחביא קצת מהסחורות מעיני הקונים, התנפלו המורעבים, שקנו מכל הבא ליד. החנויות התרוקנו שוב ובעלי החנויות הפכו להולכי בטל. טיפוסים כאלה לא חסרו בזמן שלטון פולין. הגיעו שמועות שהמעמד הבינוני גם מעבר לגבול ברוסיה הסובייטית נושל לגמרי. למרות שמעבר החופשי מפולין לרוסיה היה אסור, הגיעו ידיעות מהיהודים שבאו מעבר לגבול, כי הסוחרים לשעבר מנושלים ורבים מהם אף הוגלו ממקומות מגוריהם. כל השמועות האלה והמעשים שבאו בעקבותיהם לא נטעו בלב היהודים אהדה למשטר. אי האהדה הלכה וגדלה אחרי שהושיבו כמה סוחרים בבית הסוהר. כדאי להזכיר את חיים בן אברהמצ׳י ברילר שהיה כלוא בבית הסוהר, ורק אחרי מאמצים גדולים ושוחד מרובה הצליחו לשחררו. זכור לי גם מקרה אחר שתפסו את משה לנדוי חברי הי״ד, בן שלום לייקיס המלמד, שהביא מטרנופול כמה זוגות גרביים ועוד מיני סידקית. כנראה שמישהו הלשין עליו וגם אותו כלאו בבית הסוהר. כל משפחתו, אביו ואחיותיו שהוא היה מפרנסם היחיד, כמעט גוועה מרעב. הוא נעלם ועקבותיו לא נודעות עד היום, וכל פעם שאני נזכר בו הומים מעיי לו. מי יודע איך מסכן זה נספה על ידי הסובייטים.

כמובן שמקרים כגון אלה לא העלו את יוקרת הסובייטים. נפוצו הרבה בדיחות על ההגזמה שבתעמולה הסובייטית, ועל המרחק התהומי שבין התעמולה והמציאות ברוסיה. אחר כך נשמעו קולות של חיילים יהודים רוסיים, כי בהתחלה לא ניתנה אפשרות מעבר לאוכלוסיה אזרחית מעבר לקווי הגבול הקודמים לשטחים שנכבשו מפולין. האימרה הצטמצמה בעיקר במשפט קצר אחד: „אוי ואבוי, אנחנו שציפינו לגאולה מהגבול המערבי של אירופה, צריכים להיות

גואלי היהודים והיהדות שבמערב. היוצרות נתחלפו״. נדמה לי שאימרה זאת שיקפה בהחלט את הישגי היהדות אחרי המהפכה הרוסית עד פרוץ מלחמת העולם השניה, והתוצאה היא: ההישגים אחרי המהפכה ליהדות היו אפסיים בהחלט בכל שטחי החיים. בינתיים, למרות הכשלון שנחלו הסובייטים במלחמתם עם הפינים, שפרצה כמה חדשים אחרי הכיבוש, והראתה את קוצר ידם של הסוב־ייטים גם בשדה הקרב, הם התחילו להנהיג את משטרם לאט לאט, בשטח הכיבוש, שלפי דעתי לא היה עדיין מגובש כל צורכו. גם בשט־חים מלפני המלחמה. בייחוד בשטח הקולקטיביזציה של האיכרים.

את משטרם זה הם הנהיגו בעיקר בערים ובעיירות, בהם גר לפני כן המעמד הבינוני של הסוחרים ובעלי המלאכה הזעירים. ובכן גם אצלנו, מאחר שחוסלו החנויות הפרטיות, התחילו באירגון חנויות ממשלתיות, שלא ניתן להשיג בהן כל סחורה. המדפים היו ריקים. כשהגיע מצרך כלשהו, הוא נחטף עוד בטרם הספיקו להת־ארגן ב„תורים״. הפסוק „וקול התור נשמע בארצנו״ נתקיים בפירוש חדש, שנתנו לו הסובייטים. מובן שאת החלק הארי מהסחורה שנתקבלה, חילקו ביניהם העובדים הבכירים בחנויות והספקים. הסחורה מצאה בחלקה את דרכה לשוק השחור.

ככה, בעל כורחינו, חזרנו לימי הבינים למסחר החליפין ששגשג ופרח. האכרים לא רצו לקבל רובלים תמורת סחורתם, שכן לכסף הרוסי לא היה כוח קנייה רב. ופקיד, שעבד בממשלה ומשכור־תו שולמה רק ברובלים, נאלץ לעמוד בתור וכשלא השיג מצרך חיוני, פנה לשוק השחור. בעלי מלאכה החלו להתארגן ב„קארטלים קואו־פראטיביים״ שעה שהאיכרים הזעירים שהשתייכו ברובם לאוכלוסיה הכפרית נשארו לעת עתה במעמדם הקודם.

השלטונות לא הספיקו לחולל שינויים מהירים במעמד האיכ־רים. מצבם נשאר כמקודם עד פרוץ המלחמה הסובייטית־גרמנית. גבו מהם רק כמויות מסוימות של תבואה מיבולם, שהיו צריכים לספק לממשלה במחיר רשמי. השאר נשאר לצרכיהם הפרטיים ולסחר חליפין. בעלי האחוזות הגדולות והסוחרים הסיטונאים ובכלל בעלי הון נושלו תיכף מרכושם בלי תמורה. רבים מהם השכילו למכור את רוב המלאי שלהם וערקו מהמקומות בהם היו מוכרים והצליחו להסתתר תחת שמות בדויים. מאז פרוץ המלחמה הגיעו פליטים רבים מצד הכיבוש הגרמני של פולין ובעיקר יהודים שגורשו מאזורי

הספר החדש שנוצר בין גרמניה ורוסיה, על ידי השלטון הגרמני. ואלה שלא הצליחו להסתדר ונשארו במקומם, קיבלו בזמן חלוקת הפספורטים ע"י השלטונות הסובייטיים שאיזרחו את כל תושבי השטחים הכבושים — פאראגראפים מיוחדים שנקראו בשם מיוחד, סעיף 11, ואסור היה להם לשבת בערים מחוזיות והטילו עליהם עוד כל מיני הגבלות, שהקשו עליהם לקבל עבודה בממשלה, אותה היו מעונינים לקבל כדי להסוות ולהסתיר את זהותם הקודמת.

עוד דבר חשוב, אופיני לתקופה זו, התהלכו שיחות בין הבריות; בעוד שבממשל פולין שלפני הכיבוש דיברו על דברים אקטו־אליים כגון: תעסוקה, פרנסה, המצב בארץ־ישראל, במדינה בה חיו, אנטישמיות ועוד על כל מיני צרכים גשמיים ורוחניים אחרים, בזמן השלטון הסובייטי נסגר הכול הרמטית, וכל השיחות סבבו על הנושאים: השגת אוכל, הלבשה, הסקה וכו׳. כל אורח החיים ואפילו אורח המחשבה לטווח קצר וארוך השתנה תכלית שינוי. הסובייטים רצו להגשים את הסיסמה שהביאו אתם עם הפלישה והיא: „כטא ניע ראבאטאיעט — טאט ניע קושאיעט" (מי שאינו עובד — אינו אוכל). האמת הזאת, עם כל השינויים שמניתי, התחילה לקרום עור וגידים. מצבם של האנשים שלא עבדו נעשה קשה יותר, במובן הכל־כלי והחברתי. רבים הסתדרו איך שהוא ע"י מכירת מצרכים כגון: בדים, עורות, פרוות או דברים אחרים שהחביאו מהימים הטובים, כביכול, של משטר פולין הרקוב שערכם בזמן פולין היה פעוט ביותר ועל פי רוב, נחשבו כחסרי ערך. ואילו בימי הסובייטים מחיריהם המריאו בשוק השחור במידה כזו, שדבר קטן וקל ערך היה שווה יותר ממשכורת חודשית ממוצעת של פקיד. זאת ועוד: העבודה נעשתה גם קנה מידה של נאמנות למשטר. לא חשוב היה כלל שה־משכורת הממוצעת, של רוב העובדים הספיקה בקושי לצרכי אוכל והלבשה, שעה שבעד כמה מטרים של בד פשוט לחליפה יכולת לקבל תמורה גדולה פי שניים ממשכורת חודשית של פקיד ממוצע. אם אדם לא עבד לפני הגיעו לגיל הפנסיה, היה חשוד בעיני הבולשת החוקרת של ה־נ.ק.ו.ד. — המשטרה החשאית — כפי שנקראה אז ואדם שלא עבד היה נחשב כפאראזיט ואויב העם (וורג נארודא).

הייתי עד פעם למקרה מעניין. גויים פועלים קיבלו את מש־כורתם, הלכו והתיישבו בבית מרזח, סמוך למקום עבודתם, ובמשך כמה שעות הספיקו להוציא את כל משכורתם. כמובן שאחרי שתייה

כדת כזאת באה גם התפרעות פרצה תגרה ביניהם, בעלי בית המרזח התערבו והביאו את המשטרה לפשר בין המתפרעים. המשטרה אמנם הופיעה, אבל היא לא חקרה איש ולא התעניינה ממה יתקיים כל אחד מהם בהוציאו את משכורתו. הם חקרו רק את סיבות הסיכסוך והשתדלו להשיב את הסדר על כנו. הרי למטרה זו הם באו, לא שאלו אפילו על שמות המתפרעים ולא רשמו שום פרטי־כל. הדבר הפליא אותי מאוד. אני משער שברוסיה היה כמעט כל אדם במעקב. ברור שזה לא היה המקרה היחיד.

האנשים פחדו להסתובב בלי עבודה. אלה שהשתייכו לאירגון הקומוניסטי בפולין לפני המלחמה ובתחילת המשטר יצאו מהמח־תרת, קפצו בראש ותפסו משרות, עתה נסוגו ופחדו מאוד לעורם, כי רבים מהם הוחשדו בטרוצקיזם. אלה נעלמו מבתיהם באישון לילה, מבלי להשאיר אחריהם זכר. קרוביהם וידידיהם פחדו להתעניין בגורלם, מחשש שגם הם יפלו קורבן. ככה קרה לשמואל פוהארילס, מכר שלי מהעיירה יאנוב הסמוכה לטרמבובלה. אחיו, אתם נפגשתי אחרי השחרור בשנת 1944, לא ידעו דבר על אחיהם, למרות שהיו כל ימי המלחמה ברוסיה. הם היו תמיד שרויים בפחד שלא יפגעו גם בהם.

במשך שנתיים של כיבוש הסובייטים חיפש כל אחד עבודה. בעלי מקצוע סבלו פחות משינויי הערכים שבאו בעקבות הכיבוש הסובייטי וגם לא פחדו. אליבא דאמת, במשך הזמן כל אחד הסתדר בעבודה, אפילו אלה שהיה להם בפספורט סעיף 11 או ששינו זהותם, כפי שציינתי, או שעברו למקום מגורים אחר והצליחו להס־תנן בין שאר האוכלוסיה שבאו ממקומות מעבר לגבול וקיבלו פס־פורטים בלי פאראגראפים. בייחוד היה קל לאלה שהיו חברים בקופת חולים הכללית בזמן שלטונה של פולין. את אלה לא חקרו כלל. לא שאלו על התעסוקה שלהם בעבר. גם אני הייתי בין אלה שקיבלו פספורט טוב על סמך פנקס קופת־חולים כשעבדתי בבי״ס בצ׳ורט־קוב, למרות שביה״ס היה עברי וציוני. בזמן הסובייטים לא עבדתי בכלל בגלל שמירת השבת. שונה היה גורלם של הפליטים מצד הכיבוש הגרמני שלא התאזרחו ולא רצו לקבל פספורטים רוסיים. כפי שכבר הזכרתי, הוגלו בליל שבת אחד בשנת ה־40, למעמקי רוסיה.

מספר היהודים שהוגלה בפעולה זו נאמד בשלוש מאות אלף. אלה הם פליטי פולין שעלו ארצה או היגרו לפזורות אחרות,

אחרי תום מלחמת העולם השנייה. התוצאה הסופית של פעולה זו היתה דווקא לטובתם כי כך ניצלו מהשמדה בשואה, אם כי גם ברוסיה לא כולם עמדו בתלאות הגלות. בכל זאת רוב רובם הצליחו לחזור משם, ולהגיע למקומות מבטחים, אחרי המלחמה. העלייה הפולנית לארץ אחרי המלחמה מורכבת ברובה מפליטים אלה, כי ממלתעות השואה נמלטו רק יחידי סגולה.

בעצם לא כתבתי הרבה על תקופת השנתיים שהיינו תחת שלטון הכיבוש הסובייטי. שרטטתי רק בקווים כלליים וקצרים את המצב שהתהווה עם כיבוש פולין בהתחלת מלחמת העולם השנייה והסיבות שגרמו לאי אהדה לשלטון הסובייטי. לא עמדתי על כולן כי לא זאת היתה מטרתי. העליתי רק את הרקע לאי האהדה, ולבסוף ישנה עוד אמת אחת החשובה ביותר בנדון והיא שאת „הבאות מי ישורם". אף אחד לא יכול היה לנחש, איך יתגלגלו הדברים במלחמה. יש לי רק עדות קטנה להערכתי זו. אחד האנשים שהכרתי היטב, אמר לי עם כניסת הסובייטים, בעת שנושל מחנותו ופרנסתו שהיה מעדיף לחיות תחת השלטון הגרמני ולא תחת השלטון הסובייטי ופיו הכשילו. לבסוף הגיע אליו גם השלטון הגרמני, ובנו היחיד היה בין הקרבנות הראשונים, שנהרגו בקסרקטין עם פלישת הגרמנים בשנת 1941. הוא נרצח באכזריות על־ידי האוקראינים צמאי הדם. גם הוא ואשתו לא זכו להינצל מציפרניהם הטורפות של הנאצים, שהתגלו בכל רצחנותם במלחמת העולם השניה. על זה בפרק על השואה.

פרקים מחוויותי בימי השואה

הפתעת „הבליץ קריג" ופלישת הגרמנים

אור לכ"ז סיון תש"א, במוצש"ק, 22.6.41, התעוררנו בבוקר לקול משק מטוסים הטסים בלי הרף לכיוון מזרח ומערב. ירדנו מהר מן המטות ויצאנו לרחוב. על־יד מקום מגורנו עבר הכביש מהקס־רקטין העירוני שלא היה רחוק מן הכביש הראשי, בדרך טרנופול'—צורטקוב—זלשציקי. בקרן רחובנו בדיוק היתה פניה לכביש ראשי זה דרך הפלנטי המוביל לגשר החדש. תיכף בצאתי לרחוב נתקלו עיני במודעות גדולות שהודפסו בשחור לבן והיו מודבקות על חזית קיר הבית. תוכן המודעה כולו אינו זכור לי בדיוק, רק התמצית

Bescheinigung.

Gemäss der getroffenen Vereinbarung mit der Sicherheitspolizei Aussendienststelle - Tarnopol, ist der im unserem Betriebe beschäftigte jüdische Arbeiter

Goldflies Israel

zuvor bis zum 15.Mai.43.für unseren Betrieb sicher gestellt worden.

Trembowla den 24.3.43

FRITZ LANGE Steinbrüche,
Chamotte- [illegible]
[illegible] Galizien

תעודת עבודה

SONDERAUSWEIS

Der Jude Goldflies Israel- Holz [illegible]

beschäftigt als /bei/ Steinbruchsarbeiter bei firma Fritz Lange

darf sich während der Tagestunden ausserhalb des abgesperrten Judenviertels aufhalten.

Trembowla, den 6/1 1943

Der Landkommissar

/Weber/

היתר יציאה מהרובע היהודי

זכורה לי. במודעה זו בישרו השלטונות שהגרמנים הנאצים הפרו את חוזה השלום שנחתם לפני שנתיים ע״י ריבנטרופ ומולוטוב, ומבלי להגיש אולטימטום, התנפלו על צבאותינו ופולשים לשטחים שלנו. ברור שלא חסרה הסיומת הידועה: אנחנו נכה בהם וננצח אותם, יחי מנהיגנו הדגול „שמש העמים״ וכו׳ וכו׳. ברור שהמציאות היתה לגמרי אחרת, כי לא הספקתי לעמוד זמן רב וראיתי כלי רכב באים וזורמים מכל הצדדים ופניהם לכיוון אחד: לפלנטי ולגשר, כדי להגיע לכביש הראשי המוביל מזרחה.

הרושם שהתקבל במקום היה שהרוסים הסובייטים, בורחים בדיוק כמו שברחו הפולנים בערך לפני שנתיים, בפרוץ המלחמה ביניהם לבין גרמניה, אלא בהבדל יחיד, שהפולנים נסו בעיקר דרומה, בכיוון צורטקוב—זלשציקי לגבול רומניה. אבל עכשיו גם שטח זה היה בשלטון הרוסי שסיפחו אך לפני חודש את כל שטח בוקובינה לאוקראינה. על כן כל התנועה זרמה לכיוון אחד — מזרחה. האוכלוסיה המקומית וביחוד היהודים עמדו נבוכים ולא ידעו מה לעשות. חזרו לבתים והפעילו — מי שהיה לו רדיו — את כל התחנות מאירופה לשמוע מה מתרחש. אנו האזנו לשידוריהם של תחנות אירופה המערבית, וביחוד אנגליה. משם השמיעו תחנות רדיו חופשיות של כל אומות אירופה הכבושות חדשות על המצב במלחמה, מידי יום ביומו.

הבריחה המבוהלת מזרחה ארכה הרבה יותר משבוע. באמצע השבוע השני הצטרפו לבורחים גם רבים מהאוכלוסיה האזרחית. ביום שלישי, ו׳ בתמוז, 1.7.41, בבוקר השכם ברחו כל יתר מוסדות הממשל הסובייטי על פקידיהם. גם אחי, הי״ד, ברח באותו יום אבל חזר לפנות ערב, כי הבריחה היתה מבוהלת ולא מסודרת כלל, ממש אנדרלמוסיה כמו במגדל בבל, כשאיש לא הבין שפת רעהו ואף אחד לא ידע, לאן בורחים ורצים ומה היא המטרה. העיר נראתה באותו יום כעיר רפאים, כי אלה שלא החליטו לברוח הסתגרו בבתיהם מפחד הבאות והאנרכיה העלולה להשתלט על העיר, עד פלישת הגרמנים.

זכורים לי היטב הדברים שאמר לי אז שכני המורה העברי אברהם לדרמן: „אתה רואה, פנה אלי, עכשיו זה באמת בזקרולביה (בלי ממשל), אין שלטון ופוחדים שלא תפרוץ איזו מהומה או פוגרום, שום איש אינו פוגע בנו לרעה, הלואי ומצב זה ימשך עד סוף המלחמה, אבל לבי אומר לי, שעם כניסת הגרמנים המצב יהיה הרבה יותר גרוע. עוד נתגעגע לימים אלו שנדמה לנו כאילו שורר בהם תוהו ובוהו״.

לדאבוני ניבא וידע מה שניבא, כי נבואתו נתקיימה. לא פעם אני נזכר באימרותיו הקולעות והנכונות במשך כל ימי המלחמה. הוא לא זכה לראות בהתגשמותן המלאה, כי אמנם שרר שקט מלא. זאת עד יום השבת, כלומר ארבעה ימים עד בוא הגרמנים לעיר.

כניסת הגרמנים לעיר והפוגרום האוקראיני

בי׳ תמוז תש״א, 5.7.41 הופיעו בשעה 12 בצהרים בכביש הראשי שלושה אופנועים. השמועה עברה חיש אלינו, אל העבר השני של נהר הגנייזנה, שכבר ישנם שלושה קורבנות יהודיים עם כניסת אופנועים אלו. אלה היו קורבנות דרך אגב שהרגו החיילים בעברם בדרכם, במהירות הבזק על אופנועיהם ובישרו את כיבוש של השטחים על ידי הגרמנים.

אנו לא ראינו כל אותות מלחמה: לא רעם תותחים, לא דהרה של טנקים, אף לא חיילים מצוידים בנשק קל. אלו נראו רק במקומות מסוימים, שם נתקעו ה„יתדות״ („קלינים״ בלע״ז, המונח שנתיחד לשיטת לחימה זו). בכל אופן עברנו לכיבוש הגרמני, בלי שנרגיש. ככה נמשכו הדברים כמה ימים. שרר שקט גמור אצלינו. שמענו רק שהאוקראינים שקיוו עכשיו, עם פלישת הגרמנים, להיות השליטים במקום סוחבים אנשים יהודים לעבודה. מובן שכל אחד הסתתר וביחוד הגברים, אבל יחידים נתפסו לעבודות זמניות בקס־רקטין ובמקומות אחרים. שקט זה נמשך כמה ימים.

ביום ה׳, ט״ו בתמוז, נתפסו אנשים לעבודה בקסרקטין ולא חזרו בסוף היום, אף לא למחרתו וגם לא לאחר זמן. רק יחידים שהצליחו להמלט מהתופת הזה הסתתרו מבוהלים כמה ימים ואף אחד לא הצליח לפגשם. אחד הניצולים היה בן דודי, דודיע גולד־פליס הי״ד. רק ימים אחדים אחרי שחזר, הצליחו להוציא מפיו כמה מילים ממה שראו עיניו באותו לילה. הסתבר שאספו שם כעשרים איש והם נטבחו כולם אחרי עינויים קשים, ביניהם גם אחיו הצעיר בן דודי ישעיהו הי״ד. היו ביניהם שלושת הבנים של אברהם בריללער הגבן שכינוהו („קוצה זידע״). אבא בריללער, משי לזרום, בן דוד אבי ברוך ווייסאן הי״ד ועוד רבים אחרים הי״ד.

אחרי המקרה שוב השתרר שקט. מדי פעם נפוצו שמועות שמחפשים גברים לעבודה והגברים מהרו להתחבא. אחרי ששה שבועות, זאת אומרת בתחילת אוגוסט, הופיעו מודעות בגרמנית

שכל שטח הכיבוש שהיה שייך לפולין לפני פרוץ המלחמה, יצורף לגנרל גוברנמנט וכל חוקי הגנרל גוברנמנט חלים עלינו. זאת אומרת שטח פולין הכבושה כולה יהיה שוב שטח שיפוט אחד שלם, וכל המדינה הפולנית נקראת גנרל גוברנמנט.

ובכן האוקראינים נחלו אכזבה מלאה. תקותם לקבל עצמאות בחסות הגרמנית לא נתקיימה וסדרי הממשל שהיו בשטח שכבשו בשנת 39 עבר גם לחלק זה שנכבש עכשיו מידי הרוסים. כל זה היה לגבי האוכלוסיה הפולנית והאוקראינית.

היהודים לא נכללים בכלל האוכלוסיה, ופטרונם היחיד הוא הס. ס. והגסטפו בטרנופול

שונה לגמרי היה המצב לגבי היהודים. נוסף לפקודות שהופיעו בימים הראשונים שכל יהודי חייב לשאת על זרועו הימנית פס לבן עם מגן דוד רקום עליו, גם הוטל עליהם עוצר — לא לצאת מפתח הבית עם בוא הלילה.

הוברר עכשיו שהם הוצאו מחוץ לחוק שחל על שאר התו־שבים והטיפול בהם הועבר לידי הגסטפו והס. ס. קומנדוס. אלה הופיעו כמלאכי חבלה ופקדו להקים מועצת יהודים „יודנראט" ורק ראש המועצה ה„אובמן" הוא המקשר בין הגסטפו והיהודים. האמת היא שאף אחד לא ידע מה תפקיד המועצה וראשה, כי זאת לדעת: עם כניסת הגרמנים נפסק הקשר בין מקום למקום בשביל היהודים ואף אחד לא ידע מה קורה אפילו בעיירה הסמוכה. על היהודים נאסר לצאת ולבוא בלי רשות ממקום למקום וכל יוצא ונוסע היה צפוי לא לחזור לעולם, ועל כן לא ידענו דבר על טיב המוסדות שרוצים הגרמנים להקים.

בכל זאת היו כאלו שהבינו מה צפוי ליהודים. רבים סירבו לשתף פעולה עם השלטון הגרמני ובשום אופן לא הסכימו להמנות בין חברי המועצה. ביניהם היה גם אחי הי"ד, שלמרות ההפצרות הרבות לא נענה ולא הצטרף אף פעם למועצה כזאת ולא לשום שירו־תים שלה. אני מציין את דעתי על היודנראט באובייקטיביות כי לא לקחתי חלק בהם, עוד לפני שאספר מה שעבר עלינו במשך הכיבוש הגרמני.

למוסד היודנרט נודעת עד היום תדמית שלילית, אם כי, לא לגבי כל המקומות היא מוצדקת, לפעמים גם לא נכונה. ובכן פנו

כרגיל למועצה הציונית ולחברי הקהילה לשעבר, אבל מעטים מאד הסכימו לקבל את התפקידים. לבסוף נתמנתה מועצה שהיו בה גם הרבה חברים מוועד הקהילה הקודם. את הרכב המועצה איני זוכר בדיוק. הנני מבקש את סליחת שוכן במרומים כי הדבר נשכח ממני במרוצת השנים. אין לי שום רשימות מאותה תקופה וגם לא מתקו־פות קודמות. כל מה שכתבתי עד היום מזכרונותי על יהדות עירנו, שאבתי מזכרוני בלבד. עובדות יסוד שמורות היטב עמי, והנני מקוה שהן מדויקות.

המועצה היהודית היודנרט ופעולתה בהתחלה

המועצה המקומית בחרה את מקום מושבה בבית הרב שלא התנגד למסור חדר בביתו למטרה זו. יתכן שחברי מועצת היהודים בחרו במכוון בבית הרב, בטעותם, כי כל מה שקרה בימים הראשונים היה מעשי ידיהם של האוקראינים. ועכשיו עם הגרמנים יתפתחו יחסים רגילים וכל מה שנוגע ליהודים יעבור בצנורות מקובלים דרך מועצת היהודים.

לא כך התגלגלו הדברים (בדיוק עם הכובשים הגרמנים הפעם) פשוט הוצאנו מן הרגע הראשון מחוץ לחוק. היינו פשוט הפקר, וכשאין חוק לגבי מישהו אי אפשר לקוות שמשהו יעבור בצנורות מקובלים ורגילים.

אחרי פעולת הרצח הראשונה שבוצעה ביום הכניסה ע״י הגרמנים והפוגרום בקסרקטין על ידי האוקראינים, נדמה היה דוקא שהחיים עם השלטון יסתדרו איך שהוא וככה נעבור גם תקופה איומה זו.

אמנם החטיפות לעבודה לא פסקו אבל רוב האנשים השתדלו למצוא להם מקומות עבודה שהיו מוגנים מחטיפות, כמו בחקלאות, במוסדות או מפעלים שעבדו למען המאמץ המלחמתי, כפי שהגרמנים כינו כל מפעל שהיו זקוקים לו לספק את צרכיהם. כמובן שיהודים התקבלו רק כפועלים פשוטים, או כמומחים במקצועות שהתמחו בהם לפני המלחמה, כגון: מהנדסים, רופאים, טכנאים, רוקחים ועוד. במקומות אלו השתדלו לא להתבלט ולא לבוא במגע עם הפקי־דים הבכירים של המוסדות, שכן אלו היו גרמנים או „פולקסדויטשה״, כלומר פולנים משתפי פעולה עם הגרמנים, שהיו בפולין המערבית

סמוך לגבול הגרמני, ועם כניסת הגרמנים הכריזו על עצמם כגרמנים, והתנדבו בהמוניהם לשרותיהם של הנאצים ימ״ש.

בדרג הנמוך נשארו בכל המפעלים והמוסדות הפקידים לשעבר של הממשל הפולני או אפילו הסובייטי שלא הספיקו או לא רצו לברוח חזרה לבריה״מ. אני מדגיש אלו היוו מיעוט קטן מאד כי רובם ברחו חזרה לרוסיה, עם בא הגרמנים.

למועצה היהודית הגיעו הפקודות ישר ממטה הס.ס. שהתמקם בטרנופול. למרותו היו נתונים באופן ישיר כל היהודים מבלי שלמוס־דות המקומיים ניתן לבצע איזו שהיא פעולה עצמאית, בעד או אפילו נגד היהודים, ואם קרו מקרים שבאופן פרטי מי שהוא מהאוקראי־נים העז לבצע איזו פעולה עצמאית והיא הגיעה לאוזני הס.ס., היה צפוי לעונש. אני זוכר מקרים כאלו שאוקראינים רצחו או התעללו ביהודים, הועמדו לדין וקיבלו עונשים כבדים.

הנני מדגיש דברים אלו מפני שבהרבה סיפורי זכרונות ותיאורי מאורעות מתקופת השואה נתקלתי באי דיוקים בפרטים אלו. איני בא חלילה להמליץ או ללמד סנגוריה על הפולנים והאוקראינים. היו ביניהם משתפי פעולה למכביר והשנאה התהומית של מאות בשנים, ברור שנתלבתה בזמנים אלו יותר. הם שתו את דמינו והתעללו בבנו־תינו ועינו את קדושינו במשך כל ההיסטוריה ומכל שכן בתקופה הנאצית. כל מה שמספרים עליהם אמת ונכון, אבל את הפעולה השי־טתית של רצח עם אכזרי, הנני מייחס רק לעם הגרמני. הוא ורק הוא אחראי לטבח יהודי אירופה בשיטתיות ובאכזריות שכמותן לא ידע העולם בכל שנות ההיסטוריה, ששום שטן בעולם לא העלה אפילו בדמיונו, ואת כל זה עשו בדם קר ובחישוב מדויק מראש, באכזריות שאין משלה, בעזרתם של אלפי משתפי פעולה שהוציאו לפועל הכל לפי רצונם ופקודתם של החיות הנאציות המטורפות. על כן החשבון שלנו עם מְבַצעי רצח שליש מעמנו בזמן השואה הוא אך ורק עם הגרמנים.

אין זאת אומרת שלא היו גרמנים שנפשם נקעה מכל המעשים המתועבים האלה, ואולי היו רבים כאלה שלא ידעו כלל על המתרחש עם היהודים ובספרים על השואה אנו מוצאים גם כאלה שהצילו יהו־דים. אין זה בלתי אפשרי אבל לפי דעתי זה גם אינו משמעותי, כי העם ברובו בחר ברוצחים אלה למנהיגיהם והיטלר עלה לשלטון כמעט באופן לגלי, ובכן העם על ידי בחירתו נתן את הסכמתו לכל מה

שחיות טרף אלה עלולים היו לעשות. והם ראו היטב את מעשיהם ופעולתם תיכף עם עלות היטלר לשלטון, ולא רק ביחס ליהודים אלא ביחס לכל העמים וגם לבני עמם שהתנגדו לשלטונם של היטלר וכנו־פיות הס. ס. שלו.

בני נוער שניספו הי"ד

אמנם אין להשוות את זה שקרה לכל העמים בזמן המלחמה לשואה שניתכה על עמנו, אבל אי אפשר לומר פשוט הם לא סבלו כלום. רק הסובייטים אינם מעוניינים להבליט את זוועות הנאצים כלפי היהודים ותמיד מכריזים על מה שעוללו הגרמנים לאזרחיהם השלווים. מדוע? רק לאלוקים פתרונים.

עכשיו נחזור לתיאור המאורעות. אמנם היהודים קיבלו פקו־דות רק מס. ס. מטרנופול והמקשר היה היודנרט, אבל בעיר הוקם ממשל אזרחי.

הממשל האזרחי בימי הגרמנים

בשביל שאר התושבים בעיר הוקם ממשל אזרחי שבראשו, כמובן, עמד מושל צבאי ומשטרה שהיתה מורכבת מגרמנים או פולקס־

דויטשע. המשטרה היתה כמעט עצמאית, מלבד ביצוע פקודותיו של מושל העיר שנקרא קרייזהאופטמן, העבירו גם פעולות עצמאיות שהת־בטאו בעריכת חיפושים גם בין היהודים ושוד פשוט של כל מה שנראה להם.

ככה ביום בהיר אחד פשטו על כמה בתים יהודיים וגזלו כל מה שנראה להם. זה בנוסף לאיומים שיירו למוות בכל מי שיעז להש־מיע מילה בנוכחותם. הם גם פשטו לביתנו והוציאו את כל הדברים מארון הבגדים ולקחו את כל חליפותי וחליפות אחי ובעיקר הוציאו מן הבית את כל הספרים הגרמניים שהיו בארון הספרים, כמו אנציק־לופדיה של ברוקהויז, כתבי שילר וגיטה ועוד הרבה ספרים גרמניים שהיו בארון הספרים בביתנו. בחמת זעם ובתוספת צעקות וחרפות „ביי אויך פערפלוכטע יודען גיבט עס דויטשע אַרישע ליטערטור" לאמור: „אתם יהודים ארורים מחזיקים כתבי משוררים אריים ומח־ללים את כבודם". זה לא הפריע להם כעבור כמה חודשים להסיק בספרים אלה, את תנוריהם בבית המשטרה שהתמקמה בביתו הגדול והחדש של מרינדורף, אחרי שגרשו מן הבית את דייריו, מבלי להת־חשב מי הם ולאיזה לאום שייכים.

כל המשטרה היתה מורכבת מ־8 עד 10 אנשים ולא יותר, במשך כל ימי שלטונם שארך אצלינו בדיוק 33 חודש, הספרים שהח־רימו שימשו אצלם כחומר דלק במשך החורף.

אני יודע מפי עד נאמן, אחי ז"ל, שעבר במשטרה כל הזמן שהייתי במחנה בורקי, וגם אני אחרי שחזרתי עבדתי שם כמה פעמים ובעצמנו הסקנו בספרים אלה את התנורים.

זאת בעצם היתה עבודת היהודים: לנקות את החדרים ולדאוג להכניס לבית את חומרי ההסקה, שהביאו ממקום שגזלו. פשיטות אלו לבתי התושבים וביחוד למשכנות היהודים, שבמשך יותר משנה נשארו לגור בדירותיהם, היה לחם חוקם של השוטרים. בין השוטרים היו שהתחלפו מזמן לזמן במשך כל שהותם, אבל היו גם כאלה ששרתו כמעט כל זמן הכיבוש. ביניהם היה שקלרק, מנמיסלוב, כרוסט ואחרים. על תעלוליהם יש הרבה לספר אבל קצר המצע מהשתרע ואיני רוצה להכנס לפרטים אלה.

פעולת הקונטריבוציה

הגזירה הראשונה שבאה ישירות מהגסטפו מטרנופול היתה שעל היהודים להביא לבית היודנרט ללא דיחוי את כל חפצי הערך

שברשותם: זהב, כסף, אבני חן, תכשיטים, פרוות ומטבע זר. כל מי שישאיר משהו בביתו וזה יימצא אצלו — אחת דינו למות.

השמועה על הקונטריבוציה — כך כינו את זה היהודים, שזכרו את ההיטלים של המוסדות הכובשים הרוסיים מימי מלחמת העולם הראשונה — הלמה ביהודים כרעם, אבל לאט לאט התרגלו לרעיון ובמשך זמן קצר מילאו את המיכסה שהוטלה על היודנרט עד לתאריך שנקבע למילוי הפקודה. וככה התנהלו הדברים בלי זעזועים קשים עד אחרי החגים. זאת אומרת שהימים הנוראים של תש״ב וחג הסוכות עברו בשקט יחסי.

התקיימו מנינים והתפללו בצנעה בבתים פרטיים ולא בבתי רכנסת, ואפילו, כפי שזכור לי, תקעו בשופר בראש השנה. בינתיים התקדם הצבא הגרמני עמוק בכיבושיו בשטח רוסיה האירופית. כבשו מזמן את קייב. חרקוב, לנינגרד ומוסקבה היו במצור חמור. גם נכבשו כל המפעלים העצומים בשפלת הדון. אבל היהודים באופטימיותם היתרה ראו יום יום בדמיונם את מפלת הגרמנים. ככה התנהלו הדברים עד סוף אוקטובר 41.

גיוס למחנה העבודה בסטופקי ובורקי ויילקי

בחודש נובמבר הגיעה שמועה לאוזני כמה אנשים, כמובן שליודנרט זה היה ידוע עוד לפני זה. שצריך לתת מכסת גברים למחנות העבודה שהוקמו בסביבות טרנופול. היודנרט כבר היה מאורגן ומבוסס והיה השליט באוכלוסיה היהודית.

פקודותיהם העבירו לאוכלוסיה ע״י דובריהם, שליחיהם, שאורגנו תיכף אחרי הקמת היודנרט ונקראו בשם האורדנונגסדינסט. בלשון יום יום קראו להם המיליציה היהודית. ובכן. ביום בהיר אחד יצאו שליחים־שוטרים אלה עם הזמנות מיוחדות להרבה אנשים שעליהם להופיע במשרדי היודנרט. גם אני הייתי בין אלו שנתכבדו בהזמנה כזאת. הזמנות כאלה קיבלו אז, נדמה לי, יותר מששים איש. איני זוכר בדיוק כמה מהמוזמנים הופיעו, אבל זאת אני זוכר בדיוק, כי רבים מאלה שהופיעו הסתודדו עם אחדים מחברי המועצה שישבו ישיבת קבע במשרדם, זאת אומרת בבית הרב, ואחרי זמן קצר יצאו המוזמנים, אחד, אחד, כלעומת שבאו.

לבסוף נשארנו קבוצה של עשרים ושנים במשרד היודנרט. בשיחה קצרה עם הקבוצה נאמר לנו ע״י אנשי היודנרט שאנו יוצאים

למחנה עבודה. איפה זה, מה אפים ותכונתם של מחנות עבודה אלו, לא אמרו לנו.

איני בטוח אם גם חברי היודנרט ידעו בדיוק לאן אנו צריכים לצאת, אבל דבר אחד הוברר לי היטב אחרי שיצאנו, שהיודנרט ידע היטב את המכסה שהוטלה עליהם לשלוח, ואולי גם ידעו מהו היעד, אלא שניהלו את העניינים ככה, כדי לקבל תשלומי כספים ושוחד מאלה שירצו לפדות את עצמם בכסף. זאת כדי להפיק רווחים, אם יצטרכו לספק את משאלות הגרמנים בכל פעם.

הנני מציין שרק המשלוח הראשון למחנות העבודה התנהל בצורה מאורגנת, אך משנודע בעיר, איך נראים מחנות אלו, כי הורשה מטעם השלטון הגרמני להביא חבילות מזון מידי שבוע לאסירי המחנות מטעם קהילותיהם, בשנת 41—42 ומבצע זה גם נעשה ע״י היודנרט, אף אחד לא הגיע למחנה ע״י הזמנה והיה הכרח לגייס מועמדים אלה ע״י חטיפה, שבוצעה גם כן ע״י היודנרט באמצעות שליחיו האורדנונגסדינסט. במבצעים אלו השתתפה גם המיליציה האוקראינית ולפעמים גם שליחי הגסטפו ועל זה יבואו עוד פרטים בהמשך בתאור החטיפות.

יוצאים למחנה בצורה מאורגנת

צריך אני להדגיש שהליכה מסודרת כזאת למחנה. כמו שיצאו אצלינו 22 הראשונים, איני יודע אם היתה עוד בקהילה כלשהי. כפי ששמעתי בבואנו למחנה, מפיהם של האנשים מקהילות אחרות, רובם נחטפו ולא באו כמונו במאורגן. לא אלה, קרוב למאה, שכבר מצאנו שם ולא אלה שהובאו אחרינו מהרבה קהילות של פלך טרנופול. זכור לי שהיו שם אנשים מסקלט, בוצץ, קופיצינצה, בורשצ׳וב ועוד הרבה ערים דרומיות בפלך טרנופול. משום שיצאנו במאורגן, אף אחד מאיתנו לא ברח בדרך עד שהגענו למחנה בורקי ויילקי.

להליכה מאורגנת זו היה גם יתרון מה בשביל אלה שיצאו, כי מעטות היו הקהילות שדאגו לכלואים במחנה, כמו שדאג היודנרט מטרמבובלה, אפילו שהיו יותר קרובות למחנה מטרמבובלה. כמו סקלט, גזשימלוב, פודבולוציסק ועוד. לשבח היודנרט מטרמבובלה אציין שכמעט מידי שבוע באה עגלה עמוסה חבילות מזון למחנה. המשלוח אורגן ע״י היודנרט, אם באמצעות משפחות הכלואים ואם משפחות מתנדבות אחרות.

חבילות אלה איפשרו לנו להחזיק מעמד במחנה, למרות התנאים הנוראים לתוכם נקלענו בהגיענו לשם. אני יכול להעיד רק על שלושת החודשים בהם שהיתי במחנה. ברור ומובן שעם הזמן הכל השתנה ואנחנו הראשונים לא סבלנו באותה מידה שסבלו הבאים אחרינו, שבאו למחנה אחרי החלפה, ואחרי כן ע״י דרישות וחטיפות חדשות כדי למלא את המחנות.

בטרם אספר איך עזבתי את המחנה ומה שקרה אחר כך, אתאר בקיצור את המחנה בו שהיתי שלושה ירחים תמימים. מלבדי שרד ממחנה זה המהנדס משה אשכנזי שגויס למחנה יחד אתי ויצא לפני. ראוי לתאר מחנה מסוג זה שכן אין טיבם של מחנות אלה ידוע די הצורך, על כן אספר עליו לזכר כל אחי שעונו, הוכו ומסרו את חייהם על קידוש שם שמים במחנה זה. אציגנו לדראון עולם, לדורות יבואו.

מחנה בורקי ויילקי וסטופקי

כל המחנות שהיו בסביבותינו בפלך טרנופול היו בתחילת היווסדם מחנות עבודה כביכול ולא מחנות השמדה, כפי שהיו הרבה מחנות בפולין, כמו בלזץ, טרבלינקה, אושויץ ועוד. אם כי אחרי שהוחלט על השמדה טוטלית, גם מחנות אלו חיסלו את אנשיהם בסוף 42 עד אמצע 43.

ובכן, יצאנו למחנה בסוף נובמבר 41. נידמה לי שהיודנרט דאג להסיענו בעגלות עד טרנופול ומשם הובלנו ע״י חיילים לא של הס. ס. אלא של הווערמאכט ברגל עד המחנות סטופקי, בורקי ויילקי. שני המחנות שגבלו כמעט אחד בשני. רק המטען הובל מטרנופול בעגלות ואנחנו הלכנו ברגל. במשך כל הדרך סיפרו לנו החיילים שליוו אותנו שאנחנו הולכים למקום טוב, ממש מחנה הבראה ושלא יחסר לנו דבר, ממש גן עדן עלי אדמות.

ככה הרעיפו עלינו דברי נחמה עד הגיענו למחנה. גדר התיל שהקיפה את המחנה והטלאי הצהוב, מפנים ומאחור, שהתנוסס על היצורים שהתרוצצו בחצר עלובים ומיואשים, הטילו עלינו חרדה ואימה עוד לפני שנכנסנו בשער. ברגע אחד הבנו שכל פטפוטי החיילים שהובילונו היו כמנהג המרמה הגרמנית, רק מסווה למעשיהם השפלים שנחשפו אחרי זמן קצר. התמונה האמיתית התבהרה לנו תיכף כשעמדנו על סף שער הכניסה הצר, המוקף בגדר תיל צפוף ודוקרני.

בשער עמדו זקיפים גרמנים, עם מקלות גדולים ועבים והמ־טירו מכות על גבם של הנכנסים בלווי צעקות פראיות „לוס לוס!".

אחרי מכות רצחניות, שמהן נפצעו כבר כמה מהבאים אתנו, הגענו פנימה ולפנינו צריפים מוארכים. שם אמרו לנו לתפוס מקום במיטות דרגשים שהיו מסודרות בשלוש קומות.

סוף סוף קידמו אותנו בצריפים גם בני אדם. היו אלה יהודים מלבוב והסביבה שנחטפו ברחובות והובאו לכאן. מיד פרשו כפיהם והתחננו לפרוסת לחם. מזה כמה ימים, מאז שהם נמצאים פה, לא בא אוכל אל פיהם. כמובן שתרמנו להם מחבילותינו.

אחרי כמה שעות הופיעו בצריפים החיילים שהובילו אותנו, ובידעם היטב איך קיבלו אותנו, שאלו אותנו במצח נחושה איך היתה קבלת הפנים? על שאלתי האם זה גן העדן שהבטיחו לנו, השמיעו את תשובתם הקצרה: כניראה שלא התנהגתם בסדר, אחרת לא היו מקבלים אתכם ככה.

אני מתאר את כל זה בפרוטרוט כדי להראות ולהוכיח שלא רק הס. ס. אלא גם חיילי הוורמאכט, ידם היתה במעל הנאצי לא פחות מאחרים. וכפי שכבר ציינתי לעיל, יכול להיות שהיו גרמנים שלא ידעו מהמתרחש, אבל רוב העם הגרמני, ולא רק הגסטפו והנא־צים, לקחו חלק במלאכת ההשמדה. לא אתאר באריכות את סדרי העבודה והאוכל במחנות. אלו ידועים מכל הסיפורים והחיבורים על השואה, ושהיו שונים רק בניואנסים קטנים, תלוי במפקדי המחנות ובמארגניהם, שכמובן היו אנשים שונים באפיים, ויכלו לשנות לטובה או לרעה באי אלו פרטים את הסטנדרט המקובל.

אציין רק כמה מאורעות ועובדות שיעידו על יחס הגרמנים ליהודים ולא רק ליהודים אלא גם לשבויים ולתושבים, ובכלל אם נעמיק מחשבה ונשאל לאיזו מטרה הוקמו כל המחנות האלה לפי דעתי כל המחנות הוקמו למטרה אחת ויחידה, לנצל את הכח הפיזי של אסירים אלה עד שיאפסו כוחותיהם ולא יוכלו להתנגד לשום דבר, לשתק כל מחשבה ויזמה אנושית זה עובר כחוט השני, בכל התנהגות הגרמנים בימי הכיבוש. בכח אנושי קטן להחזיק המונים נטולי רצון ותגובה. זה היה הגורם להצלחתם במעשי השטנים.

לפי דעתי התועלת שהופקה מעבודת אסירי המחנות היתה מזערית מאד ואולי לא היה לה שום ערך. לא זאת היתה המטרה. בכל התנהגותם לא נראתה היעילות הגרמנית שידועה היתה לנו מפי

הורינו, לא לבזבז כח ואנרגיה לריק ולנצל את כח העבודה עד למכ־סימום. בעצם כל העיסוק במחנות שהיו בסביבותינו כמו: סטופקי, בורקי, קמיונקה, הלובוצק ועוד רבים אחרים, מטרתם היחידה היתה לשנות את נתיבי פסי הרכבת שהרוסים התאימו לנתיביהם, אחרי שכבשו חלק זה של פולין. עובדי המחנות החזירום לנתיבים הקודמים שהיו דומים לנתיבים של כל מערב אירופה. כמו־כן עסקו בהחזקת הכבישים שעברו ממערב למזרח דרכנו, בהם הועברו אספקה וציוד מלחמתי, למעמקי רוסיה אל החזיתות.

אבל עצם ביצוע הפרוייקטים היה רשלני ובלי פיקוח הנדסי יעיל, כפי שידעו והכירו אבותינו את היעילות הגרמנית מלפני מלחמת העולם הראשונה.

כל העבודות האלה הצטיירו בדמיוני כלשון המונח בו תאר הסופר הפולני ז׳רומסקי את הרוסיפיקציה של פולין במאה התשע עשרה „סיזיפופי פראצי״ עבודת סיזיפוס הידועה לנו מהמיתולוגיה היונית ומשמעותה למלא מים בחבית בלי תחתית.

ואמנם הרבה פעמים נהרסה העבודה של היום הקודם ע״י מפקדים אחרים, שבאו למחרת ולא גמרו את עבודות פירוק אלה, עד שהספיקו לברוח חזרה בנסיגתם.

הרבה היה תלוי במפקדים ומשגיחים. זכורים לי ימים שבאו משגיחים רצחניים שהפליאו את מכותיהם בעובדים עד זוב דם. לא אחת קרה שביום אחד הגיע מספר הפצועים ל־40 מתוך מאה העוב־דים. יש להניח שאלה שנשארו במוצבים דאגו היטב שלא יישלחו לחזית הרוסית או המערבית, שהיתה כביכול שקטה באותה תקופה.

כמובן שעם הזמן וביחוד כשבאה ההחלטה על ההשמדה הגמורה היוו מחנות אלה מקומות ריכוז טובים שלא איפשרו בריחה והשתמטות. ביצוע ההשמדה דרש מינימום של כח מבצעי, וכפי שהזכרתי פשוט החלישו את כוח התנגדותם של הקורבנות, שלא יכלו לחפש מסתור ובריחה מהיעד העיקרי שהנחה אותם בכל מע־שיהם — השמדת עם.

באשר ליחס לאנשים שהביאו למחנות, אספר רק על עובדה אחת שקרתה יומיים אחרי שהגענו. הדבר קרה בסוף 41, עוד טרם יצאה גזירת ההשמדה הכללית. אותו יום קרתה לאחד העובדים תאונה בה נתרסקה רגלו. נדמה לי שהוא היה מאלה שהובאו מלבוב למחנה מהראשונים, שרעבו כמה ימים ממש בלי אוכל בכלל, כי

לא הספיקו לארגן את המטבח, ולא היו שום מצרכים, ואפילו לא לחם עוני, ומשום שחטפו אותם ברחובות, באו בלי שום ציוד. כנראה שבגלל הרעב קיבל סחרחורת וקרתה לו התאונה ברגל. ברור שלעבודה יצאנו כולנו תיכף אחרי בואנו. במקרה כזה ברור, שהיה מפקד כללי וכל המחנה יצא להתפקד בחצר. המפקד בימים הראשונים לבואנו היה מהוורמאכט.

לפני הגיענו למקום, היה שם מחנה שבויים רוסי, שעוד אספר עליו בהמשך, וברור ששומרי המחנה ומנהליו היו מהצבא ולא מהס. ס. את דבריו של המפקד באותו מפקד לא אשכח לעולם. אחרי שהוא תאר מה שקרה סיכם בקיצור: תהיו עכשיו עדים למה שיקרה, לכל מי שייפצע ולא יוכל להמשיך בעבודה. אנחנו — המשיך — מכירים שני סוגי אנשים: עובדים או מתים, ומאחר שאחרי תאונה זו אינו מסוגל לעבוד — עליו למות. ולעינינו הוביל את הפצוע הצידה והוא ירה בו בנוכחותינו, וזה היה קצין הוורמאכט, לא הס. ס. ולא הגסטפו.

דבר שני שאני רוצה לציין הוא ההתעללות באסירי המחנות. כל יום בבוקר, לפני שיצאו לעבודה, התקיים מפקד, שארך כשעה ועיקר תפקידו להווכח אם לא ברח מישהו, כי אז ברור שכל המחנה אחראי לדבר נורא זה ועליו לסבול ולקבל עונש, שעלול היה להסתיים בהריגת כמה אסירים, אם כי בזמן שהותי לא הייתי עד למקרה כזה.

או שהתקיים מפקד לחיפוש כספים וזהב או מטבע זר. במקרה כזה הייתי נוכח.

איני זוכר מה גרם למפקד, בכל אופן מישהו הסתיר בזמן המפקד כמה דולרים ונתפש בקלקלתו. את המכות שקיבל אין לתאר במילים. לפעמים ההתעללות היתה סתם, תרגילים בריצה, לכל אורך המחנה כדי לכלות את כוחות האסירים.

ברור לכל שאחרי התעללות כזאת, תפוקת העבודה היתה נמוכה מאד, אבל הרי לא חיפשו יעילות ותפוקה; כל כוונותיהם היו לבלבל ולמוטט.

אזכיר עוד מקרה התעללות, בהם היו מעמידים את כל האסירים ופונים אליהם בשאלות שונות: פעם שאלו מי מהנמצאים יודע עברית ואני לתומי הצבעתי. מיד הוציאו אותי מן השורה והתחילו להמטיר עלי משפטים בגרמנית שאתרגם אותם במהירות לעברית. מילאתי את מבוקשו ולמזלי לא נוקשתי בלשוני ותרגמתי

הכל במהירות. הוא הופתע, פטרני והורה לי לחזור לשורה, אבל במשך כמה ימים אחרי זה, עקב אחרי כל תנועותי בשעת המפקד וכשנכשלתי פעם בשעת הריצה ויצאתי קצת מן השורה, קראני החוצה ובקול רם הכריז: גם דובר עברית נכשל, הפשל בכבודך את המעיל, אמר, וכיבדני במתת הגונה על הישבן, שזכרתיה היטב כמה ימים.

מאז הבנתי היטב את הפתגם „סייג לחכמה שתיקה", אבל לא הייתי הראשון וגם לא האחרון לקבלת מנה כזו. בכל פעם המצי־או סיבה אחרת.

הזכרתי לפני זה את היחס לשבויים הרוסיים. בעבדנו בחוץ במסילה, ראינו במרחק מה מהמחנה חלקת שדה גדולה ובה הרבה צלבים מעץ (על החלקה). אחרי חקירה ודרישה רבה, שהיתה מאד קשה, כי לא נפגשנו עם אזרחים מהסביבה ולא היה לנו שום קשר מהחוץ, נודע לנו שלפני הגיענו, הקימו את הצריפים בשביל מחנה שבויים לאנשים מהמזרח הרחוק: אוזבקים, קירגיזים ועוד לאומים מהמעוטים הרוסיים.

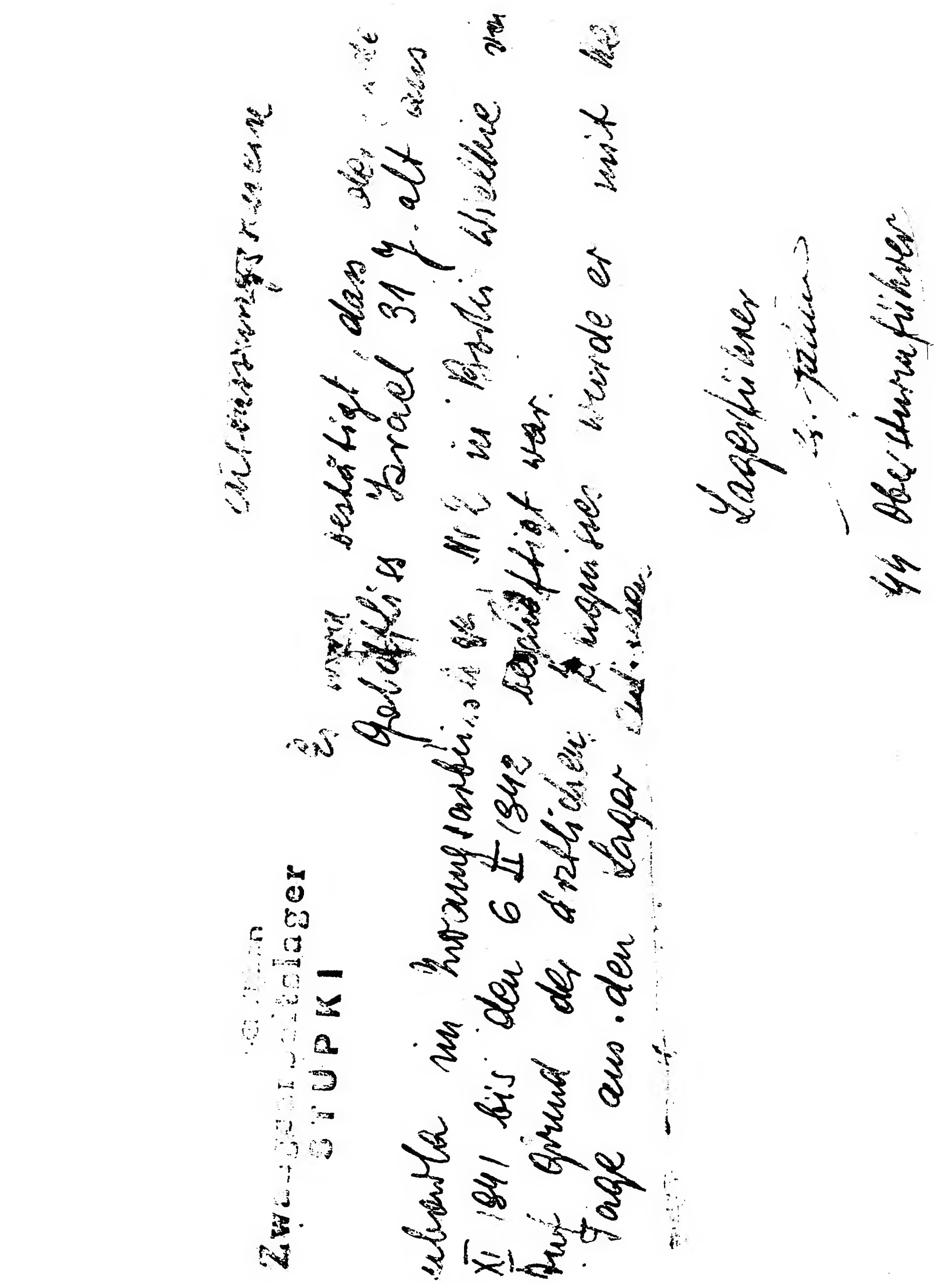
השבויים האלה ששהו שם במחנה גוועו ברעב במשך שלושה חודשים. הם באו ממרחק רב ושום קשר עם האוכלוסיה המקומית לא היה להם ולא יכלו לבוא אתם במגע. גם לוא ניתנה להם רשות, כי פשוט לא הבינו את שפתם.

כמה שבויים היו במחנה זה לא יכולתי לברר בדיוק ואיני יודע זאת עד היום. השמועה היתה שהיו שם יותר מאלף. אבל אילו מחשבות עורר בלבי המאורע הזה זכורני היטב.

ככה התנהגו לשבויי מלחמה שאינם יהודים, שלפי הנוהג העולמי, צריך להתייחס אליהם בצורה אנושית ולהעבירם להשגחת הצלב האדום, והנה פה תקועים המון צלבים, בלי שאיש ידע מה קרה אתם בכלל. מה היא תקוותנו לצאת מכאן חיים?

אני משתחרר רשמית מהמחנה וחוזר הביתה

עינויי לא נמשכו לעולם. הכל תלוי במזל, בנסיבות ובזמן. ובכן אחרי שהייתנו במחנה זמן מסויים, התחילו קרובי המשפחה להתרעם מדוע הוטל דוקא על קבוצת יהודים אלה, שהלכו מרצונם הטוב, להתענות בלי הרף במחנה, שעה שמשפחות אחרות לא נשאו בעול זה כלל. נראה שחברי המועצה החליטו שראוי להחליף את אסירי המחנה באחרים.

Zwangsarbeitslager
STUPKI

Lagerführer

SS Oberscharführer

תעודת שחרור ממחנה כפיה בבורקי ווילקי

מנהל המחנה, שנהג לקבל חבילות מאנשי היודנרט, הסכים כנראה להצעה, ואם כי עד היום איני יודע על פרטי המשא ומתן, הרי שהוא נשא פירות ושליש מן האסירים שוחרר, בלי שיוחלפו באחרים, אחרי שקיבל מאת חברי היודנרט מתן בסתר הגון.

גם מבוצאץ שוחררו כמה אנשים. הדבר הגיע לידיעת חברי היודנרט מטרמבובלה, כי הקשר התקיים כל זמן שהותי במחנה ובאו לפקוד אותנו בחבילות אני לא נכללתי בשליש הזה. בבית ובעיר הקימו רעש מדוע לא הוציאו גם אותי, כי לפי ההסכם גם אני הייתי צריך להכלל במניינם.

אחת הפעילות, שמצאה חן בעיני המפקד, הסכימה לבוא אחרי שבוע ולשאת ולתת אתו על עוד אחד שישוחרר, כפי שהבטיח לה. והיא אמנם באה ושבוע ימים אחרי הקבוצה הראשונה, שוחררתי גם אני באופן לגלי ברשות מפקד המחנה, שאף העניק לי תעודת שחרור עם חותמת הס.ס. והתעודה נמצאת אצלי עד היום.

הפעילה הזאת היתה זושיה אנגל לבית אדלמן. במשך הרבה זמן הייתי נכנס בקביעות לבית הוריה כי לימדתי את אחיה הצעירים, מוניו ואיזיו עברית ויהדות. היא הגיעה למחנה, כי אחיה איזיו גם כן היה אתנו באותו זמן והוא היה בקבוצה שהשתחררה. היא זכתה גם כן להנצל וחיה כיום באוסטרליה.

היא ביקרה גם פה בארץ פעם, אבל אני לא פגשתיה. הדבר נודע לי מפי ידידנו המשותף ארדה ז״ל רק אחרי שעזבה את הארץ.

אני מפרט את המאורע לכל פרטיו פשוט כדי להבליט את הגורל העיוור ששלט בימי שואה אלה. וכמה צדקו דברי חכמינו: רגלוהי דבר נש אינון ערבין ליה, לאתר דמתבעי תמן מובילין יתיה (רגלי בן האדם הן ערביו, למקום שנדרש לשם מובילין אותו). מי יודע לולא הייתי בין הראשונים שהלכו כמעט בהתנדבות למחנה, אם הייתי כותב היום את מאורעות טרמבובלה. הליכה ראשונה זו למחנה הצילה אותי זמן רב אחרי כן בעיר, כפי שתווכחו מהמשך תאורי. עלי להדגיש כי הייתי האחרון שיצא מן המחנה באופן זה, בלי לגרום צער ונזק לאחרים.

אחרי עזבי את המחנה החליפו את המפקד, והבא אחריו, ששמו היה מינקוס, לא הסכים לשום שחרור רק להחלפה. ואמנם אחדים הוחלפו כעבור זמן מה וגם זה לא התקיים אלא פעם אחת,

כי כל המצב השתנה לרעה והלך ורע עד הסוף המר. פסקו ההח־לפות, רק מזמן לזמן ארעו חטיפות, אם לא לבורקי אז להלובוצק.

אחי, הי"ד, היה בין אלה שנחטפו להלובוצק ויצא את המחנה לחזור הביתה רק בנס, כשחלה במחלת הטפוס וצפוי היה למוות בירית, כנהוג במחנות. בסיועו הפעיל של איש היודנרט, יהודה לייז־נער, ניצל אחי אז ולעולם לא אשכח לו חסד זה. אחי אמנם נספה אחר כך, אבל לא נורה במחנה בגלל מחלה.

חזרה הביתה והעבודה במחצבה בזאשצ'אנוצ'ע

אחרי שובי מן המחנה התחלתי לעבוד במחצבה בכפר רחוק כמה קילומטרים מהעיר בזאשצ'אנוצ'ע, בהנהלת הפירמה לנגה מגרמניה. אמנם כמה שבועות אחרי חוזרי מהמחנה, הסתובבתי בלי עבודה.

לא חששתי מחטיפה למחנה, כי כחצי שנה פעלה שיטת ההחלפה, ומאחר שזה עתה חזרתי, הייתי מוגן, ומאחר שההחלפה נעשתה ע"י היודנרט, ברור שלא הייתי מועמד לשוב למחנה.

אמנם אמר לי אחד שחזר מן המחנה: „דע לך שאינך מחוסן לעולם והזהר שלא תחטף, כי למרות ששוחררת, יכול להיות שהגיע כבר תורך ללכת שוב". ואמנם השתנו הזמנים ובאופק כבר היו שמועות על ה„אויסזידלונג", כפי שאסביר בהמשך.

העבודה במחצבה היתה קשה ומפרכת, אבל יתרונה היה שחזרנו כל יום הביתה. העבודה התנהלה בלי משגיחים מזרזים. עבדנו יחד עם כמה פועלים לא יהודים, בהבדל שהם קיבלו תשלום הוגן וגם היו רגילים בעבודה, כי היו פועלי מחצבה לפני שהגרמנים קיבלו את ההנהלה. ככה עבדתי שם כמה חודשים עד אמצע הקיץ. בדיוק כבר אינני זוכר. אני זוכר רק שבאוגוסט כבר עבדתי ביער בסדור עצים להסקה. היינו מסדרים אותם ביער במטרים מעוקבים כדי שיתייבשו עד הסתו, שאז הנהלת היער מטעם העיריה מכרה אותם להסקה.

השמועות על האויסזידלונג

בזמן שעבדתי ביער התהלכו שמועות כי כמה פעמים בלילות עברו במסילות הברזל קרונות רכבת עמוסים יהודים, לכוון טרנופול,

כלומר צפונה. כמובן שהיהודים החלו לחקור ולדרוש מאחר שלא היה עד אז רובע יהודי.

היהודים גרו כרגיל במקומות מגוריהם הקודמים. היה להם קשר עם השכנים הנוצרים, אבל גם הם לא ידעו בדיוק מה קורה. היו שאמרו, בעקבות השקרים של הגרמנים, הכחש הידוע, כי מאחר שהיהודים הם אלמנט מזיק, על כן מעבירים אותם למרכז אחד, שם יישבו אותם ויחנכו אותם לעבודה מועילה ופרודוקטיבית.

אמנם היה תמוה מדוע לפעמים נשמעים מאותם קרונות בכי תינוקות ושוררת בהם צפיפות גדולה, ומדוע אין זאת רכבת רגילה המיועדת לנוסעים, אלא קרונות לבקר. אבל השמועות הלכו וגברו והתחילו לעורר אי שקט בין האוכלוסיה היהודית.

לאן מובילים את הקרונות אף אחד לא ידע, אבל בחוש הבינו שזה משהו גרוע מחטיפה למחנות. מפה לאוזן נתגנבה השמועה, ביחוד אחרי שגברת למפה קיבלה ידיעה מאחיה שגר סמוך למחנה בלזץ, ששם הוקם מחנה, שכל באיו לא ישובון. שם מבוצעת ה„אויס־זידלונג" הידועה בצורת רצח המוני. איך? לא ידענו עד אחרי השח־רור.

ברור שעל מחנות אושביץ, טרבלינקה, פונר, סוביבור ועוד אחרים לא שמענו בכלל, עד אחרי השחרור. זה היה רחוק מאתנו, מכדי שתגיע השמועה אלינו, אפילו ע"י השכנים הנוצרים. בכל אופן שמועות אלו לא נתנו לרבים מנוח. כי איך יכולים להסתתר בלי הרף, לעזוב ולחסל את מעט הרכוש שעוד נשאר ולהניח הכל הפקר? ומי יודע כמה זמן זה יימשך? אמנם היו אופטימיסטים, שכבר ראו את הנצחון הרוסי אחרי הכותל, אבל רוב האנשים לא השלו את עצמם וידעו שהנצחון עוד רחוק, אם בכלל יבוא אי פעם. ברור שגם העבודה הפסיקה לעניין ורבים יצאו לימים שלמים לשבת ביערות מכיון שהיה עוד קיץ. גם שלהי הקיץ באותה שנה, תש"ב, היו ימים יפים ובהירים. אני בינתיים המשכתי לעבוד ביער. בין כך לא הייתי כל היום בבית.

היו גם אופטימיסטים שלמרות ששמעו על הקרונות שעברו בתחנה וגם ידעו שהיו בהם יהודים מהעיירות, שהן מדרום לטרמ־בובלה עד הגבול הרומני וכולם מובלים צפונה בדרך לטרנופול, האמינו שעלינו תפסח הגזירה.

היו שאמרו שצריך להתנגד ולא לזוז, להתנפל ולכלות את כל

מי שיבוא לקחת אותך. מאידך היו שהתנגדו, שאמרו שעל ידי זה יביאו להשמדה טוטלית ונאבד את סכויי הגאולה הנראית להם כבר באופק.

הויכוחים פסקו עם בא הפקודה אחרי החגים בשנת תש״ג, כלומר בסוף 42, להקצות שכונה מיוחדת ליהודים, בחצי מרחוב סו־ייסקי, מבית איצי ברוללער עד בית קעפפעל ובכל פודזמצ׳ה והסביבה לפנות משם את כל התושבים האחרים ולהעבירם לצד השני של העיר מעבר לנהר.

כמו כן נתקבלו פקודות לעיירות סטרוסוב, ינוב ובודזנוב שהש־תייכו למחוז טרמבובלה, לעבור לשכונה זו. בסטרוסוב עירה קטנה במחוזנו, היתה כבר אקציה (זה הביטוי שנתן לפעולת האויסזילדונג). לפני זה עוד בישבם פזורים בין שאר תושבי העיר וסטרוסוב לא היתה היחידה שהתבצעה בה אקציה לפני ההסגרים ברובעים ובגיטאות, ברור שצו זה הוצא ליהודים יושבי כל הכפרים במחוז, למרות שנשארו שם מעטים מאד, כי עם בא הגרמנים, רבים מהם נהרגו והשאר ברחו מפני שפחדו מהאוקראינים להשאר במקום בזמן שחייהם נעשו הפקר ולית דין ולית דיין.

חילול בית העלמין ועקירת המצבות

השמועות אמנם גברו והלכו, אבל בעיר המשיכו האנשים בעבודתם הרגילה. גם דרישות ליודנרט לספק עובדים לא פסקו.

ביום בהיר אחד דרשו לספק עובדים לעבודה דחופה. אחרי שהצליחו לאסוף את הקבוצה, הובילו אותם לבית הקברות וציוו עליהם לעקור את המצבות, לכתת אותן לחצץ בשביל סלילת כביש. ואת אבני הצד לקחו לרצף את המדרכות. גם אחרי השחרור יכלו למצוא במקומות רבים אבני דרך ומדרכות מרוצפות באותיות עבריות בולטות.

כל המעשה הזה, הלא הוא כאין וכאפס לעומת מעשי האכזריות של הגרמנים, בכל זאת מעשה זה השרה אבל כבד על האוכלוסיה. אני זוכר שבאותו יום שהתחילו בזה, שקעתי בדכאון גדול. חשבתי אם למתים אין משאירים זכר, מה יהיה עם החיים? פקודה זו ביחד עם השמועות שנתקבלו באותו זמן על ה„אויסזידלונג״ הביאוני ליאוש ממש. גם המכרים הנוצרים ראו בכל האוכלוסיה היהודית נידונים

המחכים לגזר דינם ללא מוצא אחר, והם הביעו את זה לא פעם בשיחה עם ידידיהם ומכריהם היהודים.

הפינוי מהעיירות יאנוב, סטרוסוב ובודזנוב לגיטו טרמבובלה

בינתיים צריך היה למלא אחרי הפקודה ולשכן את כל האוכ־לוסיה היהודית של העיר בנוסף לאוכלוסית שלוש העיירות ברובע הצר שציינתי למעלה. ברור שהיה צורך לצופף הרבה דיירים בחדר אחד, כי קטע קטן זה בקושי הספיק לאוכלוסית טרמבובלה כולה.

פה צריך לשכן נוסף על האוכלוסיה של שלוש העיירות שבערך היתה יותר מפי שנים מאוכלוסית טרמבובלה. ברור שכל חדר קטן אוכלס ביותר מעשרה אנשים בממוצע ונזקקים היו לסדר בבתים מיטות של קומותיים בהרבה חדרים. אבל איך נאמר אצלינו? „עומדים צפופים ומשתחוים רווחים". תנאים אלו לא השפיעו על מצב הרוח. לא זאת היתה הדאגה העיקרית. הדאגה העיקרית היתה המחשבה מהי המטרה הסופית בפינוי זה לפי שיפוט השכל הישר היתה בו רק מטרה אחת: להקל על מבצעי ההשמדה במלאכתם האיומה.

לעולם לא תמוש מזכרוני התמונה איך יהודים מיאנוב, בוד־זאנוב וסטרוסוב, סחבו את כל מטלטליהם על עגלות ששכרו מגויים, רתומות כמעט לפגרי סוסים, משרכים את דרכם ושואלים איפה בית פלוני או איפה גר יהודי אלמוני.

היודנרט עבד אז במלוא הקיטור, כדי להביא איזה סדר וכדי שלא ילונו ברחובות ושכל אחד ימצא את מקומו המיועד.

הרבה ספרים על השואה וזוועות הנאצים קראתי, אבל עוד לא נתקלתי בתאורים של מראות אלה שהיו מנת חלקם של הרבה ערים ועיירות בפולין. אף לא שמעתי שקמו ציירים להנציח מראות אלה בציורים, יהא מן הדמיון אם לא מן המציאות.

זכורני איך דיברתי עם יהודים אלה, כי חלקי היה מאלה שלא זזו ממקומם בכל הטלטולים האלה, כי גרתי בבתי קעפפעל ואלה נשארו בתחום הרובע היהודי בטרמבובלה עד החיסול הסופי. בכל זאת הסתדרו, ישבו צפופים, שקטים ומחכים ליום המר.

האקציה הראשונה ב־5 בנובמבר 42, בכ״ה מרחשון תש״ג

היום המר והנמהר ממשמש ובא, אם גם בצעדי הצב, כי כל יום היה גדול לאין ערוך מימים רגילים בחיי אדם, בם הוא עוסק במלאכתו הרגילה וחי חיים נורמליים. התמקם כל אחד במקומו והנה הוא בודק את השטח, איפה יכולים לחפש מסתור. אם יילכד בפנים הבית, כאשר לפתע הגסטפו יקיף בקלגסיו, עושי רצונו, את הרובע ואין יוצא ואין בא ויערכו אקציה. עיני כל הבאים תרו איפה יכולים לסדר מסתור מוסווה שיד הצוררים לא תשיגהו.

עוד טרם סידרו את החפצים והמטלטלין הדלים ועבודה קדח־תנית החלה — הכנת בונקר, כפי שכינו את זה, מנהרות עמוקות מן המרתפים הנמצאים כרגיל מתחת כל בית, מוסווים בפתחים שכמעט אין להכירם. אלפי מטרים מעוקבים של אדמה הוצאו מכל המקומות האלה וטולטלו למרחקים, שלא יעידו על חפירת מנהרות בסביבה הקרובה.

בעליות סגרו חלקים שלמים באופן שלא הכירו אם זה מחבוא או סוף הבית. לילות שלמים פעלו בלי לעצום עין, כי גם זאת ידעו מן הנסיון שהגרמנים לא יעזו להכנס למרתפים ועוד להמשיך לחפש מנהרות מוסתרות ומוסוות; וגם לא כל האוקראינים העזו לעשות זאת, וברור היה שאם לא יגלו את המסתור בזמן האקציה, יוכלו בשקט לצאת ולהמשיך את החיים למעלה, כי אחרי האקציה הכל חזר לקדמותו, עולים וחיים ומחכים למועד שתתרחש אקציה שניה. בינתיים הלא יכולים להוושע.

גם בבתי קעפעל נחפרו מנהרות כאלה, אבל המנהרה שנחפרה ממש מתחת לדירתנו היתה מוסווית באופן יוצא מן הכלל ולא נתגלתה גם אחרי שעזבנו את הבית, והאזור הוכרז „יודנריין״. ראיתי אותה אחרי השחרור, בחזרנו לחפש עם כמה אנשים אוצרות זהב שהסתירו קבורים במרתפים. אמנם את הזהב לא מצאו האנשים, אבל הבונקרים בהמשך היו מוסווים וסגורים.

הבונקר שהכנו היה מחושב לשלושים בני אדם בצפיפות, אבל באקציה השניה שהיתה באופן פתאומי, ניצלנו יותר מחמישים בבונקר הזה, אבל על זה בהמשך.

נדמה לי שעיירתנו היתה בין האחרונות בכל פלך טרנופול שבהן האקציה הראשונה של ה„אויסזידלונג״ התקיימה רק ב־5 בנובמבר שנת 42, זה היה לפי התאריך העברי בכ״ה במרחשון תש״ג.

באקציה הזו לא הייתי בעיר וגם הבונקר שהזכרתי טרם נכרה. חפרנו מנהרות בין האקציה הראשונה והשניה. אני, כדרכי, למרות שהעבודה ביער בזמן הזה כבר נפסקה, הייתי יוצא עם מאיר, בנו של רבי ומורי פנחס ארק לא בבוקר אלא דוקא לפנות ערב, ללון ביער. הלכנו כאילו אנחנו ממשיכים לעבוד ביער. לפנות ערב, ביום 4 בנובמבר 42 זכורני מה שדברתי עם אמי הי״ד, שלוותה אותי כמה צעדים, שיותר כבר לא ראיתיה.

אזכיר שדוקא באותו יום פגש בנו בדרך. איכר. תיכף בהגיענו למצודה (השלאס), כי דרך המצודה הלכנו לעבודתנו ביער. כנראה שאותו אכר שמע או ידע משהו על אקציות ושאל אותנו לאן פנינו מועדות, דוקא עכשיו שחוזרים מן העבודה. איני זוכר בדיוק מה שענינו לו, נדמה לי שאמרנו לו, כי אמנם אנו חוזרים מן העבודה הביתה אך טעינו בדרך. הוא העיר לנו שאנחנו דוקא בכיוון ההפוך. בכל זאת הוא לא הפריע לנו ואנחנו המשכנו היערה והוא העירה. אחרי ליל נדודים וזוועות שמענו עם הדמדומים הראשונים של הבוקר קול יריות ונפץ ממרחק, מכיוון העיר. הבנו שהצלחנו להתחמק מהתופת. נשארנו כל היום ביער ולגויים הבודדים שפגשנו אמרנו שבאנו לסיים את העבודה שהוטלה עלינו בסידור העצים הכרותים.

ככה נשארנו כל היום ועוד לילה אחרי זה, ורק למחרת, ביום הששי בבוקר העזנו להתקרב אל המצודה בדרכנו הביתה. הגויים שפגשנו ידעו, כל מה שהתרחש אתמול. הם בישרו לנו את בשורת איוב, שאתמול היתה אקציה בעיר והרבה אנשים הובאו לרכבת והוסעו מכאן.

כשבאתי הביתה, למקום מגורנו, פגשתי את אחי, הי״ד, והוא סיפר לי את מה שהתרחש. איך הוציאו את כל היהודים שגילו בבתים ובבונקרים והובילום לכיכר ע״י בית הכנסת, מול הקיוסק של משפחת מנדלי פוגלמן הי״ד, הושיבום על הקרקע והפקידו עליהם שומרים מזוינים מהאוקראינים וגם מהגרמנים. קרובנו, ד״ר שטרן, ראש קרן קיימת הרבה שנים בעיר ובזמן האקציה היה גם חבר היודנרט, לא נשמע לפקודה ולא התיישב ונורה בו במקום. כך קרה לכמה אנשים שקמו והמרו את פי השומרים. את אותו דבר עשו לאלה שסרבו לעזוב את הבית.

לפי ההשערה נהרגו יותר מעשרים איש עוד לפני שנגמרה עבודת הרכוז. ביניהם אברהם שנהויט מקלויז הוסיאטין שקראו לו

אברהם זישיעס. עם רדת החשיכה נגמרה מלאכת הריכוז. אלף וחמש מאות איש נחטפו באותו יום והובלו לכיכר. הם הופנו לתחנת הרכבת שם הטעינום על קרונות משא של בהמות והובלו לכיוון בלתי ידוע להם, לבלזץ.

אחי הי״ד הוסיף לספר לי, איך נתגלה הבונקר של עשרים וכמה איש שהצלחנו לסדר בעלית הבית, בגלל בכיו של ילד שנשמע מעבר לקיר. כך הוצאו כל אלה שהסתתרו באותו בונקר.

הוא ניצל ע„י זה ששלשל לגרמני כמה דולרים שהיו באמתחתו וזה נתן לו להשתמט ולעזוב את הקבוצה, ומאחר שזה היה כבר לפנות ערב, נשאר במקום ושוב לא הופיעו אנשים במקום זה. כך נשאר היחיד מכל הקבוצה שהובלה מהמקום שם הסתתרה גם אמנו ודודתנו חנה עם כל המשפחה, ונכדה קהת בן איטה היה התינוק שבעטיו נתגלה הבונקר. כפי שהזכרתי, האקציה היתה ביום חמישי וזה היה ביום ששי וזכורה לי גם השבת אחרי האקציה. כל היום סובבו מחשבותי על המאורע. חשבתי איך נחתכו כמו בסכין חדה 1500 מתושבי הרובע היהודי שהוקם רק מספר ימים לפני האקציה, כדי להקל על האויב את משימתו המפלצתית — השמדה של עם!

החיים חוזרים למסלולם אחרי האקציה הראשונה. מגיפת הטיפוס

החיים כנראה יותר חזקים אפילו מאקציה נוראה, כזו שמטל־טלת אותך טלטלה חזקה וזורקת אותך ליאוש ואדישות קיצוניים. במשך כמה ימים התחילו הנותרים להתנער מהיאוש הנורא בו שקעו.

רבים אמנם הפסיקו לעבוד וחשבו מחשבות מה לתכנן? איפה להסתתר, כדי להחזיק מעמד עד הישועה. כי לראות את הישועה ולהשאר בחיים זו היתה המשאלה היחידה שמלאה את כל הלבבות.

האופטמיסטים ראו עם התחלת מצור סטלינגרד, שהתחיל באותה תקופה, את הנצחון העומד בשערי העיר. האחרים שדעתם לא היתה כל כך אופטימיסטית, הבינו היטב שעד שהישועה תבוא, אם תבוא, אשמדאי זה יספיק לחסל את השארית הדוויה והסחופה שנשארה נטולת רצון ושאיפות והיא רק רדופת פחדים ואין בכוחה אפילו לטכס עצה. בינתיים הצפיפות עשתה את שלה, כי למרות שהאוכלוסיה קטנה בשליש כמעט אחרי האקציה, גם הרובע הוקטן והצרו ממדיו. שהיו מבית איצי בריללער עד בית קעפעל, כל הרחובות

הצדדיים שהיו בתחומו הוצאו ממנו וכל גודלו היה חצי רחוב סוב־ייסקי.

בעיר התחילה להשתולל מגיפת טיפוס הבהרות שהפילה חללים מידי יום ביומו. אמנם הקימו אתר בידוד לבית חולים, זה היה בית המורה מילר הנוצרי שהיה חלק מבית הספר העירוני בימי פולין ובו שני חדרים. אבל זה לא פתר רבות.

אני חזרתי לעבוד במחצבת האבן בהנהלת הפירמה פריץ לנגה. היה לי היתר יציאה מהרובע לחוץ לעיר ולעבודה, כי מאז קביעת הרובע היהודי — אם כי זה לא היה אף פעם גיטו סגור — לא יכלו לצאת ולהסתובב מחוץ לרובע בלי רשיון.

מחלת הטיפוס פגעה גם בביתנו וחלו ומתו בה דודת אמי בלומה ובעלה לייביש ווייזער ז״ל. גם אחות אמי, הדודה חנה, מתה ממחלת הטיפוס. החלימה מהמחלה דודתנו עטיע. לבסוף נדבקתי גם אני במחלה וכבר התחלתי להחלים ממנה. כל החורף טרחנו בבניית הבונקר ובהסוואתו. כפי שכבר הזכרתי עזר לנו בכרית הבונקר חברי יוסף חיקין הי״ד שישב בביתנו. מאז שהעבירו את אנשי סטרוסוב לעירנו, הוא נשאר בודד מכל משפחתו שנספתה עוד באקציה בסטרו־סוב.

היה זה חורף קשה מאד, שנת עיבור וכל הזמן שררו בו קור ומחלות. אבל כל אלה לא כילו אותנו. רוב האוכלוסיה עמדה בכל הקשיים. רק האקציה השניה שבאה במפתיע, ביום ה־7 לאפריל 43, לפי התאריך העברי — ב׳ בניסן תש״ג, בה נספתה רוב אוכלוסית הרובע.

מהלך האקציה השניה בה נספו לא רק האוכלוסיה אלא גם האשליות

בהספדי לקדושי העיר ביום מלאת 35 לאקציה זו, אמרתי שזאת האקציה שניפצה את כל האשליות מאחר שהוכחה בה בעליל פעולת הכחש הגרמנית ולמה היא התכוונה במושג „אויסזידלונג״. ראו שזה רק הסוואה למילה „פערניכטונג״ שלא רצו להשמיעה לכל העולם. ראו, כי הכוונה אך ורק להשמדה פיזית מאחר שהזמן דחק להם ולא רצו להצטעצע בהסוואות. גם רצו לחסוך בכוח אדם שהיה עסוק בהובלת הרכבות וגם במחנות ההשמדה.

הציניות גדלה יחד עם תאוות הרציחה של עם אשמדאי זה.

למה להעסיק אנשים בעת שהקורבנות לבדם יכולים להכין את קבריהם. לצורך זה לקחו יהודים לחפור בורות מחוץ לעיר ואף אחד לא ידע לאיזו מטרה צריכים הם לשמש, מאחר שלא רק עבודת עינויים אחת עשו בלי לדעת את מטרתה.

אצלינו זה היה בפלבנובקה, כפר במרחק שני ק״מ מהעיר ובתים בודדים מהעיר נגעו כמעט בבתי הכפר. בשעה 5 בבוקר בב׳ בניסן תש״ג, עוד טרם האיר השחר, העירתני כרעם הידיעה שהגרמנים ועוזריהם האוקראינים הקיפו את הרובע ושמו עליו מצור. אין יוצא ואין בא. ככה שאפילו מבית קעפעל משכננו, שהיה כמעט מחוץ לעיר וקרוב מאד ליער, אי אפשר היה להסתנן ולברוח.

המפלט היחיד היה הבונקר שהכנו במשך ימי החורף. ובאמת מכל הבונקרים שהיו בבתי קעפעל, שהכילו הרבה מאד דיירים, ניצלו מאקציה זו רק אלה שהסתתרו שם. את שאר הבונקרים גילו והביאו את האנשים למקום הרכוז שהיה הפעם באקציה זו, בככר השוק. שם, כפי שסיפרו לי עדי ראיה. כי אני כמובן לא ראיתי זאת, הפשיטו את הבגדים העליונים והריצו אותם חצי ערומים לבורות שהכינו, כמה ימים קודם לכן, העמידום שורות שורות בשפת הבור וירו בהם. אפילו לא בדקו אם פגעו או לא וככה נפלו מתים על החיים וכמה אנשים שבכלל לא נפגעו שכבו דומם עד רדת הלילה ואחרי כן הצליחו להז־דחל ולצאת ולברוח.

כמה היה מספר הניצולים מהרג זה אין גם לי מושג, אם בכלל קרה מקרה כזה אצלינו. אבל שקרו מקרים כאלה אני יודע, מאחר שדרך חיסול זו ננקטה אז בכל פלך טרנופול. מה שקרה בפלכים אחרים של גנרל גוברנמנט איני יודע.

אני לא החלמתי לגמרי ממחלת הטיפוס בה חליתי באותו זמן. הייתי כמה ימים אחרי הקריזיס, אזרתי את כל כוחותי וירדתי לבונקר שתכולתו היתה בקושי ל־30 איש, אבל הצטופפו בו קרוב ל־60 איש לפי השערתי. בדיוק כמה איני זוכר. חברי יוסף חיקין שעזר לנו הרבה בכרית הבונקר נתן להכנס לכל מי שהצליח להגיע והוא בעצמו נשאר בחוץ. אחי הי״ד פשוט לא שם לב שהוא לא נכנס, גם לא ידענו שלא נכנס. ובכן הוא נשאר בכניסת המרתף, הצטופף באיזה שקע בפינה, אבל אחרי כמה חיפושים שערכו במרתף זה גילוהו וככה נספה עם כל הקדושים באקציה זו.

אני רק בנס ניצלתי באקציה זו, שזו היחידה, בה הסתתרתי

בבונקר, בגלל מחלת הטיפוס. הייתי עדיין חלש מאד מהמחלה וברור שחסר לי אויר לנשימה בצפיפות הזו, אבל החזקתי מעמד. עם רדת החשיכה קולות מגפי הקלגסים נדמו מעל לראשנו, קולות ששמענו כל היום בלי הרף, רצים הלוך ושוב.

חשבתי שהאקציה בוודאי נסתיימה, למרות שעוד לא קיבלנו אות מהמתרחש למעלה, פתחו לי את מסווה הכיסוי של הדלת ונתנו לי לצאת — על אחריותי. הגעתי בדיוק למעלה מעל הבונקר, שהיה תחת דירת שכננו יונה אוקס הי״ד, מאחר שהמשכנו לכרות את הבונ־קר מהמרתף שהיה תחת דירתנו. והנה בעלותי למעלה הזדקר לפני שוטר אוקראיני חמוש, שכנראה בא לחפש בבתים ולשדוד או סתם לבדוק את הבית לפי פקודה אחרי האקציה. הוא אמנם שאלני תיכף מאין הגעתי ואיך, אבל לא הוריד את הרובה מכתפו ולא דרך אותו. הוא אמר לי להסתלק מהר וככה ניצלתי שוב בדרך נס.

יודע אני על רבים שניספו באופן זה, למרות שהצליחו להנצל מהאקציה, ובצאתם מוקדם מדי מצאו את מותם. זכורני שלמחרת אקציה זו יצאתי עם גב׳ זומרשטיין מיאנוב, אמו של פרנקל הנמצא פה בחיפה (הוא מהניצולים שהיו ברוסיה) והסתכלנו מסביבנו. היה זה יום אביב בהיר. שוחחנו ובאנו לידי מסקנה שאין מנוס. במוקדם או במאוחר זה יהיה גם גורלנו. היא היתה אשה פיקחת וסוחרת ממולחת ונמרצת מאד, הרבה יותר מבעלה. זכורני היטב את שלוש בנותיה: הדס, בחה וזושיה שכולן ניצלו יחד אתנו ולבסוף ניספו ביער בדרכן ליאנוב עירן, אחרי שהעיר הוכרזה יודנריין.

אנו מכינים מקלט ביער ועוברים אליו תיכף אחרי פסח

אחרי האקציה השניה הבינונו שבעיר אין מנוס. אם נצליח, אז זה יכול להיות רק במקום סתר ביערות. כל השרידים שנשארו מאקציה זו חיפשו אפשרות של מחבוא אצל הגויים, מכרים שלהם. אלה שלא היו להם מכרים בין הגויים וגם אלה שלא האמינו לגויים וחשדו שבסוף יסגירו אותם לגרמנים, הלכו היערה מחוץ לעיר. רוב האנשים הפסיקו לעבוד אבל החטיפות למחנות לא פסקו.

עוד לפני האקציה קם מחנה חדש בטרנופול. מפקד המחנה היה נאצי בשם רוקיטה. הוא הבטיח שבמחנה שלו העבודה תימשך ויהיו מוגנים. היו גם כמה שחיפשו מקלט במחנה שלו. ואחרי האקציה השניה הצטרפו אל מחנה זה.

אנו החלטנו ללכת היערה. ובכן בעזרת גוי מכר ושמו סטרי־לצקי איתרנו מקום רחוק ומוסתר ביער. החלטנו לחפור ולבנות לנו בונקר מוסווה, שם נמשיך להסתתר עד בוא הישועה. כל הזמן שתהיה אפשרות להתקשר עם העיר, נקפוץ מזמן לזמן הביתה ואחרי שיוכרז יודנריין האיכר הזה יתווך בינינו ובין העיר להשיג לנו מזון.

מכיון שאנו מתקרבים לחודש מאי נוכל בלי קשיים להשאר תחת כיפת השמים עד בוא הסתו. עד אז אולי באמת ניוושע. עכשיו, אחרי מפלת הצבא הגרמני בסטלינגרד, גברו הסיכויים וכבר היה יסוד לתקוה שעד אז תגמר המלחמה.

היו ויכוחים גם ביני ובין אחי הי״ד ואני הייתי בין הטוענים שאפילו נניח שנחזיק מעמד ביער עד הסתו, שאז נשוחרר, מאין ניקח מזון? עד הזמן ההוא נגווע ברעב, עוד לפני בוא הישועה. אבל אחי טען: אם לא נמות מחרב היטלר עד אותו הזמן, גם מרעב לא נגווע. זאת הבעיה הקלה יותר, כל הקיץ נוכל בקלות להתפרנס ממה שנלקט בלילות בשדות ונקטוף מעצי הפרי ואיש לא יפריע. האיכרים נסגרים בלילות ולא יסכנו את עצמם לצאת החוצה.

ובאמת הוא צדק. אמנם סבלנו, חיינו על לחם צר ומים לחץ, אבל ברעב לא מת אף אחד מקבוצתנו, אבל לא ארוב לכך שלא היו כאלה שמתו ברעב. בוודאי היו גם כאלה, כי לפי האומדן שעשיתי אחרי השחרור, עם הכרזת היודנריין ברחו ליערות בודאי יותר ממאתיים איש ושרדו מהם מעטים.

גם אנו, אחרי שנספה אחי הי״ד, גמרנו את שלושת החודשים האחרונים אצל האיכר שסיפק לנו מזון בהיותנו ביער, ועל זה בפרק על היער.

אמנם היו גם אופטמיסטים מושבעים שהאמינו אחרי מפלת סטלינגרד שרוב היהודים שנשארו יזכו לראות את מפלתם השלמה של היטלר וצבאו, אבל היו הרבה שהבינו שסטלינגרד היא די רחוקה מאתנו ועד שיסוגו מעבר לגבולנו, עוד יקח הרבה זמן והישועה רחוקה רחוקה. הם עוד יספיקו לחסל אותנו עד הזמן ההוא. וגם בהיותי פסמיסט מושבע האמנתי שלא נצטרך להיות ביער בחורף הבא ועד אז נהיה חופשיים כבר, מי יתן ויגיע. אבל זה ארך אפילו יותר מששי־ערתי בפסימיות שלי.

מאז נפילת סטלינגרד ועד לנסיגה מגבולנו לקח בדיוק שנה תמימה. הנסיגה הגרמנית היתה איטית מאד ובפרט לגבי השרידים

המעטים, שהתגוללו ביערות בבונקרים או הסתתרו אצל גויים. השנה הזאת נתמשכה יובל שלם וכל יום היה חלק מהנצח. ובכן אמרנו ועשינו. רק עברו ימי הפסח ואנו עברנו לישיבת קבע ביער, בבונקר שבינתים הכינונו. העברנו איתנו צידה לזמן מה. רק מזמן לזמן הלכנו העירה לקנות לחם ומצרכים אחרים, כמו גפרורים ומלח.

פעם אחת נשארנו ללון בביתנו ודוקא באותו לילה היתה חטי־פה למחנות. כמעט נפלנו בפח. הצלחנו להסתתר בבונקר שלנו שלא נתגלה באקציה השניה, החלטנו אז לא לחזור בכלל העירה ואת הקשר שמרנו על ידי האיכר סטרילצקי ובת דודתנו אסתר שהיתה מיועדת לבוא אלינו. ככה המשכנו עד ער״ח סיון ב־3 ביוני, בו היתה האקציה האחרונה וטרמבובלה הוכרזה „יודנריין". באקציה זו ניספו יותר מחמש מאות איש.

ברור שעל מה שהתרחש בעיר מאז האקציה, לא ידענו הרבה, רק שמענו מפי השמועה שהגיעה אלינו ע״י איש הקשר ובת דודתנו אסתר, שלפי מה שהיא זוכרת, גם אחי היה במקרה בעיר ויחד אתה הגיעו בחזרה ע״י איש הקשר היערה.

בער״ח סיון ביום 3 ביוני שמענו שוב בבוקר השכם קול יריות, אבל ממרחק רב יותר מאשר בפעם הראשונה, ואף לא נשמע זמן רב. פרטים מדויקים שמענו מפי בת דודתי שהצליחה להגיע אלינו עם אחותה הקטנה. ההורים שלה נשארו בבית ולא נספו גם באקציה זו בין חמש המאות שהצליחו למצוא והביאו שוב לפלבנובקה. אבל אקציה זו לא נגמרה, כי אחרי יומיים, זאת אומרת ב־5 ביוני הם הכריזו את טרמבובלה „יודנריין", זאת אומרת: כל יהודי שימצא איפה שהוא — אחת דינו למות וצריך להביאו ולמסרו לידי המשטרה הגרמנית. ככה נתחסלה יהדות טרמבובלה סופית.

ביערות טרמבובלה, קרובינקה, סטרוסוב וסלובודקה

ביער היינו מתחילת מאי 43 עד ה־6 בדצמבר 43, יום בו נספה אחי הי״ד, זאת אומרת יותר משבעה חודשים. את הבריחה מן העיר אל היער איני יכול להגדיר במונח הידוע „מן הפח אל הפחת" וגם לא „יציאה למרחב". ביער, כמו בעיר, פחדנו מקול עלה נידף. לא היה לנו נשק והיינו חסרי מגן. לא יכולנו לרכוש נשק, אפילו לו ידענו איפה להשיג אותו, כי פשוט לא היו לנו אמצעים לזה.

כפי שהזכרתי בפרק הקודם, אני, בפסימיותי הגדולה, בכל

היכוחים מסביב לבעיה, הבעתי את דעתי שאפילו אם לא יצליחו הגרמנים להשיג אותנו, נגווע ברעב, כי נשארנו בלי אמצעים לרכוש מזון אצל הגויים, אפילו אם נמצא אותם מוכנים לספק לנו. דעתו של אחי היתה אחרת — כי איך שלא יהיה, לא נגווע ברעב. גם לחלום על הצטרפות לפרטיזנים לא יכולנו כי סביבתנו היתה דלת יערות ולא היו בה הרבה פרטיזנים בכלל.

אמנם עם התקרבות חזית המזרח מערבה אלינו, הצבא הסוב־ייטי הנחית קבוצת פרטיזנים במרחק לא רב מסביבתנו, אבל קבוצ־תנו לא ידעה על כך כלל, ולי נודע על זה רק בזמן האחרון, בקראי פה את ספרי הזכרון שיצאו מערי הסביבה שלנו.

על תקופת שהותי ביער, שהוותה כמעט רבע מזמן שהותי תחת המגף הנאצי, איני רוצה להאריך. כפי שעשיתי על תקופת הכיבוש שקדמה לה, עד שהוכרזה טרמבובלה ל„יודנריין", כי היא יותר אישית משאר התקופה ואין בה מתאור השלטון הנאצי, שזאת היתה עיקר מטרתי בכל הפרק על השואה. סיפור הצלתי דומה בזה לשאר תאורים על ההצלה של יחידים, או של קבוצות, אבל מכיון שיש גם בפרק זה הרבה מיחסי השכנים הגויים, וגם באופן כללי על פעולות הגרמנים. ובעיקר בפרק זה אני מספר איך אני הצלחתי להנצל בשואה, והמטרה הנעלה ביותר בפרקי זה היא להנציח את משפחת יצקיב האוקראינית מטרמבובלה, שהיא אחת ממשפחות חסידי אומות העולם, שלא היו רבים כמותה בכל השואה. היא הצילה כמעט מנין יהודים, ביזמה עצמית, בלי לדרוש תשלום וגמול בעד מעשיהם, ושכמובן ניתן להם אחרי השחרור עד היום הזה.

בהסתכנות מירבית (שהדבר לא יגונב לשכנים ויגיע לאוזניים לא רצויות, עד להלשנה אצל השליט הגרמני) שבשעת זעם גם הם היו צפויים למות בהתפסם בהצלת יהודים. אמנם אנו שהינו אצלם רק שלשה חודשים וחצי, אבל הם החזיקו במחבוא בביתם את שכנינו משפחת המורה לדת — רייזברג, שנה שלימה ואי אפשר שלא לציין מעשי גבורה וחירוף נפש אלה .אבל אספר את הדברים לפי סדר הת־רחשותם.

כפי שציינתי בפרק הקודם, בנינו ביער בעזרת האיכר סטרילצקי בונקר מוסווה אליו הגענו עוד לפני פסח, אחרי האקציה השניה, אבל ישבנו בו קבע רק אחרי פסח. בקרבתנו הוקם כניראה עוד בונקר שבכלל לא ידענו עליו, אבל אחרי שטרמבובלה הוכרזה „יודנריין" הרגשנו

שבסביבה נמצאים עוד יהודים. על המצאות הבונקר בשכנותנו נודע לנו אחרי שחיסלו אותו.

עד היום איני יודע אם חוסל ע״י הלשנת הגוי סטרילצקי, (איש הקשר בינינו ובין העיר, אמרו עליו ששרת שני אדונים וכשחזרו הסובייטים הוא נאסר תיכף. אמנם בת דודתי אסתר שויגר (שטרן) העידה לטובתו, כפי שיסופר בהמשך) ובעצם הגרמנים שבאו לחסלו חיפשו את הבונקר שלנו ועלו במקרה על הבונקר השכן, או אז היתה סתם הלשנה של גויים אכרים, שהלשינו אחרי הכרזת יודנריין שהרבה יהודים מסתובבים ביערות. דבר שהיה נכון, כי לפי השערתי, כמאה וחמישים איש חיפשו להם מפלט ביער, אחרי שהצליחו להנצל באקציה השלישית ב־3 ליוני 45, אבל לא יכלו להשאר ככה בעיר מאחר שב־5 ליוני הוכרזה העיר כ„יודנריין״, וכל יהודי הנמצא, על המוצא להביא אותו אל המשטרה הגרמנית, שם יחוסל. (עלינו לזכור שלאוכלוסיה המקומית אסור לעשות זאת מכיון שכל מי שנמצא אצלו נשק, אחת דתו למות).

בכל אופן המקרה הזה קרה בשבת בסוף סיון, שבועות אחדים אחרי שטרמבובלה הוכרזה „יודנריין״. שמענו צעקות ויריות בקרבתנו. איני זוכר כיום אם עזבנו את הבונקר שלנו והסתתרנו סתם תחת עצים ביער, או שנשארנו שם עד שנשתתקו הקולות, או שחלק נשאר וחלק הסתתר. בכל אופן זה ארך כמה שעות ולבסוף נשתררה דממה. בלילה הלכנו לבדוק ולראות מה קרה שם. נדמה לי שתלמידי אייזיק שטויב, ששרד מהבונקר ההוא, בא אלינו לבונקר ומפיו נודעו לנו כל הפרטים. הוא היה מאד מדוכא ומיואש ואין זה פלא. נספו שם בבונקר חלק גדול ממשפחתו, אחיו ואחיותיו שנשארו עוד מהאקציות, גם דודה שהגיעה אליהם מהעיירה יגאלניצה בימי השואה. הוא סיפר גם שלדודה שלו היו אתה כמה מאות דולרים שהם מוסתרים אצלה בבגדיה שעל גופה. הוא בשום אופן לא רצה ללכת לשם לבד. ובכן אני התנדבתי והלכתי לבונקר השכן. כמובן שהיו לנו נרות וגפרורים.

איני זוכר אם שטויב נתלווה אלי או מישהו אחר. זכורני רק שירדתי לבונקר לבד, מצאתי שם את כל האנשים מתים מהיריות שירו השוטרים הגרמנים לתוך הבונקר, (כמובן שהם לא העזו ולא נכנסו פנימה). עברתי, זוכר אני, ממת למת. הכרתי כמעט את כולם וביחוד זוכר אני שזיהיתי את נחום שכטר השען, עד שמצאתי את גופת הדודה שבקושי הכרתיה, כי היא לא היתה תושבת עירנו כפי

שהזכרתי, חיפשתי כשעה את הכסף בבגדיה ולא העליתי כלום. לבסוף נצנצה איזו מחשבה במוחי לבדוק בשמלה מתחת לחגורה שחגרה במותניה ובאמת נדמה היה לי שאני נוגע בניר מרשרש. הורדתי במהי־רות את החגורה ובשוליה מצאתי תפורים בסמרטוט כמאה דולרים בכמה שטרות. את הכסף נתתי אחר כך ליצחק שטויב והוא הפריש לי מזה עשרה דולר שכר טירחה.

אודה על האמת שתמיד אחרי השחרור חשבתי מה הניע אות׳ בשעת חרום זו, לנהוג בזה דיני ירושה ולמסור את הכסף שמצאתי לקרוב שחשבתי שהוא זכאי לירושה. בכל אופן זו היא עובדה. כך נהגתי, למרות שאחר כך, כשהיינו ביחד, עד שנספה ביחד עם אחי, לא פעם הוא אכל לחם מרוח בחמאה ואנחנו הסתפקנו בלחם צר. אבל ככה בנאיביות נהגתי והרבה פעמים אחרי השחרור חשבתי שאולי בזכות התנהגות זו, ביער בשעת חרום כזאת, שהרבה פעמים אדם לאדם זאב, עמדתי בנסיון ולא התפתיתי למעול בכסף, ועל כן ניצלתי. אחרי חיסול הבונקר השכן הזה, המשכנו להיות ביער, במשך איזה זמן הביא הקשר סטרילצקי לחם בעד כסף שנתנו לו, אבל הוא אף פעם לא מצא אותנו בבונקר. הסתובבנו ככה בלי בונקר איזה חודש ויותר.

במשך אותו זמן התנפלו עלינו, או באו במקרה, הבנדרבוצים האוקראינים, או סתם שודדים, לא ידענו איך נקרו אלינו. הם ערכו חיפושים אצלינו וכשלא מצאו דברי ערך עזבו אותנו ולא נגעו בנו לרעה למרות שהם היו מזוינים בנשק. אחרי שבוע או שבועיים באו פעם נוספת ושוב ערכו חיפוש, אבל הפעם מצאו ככר לחם שלם, שבאותו יום הובא לנו מהעיר. זה הרתיח אותם והם הכו אותנו מכות נמרצות כדי שנגלה איפה הטמנו את מטמוני הזהב והכסף. טענתם היתה: בפעם הקודמת מצאנו אצלכם פרוסות קטנות ודלות ולכן האמנו שהגויים הרחמנים שאתם מכירים, הפרישו לכם מלחמם הדל, אבל ככרות לחם לא יתן לכם שום אכר חנם, ובודאי לא בשעת מלחמה, ויש להניח שאתם קונים אותו בזהב אצל האיכרים, ובכן איפה הסתרתם את הזהב? אמנם צעקו וזעמו ואפילו לקחו ממני את משקפי הראיה, אבל לבסוף הניחו לנו והסתלקו.

ראינו שבאמת קרה לנו נס ואם נמשיך לשבת במקום הזה הם יופיעו שוב ושוב ולבסוף יחסלו אותנו. ובכן החלטנו לעבור לחלק יער אחר. עברנו וההטרדות שלהם חדלו, למקום שבתנו החדש לא הגיעו יותר.

מאז ישבנו חבויים בצל העצים והסתתרנו בלילה. ליקטנו זרדים, הבערנו אש להרתיח מים וככה אכלנו את פרוסתנו הדלה שלא שקלה יותר מ־200 גר׳, אחת ליום. ככה נהגנו במשך כמה שבועות. קטפנו גם בלילות שבולי חיטה ודגן שבחודש תמוז כבר ראויים לאכילה. הוצאנו את הגרעינים בידים, הרתחנו במים כמה שעות וככה אכלנו אותם כמאכל תאווה. גם בכורי תפוחי אדמה נראו בתחילת חודש אב. ובכן גם זה הצלחנו להביא מן השדות שהיו בשולי היערות, בלילות. גם פירות הבשילו וביחוד תפוחי עץ שהיו בסביבתינו זנים שונים בכירים ואפילים, מאלה הכנו לנו מלאי גדול.

זכורני שבמשך אותם שבועות היה שבוע שלם שהגשם לא פסק. נדמה לי שאחד הימים באותו שבוע חל צום שבעה עשר בתמוז. אנחנו בשום אופן לא יכולנו להעלות אש שכן הגפרורים נרטבו. שכבנו איפוא רטובים עד לשד עצמותינו, רק שמרנו מכל משמר את פרוסת הלחם הדלה שלא תירטב ונוכל לאכלה יבשה כמנתנו הקצובה, שהיא היא הוותה את כל מזוננו במשך שהותנו ביער. אבל גם לזה בא הקץ. באחד הימים בסוף חודש אב ראה אחי הי״ד איזו דמות מרחוק המתחקה על עקבותינו. חששנו ושוחחנו על זה כמה ימים, מי יודע מה צפוי לנו, אבל לא זזנו מהמקום. אחרי כמה ימים זכורני שזה היה בשבת, בסוף חודש אב, אחר הצהרים, שמענו פתאום קול יריות. היינו ביער פתוח במקום דליל מאד. לא הבחנו בדיוק מאיזה צד באות היריות ולמזלי הבנדיטים האוקראינים שדדו ממני את המשקפיים ולא יכולתי להבחין מרחוק בכל דמות. התרוממתי מהקרקע שם ישבנו והתחלתי לרוץ מבלי לדעת לאן. רצנו כולנו — אני, אחי הי״ד, בנות דודותי אסתר ואחותה ברוניה הי״ד, כל אחד ברח לעבר אחר. ככה רצתי עד שהד היריות נחלש. מצאתי לי מקום בין סבכי עצים ושכבתי שמה עד שרד הלילה. נרדמתי.

למחרת בבוקר השכם קמתי כדי לחפש את אחי ובנות דודותי והנה אני מתרומם ומרגיש כאב עמום בכתפי. מרוב התרגשות לא הרגשתי בהתחלה, נגעתי בכתף ונוכחתי לדעת שהמעיל רטוב, הורדתי אותו וראיתי שהשרוול למעלה כולו רטוב מדם שנספג בו. הכתף היתה פצועה מכדור שעבר ושרט עמוק בכתפי. ברור שלא היה לי במה לחבוש את הפצע. הוא דמם במשך זמן מה ולבסוף התרפא מאליו. רק נשארה לי צלקת קטנה במקום עד היום.

חזרתי בבוקר למחרת, למקום בו ישבנו ובאמת מצאתי את

אחי חי וקיים וגם מצאנו את אחות אסתר, ברוניה, היא היתה מוטלת ללא רוח חיים, היא נפגעה מהיריות, אבל את אסתר לא מצאנו וגם לא את הגופה. על כן הנחנו שהיא ניצלה. לא ידענו מה לעשות, איפה לחפש אותה? היה לנו מלאי תפוחי עץ חבויים שקטפ־נו בלילות מהבוסתנים הקטנים, יכולנו לעשות את זה בלילות ללא הרבה פחד, כי אף אכר לא ההין לצאת החוצה ולבדוק מה מתרחש בבוסתנו, למרות נביחת כלביו. בשעת המלחמה יציאה כזאת יכולה היתה לעלות לו ביוקר ולא היה כדאי לסכן את החיים בשביל תפו־חים. לנו, לעומת זה, לא היה מה להפסיד. חיינו ארבעה ימים רק מתפוחים אלה.

ביום הרביעי נפגשנו שוב עם בת דודתי אסתר. הביא אותה אלינו הגוי המקשר סטרילצקי. היא תעתה בדרכה בשעה שברחה והגיעה לשולי היער, ככה שבדרך לא דרך אחרי מאמצים הגיעה בנס בלי לדעת לביתו של איכר הקשר שלנו והוא הביא אותה לבסוף חזרה אלינו ליער. על כן כשנאסר אחרי השחרור ע״י הסובייטים, היא העידה לטובתו, אחרי כל מה שעשה אז בשבילה, הלא באמת הוא הצילה ממות והביאה אלינו חזרה וגם אותנו לא מסר. מה שאחרים אומרים אין אנו יודעים אם זה אמת או לא. ובכן שוב התאחדנו לשמחתנו ולאסוננו, שאבדנו את ברוניה אחות אסתר הי״ד.

אחרי התיעצות קצרה בפגישתנו החלטנו שאין טעם לשבת פה. נודע לנו ממישהו, או יכול להיות שהשמועה הגיעה אלינו ע״י אסתר, שנודע לה מסטרילצקי שיצחק שטויב ובת דודתנו מצד אבא ברוניה קלמן, ששרדו אז מהבונקר השכן שחוסל, נמצאים ביער, בסביבות זלביה סלובודקה ואינם סובלים משום הטרדות. החלטנו שמישהו בלילה יסייר ביער עד שיגלה את עקבותיהם וכך עשינו.

השאלה של השגת המזון נפתרה אף היא לפי הצעה שלי: היה לנו שעון זהב עם שרשרת שנשאר מדודתי חייצי אשת דודי לייב גולדפליס ועוד אי אלה דברי ערך שהצלחנו להציל. כמובן לא החזקנו אותם אצלינו אלא קברנום באדמה לא רחוק מהבונקר הראשון בו הסתתרנו ביער. החלטנו להוציאם לאט לאט ולמכור אותם אחד אחד לפי הצורך, כשהשאר קבור במקום. בין הנספים באותו מצוד, בו אני נפצעתי בסוף חודש אב היו כמה אנשים ממשפחת ברוסט שהסתתרו ביער. פעם בלילה עברו לא רחוק מאתנו עמוסים בשקי קמח שהביאו מן העיר. עלה בדעתי שהם משיגים את כל זה ע״י השכן של משפחת

ברוסט, הנפח. לא רחוק מהפורקרובקה היתה לו הנפחה שלו ובית המגורים היה בבוסתנים הקטנים שגבלו עם שולי היער. היה עלינו להגיע לביתו בלילה ולהודיע לו שמשפחת ברוסט נספתה כולה. אולי יסכים למכור בשבילנו את שעון הזהב שנביא לו וידאג לקנות לנו מזון שנבוא לקחת בלילות. טיעוני היה שצריך לנסות ולדבר אליהם, אמרתי פשוט, הברוסטים לא היו קרובים של יצקיב הנפח, אלא שכנים טובים בלבד. אם הוא עשה זאת בשביל שכנים, יכול להיות שלא יסרב גם לנו. אנו מבקשים רק לקנות ולמכור בשבילנו. הם ידועים כמשפחה טובה וישרה וגם לאבא ז״ל היו קשרים עסקיים איתו בתיקון עגלות ופרזול סוסים בעת שסיפק חצץ לכבישים.

אני לא יכול ללכת, כי בלילות איני מתמצא בדרכים ואאבד את הכיוון. לכו אתם! אחי ובת דודתי נשמעו לי. באחד הלילות הלכו והצליחו: משפחת יצקיב קיבלה על עצמה לספק לנו מזון תמורת הכסף או דברי הערך שנמציא להם. ברור שמשפחת יצקיב אינה יכולה לספק לנו מזון חינם. הם לא היו עשירים.

כך חיינו חודש אלול תש״ג ותשרי מרחשון תש״ד, קבוצה מלוכדת של כ־15 איש. אני, אחי ובת דודתי אסתר — שלישיה אחת, שטויב וקרוב שלו מורשה, אלימלך זילברשטיין, בת דודתי ברוניה קלמן — שלישיה שניה, משפחת יוסקה דרימר, אשתו, גיסתו ואחותו — רביעיה. את השאר איני זוכר.

כל קבוצה מהקבוצות האלה שמניתי דאגה לחוד למזונותיה. ישבנו מתחת לעצים כל היום נסתרים. בחלק זה של היער לא ביקרו אנשים בכלל. מרחוק שמענו לפעמים קולותיהם של נערי הכפר שהריצו את הבקר מן המרעה בשדות השלף, כי זו היתה עונת הסתו. למזלנו הקיץ היה גשום מאד, אבל הסתו היה יבש לגמרי ולא ירדו גשמים. פעם בשבוע הסתננו בלילות אל יצקיב. את לחמנו הצר המשכנו לאכול. מים היו לנו מספיק מן המעינות ביער ולא הצטרכנו לשתות אותם במשורה. זכורני שרק פעם אחת, בין כסא לעשור, חזרנו בהחבא אל מקומנו הראשון להוציא את דברי הזהב שקברנו על יד הבונקר הראשון, ובאמת מצאנו אותם בשלמותם. ככה המשכנו בלי שום ארועים מיוחדים.

ברשותי היה סדור תפילה. את התפילין לא יכולנו להניח כי השודדים האוקראינים הוציאו את רצועות העור לצרכיהם, ותפילין בלי רצועות אי אפשר להניח. הקדשתי הרבה זמן לתפילה ולאמירת

תהילים. היה אתי גם „עין יעקב" בכרך אחד שהביא אל ביתנו חברי יוסף חיקין הי"ד. ספר זה לקחתי אתי ליער אבל לא הרביתי להגות בו. לא הספיקה הסבלנות. כל מחשבותי היו טרודות: הנה החורף מתקרב ובא ולפי השמועות מפי יצקיב, שסיפק לנו נוסף למזון גם חדשות ממאורעות השבוע. השתמע שאמנם הרוסים הולכים ומתקרבים, נסיגת הגרמנים היא בכל החזיתות המזרחיים, אבל הנסיגה היתה איטית מאד ולפי ממדיה יכול להיות שתימשך כל החורף.

איך נחזיק מעמד? אחי הי"ד היה רגיש ועדין יותר ממני. לי היו מגפיים אבל נעליו הקלות התרפטו ואיך יחזיק מעמד? אמנם נתתי לו את מגפי ואני שכמעט לא זזתי מהמקום עטפתי את רגלי בסמרטוטים וככה שכבתי. אבל לא היו לנו בגדים עליונים וגם אלה שהיו לנו התרפטו מאד.

עכשיו, בכותבי את הדברים הללו, נדמה לי שזה הכל היה למעלה מכח אנוש. התיאור היום בשום אופן אינו יכול ליצור את התמונה הנכונה. אין אדם יכול להעלות על דעתו תנאים שבהם אתה חי באותם הבגדים ביום ובלילה, כמעט במשך שנה שלמה, בלי להחליף חולצה ותחתונים. נדמה לי גם שביער לא הספקנו להתרחץ, אלא פעם או פעמיים בהתחלה ואחרי כן לא נתנו שום הזדמנויות לכך. הכינים והתולעים ממש אכלו אותנו חיים. ישבנו ימים תמימים בימי הקיץ לפלות את כלינו מהכינים ללא הועיל, ולמחרת שוב היו מלאים.

בתנאים כאלה קשה לשמור על צורות אנוש ולא לצאת מהדעת. איני מדבר כבר על יאוש ואפתיה בהם אתה שוקע ואז הסוף לכל מלחמתך, כמו שקרה לרבים שנכנסו ליערות ולא האוייב כילם אלא נסיבות הזמן. לזה היתה דרושה גבורת נפש לא מעטה. רק מעטים מעטים עמדו במלחמה קשה זו.

אחרי שיקול דעת רב החלטנו להתייעץ במשפחת יצקיב מה לעשות. תכניתנו היתה ששתי הנשים מקבוצתנו ישארו בחצר יצקיב או באיזו עלית גג, באסם ואנחנו נמשיך לחיות ביער ונקווה שנחזיק מעמד.

אחי ובת דודתי שבאו באותו שבוע אליו הציעו לו את תכניתנו והפלא קם ונהיה. משפחת יצקיב הסכימה לתכנית ובפעם הבאה היו הנשים צריכות להתלוות ולהשאר אצלם והם כבר יסדרו להן איזה מחבוא עד הגאולה ההולכת ומתקרבת.

אבל הגורל החליט אחרת. ביום ט׳ בכסלו תש"ד, 6.12.43

קמנו בבוקר ושמענו קול רעש ותנועה בחלל היער. היה זה יום כפור עז, אמנם יבש כי למזלנו לא ירדו גשמים כל אותו הסתו וגם לא היה עוד שלג, השכיח בעונה זו. הימים היו אמנם קצרים ביותר אבל השמים היו בהירים כל הזמן.

מה היתה סיבת התנועה ביער באותו יום? עד היום איני יודע ברורות. היו דעות שהגרמנים חיפשו איזה אוירון סובייטי שהופל או אמור היה לנחות באותה סביבה ולדעת אחרים פשוט יצאו הגר־מנים לציד ביער. יש גם אפשרות להניח שחיפשו בנדרובצים מאורג־נים, פרטיזנים אוקראינים שהסתובבו הרבה ביערות. בכל אופן, כמעט ברור שלא חיפשו יהודים, כי ששה חדשים עברו מאז הוכרזה העיר כ„יודנריין" ונותרנו כבר כה מעטים ובכלל לא ידעו על קיומנו ביער. הם היו כמעט בטוחים, שאין זכר ליהודים ביערות.

זוכר אני בדיוק שלילה לפני זה התקיים הביקור הרגיל אצל משפחת יצקיב להצטייד במזון ובאותו ביקור הבטיחו לקבל את הנשים. כמו כן הביאו אתם חדשות שהגאולה היא קרובה מאד. ובכן, בבוקר קמנו ושתינו לחיים, יכול להיות על מים או קצת משקה שהביאו הפעם מהעיר לחוג מאורע זה של פרידת הנשים מהיער. עוד לא הספקנו לגמור ולקלוט בקרבנו את החדשות המשמחות והנה נשמע קול יריות בלתי פוסק. בפחד התחלנו להתפזר לכל עבר ולהס־תתר כדי שלא נראה. רק אני שלא היו לי המגפיים ושכבתי רק בסמר־טוטים בהם עטפתי את הרגליים, לא קמתי מרבצי. הייתי מיואש לגמרי ואפטי וחשבתי מה זה משנה באיזה מקום ישיג אותי הכדור. הישועה אמנם קרובה, אבל איני זכאי כנראה לראותה במו עיני. ובכן נותרתי לבד על עמדי במקום, אבל אינסטינקט הקיום כנראה גבר אצלי וברגע האחרון התרוממתי והתחלתי לרוץ. בריצתי השגתי את אחי ומהרתי להתקדם. אמרתי לו לרוץ אחרי, כי קולות היריות באים מהכיוון הנגדי. שמיעתי היתה מחודדת הרבה יותר משלו, וככה המשכתי לרוץ, בלי להרגיש אפילו בהתחלה אם הוא רץ אחרי או לא. כעבור זמן קצר נחלשו הקולות ולבסוף נדמו לגמרי.

אחרי שעתיים שישבתי דומם במקומי, מכיון שביום הקצר התחילה השמש לנטות מערבה, חזרתי על עקבותי להגיע אל המקום שם ישבנו. בדרכי פגשתי אחד מקבוצתנו והמשכנו לחזור יחד. התק־רבנו אל מקום שבתנו הקודם והנה לפנינו מוטלת גוויה מתה. זאת היתה גופת אחי נטולה כבר רוח חיים. כנראה פגע בו כדור תועה

מהצלפים שירו לכל עבר. איך זה קרה לא יכולנו לקבוע ואיני יודע זאת עד היום. עם רדת הלילה כל הקבוצה חזרה למקום ישיבתנו. חסרו רק שנים: אחי הי״ד ואייזיק שטויב מהקבוצה השניה. אולי חסר גם מישהו מקבוצת דרימר, איני זוכר כיום. קבוצת דרימר נספתה כמה ימים לפני השחרור.

בכל אופן באותו הלילה גבר הקור מאד וירד מתחת לאפס, בודאי יותר מ־10 מעלות. עמדנו מיואשים ולא ידענו מה לעשות. לבסוף החלטנו: מכיון שהשנים החסרים הם מקבוצתנו שמנתה שש נפשות ונשארנו רק ארבעה, אין לנו אפשרות אחרת, רק לנסות ללכת אל יצקיב. נספר לו מה שקרה. את הנשים הלא הבטיח לקבל. נשארנו רק שנים: אני והורשאי אלימלך זילברשטיין. אם ירצה לקבל אותנו, נשאר גם אנחנו ואם לא, נוכל לחזור אל היער באותו לילה. אולי אחרי כל מה שקרה יקבל גם אותנו.

התפזרנו לחפש את גוית שטויב. רצינו לדעת מה קרה אתו. אולי הוא פצוע ולא יכול לזוז. זה לקח זמן מה, כי התחיל להחשיך. לבסוף מצאנו גם אותו מת, אבל לקבור אותם לא יכולנו כי פשוט לא היה לנו את חפירה והקור התחיל עם הלילה להתגבר כל כך שקשה היה בלי כלים להזיז את האדמה. ובכן, אחרי דיונים שנמשכו כמה שעות ובבכי ובכאב על הנופלים, כשעה לפני חצות נפרדנו מהיער וזזנו ארבעתנו לכיוון בית יצקיב.

בחצות הגענו. הנשים דפקו ונכנסו לפי האות המוסכם ואנחנו נשארנו בחוץ לזמן מה. אחרי שיחה קצרה חזרו החוצה ואמרו שהמשפחה הסכימה לקבל גם אותנו והועידה לכולנו מקום בעלית האסם בחצר. אותו מקום שהכינו עבור הנשים יספיק לכולנו ואל לנו להבהל אם נמצא שם בעליה עוד אחד המסתתר שם כבר כמה חודשים. הוא יהודי מלבוב שהיה לו דוד בטרמבובלה, משפחת פוד־הורצר. אחותו מסתובבת אצל קרובי משפחת יצקיב בתור נוצריה בנירות אריים והיא הביאה בהחבא את אחיה, שכמובן כגבר קשה מאד היה לו להסתתר בנירות אריים.

הם רק יצאו לראות אותי, מאחר שאני הופעתי עכשיו בפעם הראשונה, כי כפי שסיפרתי בלילות לא התמצאתי ועל כן לא לקחתי חלק בטיולים מן היער לביתם להשיג מזון. זוכר אני כשבעלת הבית ראתה אותי נדהמה ופרכה ידיה והכריזה בכאב ובכי: הלא מראהו כפני מת. מי יודע אם הוא יחזיק מעמד, הלא זה צל של אדם ולא

אדם. ובאשר להספקת המזון, אמנם אינם יכולים להבטיח לנו שפע אבל ישתדלו כפי יכולתם. גם זאת לדעת כי יגישו לנו את מנתנו הדלה רק פעם אחת ביום, לפנות בוקר, בעת שהם יוצאים להאכיל את הפרות במשק, ואז אין זה מעורר חשד, שהם מסתובבים באסם.

בהביאה לנו את האוכל גם החליפה לנו את הדלי בו עשינו את צרכינו הטבעיים. מלבד פגישת בוקר זו לא באה אתנו במגע כל משך היום והלילה. גם שומה היה עלינו לזכור שעלינו לשכב שם בעליה בשקט בלי להוציא הגה, כי יתכן שנרים קצת את קולנו מחוסר זהירות ואז הוא יוכל להשמע מעבר לקיר, ואז זה יכול להביא עלינו וגם עליהם אסון כשיגלו אותנו.

יכולתי רק לעיין בסידור שהיה אתי ובאותו יום מר ונמהר שנספה אחי ואני התרוממתי ברגע האחרון השארתיו במקום ישיבתי והוא כולו נוקב מכדורים שפגעו בו, אבל למי היתה סבלנות. ככה שכבנו יותר משלושה חודשים וחצי וסדר יומנו היה קבוע כפי שתארתי. בבוקר יכולנו בלי לחשוש גם להחליף כמה מילים, ואמנם התווכחתי הרבה עם הצעיר שמצאנו בעלית הגג. זוכר אני גם את תכנם של הווי־כוחים, אבל מכיון שלא נגעו לעצם המאורעות לא אזכירם. אספר רק את העובדה שהוכיחה לי את גדלות נפשה של משפחת יצקיב, שלא נמצאו הרבה כמותם. הם הצילו מנין שלם של יהודים, וזה בודאי חלק נכבד מאד בין ניצולי השואה בטרמבובלה, שמסופקני אם מספרם הגיע לחמישים. נוסף לחמשתנו בעליה והאחות שהסתובבה בתור ארית, החזיקו בדירתם בבונקר מתחת לדירה עוד משפחה של 3 אנשים כמעט שנה שלימה. מלבד אלה התשעה, עוד החזיקו בביתם לא בסתר אלא בגלוי ילד יהודי של רופא השניים ד״ר קלבר, שהוא ואשתו הצטרפו לפלוגות הנדרובצים, כי חשבו שככה ינצלו ובסוף נרצחו והילד גדל בבית יתומים בפולין והגיע לארץ בגיל 15 פה השלים למודיו והקים משפחה. ובכן, בסך הכל מנין. וזה הכל בלי לקבל כסף כל שהוא. לפני שהסתירו, כמו שעשו רבים אחרים ואחרי כן רצחום נפש. ואני מדגיש שגם אחרי השחרור לא דרשו שום גמול וכשבת דודתי לקחה בחזרה פרה ונתנה להם וגם אני גמלתי להם מה שיכולתי. הם תמיד צעקו: למה אתם נותנים ומה ישאר לכם, וכי מה עשינו בשבילכם?

כל פעם שאני נזכר ביחסה של משפחה זו אלינו הנני מתרגש עד דמעות. לעולם לא אשכח מה שמשפחה אצילה זו עשתה בשבילנו ובהנציחי את הקורות אני מקבל סיפוק פורתא שנתנה לי הזדמנות

לפאר את מעשיה של המשפחה הזאת, וזה חלק מהגמול שעלי לתת למשפחה, כי גמול כספי שקבוצתנו השתדלה לתת למשפחה, כאין וכאפס הוא לעומת גודל המעשה שהם עשו. וכדי להבליט חסידי אומות אלה אספר עוד שתי עובדות המעידות על גודל נפשם וצדקתם. כי לא רק אצלו מפתם ונתנו לנו.

זכורני שהגענו אליהם בדצמבר, בחודש שבסופו חלים החגים הנוצריים. גם אז לא שכחו אותנו ונתנו לנו אוכל מצוין, מאותו אוכל שהם אכלו. הויכוח שהיה ביני ובין הבחור שמצאנו על עלית הגג פרץ בשל זה. כשבאתי מן היער הייתי קצת מצונן והשתעלתי — מה שמובן מאד אם לקחת בחשבון את המלבושים שלבשתי והתזונה שהיתה לי ביער, קולי לא נשמע מרחוק בשעת שעול וגם השתדלתי לעצור את השעול בקרבי, אבל שעול קולני בעלית גג בין שכנים במשך היום יכול היה להמיט אסון. ובכן, בשמעו את שעולי פשוט הסתער עלי וצעק שאביא על כולנו אסון. הכי טוב שארד ואתמסר לגרמנים ולא אסכן את כל הנמצאים. פחדו גדל מיום ליום. הבנתי אותו והשתדלתי, אבל לא תמיד ניתן להתגבר על שעול. לבסוף אמרתי לו „אתה צודק" — אבל פתרונך יכול רק לסבך את הענין ולא יביא שום תועלת ולהיפך הוא יכול לגרום נזק כי ככה לא בטוח שמי שהוא ישמע, אבל אם אני אלך בעצמי להתמסר לגרמנים, הם יכולים לענות אותי ולא אוכל אולי לעמוד בנסיון ואגלה את כולם. ועל כן דעתי היא שנשאל את גברת יצקיב, בבואה בבוקר להביא לנו את מזוננו, מה לעשות ולשמוע את חוות דעתם וגם את עצתם. ואמנם למחרת כשבאה סחנו לה את כל המאורע כמובן בלחישה, ואחרי ששמעה את טענותינו לא אמרה אפילו שתתיעץ בבעלה (היא היתה פולניה ובעלה אוקראיני) אלא ענתה קצרות חד וחלק: אין זה אסון כלל שאתה משתעל ביום, כי אנשים ביום באים לאסם ולמחסן ויכולים לשמוע משם שיעול. המצב גרוע בלילות אבל בעיה זאת צריך לפתור באופן אחר ופשוט לגמרי: אם הוא משתעל, כפי שאתה קובע, צריך לתת לו הלב שיפסיק להשתעל, וככה במחי יד אחת קטעה את כל תרעומתו. על פתרון כזה לא יכולתי לחלום, הוא התאים רק לחסיד אומות העולם, כפי שהיא היתה.

ובמקרה השני המבליט את גודל צדקת משפחה זו אסיים. ביום השחרור, ב־22 למרץ 44, רצינו לעזוב את המחבוא בו ביום. השתוקקנו לצאת לחופש באותו רגע בו השתחררנו, כמה ציפינו לשעה

גדולה זו. אבל היא הפעם התעקשה ולא נתנה לנו, ביקשה מאתנו שנשאר עוד יום. הבינונו שהיא דואגת לשלומנו ורוצה להיות בטוחה במאה אחוז שמותר לנו באמת לצאת ושלא יאונה לנו כל רע, וכי שלטון הסובייטים חזר ולא צפויה לנו כבר שום סכנה. אמת זאת היתה גם הסיבה, אבל הבינונו שמסתתרת פה עוד סיבה. נוכחנו למחרת שאמת כן הוא הדבר. כשיצאנו למחרת העמידה אותנו בבית ליד המשפחה שנצלה בביתה, להראות לאלה שניצלו בביתה שהתרעמו מדוע היא יוצאת בלילה אל „הברוסטים האלה". (הם רק ידעו שהב־רוסטים שכנים שלהם, אבל לא ידעו שהם נספו ביער) שעוד יגרמו שגם את המחבוא שלהם יגלו בביתה. שבלי שידעו אפילו, הצילו עוד 5 יהודים בתתם להם חסות בעלית האסם שלהם.

תשאר משפחת יצקיב חרותה לזכרון עולם בספר חסידי אומות העולם.

יוסף איינלגר

השואה של קהילת טרמבובלה

ב־22 ביוני 1941 פרצה פתאום מלחמת גרמניה—רוסיה וב־5 ביולי נכנס הצבא הגרמני לטרמבובלה.

זוכר אני אותו יום שבת, ה־5 ביולי, כאשר בערך בשעה 11 לפנה"צ התאספה האוכלוסיה האוקראינית ברחובות, בציפיה לגר־מנים, שהגיעו העירה מצפון דרך קרובינקה.

היהודים ישבו בבתים ולא נראו ברחובות, בעוד האוקראינים מברכים את הגרמנים במועל יד ההיטלרי.

באותו ערב נפל הקורבן הראשון, יואל מסטר הי"ד. נורה ונהרג. אמרו, ששכנה אחת אמרה עליו, שהוא קומוניסט ידוע. ועוד קורבן נפל באותו יום: מנהל הפנקסים בטחנת הקמח של דרימר. כך זה התחיל. האוקראינים החלו להתארגן, נוסדה מיליציה ושלטון מקומי. נערך מצעד גדול ברחובות העיר בדגלים ובתזמורת. כולם צעדו לעבר הפוקרובקה. כפי שידוע היתה המצודה (הזמק) סמל הפולנים. בעוד הפרוקרובקה היא של האוקראינים. היו שמועות שתהיה אוק־

ראינה עצמאית ובירתה — לבוב, ובה ממשלה אוקראינית. אחרי ימים ספורים הכריזו הגרמנים על צירוף מחוזות לבוב, טרנופול וסטנילבוב, בשם מחוז גליציה, ל„גנרל גוברנמנט פולין״ כשמושב ה״מושל ד״ר פרנק היה בקרקוב. מושל מחוז גליציה היה ד״ר ווכטר והוא ישב בלבוב.

הופיע עתון גרמני בשם — „למברגר צייטונג״, ועתון אוקראיני אחד. הפולנים שמרו על שתיקה. רק בהיחבא האזינו לרדיו.

התחילו החטיפות לעבודה. המיליציה האוקראינית התארגנה לעזרת השלטון הגרמני. מרכזה היה בבית ליב שרצר, ברח׳ סובייסקי. המיליציאנטים האוקראינים היו נכנסים לבתי היהודים ושודדים מן הבא ליד ולוקחים לעבודה גברים ונשים, שהצטרכו לנקות במשרדים של הגרמנים והאוקראינים ובסויוז האוקראיני, לשטוף את הרצפות ולנקות את החלונות. קבוצה אחת ניקתה את ריצפת החימר במרתפים ובמחסנים של הסויוז והעבירו ארגזים ושקים כבדים ממקום למקום. כמו־כן נלקחו יהודים לעבודה ליחידות הצבא הגרמני שחנו בטרמבובלה. פעם אחת תפסו האוקראינים קבוצה של יהודים, לקחו אותם לקסרקטין הריק, התעללו בהם והם לא חזרו חיים, מלבד גדליהו טוניס ששוחרר הודות להשתדלותו של הכומר מוחנצקי. בין הניספים היו: שמואל הרבסט, אבא ברילר, מוטי בריף, מסיו לזרוס הי״ד. את יתרם איני זוכר. מפקדת העיר נמצאה בבית המשפט, ב„דום נארודני״. שם נעצרה פעם קבוצת יהודים, ביניהם הצלם שניילכט. אמרו שהוציאו אותם אל מחוץ לעיר, ליער, וירו בהם.

הלנדסקומיסר התמקם בבנין הסטרוסטבו, כשולט האדמיניסטרטיבי. תפקידו היה לשדוד כל דברי־ערך, כמו: פרוות, מצלמות, זהב וכד׳. שמו היה גאוקלר. הוא היה מתהלך במדי ס״ס ועל כובעו סמל גולגולת המת. היה נכנס לבתים, מחפש, מאיים, יורה — אך לא כדי להרוג, מוצאו היה משטוטגרט.

הגיעה גם יחידת ז׳נדרמים גרמניים במדים ירוקים. גרו ועבדו בבית מריינדורף, ברח׳ סובייסקי. המיליציה האוקראינית נתונה היתה למרותה של הז׳נדרמריה ושל הגסטאפו, ואלה פעלו בפיקודו של הגסטאפו בטרנופול. הז׳נדרמרים היו בגיל 35—45. היו ביניהם רוצחים טיפוסיים, אך היו גם אנשים שעזרו ולפעמים גם הצילו ממות.

היה שם רוצח בשם סקלרק, שמוצאו היה משלזיה. היה מדבר פולנית במבטא שלזי. היה זה רוצח מן הטיפוס הגרוע ביותר. ראש

קטן על צוואר דק, פנים רזות, אף מחודד ועיניים נעות תמיד. התהלך, כשבידו אקדח טעון ומוכן לירות, והוא היה יורה בכל הזדמנות. היה הורג לתענוגו והיה מתפאר בפומבי, שלמספר אלף הנרצחים על ידו, חסרים לו רק אחדים. היה יורה כשרק ראה יהודי ברחוב. וכשהיה מופיע היה הרחוב מתרוקן.

בינתיים התקדם הצבא הגרמני מזרחה ודרומה דרך קופיצ׳ינ־צה, גז׳ימלוב, סקאלאט. בסוף יולי 1941 הגיע הגסטאפו מטרנופול ובאוגוסט הוקם ה„יודנראט״ ובו 12—15 חברים, מזכירות ומיליציה יהודית מורכבת מ־20—25 צעירים.

מקומו של היודנראט היה בביתו של הרב לייטר הי״ד, ברח׳ סיבייסקי. בראש היודנראט עמד אובמן או יודנאלטסטר, שנקרא בפי הגרמנים אובריודה. האובמן הראשון שמונה על־ידי הגסטאפו, היה ד״ר סרט. למפקד המיליציה היהודית מונה מוסיו סאפרין. באותה עת יצאו צווים רבים מטעם הגסטאפו. על אי קיומם חל עונש מוות מיידי ביריה.

והנה כמה מן הצווים:
מסירת כל מכשירי הרדיו והפרוות.
איסור עזיבת מקום המגורים אל מחוץ לעיר.
איסור הופעה במקומות פומביים בהצגות וכדומה.
איסור נסיעה ברכבת.
איסור יציאה בלילה לרחוב.
איסור אסיפות, חובת רישום ביודנראט.
חובת המגורים של כל יהודי איזור טרמבובלה בטרמבובלה.
ההעברה מן האיזור, מחוץ לעיר אל תוך העיר חייבת להתבצע במשך 24 שעות.

הגסטאפו הטיל על היודנראט לגייס 35—45 אנשים למשלוח למחנה עבודה, לעבודת כפייה. התחיל המשא ומתן. כל אחד רצה להציל את קרוביו. היו קטטות ושערוריות ביודנראט עד שבסוף התאריך המיועד יצאה קבוצת יהודים שנשמרה ע״י היודנראט והמי־ליציה היהודית.

אנשי טרמבובלה עבדו בשלושה מחנות עבודה: קמיונקה, הלובוצ׳ק ובורקי ויילקי ע״י סקאלאט. פעם בשבוע יצאה עגלה של היודנראט למחנה עם חבילות לבנים ולחם מהמשפחות. מדי פעם

בפעם הצליחו לפדות עציר או להחליפו. עיסקאות כאלה התקיימו במשך כל הזמן.

הופיע כסף חדש: הזלוטי של „ה׳נרל גוברנמנט" והופיעו בולי דואר חדשים. אך האיכר העדיף דולרים, והגרמנים דולרים וזהב. אולם דברים יקרים אלה הלכו ואזלו. יותר ויותר הורגש המחסור במזומנים והאספקה הצטמצמה. בעת ההיא גרו היהודים עדיין בדירותיהם. החיים היו מלאי מתח ופחד. לא היה שקט לא ביום ולא בלילה. כל הזמן הגיעו שמועות על שוד ורצח. לפעמים הגיעו יהודים בסתר מן הערים הסמוכות, — ואז נודע המונח „אקציה". אולם איש לא רצה להאמין בזה. לא ייתכן דבר כזה, זה לא יכול להיות, זה שקר. אולם האנשים שהגיעו טענו שראו במו עיניהם, שבקושי נמלטו ושרק אחרי נדודים בלילות בדרכים לא דרכים הגיעו לטרמבובלה.

בתי־ספר לא היו. היו — אך לא בשביל ילדי היהודים. הילדים נעשו שקטים, נכנעים ועצובים. גם הם הרגישו שרע, רע מאד.

בעלי מלאכה קטנים, חייטים, סנדלרים, ספרים השתכרו מעט מעט איכשהו. יתרם סבלו מחוסר מזומנים והחלו בשיטת החליפין, רכישת צורכי מזון מן האיכרים תמורת חפצי־בית וכד׳. פתאום צצו חנויות שנוצלו על פי רוב על ידי אוקראינים ופחות ע"י פולנים. — והגרמנים המשיכו להתקדם מזרחה. הם כבשו את קיוב, אודיסה, התקרבו בקצב מהיר למוסקבה, סטאלינגראד ולנינגראד. היה זה בשלהי קיץ 1942.

האובמן בטרמבובלה היה אז מקס שטייניג.

הימים חלפו. כל אחד גרוע מקודמו. יהודים גרו עדיין בדירות שונות בטרמבובלה כולה. פה ושם אפשר היה עדיין לקנות, להחליף ולמכור. הסאדי והסדיקי היו בהישג יד. ווליצה, קרובינקה, פלבנובקה — לא הרחק.

יהודים נעו כצללים בשבילים ובסימטאות, שלא היתה בהם תנועה רבה, כדי להביא הביתה קצת קמח, תפוחי אדמה, כוסמת, קצת שמן, תמורת כתונת, זוג מכנסיים, סוודר וכד׳.

השמועות על הקמת גיטאות ועל האקציות התאמתו.

באוגוסט הוקם גיטו בטרנופול וכעבור ימים ספורים נערכה שם אקציה עקובה מדם. ידענו שזה וגם זה מתקרבים מהר מאד לטרמבובלה.

אחרי טרנופול הוקם גיטו בצ׳ורטקוב ובקופיצ׳ינצה.

זכורים לי הימים הנוראים של תש״ג. לא אשכח לעולם את התפילה בימים ההם. חוויה זאת תישאר בזכרוני עד יומי האחרון. אי אפשר לתאר במילים את התפילה הזאת — את הבכי, את הייאוש, את הכאב, את הפנים המביעות התרגשות עצומה. את הזרועות הרזות הנשואות למעלה בחדלון ההרגשה. הריצפה היתה ממש רטובה מדמעות.

במחצית אוקטובר, בערך, עברה על יהודי מיקולינצה וסטרו־סוב ואחר־כך על קהילת יאנוב ובודזאנוב — אקציה בצורת חטיפה. אלה שנחטפו הועמסו על קרונות בקר.

אנשי סטרסוב ומיקולינצה הועמסו בתחנת הרכבת מיקו־לינצה — סטרוסוב ואנשי יאנוב ובודזאנוב — בתחנת דרניובקה. הקרונות הופנו לבלזץ. הנותרים נאלצו לעבור תוך 24 שעות לטרנופול או לטרמבובלה וכך נשארו עיירות אלה „יודנריין״.

באוקטובר 1942 הגיעה פתאום ההוראה על הקמת גיטו עד האחד בנובמבר. מה־3 בנובמבר היה על כל היהודים להימצא בתחום השטח היהודי. גבולות השטח השתרעו מטחנת סניטלה עד לקפלובקה, כשמצד מזרח נמצאת הגניזנה ומצד מערב רגלי הפוקרובקה והמצודה (הזמק). היה זה קו ישר מהטחנה עד לקפלובקה כשגם הסימטאות הצדדיות של רח׳ סובייסקי עד מחציתו השתייכו לתחום הגיטו. על היודנראט הוטל לרכז את כל האוכלוסיה היהודית של טרמבובלה בתחום הגיטו.

התחילו ההעברות ואיתן ההתמקחות עם היודנראט על הקצבת פינה נוספת כלשהי. משפחות אחדות סודרו בחדר אחד ויחיד, בהתאם לגודל המשפחות ולגודל החדר. היה זה תפקיד קשה מאד, מכיון שנוסף על יהודי טרמבובלה נתוספו יהודים מחוץ לעיר וכן קרובי הטרמבובלאים מערים אחרות.

ה־1 בנובמבר חל באותה שנה ביום ראשון, ולא כל אחד הספיק לעבור לגיטו עד השלישי. ועל כן אלה שלא הספיקו לבצע את ההעברה בערב שבת ובשבת, חשבו לעשות זאת בשקט ובהסתר עד ה־4 בנובמבר. אולם כבר ב־3 בנובמבר לנו כולם בגיטו. ביום א׳ קשה היה להשיג עגלה ולכן היו שחשבו לסיים את העבודה מאוחר יותר בכמה ימים. אך הדבר הזה לא עלה בידם, מכיון שב־5 בנובמבר בשעה 4 לפנות בוקר החלה האקציה הראשונה.

הגיעו יחידות גיסטאפו, זונדרקומנדו ושופו ובעזרת הז׳נדר־

מריה והמיליציה האוקראינית החלו לרכז את היהודים ב„זמלפלץ״, היה זה השטח בין בתי הכנסת והנהר גניזנה, שבו רוכזו 1000 — 1200 איש. במקום ההוא התקיימה ה„סלקציה״, בפיקודו של איש גיסטאפו.

בשעת הסלקציה נמצא במקום חבר היודנראט, ד״ר שטרן. מכיון שאשתו ובתו הועדו לגירוש, החליט ד״ר שטרן, בלי לחשוב הרבה, להעבירן לקבוצה שלא נועדה לגירוש. באותו רגע הבחין בכך איש גיסטאפו, ובו במקום ירה והרג אותו. רק מתי מספר שוחררו, והיתר הוצעדו תחת משמר כבד לתחנת הרכבת והועמסו על קרונות משא ובקר, שאשנביהם נסגרו בחוט תיל. היה כבר ידוע שהגרמנים מפנים את הקרונות האלה לבלזץ.

דרך תחנת טרמבובלה עברו משלוחים כאלה מקופיצ׳ינצה, מצ׳ורטקוב, מטלוסטה. ראינו זאת במו עינינו. שמענו את הצעקות הנוראות ואת הבכי, כאשר הקרונות נמצאו בדרך לבלזץ.

האקציה הראשונה נמשכה עד 3 אחה״צ בערך, ואחרי שהק־רונות העמוסים יהודים נסעו מן המקום, התחילו היהודים שהסתתרו ביערות ובמחבואים לחזור לבתים. מארובות התנורים בבתים עלה עשן, סימן למסתתרים שיכולים לחזור. מיד אחרי האקציה הוקטן תחום הגיטו.

הוא הקיף מעתה את רחוב סובייסקי, מבית איצי ברילר, עד לקפלובקה. איזור בתי הכנסת נשאר מחוץ לתחום וספרי התורה הועברו לתחום החדש, לבתים פרטיים. חלק של ספרי התורה וספרי הקודש והריהוט של בתי הכנסת נשדד על־ידי האיכרים.

מעתה התקיימו התפילות בהחבא בבתים פרטיים, בהשתתפות מתפללים מעטים מאוד.

במשך השבועות הראשונים אחרי האקציה הופצו שמועות שאי אלה מן הנשלחים לארץ הגזירה — כתבו שהם חיים ועובדים. אך איש לא ראה מכתב כזה. היתה זאת בוודאי תרמית גרמנית. איש לא חזר — מלבד ליאופולד גלס הקיטע, שהופיע אחרי שבועיים. הוא סיפר: „בשעת הנסיעה, היה זה בלילה, אחרי טרנופול, הרימו אותי לאשנב הקרון. הזזתי את חוט התיל, זרקתי את הרגל התותבת וקפצתי, ראשי קדימה. הפעם הצלחתי...״ היה זה כאילו ראה ברוח הנבואה שבפעם הבאה לא יצליח.

המצב בגיטו המצומצם חזר לקדמותו, אלא שביקורי הגיסטאפו מטרנופול נעשו תכופים יותר. היו חיפושים בבתים וקורבנות בנפש.

בשעת חיפוש אחד כזה, קפץ בעל בת דודתי, מרפא השיניים פרלמן מסטרוסוב, דרך החלון והחל לברוח. באותו רגע ירה בו איש הגיס־טאפו והרגו. היו עוד מקרים כאלה.

פחד תקף את תושבי הגיטו. הופעת גרמני דייה היתה לעורר בהלה.

השתררה אווירת דכאון וייאוש. התעוררה נטייה לקטטות ושערוריות ופגיעות הדדיות. מדי פעם בפעם קמה בהלה, מחר תהיה אקציה! בלילות ללא שינה האזינו לכל רחש. כמה פעמים שהיתי עם אחרים בפוקרובקה. בחורף, בשלג. להסוואה התכסינו בסדינים לבנים. אנשים חדלו להיות בני־אדם. פחד, לילות ללא שינה, ערנות ממושכת, מתח — פיתחו באנשים אינסטינקטים חייתיים. למדו להבחין רעש מכונית מתקרבת, נביחת כלבים וכדומה.

פרק מיוחד בחיי הגיטו היו דרישות הגיסטאפו, החוזרות ונשנות, לספק להם תוך זמן קצר דברים שונים, באיום הוצאה להורג של 20 איש וגירוש כל היודנראט למחנה עבודה, במקרה של אי־ציות. הם קראו לזה „בעשאפונג". פעם אחת צריך היה לספק תוך 24 שעות 3 ק"ג זהב. פעם אחרת 3 מערכות כלים ל־24 איש ופעם — פסנתר וריהוט לחדר שינה או 3 קופסאות זהב לסיגריות וארגז יין. היו כל מיני מגביות. את הדברים הדרושים היה היודנראט קונה מחוץ לגיטו, מהכסף שנאסף בגיטו.

מכה קשה היתה התפרצות מגיפת טיפוס הבהרות. בגיטו הוקם בית־חולים בבית־הסוהר לשעבר. בראש ביה"ח עמדו הרופאים ד"ר בומזה וד"ר קולין. התחילו למרוח בליזול את הדלתות, החלונות והרצפות. ריחות אמצעי הדזינפקציה התפשטו בגיטו כולו, כי כולם רצו לחיות. איש לא רצה למות. בתקופה ההיא היו 12—15 לוויות ביום. במצוה הזאת עסק במסירות וביעילות הראויה לשבח, ר' נתנאל מלצר ז"ל.

הזמן עבר. חלפו החודשים נובמבר ודצמבר 1942, והחלה שנת 1943. אז ידעו כבר שהגרמנים סבלו מפלה ואבידות קשות ליד סטלינגרד. קראו בעיתונים שהגרמנים „ניתקו את עצמם מן האויב". היה מורגש שהגרמנים לא יוכלו למנוע את מפלתם הסופית, והגאולה מתקרבת, היה צריך רק להישמר, לא להתייאש, לא להיכנע, רק לחיות:...

אבל איך, ימים ולילות התווכחו, שוחחו, ניתחו כל ידיעה,

כל מאמר בעיתון, כל שמועה. הפולנים האזינו לבי. בי. סי. מלונדון וסיפרו למכריהם היהודיים כל מיני שמועות טובות.

הבעיה היתה איך להתקיים ולהגיע לשעה הנכספת. יצר החיים המציא מדי פעם דרכים חדשות לחיות ולהתקיים. בנו בונקרים מוס־ווים ומתוחכמים. בנו מחבואים בבתים ובחצרות. כל קבוצה עשתה זאת בסוד ובהסתר. היו בונקרים כל כך מוצלחים שעין אדם לא יכלה להבחין בהם. נלקחה גם בחשבון העובדה שהגרמנים השתמשו בכלבים לגילוי קורבנותיהם. היו בונקרים טובים וטובים מאוד וכל אחד היה מיועד לקבוצה שבנתה אותו.

ידענו שאחרי האקציה הראשונה תבוא השניה והשלישית, כמו בערים אחרות. צריך היה, אם כן, להתכונן ולהישמר. כל אחד חשב על עצמו. התפתחה אנוכיות — רק המשפחות היו מלוכדות.

אחרי ד״ר סרט ומקס שטייניג שהיו האובמנים הראשונים, מונה לתפקיד זה גולדשטיין, שהגיע לטרמבובלה ממיקולינצה עוד לפני המלחמה, ופתח בה סוכנות לבירה במחסנים של פישר, שליד תחנת הרכבת.

האובמנים, חברי היודנראט ואנשי המיליציה היהודית התחלפו מדי פעם בפעם, עיקר משימתם היה כעת לשחד כל איש גיסטפו ולהחליף את האנשים העצורים במחנות העבודה. (יש לציין שמלבד הז׳נדרמריה והמיליציה האוקראינית היתה עוד „קריפו״ (קרימינל פוליציי) של שני אנשים, שמוצאם היה מחוץ לטרמבובלה, אשר בדרך כלל לא הזיקו).

בקיץ 1942 היה בטרמבובלה מחנה של שבויי מלחמה צרפ־תיים, שתפקידם היה לפרק ולחסל את בית־הקברות היהודי. כל בוקר היו צועדים תחת משמר לעבודה וחוזרים לעת ערב לקסרקטין. אחרי כמה חודשים חוסל המחנה והשבויים הוצאו מן המקום. נודע שהש־בויים התמרדו ולא רצו לעשות את העבודה, אחדים מהם ברחו.

בלילה נשמעו יריות, כאילו התחולל קרב. היו קורבנות בנפש. ביניהם אשה פולניה ממשפחת סרטני, שגרה סמוך לבית הקברות היהודי. אמרו שגם פולנים אחדים היו מעורבים בענין ושכמה ז׳נדר־מרים נשלחו לחזית. אחרי המאורעות האלה אורגנה קבוצה של 50—60 יהודים שהמשיכה את עבודת חיסול בית הקברות היהודי, ועד סוף שנת 1942 לא נשארה מצבה אחת במקומה. והגויים (כדוגמת המורה

גוטוולד), שגרו בסביבה התחילו לגדל ירקות במקום שהיה בו בית קברות יהודי, וכל השטח היה לגן ירקות אחד.

בגיטו נמשכו החיים בפחד ובציפיה לנס.

לא היו לידות בגיטו. היו רק כמה מקרי הפלה. לנשים לא היה אורח כנשים והן לא הרו. היו כמה מקרים של חולי סוכרת שהחלימו ממחלתם וכמות הסוכר בגופם לא עלתה למרות שלא שמרו על דיאטה ולא השתמשו בתרופות. שינויים פיזיולוגיים אלה התהוו מחמת אורח החיים הבלתי רגיל, מחמת הרעב, הפחד, כתוצאה ממהלך המאו־רעות ומתוך מאבק מתמיד על הקיום.

באביב תש״ג, ביום ב׳ בניסן, ב־7 באפריל 1943 היתה האקציה השניה. יום לפני כן פשטה השמועה שה„באודינסט״ חופר בורות על יד גשר הרכבת בפלבנובקה — במרחק כ־3 ק״מ מן העיר. אך גם הפעם היו כאלה שלא רצו להאמין, ואפילו העליבו את המזהירים.

ביום ד׳ בשבוע, ב׳ בניסן תש״ג (7.4.43) עם שחר הגיעה מטר־נופול שיירת משאיות עמוסות אנשי גיסטאפו, שופו וזיכרהייטסדינסט. מכיכר העיר שבין הצרקב (בית תפילה לאוקראינים) לבין בית ועד הקהילה יצא חלק מהשיירה לעיר העתיקה, ואילו החלק השני פנה דרך רח׳ חשנובסקי והפלנטי לגיטו. וכך הושם מצור על הגיטו. את היהודים שנתפסו, הובילו למגרש על הפלנטי. בונקרים רבים נתגלו אז, ורבים מן המסתתרים נכנעו מייאוש. 1.200—1.300 איש מתושבי הגיטו שנאספו בפלנטי, נצטוו לפשוט את מלבושיהם העליונים.

האנשים סודרו בשורות והוצעדו ברחובות העיר. היתה כבר שעת הצהרים כאשר טור הנידונים מוקף מכל עבר רוצחים במדים, התקדם צעד אחרי צעד לקראת מותם, מות קדושים. בין הצועדים היה נוצרי קשיש עם אחותו, כשבידו צלב גדול. אביו ואולי אבי אביו התנצר לפני מלחמת העולם הראשונה — האקציה השניה הגיעה לקיצה... ושוב הוקטן הגיטו בפקודת הגיסטאפו. נשארו בו בתים מעטים — מן הברנרדובקה עד לקפלובקה מכיון שנשארו בסך הכל 500—750 יהודים.

כעת ידעו כולם שהקיץ הקץ. ידעו שהאקציה השלישית קרבה והולכת, שתהיה זאת האקציה האחרונה והסופית.

אחרי ד״ר צלרמאיר מטרנופול קיבל את תפקיד האובמן קצ׳קה. היודנראט והמיליציה היהודית התפזרו. כל אחד חשב רק להציל את חייו. היה תוהו ובוהו.

היחסים בין האוקראינים והפולנים התחדדו היו התנפלויות של אלה על אלה. בלילות השתוללו שרפות של המשקים הפולניים והאוקראינים. היו קורבנות בנפש רבים משני הצדדים.

הגרמנים ידעו שהאוקראינים מתארגנים. קמה התנועה הלאו־מית האוקראינית של הבנדרובצים. הם הם שהתנפלו על הכפרים הפולניים, רצחו והעלו באש והשמידו את רכושם של הפולנים. הרחק מן הדרכים הראשיות אירגנו כנופיות כעין שלטון עצמי. הקימו משטר, בתי־ספר, בתי־חולים.

הצבא הגרמני היה נתון בנסיגה. כל קרב הסתיים במותם של אלפי גרמנים. הרוסים הלכו מחיל אל חיל והגרמנים נאלצו לסגת מסטאלינגראד, מן הקאוקאז ומלנינגראד תוך אבידות קשות, אחרי השמדת גייסות שלמות על ציודם. במערב איימה החזית השניה, דיברו על נחיתת צבאות בנות הברית בצרפת והגרמנים החלו להקים את החומה האטלנטית.

אך את היהודים לא שכחו. אנחנו ידענו על כבשני אושביץ וטרבלינקה, על חיסולם של היהודים בערים אחרות.

הרגשנו שהקץ מתקרב. אולם גרוע מן המות היה יחסם הבלתי אנושי לא רק של הגרמנים, אלא גם של האוכלוסיה המקומית. היה זה כאילו ירדנו בעיניהם לדרגת תת־אדם.

אחרי האקציה השניה חמקה קבוצת צעירים מן העיר דרך לבוב וסטניסלבוב. מקבוצה זאת רק אחדים נשארו בחיים.

בכ״ט באייר תש״ג — 3.6.1943 היתה האקציה השלישית. כ־180—200 יהודים הובלו לפלבנובקה ונרצחו שם ע״י גשר הרכבת. כ־40—50 אנשים ששרדו מן האקציה התפזרו ביערות ובשדות. ד״ר בימזה, ד״ר קולין וד״ר קלבר גוייסו ע״י הבנדרובצים והוסעו בעגלות עם משפחותיהם. הם לא חזרו. גם בערים אחרות, כפי שידוע לי, גוייסו רופאים ורוקחים על־ידי הבונדרובצים ועבדו לצידם בוולין. מאלה חזרו רק שני רופאים ורוקח אחד.

אחרי האקציה השלישית הוכרז איזור טרמבובלה כ„יודנריין" ומאותה שעה היו חייו של כל יהודי הפקר. ז״א שכל גוי יכול היה לענות ולרצוח כל יהודי ללא עונש. וכאילו לא די בזה, הכריזו הגרמנים על פרס, למי שיגלה יהודי מסתתר ועל עונש מות, למי שיסתיר יהודי. אז נרצח הרב אליעזר לייטר הי״ד שהסתתר אצל איכר ב„שציאנקי". אחד אחד נפלו היהודים המסתתרים ביערות ובשדות (ביניהם יוסף

דרימר בן יהודה הי״ד). אם לא מידי הגרמנים, אזי מידי האיכרים תאבי־הביזה. מתוך קבוצה זו ניצלו בדרך נס 6—10 אנשים, ואילו קבוצה אחרת של 20—30 איש ניצלו ע״י איכרים שהסתירום.

ביולי 1943 עבר דרך טרמבובלה צבא פרטיזנים של הגנרל קולפאק. היה זה צבא־לא צבא, במדים שונים — רוסיים, גרמניים ואזרחיים. צעדו מן המזרח למערב, ברגל, על סוסים ובעגלות, חמושים בכל מיני כלי־זיין. אמרו שפרטיזנים יהודיים הצטרפו אליהם, ועל זאת, שלא ברצון קיבלום. קשה לקבוע את האמת. ידוע רק שאנשי קולפאק נלחמו בגרמנים בעקשנות רבה ושרק מתי־מספר הצליחו להגיע לפודקרפצקה רוס. באיזורנו עברו דרך איבנובקה, חאטקי, זאלאביה, פודהייצ׳יקי בכיוון מערבה לפודקרפאצקה רוס. טרמבובלה היתה אז ללא שלטון. הגרמנים והמיליציה האוקראינית ברחו לטרנו־פול, ורק אחרי שבוע חזרו. היה זה מאורע חשוב מאוד בשביל המס־תתרים, מכיון שהאיכרים היו מגיבים בהתרגשות לשמע שמועות טובות. התנהגותם של הגויים שהסתירו יהודים היתה תלויה במצב הצבאי והפוליטי.

בהתקרב החזית והצבא האדום חל שיפור גדול במצבם של המסתתרים. אך היו תנודות.

מצב זה נמשך תשעה חדשים קשים. אך כל שעה קירבה את ההצלה.

ב־22 למרץ 1944, עם שחר נכנסו יחידות הצבא האדום לטרמ־בובלה...

השתדלתי לתאר את המאורעות האלה בדייקנות עד כמה שאפשר, בלי להוסיף מדמיוני ובלי לגרוע, ועד כמה שנשארו בזכרוני, כי הלא עברו מאז ההתרחשויות האלה כ־35 שנה. קשה מאד לתאר את הכל. קשה לכתוב על אנשים שחייתי אתם ושאינם עוד.

היו תקופות קשות ליהודים. פרעות הקוזקים, התקוממויות הפולנים, מלחמת העולם הראשונה. אולם בעוד שאחרי כל אחת מה־פורעניות האלה נשארו שרידים והמשיכו את הקיום היהודי בפולין, הרי שאחרי השואה הגרמנית לא נשאר שריד יהודי על אדמת פולין. הרוצחים הגרמנים לא הסתפקו ברצח האנשים — הם השמידו את כל אוצרות התרבות היהודית עד היסוד; הרסו בתי כנסת, ספרי קודש, כתבי־יד, בתי קברות — כל מה שהיה לו קשר עם היהדות.

האם אפשרית היתה התקוממות, מרד, בלי נשק ובלי נוער

היודע לאחוז בו, הלא בלתי אפשרי היה להשיג אקדח אחד על אף מאמצים רבים של בומבה איינלגר, אברהם גרינברג וכותב השורות האלה. הקשרים עם הפולנים לא הביאו כל תוצאה. היה מקרה שפרידקה לוויטר הי״ד ירקה בפני איש גיסטאפו, פשוטו כמשמעו, וקראה לו פושע ורוצח. ליאופולד גלס, שהציל את עצמו אחרי האקציה הראשונה, בראותו בשעת התהלוכה לפלבנובקה, באקציה השניה, מיליציאנט אוקראיני, מכה את אחותו, אחז ברגלו התותבת והלם בראשו של המיליציאנט, שנפל מתבוסס בדמו. וד״ר סרט, על סף החפירה בפלבנובקה, באוחזו ילד לא שלו בזרועותיו, קרא בקול שהגרמנים יפסידו את המלחמה (שכבר הפסידוה) ושכל אחד מהם ייתלה בעבוד פשעיהם. טירטור מכונת היריה הפסיק את קריאתו.

היו עוד מקרים כאלה, אולם האם אפשר לקרוא לזה מרד, התקוממות,

בוצע רצח עם, ביצעוהו רוצחים במדים של הרייך השלישי.

תירגם: מ. ז.

פרידה לוויטר הי״ד

ליאופולד גלס הי״ד

על מות מאניה (מרים) זלצר

ממכתבו של עד ראייה — ד"ר ז. פ.

...יום ה־7 באפריל היה נורא לתושבי הגיטו ולאנשים שנשאר בהם עדיין ניצוץ של רגש אדם. המאורעות שהתרחשו האפילו על כל מה שסיפרו עד עכשיו, ואי אפשר להשוותם לאקציה הקודמת. הבר־בריות של התקופות שעברו מחווירה לעומת הנוכחית, השמה ללעג את תרבות המאה העשרים.

מרים זלצר הי"ד

ירו באנשים בדירות, ברחובות, בתעלות, בחצרות, בככרות, בגיטו ומחוצה לו. את אלה שנשארו בחיים הובילו לככר ליד השוק, הפשיטו את בגדיהם והסירו את נעליהם מעליהם, שדדו את שארית רכושם והובילום אל מחוץ לעיר אל תחנת חייהם האחרונה.

תהלוכת המתים החיים, בלבנים, נעה לאיטה, כשהילדים נלחצים אל אמותיהם, מתייפחים בקול ובדמעות, בעוד שהאמהות, בהבעת עייפות וייאוש נאנחות בצער, ואילו אחרים (כמו למשל ד״ר סרט הזקן) צועדים שקטים, זקופים, בראש מורם, בהבעה רצינית, כשהם מסתכלים ימינה ושמאלה, נפרדים בתנודת ראש ממכרים, מהסמטאות והבתים, שהזכירו להם בוודאי זכרונות שונים... הם הלכו בשקט למקום הקטל.

במעלה ההר, בפלבנובקה, נראה עוד פעם אחת ההמון בלובן, הנע לאיטו, ומיד נשמע סיום הטרגדיה — מטח הרובים.

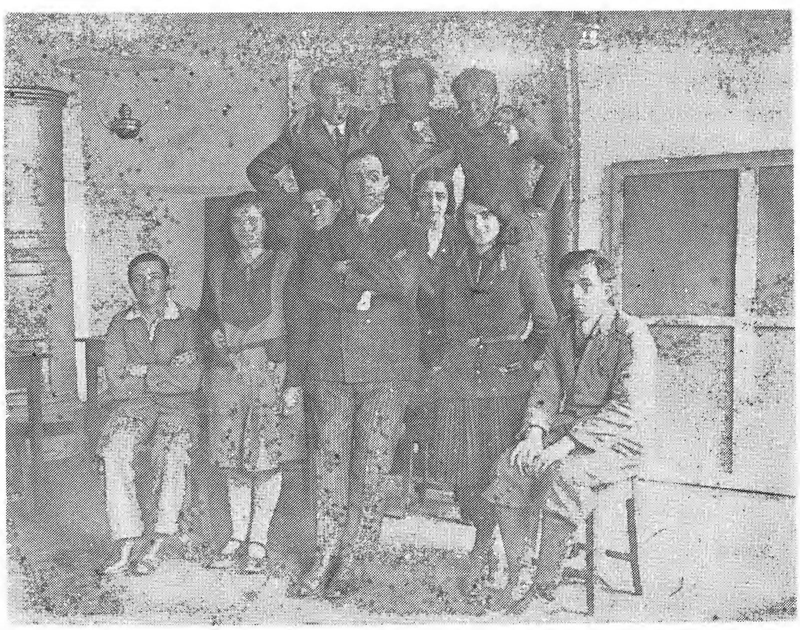
ביום הגשום, הקר והעצוב הזה, במזג אויר, המותאם כאילו למה שעתיד היה להתרחש, הובילו בקבוצה הראשונה לפניה״צ לקבר המשותף בערך 300 איש, ובקבוצה השניה אחה״צ כ־500. וכל פעם ניגנה מכונת היריה את מנגינת האבל, והשליכה לקבר המשותף את אלה, אשר ברגע זה חדלו להרגיש, ואת אלה, אשר עינוייהם גברו עוד, ועוד אחרים, אשר גורל אכזרי חסך מהם כדור, ואשר לחוצים על ידי משא אדם, סיימו את חייהם בחנק... לא ניתן אפילו לאדמה לכסותם בשמיכתה. להמתת הילדים סרבו לבזבז כדורים...

עם רדת החשכה התחיל הקבר לרעוד ושורות רוחות בגוף אדם התחילו לזחול ממנו. אחדות מסוגלות ללכת, אחרות לזחול, ואחרות רק להתגלגל. החזקות יותר הגיעו עד לכפר, חלשות זחלו לאורך מסילת הברזל, כאילו בציפיה לדרקון הברזל, כדי לשכוח בחיבוקו את תענוגות החיים. היתר הקשיבו כאילו לטירטור הרובים, בתקווה שהיריות המחודשות ירחמו עליהם.

למחרת נמלא קבר זה ע״י כמה עגלות גופות וכוסה בשכבת אדמה עבה.

בני כיתתה

הכתה עם המורה **ריזברג**

חלק מההרוגים הובל לפנות ערב לבית הקברות הישן, שהיה לזירת מחזות עגומים. אחת הקורבנות שם היתה מאניה זלצר. היא נורתה בכיכר השוק ושם שכבה משך שעות אחדות. כשהעלו את הגופות לעגלה, התברר שהיא חיה ושהיא בהכרה מלאה. היא ביקשה את חסדם של המיליציאנטים — הקברנים, קראה בשמותיהם והתחננה שינהגו בה בזהירות, בטענה שהיא תוכל לחיות, אם יגישו לה עזרה. היא הושלכה באכזריות לעגלה יחד עם הגופות, הובלה לבית הקברות ונעזבה לגורלה. ברגע ההוא אי אפשר היה אחרת, כי התליינים הסתובבו עדיין בעיר. הם נסעו רק מאוחר בערב.

בבית הקברות ביקשה עזרה מאת הסקרנים, שהסתובבו שם. הם פחדו.

לבסוף נמצאה אישה קשישה מרח׳ ראקוביצה, שבאה לעזרתה, השכיבה אותה איכשהו בסביבת הגופות המתות והגישה לה מים ומילות נחמה. ברדת הלילה הביאה לה חבילת קש והשכיבה את המסכנה ללילה בקבר המוכן, מכיוון שהמכרים שכחוה ולא באו לעזרתה. זה דבר נורא ובלתי נסלח.

הפצועה המסכנה שכבה בלילה הקר בחברה המבעיתה של הגופות הקרות. בלילה הופיעו צבועים בצורות אדם, פשטו את הבגדים מהגוויות ולקחו ממנה את פרוטותיה האחרונות. בבוקר נלקחה לבית החולים בגיטו. האומללה רצתה מאוד לחיות, כי עד אז לא נהנתה מהחיים. והיו לה סיכויים לעתיד נפלא בארץ ישראל...

בהשפעת המורפיום השלתה את עצמה שתחיה. אולם למגינת הלב היה לה, מלבד הרגלים הפצועות, גם פצע בבטן. ניתוח מאוחר, גנגרנה, חולשה כללית — המצב היה רציני מאוד.

בערב התנפצה האשליה. המסכנה ידעה את רצינות המצב. החולשה התגברה, היא הרגישה שכוחותיה עוזבים אותה. היא היתה בהכרה מלאה עד לרגע האחרון. הזכירה את הפגישה עם ההורים ועם אחותה הניה, אשר אחרי שנורתה בפניה נאלצה עוד לצעוד אל מחוץ

לעיר, לקבר המשותף. אחרי הסבל והעינויים ברגעיה האחרונים, נרדמה בהשפעת המורפיום בשקט בשינה שהיתה לשנת נצח.

היכרתיה, היתה יפה ועדינה ואחרי מותה נראתה יפה להפליא. הבעת הפנים היתה שקטה בלי סימן הסבל הנורא. משב הרוח שחדר דרך החלון הפתוח, החליק בשערותיה על פניה, כאילו ניסה להעירה לחיים, אך לשווא.

תירגם בדמע אחיה

אסתר גולדשטיין לבית גרינברג

לא אמות כי אחיה

בימי הכיבוש ואחרי סיומו חשבתי שאוכל לכתוב ספר על מה שעבר עלי. היום, אחרי שעברו 35 שנה מאז סיומה של אותה תקופה נוראה, אין כבר ביכולתי להתרכז ולתאר את כל הסבל שעבר עלי. מה שהתרחש אז, לא יאומן ולא יתואר. רק מי שהרגיש זאת על בשרו — יבין. אי אפשר לתאר בפרוטרוט מה שקרה שם. אנסה רק לתאר אי אלה אירועים ומצבים של החיים הבלתי אנושיים בגיטו.

זה התחיל ביום השני אחרי כניסתם של הגרמנים. עמדנו בתור ללחם על יד בית וורבר יחד עם נשים רבות. הגרמנים הוציאו אותנו בגסות מן התור. סידרו אותנו בזוגות והובילונו אל מחוץ לעיר, מבלי שנדע לאן. היינו בטוחות שמובילים אותנו להריגה. סידרו אותנו בעבודות שונות והחזיקו בנו עד הלילה. בבית לא ידעו מה קרה לנו.

כל יום הוציאונו מן הבתים לעבודה, עד שהוקם ה„יודענראט״ שעליו הוטל לספק מדי יום מספר אנשים לעבודה. את הבנות שלחו לעבודות שונות ואת הגברים לקחו לעבודות קשות.

אני עבדתי קשה מאוד בעבודות שונות, אך העבודה הקשה ביותר היתה באחוזה בסמנוב, במכונת הדייש, בקצב מהיר מאד, תוך

כדי כך היכו אותנו. נאלצנו לחזור הביתה מאוחר בלילה דרך המונס־טיר, מפוחדות ורעבות.

לגויים ניתנה הרשות לבחור להם יהודים לעבודות שונות והם ניצלו את הזכות הזאת כלפי חבריהם ומכריהם לשעבר, בלי כל בושה. אני זוכרת שד״ר צלרמאיר ועוד שני יהודים הצטרכו להוריד טון פחם למרתפו של ד״ר זפליטני, חברו לעבודה לשעבר של ד״ר צלרמאיר.

שמואל גרינברג הי״ד

חברו לשעבר לכיתה של אחי מילו ז״ל, לקח אותו לכפר בוריץ׳ ובקה לקבור פגר של סוס, מבלי שיגיד לו מראש לאן ובשביל מה הוא לוקח אותו. כשאחי חזר בלילה הביתה היתה השמחה גדולה כי חששנו שמא לא נראה אותו עוד.

היינו נתונים לבזיונות ולהשפלה מידי אנשים שהיו לא מזמן חברינו ושכנינו.

מצבנו הפך למיואש כשהעבירונו לגיטו. היינו 30—40 איש בכל דירה. ידענו מהי מטרת ההעברה. שמענו על מה שהתרחש בערים הסמוכות. ההעברה התנהלה בעגלות שכורות, שבהן נסעו הזקנים, החולים והטף. והיתר נגררו אחריהן וחבילות על שכמם.

אחרי ימים ספורים היתה האקציה הראשונה. העמיסו יהודים רבים לקרונות משא והובילום בכיוון בלתי ידוע. היודענראט שלח מיד שני פולנים תמורת תשלום על מנת להיוודע לאן הובילום. היו שמו־עות שהעבירום לבלזץ.

בגלל הצפיפות הנוראה ובגלל הליכלוך, פרצה מגפת הטיפוס.

עשרות אנשים מתו מדי יום ביומו, בעיקר מחוסר תרופות וטיפול מתאים. ביניהם היה אחי מילו ז״ל, שפדוהו מן המחנה במאמצים גדולים. הוא בא הביתה בחום גבוה, חולה טיפוס. היחיד שטיפל בהבאת המתים לקבר ישראל היה נתנאל מלצר ז״ל.

שתי האקציות הבאות בוצעו בפלבנובקה. שם הכינו את הקברים מראש. באותם ימי אביב, כשנשים נוצריות הלכו עם ילדיהן בלובן לטקס הדתי בבית יראתם, צעדו אמהות יהודיות עם ילדיהן לקבר הפתוח.

לא לכולם שיחק המזל למות מיד. למחרת התרברב גרמני אחר שלא יכול היה לסבול את הנאקות ושירה רק מתוך רחמים...

אחרי האקציה השלישית הוכרזה העיר כ„יודנריין״.

היה זה ביום ו׳ אחרי הצהרים. בשארית היהודים ירו על ימין ועל שמאל. מי שדאג למחבוא מקודם, הסתלק מן הגיטו בעוד מועד. יתרם נשארו ללא מוצא, נדונו לכליה.

יצאתי מהבית כדי לראות מה שנעשה בגיטו. לחזור להורי כבר לא הספקתי. ירו ממולי במרחק קטן ממני. רבים נפלו בריצתם. רצתי גם אני; חשבתי שאני עדיין בגיטו. מפחד נהמתי כמו כלב. כדי להסתתר מפני היריות, טיפסתי ועליתי לשובך יונים, כשרגלי פצועות מהתייל הדוקרני. מקולות המדברים הבנתי שאני נמצאת מחוץ לגיטו, בביתו של אחד — קושצילניאק. שמעתי אותו, אומר לבניו שיפשיטו את הבגדים מההרוגים. מזה הבינותי את התיחסותו למתרחש...

היריות פסקו ושמעתי רק את צעדי המשמרות. לפני עלות השחר החלטתי לצאת ממחבואי, יצאתי דרך החלון ואנשי הבית לא הרגישו בי בשנתם. בחוץ ראיתי מסביב לבית הרוגים בלבניהם.

בדלית ברירה מצאתי לי מסתור במקום מסוכן ביותר. הס־תתרתי שם במשך 13 שבועות, בלי מזון ובפחד מתמיד. אכלתי גרעינים מלוכלכים של התרנגולות. איש לא ראה ולא שמע אותי. רק פעם ביומיים או שלושה יצאתי לשאוף אוויר בלילות. הייתי רזה כשלד, משקלי היה אולי 30 ק״ג, שיני נעו. סבלתי מקור ומרעב. לא הייתי דומה לאדם.

אינני יודעת מאין בא לי הכח לחיות בתנאים אלה. רציתי לחיות, כדי לזכות ולראות במפלת אויבינו האכזריים, שרצו לכבוש את העולם על ידי רצח נשים וילדים.

אחרי 13 שבועות נאלצתי לעזוב את מחבואי. נדדתי ממקום

למקום והתחננתי ללינת לילה אחד. גם אלה שפעם גילו לי חיבה דרשו לעזוב את המקום מיד.

בוקר אחד, בעוברי ברחובות העיר, ראיתי חנויות שעליהן התנוססו שמות גויים. הכל התנהל כאילו באופן רגיל. עיר בלי יהודים.

כשירד השלג הראשון הייתי בלי קורת גג, רעבה, רועדת מקור, שלד בבלאים. במבט ראשון אפשר היה להכיר שאני יהודיה.

לבסוף הגעתי לאיכרית אחת בקרובינקה, שהיתה לקוחה בחנותנו והכירה אותי מילדותי. היא נבהלה בראותה אותי וחשבה אותי לבר־מינן. היא קבלה אותי בפחד גדול, אך לבה לא נתן לה לגרשני. בלילה העבירה אותי לעלייה שמעל לאורווה. הצטרכתי להבטיח לה שבמקרה ויגלוני, אגיד שהגעתי שמה שלא בידיעתה. מסיבה זו לא נתנה לי גם שום דבר להתכסות. בינתיים התגבר הקור. סובלת מרעב — פעם ביום קבלתי מנת מזון דל מאוד — ומקור, הרגשתי פתאום דקירות בצד וחום גבוה. לא גיליתי זאת לבעלת הבית והתפללתי לאלוקים שארדם ולא אתעורר עוד משנתי. זה היה נראה לי כפתרון הטוב ביותר למצוקתי. פחדתי מאוד שמא יובילו אותי להוצאה להורג.

בעלת הבית שהיתה פולניה, היתה אחוזת בהלה. נביחת הכלב הבהילה אותה. יום אחד, בדאגתה למקרה שאקפא מקור, אמרה לי לעזוב את ביתה. אז הצעתי לה את הפתרון הבא: אם הדבר הזה יקרה, אם אמות מקור, שתכניס את גופתי לשק — הלא משקלי לא עלה על 30 ק״ג — ותזרוק אותי בערב לנהר הסמוך. כי אז איש לא ידע ואיש לא יחקור. הצעתי זאת הרגיעה אותה, וכך נשארתי אצלה עד הסוף.

באקציה השניה ניספו כל קרובינו: משפחות זלצר, גינסברג, שטרסברג בקבר אחים בפלבנובקה. הורי היקרים, אחותי ודודי (אחי אבי) נהרגו שלושה ימים אחרי הכרזת ה„יודענריין״, בקבר פתוח על יד הקסרקטין, הי״ד.

דודי, יוסף זלצר, אשתו ושלושת בניהם נהרגו ששה שבועות לפני כניסת הצבא האדום, בכפר וויגדורובקה. מישהו מהשכנים גילה את הבונקר שלהם לגרמנים.

נשארתי יהידה מכל המשפחה. התנסותי השפיעה עלי עמוקות מבחינה נפשית והרסה את בריאותי. חליתי בטיפוס ובדלקת ריאות. ד״ר הינדס, שהיה אחר־כך איתנו, התפלא שהחלמתי.

אחרי המלחמה החלטתי שאתקשר רק עם אדם, שעברו עליו אותם המאורעות ואותן ההתנסויות, שעברו עלי, שיודע בדיוק את התנאים והמצבים שהיו בימים ההם ואשר יהיו לנושא לזכרונותינו עד קץ הימים.

תירגם מ. ז.

סבינה הרבסט

בזכות בתי

היה זה בסוף מאי 1943. בגיטו טרמבובלה, נמצאו בערך 1.800 איש. רובם היו בעת ההיא מן העיירות ומן הכפרים הסמוכים. בעלי היקר היה אחד הקורבנות הראשונים של הנאצים בשנת 1941, ואני נשארתי לבדי עם ילדה בגיל שלוש בעת ההיא. היהודים התהלכו בגיטו כמו צללים, עצובים ומדוכאים, כשמחשבה אחת בלבד במוחם — לאן לרוץ, איפה להתחבא.

ציפו לפוגרום על ידי הנאצים בכל שעה, בכל רגע. לקחתי את זוניה בתי, שלא היתה עדיין בעת ההיא בת חמש, ויצאתי בחשאי אל מחוץ לגיטו כדי למצוא מקום להתחבא, הלכתי לכמה גויים, לקוחות חנותנו לשעבר, על מנת למצוא מחבוא לי ולילדתי בביתם. כולם סירבו. את הלילה בילינו ביער עם אנשים רבים אחרים. בבוקר חזרנו לגיטו — היה עדיין שקט. כולם שאלו: „המצאת מחבוא״? הייתי עייפה עד אפיסת כוחות. זוניה בכתה, עייפה, צמאה ורעבה. היא אמרה לי: „לא איכפת לי שום דבר, רק תני לי לשתות והשכיבי אותי לישון״.

מאז היתה בגיל שלוש הייתי רצה איתה למקלטים להתחבא, ברעב ובפחד, אך היא עדיין לא יכלה להבין מדוע עלינו להסתתר. הסברתי לה שאנו בסכנת מוות. אך היא לא הבינה את פירוש הדבר ושאלה, „איך זה נראה כשאדם נהרג?״ הסברתי לה זאת בדיוק — שהגרמנים עורכים צייד עלינו וכשאדם נורה, הדם ניגר, האדם מת והוא נקבר לתמיד. „לא, אמא״, אמרה, „אני רוצה לחיות, אני אהיה שקטה״. את השיעור הזה לימדתי אותה כשהיתה בת שלוש וחצי.

חיינו בפחד ובמצוקה, היתה לנו הרגשה של חיות נצודות.

הבריות שאלו וחזרו ושאלו זה את זה: „איה אמריקה; איה העולם התרבותי כולו, האם יתנונו למות?״ באותו לילה באה ההתקפה. בכל בית בגיטו נעשו מערות, מתחת לריהוט, או מחבואים בעליות הגג, כדי להסתתר מפני הגרמנים. נכנסנו למערה שהוכנה מראש, באותו מקום, שממנו הוציאו הגרמנים לפני כן את האנשים להשמדה.

בין האנשים במערה היו אחי הגדול משה, אשתו פניה ובתם בת ה־15. בנו הגדול של אחי, זלמן, בן ה־18, נלקח בשנת 1941, לברגן בלזן לתא הגזים. במערה היו עוד גיסתי הניה ובתה, אשתו של וולף רוזנשטראוך והילדים ועוד בערך 60 אנשים אחרים. לפני שהספקנו לסגור את המערה, נכנסו הרוצחים והתחילו להוציא את כל האנשים. ישבתי עם זוניה בזרועותי בפינה ושמעתי את צעקות הקורבנות. אין לי מלים לתאר את ההרגשה של הציפיה להיות מוצאת כל רגע. ראיתי נאצי יורד למערה כדי לקחת את אחייניתי, גניה, ואת ילדת רוזנ־שטראוך בת החמש. גניה ביקשה להישאר ושאלה אם יש אפשרות לברוח, לא אשכח לעולם את פני אחייניתי היקרה כשהיא מתחננת על נפשה. אחי, משה, שכב על הארץ, מחוסר הכרה, וברגע שההכרה חזרה אליו נכנס נאצי אחר ותפס אותו. היה זה נס שלא ראו אותי עם ילדתי, את גיסתי פאניה, ואת גיסתי הניה עם ילדתה (יתר בני משפחתה של הניה — בעלה, אחותה, אחיה ואביה ניספו באקציות הקודמות). הגרמנים השליכו קש בוער לתוך המערה וכשלא שמעו קול, חשבו שאין שם איש ועזבו.

עברנו לבית אחר, שם מצאנו כמה אנשים בודדים, בלי משפחות — מדוכאים, מיואשים, שלא היה להם רצון לחיות. לא ידעתי מה לעשות, לאן ללכת. הגרמנים היו מחסלים את הגיטו ועשו את העיר „יודנריין״. אימצתי את רוחי לצאת לבתים אחרים שבגיטו, בתקווה למצוא מישהו להצטרף וללכת לאי־שם ביחד. הניה הלכה עם ילדתה, לא ידעתי לאן. באותה שעה כלל הגיטו רק בתים מספר ברח׳ סובייסקי. הלכתי דרך הגנים והשיחים מלאה חרדה, הבתים היו ריקים. ראיתי גופות האנשים שהיו פעם שכני — מחזה שלא אשכחנו לעולם. בפחד ובדאגה חזרתי על עיקבותי בכיוון לבית שבו השארתי את בתי ישנה ואת גיסתי פאניה, מחכות לי.

פאניה היתה אדישה לגמרי. היא אמרה שלא איכפת לה עוד שום דבר; היא שיכלה את כל יקיריה — את בעלה, ילדיה, אחותה ומשפחתה; לא היה לה בשביל מי לחיות.

בדרכי בחזרה הבחנתי בסקלארק ובשני נאצים אחרים ההולכים לאותו בית. סקלראק היה ז׳אנדרם גרמני שהיה מוצב בטרמבובלה. הוא היה תמיד מתהלך בליווי כלב רועים גרמני גדול ושומר ששום יהודי לא יימלט מן הגיטו וששום מזון לא יוכנס אליו. הוא היה גם המוציא לפועל של כל גזירה חדשה שהוצאה נגד היהודים בגיטו.

רצתי בשקט לבית כדי להיות עם ילדתי וחשבתי לעצמי, „עכשיו הגיע הקץ״. סקלארק ניגש אלי ואמר בגרמנית: „בואי לעבודה״ עניתי לו, „יש לי ילדה קטנה״. „אינך רוצה ?״ אמר, והוציא את אקדחו כדי לירות. עמדתי ללא תנועה. באותה שעה נשמעה שריקה וקולות של גרמנים אחרים, המודיעים לו, שמצאו יהודים נוספים. סקלארק החזיר את אקדחו ואמר, „את יכולה ללכת, אינני צריך אותך״. אחרי שהנאצים התרחקו עם קבוצת יהודים, אספתי כמה דברים, לקחתי את ילדתי ואת גיסתי ויצאנו לכפר במרחק של 10 ק״מ בערך מן העיר.

שם הכפר פודהייצ׳יקי. בדרך הותקפנו על ידי כנופיות אוק־ראינים, ששיתפו פעולה עם הנאצים ברציחת יהודים. הם לקחו מאתנו כל מה שהיה לנו. זוניה בכתה. כמה גויות אמרו לתוקפים, „עיזבו אותם, תסתכלו בילדה הבוכה״. למזלנו נשארנו בחיים, והמשכנו בדרכנו לפודהייצ׳יקי. בהגיענו לכפר פנינו לעבר ביתו של איכר שהיה פעם לקוח חנותנו. בפרוץ המלחמה נתנו לו סחורה מן החנות להסתיר. היתה לו אשה ושתי בנות קטנות; הוא היה קתולי אדוק. אנשים רבים שנמלטו מן הגיטו בעת ההיא נרצחו ע״י האוקראינים או ע״י הגרמנים. אנחנו מצאנו מיסתור בעלית הגג של בית האיכר. אשתו נתנה לנו לאכול, אך אמרה שאין להם מקום בשבילנו. בדמעות בעינים התחננתי לפניה להצילנו „עשי זאת למען הילדה, מה שיהיה איתי לא איכפת לי״. אחרי ששוחחה על הדבר עם בעלה באה להגיד לי, שיש להם מחבוא מתחת לאדמה. מפי האיכר נודע לנו שכל יושבי הגיטו נלקחו לפלבנובקה וכל האנשים, הנשים והילדים נורו ע״י פלוגת יורים גרמניים ונקברו בקבר אחים מוכן מראש. היו אנשים בין הנק־ברים שחיו עדיין. אני הקשבתי בבעתה ולא יכולתי להאמין. אך למרות הכל לא רציתי למות, ובהסתכלי בילדתי הייתי מוכנה להמשיך. פאניה היתה אדישה לגמרי, אך גם היא לא רצתה למות מידי הנאצים.

מאוחר בלילה לקח אותנו האיכר לגן הירקות שבמשקו. לרגלי עץ גדול היתה כניסה למחבוא, מכוסה בלוח אבן גדול. הראשונה

הורדה פאניה, אחר כך הוא מסר לה את ילדתי ואני הייתי אחרונה. כששמעתי את קול סגירת הכניסה, חשבתי, „עכשיו אנו קבורים חיים". אורכה של המערה היה 2.5 מ׳, רוחבה 1.5 מ׳ ועומקה 2.5 מ׳. היא היתה חשוכה, טחובה ומדכאת, היו לנו כמה סמרטוטים להתכסות. הייתי חדורת פחד וחששות שנמות פה ברעב.

הסתכלתי בילדתי וחשבתי על המות הנורא, אנחנו לא יכולנו לצאת בעצמנו, היינו לגמרי תלויות בחסדו של האיכר. לא יכולתי לשתף את פאניה בחרדתי, לא רציתי להפחידה. היה לה די בטרגדיה שלה. ילדתי שאלה אותי, מה שנעשה פה... חושך כל כך וקר. השתדלתי לעודדה ולהבטיח לה שבבוקר יהיה אחרת, שכעת לילה ועלינו לישון. כל שעה דמתה לנצח. לבסוף שמענו את קול פתיחת לוח האבן ובאמ־צעות חבל הורד בקבוק תה וסיר אוכל וכפות. הרגשת תקווה השתררה עלי. התחלנו לאכול בלהיטות. היה חושך מלא וזוניה היתה עצבנית. סיפרתי לה כל מיני סיפורים והבטחתי לה כל מיני הבטחות, אך האי־שקט שלה גבר. השעות נמשכו בלי סוף וחשבתי שלא נוכל להשאר שם. בערב פתח האיכר את המערה ושאל איך זה בפנים, אמרתי לו: שאבדו לנו הכפות, שקשה בחושך ושדרוש לנו מעט אור. הוא הביא לנו מנורת נפט, אך היא לא יכלה לדלוק בגלל חוסר אויר. אז הוא התקין מספר חורים באדמה שמעל למערה. יכולנו לראות את אור היום, לשמוע את פעמוני הכנסיה, מצב רוחנו השתפר.

למחרת היתה סופת גשם; נהיה חושך, היו ברקים ורעמים והמים זרמו דרך החורים. המים הגיעו עד לקרסוליים. החזקתי את בתי בזרועותי וחשבתי שמוטב היה לטבוע במקום ובזה היה הכל נגמר. פתאום שמענו קול מלמעלה, היה זה האיכר שבאותו רגע הגיע מן העיר, „איך זה שם?" שאל. „המערה מלאה מים", עניתי, „תני לי מהר את בתך" אמר, פאניה מסרה לו את בתי, אני לא יכולתי להגיע גבוה כל כך. היא עזרה לי לטפס, ואחר כך משך האיכר את פאניה, הרגשנו הקלה כשיצאנו מן המערה. נכנסנו הביתה, התרחצנו, אכלנו משהו ושוב הוכנסנו לעלית הגג. למחרת אמרו לנו ללכת, משום שלא היה להם מקום להחביאנו. התחלתי להתחנן, שירחמו עלינו וימצאו איזשהו מיסתור בשבילנו. אחרי ששפכנו הרבה דמעות ולאחר החנונים רבים אמרו לנו שינסו למצוא מחבוא בשבילנו.

למחרת בלילה נלקחנו לאסם שבקירבת מקום, שבו היו עיזים, תרנגולות ושפנים. מחבואנו הותקן בין מדרונו של גג הקש של האסם

לבין קיר קש שהותקן במיוחד בשבילנו. גודל השטח היה בערך 0.90×2.10 מ׳. אנחנו יכולנו רק לשבת שם, אך גיסתי יכלה רק לשכב בגלל גובהה. דרך הסדקים והפינות חדר קצת אור למקום. בימים שבהם לא היו גרמנים בכפר, יכולנו לצאת החוצה כדי לחלץ את העצמות ולעשות קצת התעמלות, שהיה כעין שעשוע לזוניה.

לפעמים בילינו גם מחוץ לקיר הקש. אז יכולנו כולנו להתיישב ולשוחח. בתי יכלה לשחק בשפנים, שהובאו לעלית הגג, בהאכילה אותם בעלים. התענוג הגדול ביותר בשביל בתי היתה חמניה. היא אכלה את הגרעינים ואת היתר האכילה את השפנים. לעיתים קרובות זרקו לנו שיירי אוכל ולחם עבש לעליית הגג. זוניה חילקה אותם. אני ניקיתי אותם ונתתי לה לאכול. תוך כדי כך היא חששה שהשפנים יהיו רעבים. היינו מקבלים ככר לחם קטנה לשלושה ימים, מים חמים בבוקר ובערב ומרק לצהרים. לפעמים נתנו לנו עגבניה, גזר או בצל מן הגינה. זה הספיק להחיות את נפשנו. אני חיברתי סיפורים רבים בשביל ילדתי, היא התאוננה שלא היה לה מה לעשות. אמרתי לה לקלוע את שערותי ולספר לי את הסיפורים שלמדה, כל השיחות התקיימו בלחישה. גיסתי שכבה כל הזמן שקטה ומדוכאה. השתדלתי לשוחח אתה וביקשתי ממנה להגיש לנו את האוכל שהומצא לנו.

„הגידי לי! מדוע?״

ביום קיץ בהיר אחד, הסתכלה זוניה דרך הסדקים שבגג ובראותה את השמש זורחת וילדים אחרים משחקים בחוץ, אמרה, „הגידי לי, אמא, מדוע עלינו להתחבא בחושך, בלי אבא ובלי אוכל, בשעה שהילדים האלה משחקים בשמש ויש להם אבא?״ לא היתה לי תשובה. השתדלתי להחניק את רגשותי, אך דמעות זלגו על לחיי בתי החליקה את פני בידיה הקטנות ואמרה: „אל תבכי, אמא, אבא יחזור, ונהיה שוב ביחד״. לי לא היו תקוות כאלה, אך יחד עם זאת לא רציתי להאמין שלא אראהו עוד.

בגדינו היו קרועים ובלואים, ביקשנו מחט וחוטים מגב׳ רייסקי וניסיתי לתפור את החורים. היא נתנה לי חצאית ישנה ומעיל של בעלה. היא היתה אשה דתית וכל אימת שהרגשתי שאנחנו למעמסה לה, ניסיתי לשכנע אותה בדברי אמונה וזה עזר קצת. אנחנו נתנו את כל דברי הערך שהיו לנו לאיכר. אני תפרתי אותם באפודה שלבשתי ולמזלנו הם לא נלקחו מאתנו על ידי השודדים. נודע לי

שמסתתרת אצלם עוד משפחה יהודית, משפחת אינלגר. הם עזבו אותם מאוחר יותר, אך הם ידעו עלינו וזה היה לטובתנו.

האיכר השתייך למחתרת הפולנית ובביתו היו מתקיימות אסיפותיה. בחורף של שנת 1943—1944 היו כמעט בכל בית בכפר, מוצבים חיילים גרמניים, אך האיכר ידע להישמר מפניהם בטענה שישנם חולים בביתו ובגלל זה נמנעו הגרמנים לבקר בביתו. בעת ההיא היה עלינו להיזהר במיוחד שלא להשמיע שום קול. בכל לילה היתה אחת מאיתנו ערה כשהאחרות ישנו, לשם שמירה. שמענו את שיריהם של הגרמנים בערבים ולפעמים קלטנו אי־אלה חרוזים ששיעשעו את ילדתי, השתדלנו שלא לחדול מלספר לה סיפורים. סיפרתי לה שהמל־חמה תסתיים בקרוב ושנהיה חופשיים. ניסע לאמריקה, היה לה שם דוד (אחי), ליאו, ודודה מרתה, שתלמד אותה לנגן בפסנתר. יהיה לנו המון אוכל, אני אבשל סירים מלאים אוכל טוב, אופה כיכרות לחם בגודל של שולחן, היא תוכל לצעוק ולשיר, לא יהיה צורך לדבר בלחישה.

בהקשר זה עלי לציין שאחי הצעיר, ליאו ואשתו מרתה, היו בווינה בעת פרוץ המלחמה. גיסתי הספיקה לנסוע לאמריקה בשנת 1939 על סמך וויזה שקיבלה מדודתה. אך אחי לא יכול היה להצטרף אליה, משום שלא היתה לו אזרחות אוסטרית, הוא קיבל רשיון לנסוע לקובה במאי 1939, הוא הפליג עם כמה מאות פליטים מאוס־טריה באניה הצרפתית „פלאנדר״. בהגיעם להוונה בירת קובה לא הורשו לרדת לחוף. הם ניסו להגיע לארצות אחרות, אולם נידחו בכל מקום. במשך שישה חודשים שטו הנה והנה באוקיינוס, עד שלבסוף הוכנסו לצרפת. אחי היה במשך שלושה חודשים בהסגר, בינתיים פלש היטלר לצרפת. אחי היה עוד שמונה חודשים בפירנאים ולאחר תלאות רבות הגיע לארה״ב ב־1941 על סמך וויזה מקרובים. באותה עת קיבלתי מברק שהגיע לניו־יורק.

במשך כל החורף בעליית הגג התכסינו בקש ובמעיל ישן שהיה לי. הכניסה לעלייה היתה מכוסה במחצלת קש, שהוסיפה על החשיכה הציפיה נמשכה ללא סוף. לא יכולנו להתרחץ ולהחליף בגדים, היו זמנים שירו בסביבה והיו שריפות ותמיד פחדנו שהאש תגיע לאסם. לפעמים לא יכולתי להאמין שכל זה מתרחש באמת. רק בזכות ילדתי היו לי הכח והאומץ להתגבר על כל הסבל. כל הזמן נאבקתי ביאוש ואמרתי לעצמי שאני מוכרחה להיות חזקה. אסור לי להתמוטט, יש

לי ילדה שבשבילה אני צריכה לחיות, אני מוכרחה להמשיך, אנו זקוקות אחת לשניה. במשך עשרה חודשים היינו בעליית הגג.

במרץ 1944 אמר לנו האיכר סוף סוף שאנו יכולות לרדת מן העלייה, שחופשיות אנחנו. המלחמה נמשכה עדיין, היו התפוצצויות של פגזים בשעה שהגרמנים נסו והרוסים התקרבו. הביאו סולם שנוכל לרדת, לא האמנתי שזו אמת, היינו עדיין מלאות פחד, היינו חלשות, תשושות מן המזון הבלתי מספיק ובקושי יכולנו להתהלך. נתנו לנו משהו לאכול ויצאנו לדרך לטרמבובלה. בדרך פגשנו חיילים רוסיים. היו גויים שהזמינונו לבתיהם ונתנו לנו לאכול. לא צהלנו, רוחנו היתה נכאה. היינו לבדנו, בלתי רצויים, כל העולם בגד בנו. בתי בכתה, היא לא יכלה ללכת ואני לא יכולתי לשאתה. במשך שבועות היא היתה לוחשת, היא לא יכלה להגביה את קולה, עודדתי אותה לצעוק והבטחתי לה ללמד אותה לשיר, אך היה עלי לחכות בפחד שמא איבדה את קולה. בטרמבובלה פגשנו שרידים אחרים. גיסתי הניה זלצר באה עם בתה מוסיה. הן היו השרידים היחידים ממשפחתם. התחבקנו, אולם היו לנו רק דמעות בעינים.

שרידים נוספים החלו להגיע מתוך מחבואיהם, עשרים או שלושים איש בערך. כולנו התאספנו בביתו של ד״ר סאס. היה מזעזע לראות כמה מעטים נשארנו, חשנו את עצמינו שבורים ורצוצים. אי אפשר לתאר במלים את מצב רוחנו בעמדנו מול המציאות האכזרית. גיסתי פאניה אמרה „לו מתי עם כל בני משפחתי, בשביל מי ובשביל מה עלי לחיות״. מוזר היה, שלאחר שניצלנו מכל הגהינום הזה, כולם חשו אותו הדבר. המלחמה נמשכה עדיין והיו שמועות שהגרמנים חוזרים. התחלנו שוב לרוץ, סמוך יותר לגבול הרוסי, עד שהגענו לפודבולוצ׳יסק. מצאנו שם כמה ניצולים דחוסים בחדר צפוף. בתים רבים נהרסו מן ההפצצות.

פתאום פרצה מגיפת הטיפוס, וכמעט כולם נפלו למשכב. נלקחנו באוטובוסים לכפר סמוך בשם קצ׳אנובקה, הבתים העזובים שם הפכו לבית חולים. חבילות קש שימשו מיטות. היתה שם אחות, יהודיה שעבדה לפני כן עם הגרמנים כנוצריה מוסווית. היא עזרה לנו הרבה, אולם היה חוסר בתרופות. ניצולים רבים מתו. לאחר שלושה שבועות שוחררנו בתי ואני, אך גיסתי פאניה הצטרכה להישאר שם עוד. בצאתי מבית החולים לא ידעתי לאן ללכת. הלכתי מבית לבית והתחננתי להכניסנו. הצעתי להם לתפור בשבילם שמלות, חולצות

וכו׳. לבסוף הזמינה אותנו אשה עם שני ילדים לחיות איתם. האשה הרשתה לי להשתמש בתפוחי האדמה ובירקות שלה לבישול מרק, ואני הבאתי מזה לגיסתי פאניה בבית החולים. לאחר שהיא שוחררה מבית החולים הצטרכנו לעזוב את הכפר, משום שהאשה סרבה לאכסן את שלושתנו.

חזרנו לפודוולוצ׳יסק ושם פגשתי את גיסתי הניה עם בתה. הן גרו בדירה צפופה מאוד, אך הן הזמינונו לגור איתן. כעבור כמה שבועות חזרנו לעירנו, טרמבובלה. הרוסים שתפסו את בית חותני מסרו אותו לנו. המאבק על הקיום היה קשה מאד. זכרתי את כתובת דודתי בארה״ב, וכתבתי לה מכתב כדי שתדע שניצלנו. היא הודיעה על כך לליאו אחי, שנמצא באותה עת באמריקה והיה אומר קדיש אחרינו. התחילו להגיע מכתבים וחבילות מאחי וגיסתי ולאט לאט התעוררה בי תקווה לחיים חדשים.

ב־8 במאי 1945 נכנעה גרמניה והמלחמה באירופה נסתיימה. לעולם לא אשכח את היום שבו מכרנו דפק בחלוננו להודיע על סיום המלחמה. היה מצעד בליווי מוסיקה ברחובות וזוניה רצתה לצאת ולראות. חיילים צעדו והיו שהתחבקו והתנשקו עם ידידיהם ומש־פחותיהם. בתי אמרה לי: „אולי אמצא את אבי ביניהם״. הדמעות חנקו אותי וזלגו על פני, ושאלה אחת ניקרה במוחי, לאן עלי ללכת ומה עלי לעשות? חשתי את עצמי בודדה ועזובה כל־כך שהייתי מוכרחה ללכת הביתה לבכות. קשה לתאר מה שהיה בלבי.

עזבנו את טרמבובלה ועברנו לביטום בפולין. משם עברנו בעזרת ההגנה לאוסטריה. שם סודרנו באבנזה, במחנה שהוקם פעם ע״י הנאצים כמחנה השמדה. מצאנו שם מכונות של תאי הגזים. אחרי שהייה של שלושה חודשים הועברנו לגרמניה, לתחום הכיבוש האמ־ריקאי, ואחרי שהיינו שם שנתיים במחנה עקורים, הגענו בשנת 1948 לארה״ב.

תירגם מ. ז.

על ילדי אני בוכיה

שרה פרנקל (שנהאוט)

כאשר החלו להתבצע ה„אקציות" בערים הסמוכות, התחלתי לנוד ממקום למקום עם תינוק, שלא מלאו לו עדיין שנה וחצי, בזרו־עותי. בהתחלה ישבתי אתו בשדות ווליצה במשך 10 ימים. אחר כך התחלתי לנסוע באופן בלתי חוקי מעיר לעיר, למקומות שבהן התבצעו כבר אקציות, אם כי אסורים היו מסעות כאלה. הייתי במיקולינצה, קופיצ׳ינצה, חורוסטקוב.

אחרי שבועות של נדודים החלטתי לחזור לטרמבובלה. דירתנו היתה תפוסה על ידי אנשים מערים אחרות, אך זה לא היה חשוב, כי אחרי ימים מספר הוקם הגיטו ומיד אחרי זה התקיימה אקציה ב־5 בנובמבר 1942. אקציה זאת עברה עלי כשאני, אמי והתינוק מסתתרים בחדרון מאחורי מאפיית סנטלה, כשהדלת הוסתרה בערמה של קרשים מן המאפיה. למרבה הצער לא נשארו אלה שעשו זאת בחיים. היו אלה דודי הליצ׳ר וחמי. 24 שעות ישבנו בחדרון זה. בטה ווייס ידעה על המיסתור הזה והודות לה שוחררנו ממנו.

כשהתחילה האקציה השניה רציתי לברוח עם הילד ליער. אך היה כבר מאוחר מדי. היו יריות וחזרתי לבית וויניארסקי, ע״י משרד המס, שבו גרנו. יחד עם גיסתי מלכה ועם הילדים נכנסנו למקלט המיועד לנו, בעוד שלמבוגרים היה מיועד מקלט אחר, שהמסתתרים בו הוצאו כולם והועברו להשמדה בפלבנובקה וביניהם אמי ויתר בני המשפחה.

בשעת האקציה השלישית גרתי באופן בלתי חוקי בדירת בריף בפודזמצ׳ה. בלילה ברחתי עם בני בן ה־$2\frac{1}{4}$ אל תוך היער של המבצר, בלי מים ובלי פרוסת לחם. לא אוכל לתאר את סבלי נוכח עינויי בני שלא יכול לצום.

לפנות ערב החלטתי בדלית ברירה לחזור לבית מגורי אצל המורה רייסברג, כי לא היה לי עוד כוח לסבול. בדרכי ברח׳ פודזמצ׳ה, שמעתי ילדות נוצריות קוראות אחרי: „גברת סלה, אל תלכי לגיטו, שם יורים עדיין".

בהשפעת אזהרה זאת החלטתי לא לחזור לגיטו. בדרכים שונות הגעתי לרח׳ חשנובסקה, המשכתי לאורך כל הרחוב עד שהגעתי לווליצה, לביתה של איכרת מכירה. שם האכילו אותנו והלכנו לישון באסם. למחרת, היה זה יום ו׳, חזרתי עם הילד לגיטו. לא מצאתי שם אף אדם, בחוץ היתה מוטלת גופתה של הגברת שכטר, אם לונקה. בחצר לא היה אף ילד. רק ילדי הסתובב והצביע לכל העוברים על הנרצחת: הנה סבתא שכטר שהרגוה הגרמנים.

אחרי כמה שעות נודע לי שטרמבובלה הוכרזה כ„יודן ריין״ החלטתי לנסוע לקופיצ׳ינצה. בקשתי מדודי ברנקלאו שיסדר לי עגלה, אך המיליצינטים האוקראינים אמרו לעגלון: על ברכיה תלך.

רציתי לחזור לגיטו כדי לקחת כמה דברים להחלפה לילד וכאשר הייתי על יד ביתו של ד״ר שטרן, שמעתי פתאום יריות. על כן חזרתי לפודזמצ׳ה. משם עברתי על יד טחנת ברודיאק את הגניזנה לעיר החדשה ומשם בדרכים שונות עברתי לווליצה. בדרכי שמעתי צעדים אחרי. פחדתי להסתובב. נוכחתי לדעת שהיה זה יהודי בשם גלזר מבודזנוב, שהלך בעקבותי, בראותו שאני יודעת את הדרך. בווליצה, האסם, שבו כבר ביליתי לילות אחדים עם ילדי, היה נעול והיה שם כלב קשור, אך מצאנו פתח קטן ונכנסנו. לפנות בוקר באה בעלת הבית והיא אמרה לנו לעזוב, כי פחדה.

יצאנו לשדה והיא הבטיחה להביא פרוסת לחם לילד. אך לא הביאה ואחרי כמה שעות יצאנו, אני עם הילד על הידים בכוון לקופיצ׳ינצה, לשם הגענו ביום א׳ לפנות בוקר. היה לי שם דוד. אחרי שרחצתי את הילד השכבתי אותו לישון ופתאום קמה בהלה והחלה אקציה.

בבית דודי זה היו שני מקלטים טובים, וכאשר החלה האקציה, התכנסו בהם אנשים זרים רבים. באקציה זו נילקח ממני ילדי שהיה בן 3 חדשים, כאשר הגרמנים נכנסו, ואשר גידלתיו עד גיל שנתים ורבע. ואחרי כל העינויים הרגוהו, עשה זאת יהודי מכר, שכן דודי.

הילד היה עייף, אחרי מה שעבר עלינו, אחרי האקציה בטרמ־בובלה ביום ה׳, אחרי הבריחה לקופיצ׳ינצה. כשישבנו בבונקר, אמר הילד פעמיים: אמלה, הביתה. הוא לא בכה ולא צעק. אחרי שאמר בפעם השניה: אמלה, הביתה, האירו אותי בפנס כיס והוציאו את הילד מידי. ואז זה קרה.

התחלתי לצעוק. רצו להורגני, אך דודתי הצילתני.

דודי ומשפחתי עם כמה מכרים עשו בונקר ביער. שם הסתתרנו, והאיכרים סיפקו לנו מזון תמורת תשלום הוגן. אחרי 3 שבועות הפסיקו לספק את המזון והכפריים התנפלו עלינו וירו מרובים. ניהלנו אתם משא ומתן. אולם לא יכולנו להשאר עוד בבונקר וחזרנו העירה. נכנסנו לבית אחד שהיה מלא דם. הגברים התחילו לבנות מקלט. וכשגמרו לבנות את המקלט, היתה אקציה, שבה נפל דודי ובן דודי. בערב גילתה אותנו המיליציה האוקראינית. פדינו את עצמנו בתשלום.

בלילה עזבנו את המקלט והלכנו לאיכר מוכר, שלא הסכים לתת לנו להשאר אצלו.

הלכנו למשק, שהיו בו כמה יהודים ניצולים ועבדנו שם כמה שבועות, עד שהכריזו על המקום כ„יודן ריין". אז נפלו אחרוני משפחתי.

באותה עת לא הייתי במשק, אלא אצל איכרים מחוץ לכפר, ששם עסקתי במלאכת יד. בינתיים הגיעו אנשים רבים בבהלה מן המשק, ואז העבירה אותי אשה אחת לשדה ושם ניצלתי בחפירה, מכוסה בעלים. כמה ימים לאחר מכן הסתובבתי מסביב למשק ומשם יצאתי עם כמה אנשים ליער. שוב בנינו מקלט, וכאשר הבחין בנו מישהו מן האוכלוסיה המקומית, ברחנו בלילה. בבונקר האחרון שבשדות קופיצ׳ינצה הבחנו באיכרים מקומיים ואז נפרדה מאתנו חבורה של חמשה אנשים (משפחה של ארבעה וידידם), בכוונה להסתתר אצל איכרים מקומיים, אולם לא הצליחו ונפלו ביער.

נשארתי עם שני אנשים, ללא אמצעים, אחד מהם היה נכה. היה זה אדם טוב, שאמר שלא יעזוב אותי, חזרנו לבונקר הקודם.

לא הספקנו להסתדר והנה הופיע איש מיליציה כפרי ואתו רוצח כפרי אחד, שמטרתו העיקרית היתה לחפש יהודים. הם הבחינו בעקבותינו, הרוצח ירה פנימה יריה אחת, מפני שהאקדח נעצר. הקש לא נדלק מן היריה הראשונה — מטרתם היתה שנחנק מן העשן. הם העמידו פנים שהם מתרחקים, אך אנחנו ראינו את רגליהם, עומדות במקום.

אחר כך הייתי אצל אשת איכר אחד במשך שבוע, שם עסקתי במלאכת יד. אחר כך הייתי במקום אחר, שם ישבתי על יד פרה כדי להתחמם (היה חורף ושלג בחוץ).

משם חזרתי לבונקר האחרון ובמשך שבועיים לפני בואו של הצבא האדום הייתי אצל איכרים פולניים במושבה על יד קופיצ׳ינצה.

תירגם מ. ז.

שינה בומזה

כך ניצלתי

טרמבובלה, העיר שהיתה פעם אהובה עלי ביותר, בה ביליתי את שנות ילדותי המאושרות, שנותי היפות ביותר עד למלחמה. טרמ־בובלה כיום שנואה עלי ביותר, בה חייתי בגיהינום של הכיבוש ההיט־לראי, בה שיכלתי את כל משפחתי הקרובה ביותר ואת חברתי הטובה ביותר וידידים ומכרים טובים.

הגיהינום התחיל כאשר הגרמנים פלשו בשנת 1941. הראשונים שהתחילו במעשיהם הנפשעים היו האוקראינים. הם אספו את היהודים מרחוק, מוולין ופודוליה, אנשים, נשים וילדים והצעידו אותם בשירה עוד לא אבדה אוקראינה. מי שלא יכול לצעוד בסך, נורה במקום.

התחילו לתפוס אנשים ברחובות, הובילו אותם לקסרקטין ושם ציוו עליהם לשחוט זה את זה. בין היתר ניספה שם רוטנברג, גיס בעלי. היחיד שניצל היה אחד מהאחים בלומנקראנץ שברח ערום והגיע אלינו. הוא מסר לנו פרטים.

אחר כך לקחו הגרמנים, בראשותו של אחד גאוקלר, את השלטון לידיהם. גאוקלר זה התחיל לבקר בבתי היהודים ולהחרים את הדברים הטובים ביותר.

היהודים נצטוו להקים מועצה בהרכב של 12 איש. הראשונים שמונו היו: ד״ר שטרן, ראש הקהילה, חברי העיריה: ד״ר סרט, ד״ר סאפרין, ד״ר זלמן אינלגר, והם סיפחו אליהם את שטייניג, ד״ר צלרמאיר, יהודה ליזנר, נתן בומזה ושוורץ. כל ההרכב הזה היה כפוי. כולם הסתתרו, כי הגרמנים איימו שבמקרה ודרישותיהם לא יתמלאו, כולם ייתלו, לא היו אלו איומי סרק, ידוע היה שבלבוב נתלו כמעט כל אנשי המועצה.

חשבו שהעניינים יסתדרו. האנשים גרו עדיין בדירותיהם אך בשנת 1942 החלה הטרגדיה. התחילו להעביר למחנות, אפשר היה לשלוח חבילות. העשירים יכלו לפדות את עצמם והעניים סבלו.

בנובמבר אספו את כל יהודי הכפרים והעיירות של הסביבה וגם את יהודי טרמבובלה וציוו עליהם להתמקם בגיטו.

באותו יום, לפנות בוקר התקיימה האקציה הראשונה. המונים נאספו והובלו לבלזץ, למות בכבשן. אחרי האקציה צמצמו את שטח הגטו.

בעלי ובעלה של נטי לבית גינסברג עזבו את המועצה היהודית ובמקומם באו ברנשים מפוקפקים והתחיל אי־סדר.

אנחנו ניצלנו, כי התחבאנו אצל אשת איכר. במשך החורף לא היתה אקציה, אך העבירו אנשים למחנות.

תנאי החיים היו קשים מאד. 20 איש גרו בחדר אחד, ובגלל זה התחילה מגיפת הטיפוס. היו הרבה מקרי מות.

ב־7 באפריל באה במפתיע האקציה השניה. בביתנו, שגרו בו 40 איש, היה בונקר שהחזיק מעמד עד שעה 6.00. באותה שעה יצאתי עם בני להביא מים והנה הבחנו בגרמנים מתקרבים. היו איתם זנדר־מים מקומיים ואוקראינים. בינתיים פרץ ריב בבונקר, היו צעקות והגרמנים גילו אותם. אני לא הספקתי להכנס לבונקר, לכן הסתתרתי עם הילד במיטה והתכסיתי בכסתות. הגרמנים חיפשו עד שמצאו את המקלט ולקחו את כולם. נשארתי רק אני עם הילד וחנוסיה גינסברג לבית הורוביץ עם ילדתה, אע״פ שהיתה גם כן בבונקר, אלא שתחבה משהו לידו של גרמני. כמו כן ניצלו בעלי וזילבר, שהסתתרו מאחורי דלפק, אז ניספה גם אבי, רק אמא הצליחה להמלט.

ב־3 ביוני היתה האקציה האחרונה. אני הייתי אז עם משפחתי מחוץ לגיטו ואילו אימי ניספתה עם כולם בבונקר השני. כל אלה אשר נשארו לאחר האקציה השלישית, נפלו ביערות ובמקומות שנמצאו, כי אחרי האקציה השלישית הוכרזה טרמבובלה כ־„יודנריין״. פירוש הדבר היה שכל יהודי שמצאו יכול היה לההרג במקום. מי שהוסתר על ידי נוצרים ניצל, אך רובם מאלה נוצלו על ידי „מציליהם״ ואחר כך הוסגרו, או שהשכנים הגויים הרגום בעצמם.

תירגם מ. ז.

מאת: **הניה זלצר לבית הרבסט**

חוויות נוראות

שנים רבות עברו אך המאורעות שעברו עלינו נחרתו עמוק בתודעתנו. חייתי מחוץ לתחום האנושות עם ילדים קטנים תחת כיפת השמים. התקיימנו על פרוסות לחם חסד שנתנו לנו האיכרים, כל רגע בסכנת מות. אם ניצלנו — זה נס מן השמים, אולי בזכותם של הילדים.

שמואל הרבסט הי"ד וחבירו

זמן רב נדדנו בלילות בחיפושים אחר מחסה. תושבי בוריצובקה באו לראותנו, כדי לראות במו עיניהם את הילדה, „כמה היא לבנה, כמה היא יפה. מה היא אוכלת?" לי קראו — ה„יהודיה מהשדות"

פעם — היה זה מאוחר בסתיו — בא אלי קורצ'ינסקי עם אחותו וכה אמר: „באתי לקבל ממך את כתובתו של שמואל, אחי

בעלך, כדי שאוכל לתאר לו את יומייך וימי הילדה האחרונים". עניתי לו: „ראשית אין לי הכתובת של אחי, ושנית אני מקוה שאני בעצמי אכתוב לו". „אבל זה בלתי אפשרי", המשיך, „החורף מתקרב, גשמים כבר יורדים, אי אפשר להתקיים כך תחת כיפת השמים. אני מאחל לך שתצליחי, אבל זה לא יעבור כך". היטב זוכרת אני מלים אלה.

זמן ממושך ישבנו בשדה ולקראת ערב זזנו קרוב יותר לכפר. גרה שם איכרית אחת, אשר מפעם לפעם היתה מביאה לנו משהו לאכול, וכעבור זמן מה הכניסה אותנו לאסמה. לא אשכח לעולם אותו לילה תחת קורת גג. ירד גשם זעף ואנחנו באסם. רעבנו ללחם.

אחרי זמן מה הודיעו לגסטאפו שמסתתרים פה יהודים. באו, חיפשו בכל פינה, אך למחבואנו לא נכנסו. היה זה אחד הנסים שקרו לנו.

אחרי השחרור הכניסונו לדירה. לא יכולתי לעמוד ולא להת־הלך. שלושה חודשים יכולתי רק לשבת. הייתי כפופה כאשה זקנה. היה קר, המים בבקבוק קפאו מקור.

לפנות בוקר הגענו לטרמבובלה. התקדמתי על ארבע ובעלת הבית העבירה את הילדות.

בבוקר באנו לביתו של קורצ׳ינסקי. דפקתי על הדלת, פתחה אחותו. כשראתה אותנו, צעדה אחורה מבוהלת. „את חיה ?!" קראה. „אל תכעסי", אמרתי, „אך כפי שאת רואה, אני חיה". „או לא", אמרה, „בבקשה להכנס".

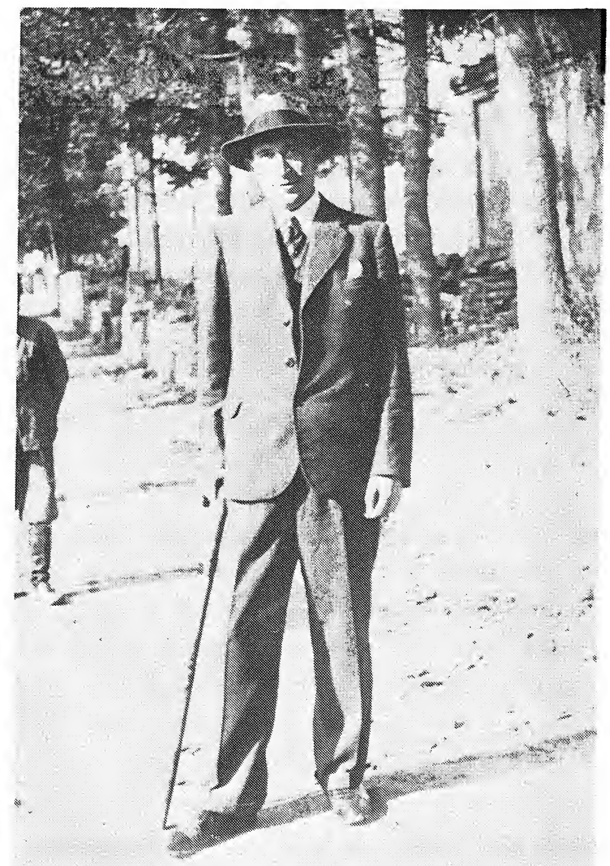
וכעת כמה הערות על החיים בגיטו.

באקציה השניה שיכלתי את כל משפחתי. את אחי הגדול לקחו הגרמנים, כמה ימים אחרי כניסתם. לא ידענו מה קרה לו. כעבור כמה ימים הודיעו לנו שהיה נושא מים לגרמנים וביקש מהם לחם. בלי לחשוב הרבה לקחתי ככר לחם אתי ועם הילדה בזרועותי הלכתי לגסטאפו. ביקשתי רשות למסור את הלחם לאחי. צעקו עלי ואמרו שאין כאן שום הרבסט. האנשים בחוץ אמרו לי שלמזלי נתנו לי לצאת.

אז היו אתי ממשפחתי רק אני וגיסתי. היה זה בחודש יוני 1943. לילה שלם בנינו מקלט. לפנות בוקר רצינו לנוח, אך בינתיים הקיפו אותנו הגרמנים. נכנסתי למקלט הישן ואבי מסר לי את הילדה. מאז לא ראיתיו. הלך לעולמו וכמוהו גיסתי. נפלו אז קורבנות רבים.

ביניהם ריזל ברכר לבית לויטר. מבעלה שמואל ברכר נשארה רק שלולית דם, שהצביע עליה בדמעות אחיו עורך־הדין. באותו מקלט שרדו אז אחדים: ד״ר קולין ואשתו, עו״ד ברכר, חיים קולין, מריינדורף ועוד. אולם כשחזרתי אחר כך הביתה, לא מצאתי את אף אחד מהם.

תירגם מ. ז.

שמואל ברכר הי״ד

יצחק כהנא

כך עברה עלי השואה

בן 9 שנים הייתי כאשר פרצה המלחמה בין פולין לגרמניה. כעבור זמן קצר כבשו הרוסים את חלקה המזרחי של פולין ואנחנו נמצאנו תחת שלטון הרוסים.

ב־1941 התקיפו הגרמנים את הרוסים ותוך ימים מספר היו הגרמנים בעירנו יאנוב.

אחרי בריחת הרוסים ולפני כניסת הגרמנים, תפסו האוקראי־נים את השלטון, שנמשך כשבועיים והיה אכזרי מאוד. הם רצחו יהודים בדם קר ובצורה פרימיטיבית (בגרזנים).

עם כניסתם הקימו הגרמנים את מועצת היהודים (יודנראט). הגרמנים הטילו „קונטריבוציות" (כופר) ותמורתן הבטיחו שלא יעבירו אותנו לטרמבובלה. הם דרשו כסף, זהב ופרוות. הכופר לא היה חד פעמי, ואנחנו היינו מוכנים לתת הכל ובלבד שלא נצטרך לעבור לטרמ־בובלה, כי ידענו מה צפוי לנו שם.

בקיץ 1942 באה השעה הגורלית — ההעברה לטרמבובלה. יכולנו לקחת אתנו ציוד אישי בלבד. עברנו לטרמבובלה בעגלות של גויים, בתשלום כמובן. היו שהלכו ברגל. בדרך ארבו ליהודים — גויים, שהתנפלו עליהם, שדדו את המעט שהיה להם והיכו אותם באכזריות. אחרי תלאות רבות הגענו לטרמבובלה. שם היתה כבר מועצת היהודים — יודנראט. החלו „לשכן" אותנו. מי שהיה לו כסף — קיבל חדר. בדרך כלל „גרו" בחדר אחד ארבע משפחות. במו ידינו סידרנו לנו משות, אחד על גבי השני בשלוש קומות. היינו מתרחצים לעתים רחוקות בלבד. סבלנו מכינמת, שלא היה מנוס ממנה, ומתת תזונה. עם זאת היו אלו חיי לוקסוס, לעומת מצבם של העניים, שלנו בחוץ, ללא קורת גג לראשם וללא אמצעי קיום.

ב„אקציה" הראשונה היו היהודים העניים הראשונים שנלקחו ברכבת, לטבח בבלזץ.

בתקופת האקציה הראשונה גרנו בפודזמצ׳ה, על הגבעה, שלמרגלותיה זורמת הגניזנה.

למזלנו גרו אתנו אנשים שידעו לעשות „בונקרים״. את הבונקר חפרנו בחדר במחילה רחבת ידים, מצויידת בפתח החוצה לאויר. כהסוואה בנינו מעל לפתח כוך ענק. דרך הלוח ירדנו למטה. העבודה כולה נעשתה בלילות, בכוחות משותפים של כולנו, נשים וגברים כאחד, בבונקר עצמו היה חם מאד ולח, והיה בו חוסר אויר.

היינו חייבים לשמור על שקט פן נתגלה ע״י הגרמנים. ילדה בת שנתים שבשל בכייה עלולים היינו להתגלות היתה הקורבן — היא נחנקה למות ע״י אמה; וכך ניצלנו...

אחרי האקציה השניה צומצם הגיטו ואנחנו עברנו לגור בבית ליד הקפלובקה, שהיה שייך לגויה, שהועברה משם ככל הגויים. הבית היה בן שלושה חדרים וגרו בו שבע משפחות (ביניהם הרב ברוך דלוגטש). מתחת למטות בנינו בונקר. באקציה השלישית בנינו בונקר נוסף בתוך הבונקר הראשון והאנשים התחלקו בין שניהם. הבונקר הראשון התגלה ע״י הגרמנים. האנשים הוכרחו לצאת החוצה, רק אני ואחי הקטן נשארנו בפנים. אמי התחבאה בחוץ בעזרתו של שוטר יהודי בשם שלזינגר.

באקציות האחרונות נרצחו רבים בפלבנובקה. בתחילת יוני 1943 הכריזו על טרמבובלה כ„יודן ריין״ ועל חיסול הגיטו. רק בדרך נס הצלחנו להמלט ולהגיע ליערות. ב־22 במרץ 1944 שיחררו אותנו הרוסים.

זוועות האקציה השלישית

קטע מתוך עדותה של רגינה דינר

ב־3—5 ביוני 1943 היה הסיום הנורא בתהליך ההשמדה של גיטו טרמבובלה. בשני הימים בוצעה הזוועה האיומה ביותר. טרמבובלה נהיתה „יודן ריין״.

בעת ההיא אספנו אנחנו, קבוצה של 20 נשים ו־12 גברים, את גוויות הנהרגים, במו עינינו ראינו נשים וילדים נשלכים חיים לתוך הבור. ביניהם שנורו למחצה. אשה אוקראינית אחת פתחה יחד עם אחיה בור, שממנו נשמעה זעקה נוראה. הם הוציאו מן הבור ארבעה

ילדים שעוד המשיכו לחיות ארבע שעות. כמו־כן הוציאו נערה כבת 17 בשם סוניה אלטשטאט, מבודזאנוב, שסיפרה מה שקרה בבור, שבו שכבה 6—8 שעות: אנשים יצאו מדעתם, קרעו חתיכות בשר והוציאו עיניים איש לרעהו, ואכלו את הבשר שקרעו. היא עצמה היתה שסועה בצורה איומה. נערה זאת חייתה עוד ארבעה ימים.

אחר־כך העבירו את הקבוצה, שמנתה אז כ־40 איש, לטארנו־פול. שם בוצעה „סלקציה". את החלשים יירו למות, ואילו את החזקים יותר לקחו לעבודה. בהתחלה הכניסו אותם לבית־סוהר ושם היה עליהם לנקות את המקום ממומתים, כנראה שנתלו על־ידי המשטרה האוקראינית. משם העבירו קבוצה של 430 איש, ביוני 1943, לרחוב יאנובסקה בלבוב. שם היינו עדים למחזה הנורא, כשלקחו את בנה של גב׳ אוקסנברג מגשימלוב, קשרו אותו ברגליו לשתי מכוניות וקרעוהו לשנים, לעיני אמו ולעינינו.

תירגם מ. ז.

ד״ר נטליה ווייסלברג, מלבוב

ביה״ח העירוני בטרמבובלה בתקופת הכיבוש הנאצי

שבוע ימים אחרי כניסת הגרמנים קיבלו כל עובדי ביה״ח לשעבר קריאה לבוא לעבודה. מנהל ביה״ח, ד״ר דונצקי, מסר לי את מפתחות המעבדה והבטיח לנו, לי ולבעלי, לשמחתנו, תנאי קיום — מצרכי מזון ופינת מגורים.

הרופאים היהודיים לא הועסקו, בהתאם לחוזר שקיבל מנהל ביה״ח מן השלטונות.

אחרי האקציה השניה הציע לנו ד״ר דונצקי, להסתתר, במקרה הצורך, בפינה במעבדה, שהוכנה במיוחד למטרה זאת.

בשנת 1943 פרצה בגיטו מגיפת טיפוס הבהרות, שנגרמה ע״י הצפיפות הנוראה, הרעב וגם ע״י החולים שהיו חוזרים ממחנות העבודה. המשפחות בעלות האמצעים, יכלו לפדות את קרוביהם, שחלו בטיפוס במחנות, והיו שם בגלל זה בסכנת מות מידי שלטונות המח־נות, באמצעות „איש קשר", חבר היודנראט. פדויים אלו לא החזיקו מעמד אחרי חזרתם מן המחנה, ותוך זמן קצר היו מתים.

ליד ביה״ח הוקמה מחלקה לחולים במחלות מדבקות, כעין חדר בידוד. אנו, עובדי המעבדה, היינו מקבלים לבדיקה דגמי דם, הן של החולים בביה״ח והן של שוכני חדר הבידוד.

האחראי לבדיקות היה ד״ר שקווארוק, אוקראיני, שציווה עלינו לספק, מדי שבוע בשבוע, דו״ח תוצאות הבדיקות. יום אחד הגיע אלינו חבר היודנראט (א׳), ובדמעות בעיניים התחנן לפנינו לא להודיע על יותר ממקרה אחד או שנים של מחלת הטיפוס בגיטו. הוא נימק את בקשתו בתיאור השיחה שהיתה לו עם איש הגסטאפו בטארנופול, שבמהלכה נודע לו, שבמקרה שתפרוץ מגיפת הטיפוס בגיטו טרמבובלה, תבוצע „אקציה נגד חולים״, שבה יוצאו להורג כל תושבי הגיטו.

לשמע סכנה זאת החלטנו להודיע רק על מקרים מעטים של טיפוס, בעוד שבאמת היו מקרים רבים מאד.

אחרי שבועות מספר הופיע ד״ר שקווארוק במעבדה, נרגז ביותר, טורק דלתות וצועק שממציאים לו דוחו״ת מזוייפים, בזמן שהוא מוצא בביקוריו היום־יומיים בחדר הבידוד מאות חולי טיפוס.

עניתי לו שאנו מקבלים על עצמנו את האחריות לתוצאות הבדיקות ושהמחלות הן שפעת, מחלות עור וכו׳, אך לא טיפוס. „ומה יהיה כשתהיה ביקורת?״, שאל ד״ר שקווארוק. „תוכל לשלוח את הבדיקות שלנו למעבדה אחרת להוכחה״, עניתי מחוסר ברירה. היה זה משחק מסוכן מאד מצידנו. אילו היה ד״ר שקווארוק שולח באמת דגם אחד החולים לבדיקה במקום אחר, היינו אבודים.

בשבתי ליד המיקרוסקופ, ציפיתי כל יום למות. היה זה בתקופת חיסול הגיטו. „אקציה נגד חולים״ לא התקיימה בטרמבובלה.

למרבה הצער לא הצילו האיבחונים המזוייפים שלנו את תושבי הגיטו מחיסול סופי. אולם אם ישנו אדם אחד מתוך אלו שחלו בטיפוס בגיטו, שניצל הודות לדוחו״ת אלה, הרי זה שכרי.

מספר מקרי המות בגיטו היה רב מאד. היו ימים שלא הספיקו לקבור את המתים ומאות גופות נשארו בדירה יחד עם החיים.

ערך ותירגם מ. ז.

רשימות המהנדס גוסטב אנגל* על השואה בטרמבובלה

במחציתו השניה של חודש ספטמבר 1941 ניצטוו יהודי בוד־זנוב, יאנוב וסטרוסוב לעבור לטרמבובלה. על־ידי־כך גדל מספר האוכ־לוסיה היהודית בטרמבובלה מ־1,500 נפש ל־5,000. צו זה בוצע תוך שלושה ימים. בתהליך העברה זאת נאלצו יהודי העיירות להשאיר את רוב רכושם בבתיהם. מראה העגלות עמוסות חבילות ואנשים, נשים וילדים עקורים אלה, עורר באנשים המקומיים מחשבות נוגות.

את הדיירים החדשים שיכן היודנראט במוסדות היהודיים כמו בתי־כנסת, חדרים וכו׳.

ב־28 באוקטובר 1941 הכריז ה„זונדרדינסט״ על הקמת הגיטו, שהכיל חלק של רח׳ סטשלצקה, פודזמצ׳ה ופוקרובקה (שתי סמט־אות). ועדת הדיור של היודנראט סידרה את האנשים בבתים — בכל חדר משפחות אחדות.

ה„אקציה״ הראשונה

ביום השלישי אחרי הקמת הגיטו נודע על רכבת משא של עשרות קרונות שהגיעה לתחנה. הידיעה התפשטה במהירות והאנשים החלו להתפזר בחיפושים אחרי מסתור. למחרת בבוקר השכם הוקף הגיטו על ידי יחידות הס״ד, הס״ס והמיליציה האוקראינית. חברי היודנראט נקראו לשמש מורי דרך בחיפושים אחרי המסתתרים. בתמורה הובטח להם, שהם ומשפחותיהם יינצלו מן הגזירה.

איסוף הקורבנות והרדיפה אחריהם התנהלו תוך רעש יריות בלתי פוסק. במשך היום הובאו הנתפסים לכיכר העיר ושם הוכרחו לשבת במשך שעות ארוכות, בלי נוע ולחכות להבאתם לתחנת הרכבת, שם הועמסו לקרונות. חברי היודנראט והארדנונגסדינסט, שהשתדלו למלא את הפקודות ולהיות לעזר לתליינים, זכו לשחרור נשיהם, אך לא לשחרור בניהם. ומעשה באשת מיליציאנט יהודי שנקראה לצאת לחופשי, בשמעה את קריאתו המיואשת של בנה בן ה־4: „אמא, את

* המהנדס אנגל היה בעל רכוש בטארנופול וכשנכנסו הסובייטים נאלץ לעבור לגור בטרמבובלה, שם עברה עליו תקופת הכיבוש הנאצי. מה שעבר עליו ועל יהודי טרמבובלה, הוא רשם על פיסות ניר בסתר בזמן ההתרחשויות.

עוזבת אותי", חזרה אליו, ואז גם הבעל והאב הצטרף למשלות.

במהלך ה„אקציה" עברו קבוצות פורעים מבית לבית, בחיפוש אחרי מתחבאים, חיפשו בכל פינה, הוציאו והשליכו החוצה את המזון המוסתר, הפכו ושברו רהיטים, וסחבו את הנתפסים למקום הריכוז.

ה„פעולה" נמשכה עד 4 לפנות בוקר, תוך בכי הילדים וצעקות המבוגרים.

בשובם ממחבואיהם, מצאו הניצולים את דירותיהם ריקות מכל דבר בעל ערך והחלונות שבורים. בדירתו של מחבר הרשימה חסרה המזוודה הגדולה, ששימשה כארון בגדים. כפי שנמסר, ראה אותה הרוצח מילר, וקרא בכעס: Was die Juden noch alles haben ולקח אותה לעצמו.

סיכום ה„פעולה": 1,360 נפשות מגורשות ועשרים וכמה נרצחים. שליש אוכלוסיית היהודים במקום. במשך זמן „הפעולה" היה על היודנראט לארח את הרוצחים במאכלים, במשקאות ובסיגריות. כתוצאה מן ה„פעולה" הוקטן הגיטו וסביבות פודזמצ'ה הוצאו ממנו. בתנאים אלה היה הכרח להשתמש לדיור בכל המבנים הנמצאים במקום והנהגת שיטת המיטות בקומות. מעתה נאלצו שמונה משפחות להתמקם בדירה של חדר ומטבח, בס"ה 28 נפשות. בכל־זאת שלטה בדירה שבה גר הרושם אחווה ושלום. אך לא בכל הדירות היה הדבר כך.

מגיפות בגיטו

עם בוא החורף פרצו בגיטו מגיפות טיפוס המעיים, שהובאו למקום ע"י המשוחררים ממחנות העבודה תמורת שוחד. החולים מתו ברובם תוך זמן קצר, אחרי שהדביקו במחלתם את קרוביהם. היודנראט סידר שני אולמות בידוד ל־40 חולים, כדי למנוע התפשטות המחלות. אך סידור זה לא הספיק מחמת ריבוי החולים. את הנפטרים קברו בשולי בית העלמין היהודי שחוסל בסתיו של השנה הקודמת. השטח נחרש והמצבות שהוצאו שימשו לסלילת חצרות וככרות. המלחמה במגיפות הוטלה על רופא אחד ויחיד. אחרי ביקורו של רופא המחוז באולמי הבידוד הוצא צו על סגירת הגיטו ועל איסור היציאה ממנו והכניסה לתוכו. בשני קצות הגיטו הותקנו שלטים בגרמנית ובאוקראינית — טיפוס הבהרות — וכמה מאנשי ה„אורדונגס־

דינסט" הועמדו על המשמר. רק לעובדים מחוץ לגיטו ניתנו רשיונות כניסה ויציאה.

חטיפות למחנה בטארנופול

היו שניסו להתחמק בעזרת ניירות אריים. רובם נפלו בידי הגרמנים שארבו להם בכל פינה. אחרים הוסגרו לידי הגרמנים או המיליציה האוקראינית על־די מכריהם האריים שפגשום במקרה.

בלילה אחד, בינואר 1942, נערכה חטיפה למחנה חדש בטאר־נופול, ובעזרת ה„אורדנונגסדינסט" המקומי לקחו בשבי למעלה מ־50 גברים. בראש הכנופיה עמד רוקיטה הידוע לשמצה ואתו אובמן היודנ־ראט הטארנופולאי, גרינפלד. אחדים מן הנשבים ניפדו ע"י נשיהם תמורת 3.000 עד 4.000 זלוטי כל אחד.

האקציה באפריל 1943

מסתורנו נמצא בעומק של שלושה מטרים מתחת לשטח החצר. משום כך פטקו בריחותינו ליער. במשך הזמן ההוא שרר שקט. עד שהגיע יום ה־6 באפריל. בלילה ההוא התעוררנו מרעש מכוניות שנעצרו בקצה הרחוב. כולם פנו מהר לדירה שבה נמצא הבונקר וכעבור עשר דקות היו כולם בפנים. היינו 40 נפשות במספר. הידיעות על מהלך ה„אקציה" הגיעו אלינו במשך ביצועה. נודע לנו שאת התפו־סים העבירו לפלבנובקה ושם, במישור ליד היער רצחום וקברום בקבר משותף שהוכן מראש. רק מאוחר יותר נוכחנו לדעת שהיה אמת בשמועה כי ביום הקודם היתה יחידת ה„באודינסט" הצבאי מטאר־נופול עסוקה במשך כל היום בהכנת בורות גדולים בפלבנובקה. עד אז חשבנו שהפעולות במסווה „יישוב מחדש" תבוצענה בצורת הסעה ברכבת. לא שמענו עדיין עד אז על רציחות המוניות של האוכלוסיה היהודית במקום בגלל מחסור ברכבות.

באותו יום הובילו מדי פעם קבוצה אחרי קבוצה של חטופים, מסודרות בשישיות, אל קצה הבורות ומיד כיוונו אליהם את מכונות היריה ממרחק של צעדים אחדים. כולם נאלצו להסיר את מלבושיהם ואת נעליהם. גברים אחדים התנפלו באגרופיהם על הרוצחים וחוסלו עד מהרה. ואילו נשים רבות התפרצו בצעקות, בקריאות בוז כשהן מכנות את הרוצחים — כלבים מטורפים ומנבאות להם סוף מר.

ה„עבודה" נמשכה עד מאוחר בערב. כיסוי הבורות, המלאים

עד למעלה גופות אדם, נמסר למיליציה היהודית. תוך כדי עבודתם זו שמעו הקוברים נאקות מתוך הבורות.

חיסול הגיטו

חודש מאי 1943 עבר בלי מאורעות מיוחדים. אבדות בנפש של תושבי הגיטו הסתכמו ב־60%. מלבד הגירוש לבלזץ והקטל בפלב־נובקה, עשו החטיפות למחנות העבודה והמחלות המדבקות שמות באוכלוסיית הגיטו. בסך־הכל היו בו בעת ההיא כ־1.900 נפש.

ב־3 ביוני לפנות בוקר הופתענו על־ידי רעש מנועים של מכו־ניות בקצה הרובע. באותו יום נפלו רוב חברי היודנראט והאורדנונג־דינסט ואיתם האובמן וראש האורדנונגסדינסט.

בעת ההיא חוסלו כל קיבוצי היהודים באזור טארנופול, מלבד מחנה „רוקיטה" יחד אתם הושמדו כל מחנות עבודת הכפייה, וזאת כביכול מחמת התקפות הפרטיזנים, אשר אחרי חיסול המשמרות היו משחררים את הכלואים. המשוחררים היו מתפזרים ואחדים מהם היו מצטרפים למשחררים.

ב־2 בנובמבר נודע לנו על מצוד אחרי השרידים המסתתרים ביערות.

בהתחלת מרץ 1944 נודע לנו על כניסת כוחות הצבא האדום לטארנופול. הגרמנים ערכו התקפת נגד והרוסים נסוגו. אחר־כך הגיעה תגבורת של הצבא האדום.

הקרבות נמשכו עד ל־25 במרץ.

תירגם **מ. ז.**

מ. ג.

יום אחד בבונקר

(דף מיומן)

יום ה׳, 3 ביוני 1943.

השמירה התחילה ב־2.30. בשעה 3.30 העיר אותנו רעש מנועים חזק ומיד התפרץ השומר ג. ק. בצעקה שארבע מכוניות עמוסות גרמנים

נכנסו לרובע. צעקת יאוש פרצה מפי כולם: „אקציה" וכולם ירדו בבהלה למקלט בלבניהם (אחדים, השפויים יותר לקחו את בגדיהם בידיהם). אנשים אחדים מן הבית הסמוך נדחפו למקלטנו לחרדתנו הרבה, כי במקלט לא היה די מקום אפילו לדיירי ביתנו אנו.

הגרמנים היו כבר בחצר, אך למזלנו הספקנו כולנו להכנס ולסגור את הבונקר. ועכשיו התחיל העינוי הנורא בגלל חוסר מקום ואויר. לשמע צעדים מתקרבים עצרנו את הנשימה, וכאשר המקלט הראשון, שנמצא לפני מקום מחבואנו, ניגלה, השתררה דממה, כשמדי פעם לפעם נשמעת אנחה כבדה ומילמול תפילה.

בערך בשעה תשע אזל לגמרי האויר לנשימה והרגשנו שאנחנו נחנקים. קשה במיוחד היה סבלם של הילדים. אז העזנו לפתוח את הפתח למקלט הראשון. כולם נשמו את האויר בלהיטות. אולם זמן קצר בלבד, מפני שכבר נשמעו קולותיהם של הגרמנים מלמעלה והיה הכרח לסגור את הפתח. דבר זה הלך ונשנה פעמים רבות, במשך כל היום. העצבים היו מתוחים. אחד הוכיח את השני שהוא מקים רעש. אמהות עם ילדיהם הקטנים שבכו נדחפו החוצה והן כמובן סרבו לצאת. האויר היה טעון חשמל. אחדים היו מוכנים להחליף מכות למען טיפת מים ופרוסת לחם. על כל זה יש להוסיף את אי האפשרות להגיע לנוחיות שהותקנה סמוך לפתח, וכל אחד עשה את צרכיו במקומו והריחות הרעים השחיתו את שיירי האויר שהיו במקום. את המצב הזה לא יוכל להבין מי שלא התנסה בו והסופר המוכשר ביותר לא ישכיל לתארו.

לפנות ערב התמוטט חלק של האדמה במסדרון לפני מקלטנו ולמזלנו אי אפשר היה לראות מלמעלה את המחבוא שלנו.

כך ישבנו עד לשעה 7 בערב. פתאום נעצרה נשימתנו לשמע צעדים למעלה ודפיקות בפתח מקלטנו. צעקת יאוש וזוועה התפרצה מפיותינו: „אנחנו אבודים". הילדים פתחו בבכי והזקנים באנחות. הגרמנים גילו את הבונקר וכבר שומעים את הצווחות: „הראוס!". הראשונים שישבו ליד הכניסה יצאו החוצה, שלא על מנת לנשום אויר טרי, אלא כדי למות. אחדים מאתנו, וביניהם הורי ואני החלטנו שלא לצאת מרצוננו. אפילו הזזנו את הקורות, כדי שהאדמה תכסה את המעבר השני. והנה הגיעה לאוזננו צעקה מטורפת: „צאו, ניצלנו!" כבר אחרי האקציה. הז'נדרמריה שיחררה אותנו". היינו משוכנעים שזאת תחבולה והמשכנו לשבת בנשימה עצורה, בציפיה לבאות. כעבור

דקות אחדות ירד אלינו מר מ׳ שאישר מה ששמענו לפני כן. התברר שה„פולקסדויטשה״ מהקרסקטין גילו את מחבואנו וכבר רצו להוביל אותנו לפלבנובקה. ואז, בראותו זאת, קם המליציאנט ז׳ זלצר ויצא בריצה לז׳נדרמריה, הבהיל את ההאופטמאן ואת מר נ׳, והם הצליחו להסדיר את הענין.

לנוכח הדברים האלה יצאו הורי, אך אני המשכתי לשבת במקומי. ורק כשהמיליציאטנ ז׳ זלצר ירד אלי ונשבע שהכל אמת ואפשר לצאת, יצאתי כשיכורה מן הגיהנום הזה. שעה קלה הייתי כמעולפת, ואחרי שסוף סוף נרגעתי, הודיתי לה׳ על הנס שעשה לנו.

תירגם **מ. ז.**

משפטו של מפקד הס״ס

בעיתון „שטוטגרטר צייטונג״ מה־13 באנואר 1966 מסופר על עדותם של יוסף קוזק ופרדריק דראביק, הלא הם יוסף איינלגר ואחיו אפרים ז״ל, במשפטו של הפושע הנאצי הרמן מילר ימ״ש. שניהם תיארו את מהלך שלש האקציות בטרמבובלה ואת מעשיהם של הנאצים מילר, סקלארק, גאוקלר ואחרים ימ״ש, העקובים מדם. היה זה ביום ה־31 של משפט טארנופול.

בסופו של המשפט, שנמשך תשעה חדשים, נשפט מפקד הס״ס בטארנופול מילר, שגם טרמבובלה השתייכה לתחום שלטונו, למאסר עולם.

והרי תוכן הדברים שאמר יו״ר חבר המושבעים, בהכריזו על פסק הדין:

אי אפשר לחלק את הצדק — הפשע נשאר פשע, מבלי להתחשב במבצעיו ובמקום ביצועו.

המשפט לא היה משפט פוליטי אלא משפט של פושעים. המשפט התבסס לא רק על עדויותיהם של עדי ראייה, אלא גם על שפע של מסמכים, שמהימנותם אינה מוטלת בספק.

בהקשר זה הזכיר יו״ר בית המשפט את הודעת התליין הידוע, מפקד הבריגדה קצמן, בתרועת ניצחון על מבצע ההשמדה שלו במילים: „435 אלף יהודים קיבלו טיפול מיוחד. 125 אלף נוספים הנמצאים במחנות היהודים, עומדים לקבל בקרוב טיפול מיוחד דומה״. והנימוק — היותם יהודים — אנשים, נשים ילדים ונכים.

תעלומת פשעים אלה נפתרה בעזרת מסמכים והודעות עדים שעברו בדיקה מדוקדקת, לפני ששובצו בתמונה הכללית.

רדיפות היהודים היתה גרעין היסוד של מדיניות הנאצים ותכנית ההשמדה שלהם עוד לפני פרוץ המלחמה. היתה זאת תכניתו של מפקד הס״ס, היידריך, להשמיד את היהודים השמדה טוטלית. למטרה זאת העניק ליהודים „אוטונומיה״, על מנת להשתמש בעזרתם להשגתה. המטרה וביצועה היו מפעלם של רוצחים במדים. דברי יו״ר בית המשפט.

מתפקידו של בית המשפט היה לטפל במעשי רצח ולשפוט אותם. כשמדובר במעשי רצח שפלים כאלה, אי אפשר להתייחס אליהם כאל ביצוע פקודות. כמו כן יש לדחות בהחלט את הטענה, שהיתה זאת מלחמה בפרטיזנים. הקורבנות היו אנשים מחוסרי הגנה וישע, נשים וילדים. איך אפשר בתנאים כאלה לדבר על מילוי חובה, כפי שטענו הנשפטים.

ומה שנוגע להרמן מילר — זהו טיפוס של נאצי קשוח, מסור כולו למפלגה, אשר בלבו שמתחת למדיו השחורים, לא היה מקום לרגש אנוש. הוא היה מסוגל להשליך תינוק מן הדרגש ארצה ולהסתכל ללא שמץ של רחמים באנשים הגוועים מצמא, המתחננים לשווא לטיפת מים.

על חשבונו של מילר יש לזקוף 47.500 מקרי המתה ביריה במקום פעילותו בטארנופול. הוא עצמו הואשם ב־11 מקרי רצח המוני, שבהם ניספו 18.900 אנשים. הנימוק האחרון בשיפוטו של מילר הוא ביצועם של שמונה מעשי רצח כמבצעים אישיים שלו.

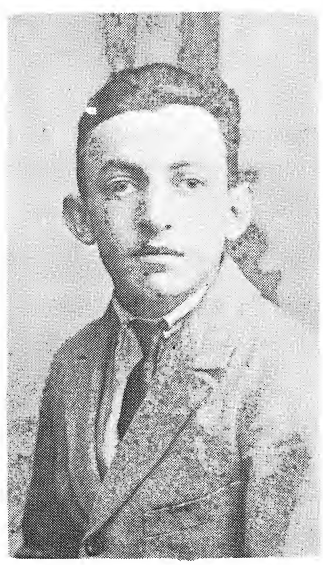
בהמשך נאומו התייחס יו״ר חבר המושבעים למדינה הנאצית שבמסגרתה ובחסותה יכלו להתבצע מעשים אלה, שאי אפשר לתפוס אותם בשכל אנוש. ההתנדבות לנאציזם הוא דבר בלתי נסלח. המב־צעים היו אזרחים מן השורה. פעילותם הפושעת התקיימה בהסכמתו של מינהל המדינה. מינהל זה היה בידי כנופית פושעים מאורגנת. מילר וחבריו ביצעו את פשעיהם ללא כל התנגדות פנימית, אולי מתוך תכונות אופי מיוחדות, משום היותם נאצים מוסתים ואולי מתוך חריצות יתירה, על מנת להתקדם ולהימנע מלהיות נשלחים לחזית המזרח.

תירגם וערך מ. ז.

אליעזר טירקל

נר לזכרו של אחי דודיק (דוד) טירקל ז״ל

את חטאי אני מזכיר היום: בהיותי בבית אבא, בטרמבובלה, לא ידעתי להעריך נכונה את אחי, דודיק ז״ל. אולי משום פער הגיל שהפריד בינינו (הוא היה האח הגדול במשפחה, למרות שאחותי שרה׳צי — המכונה סלקה — היתה הבכורה), ואולי משום שהיה שותף מלא לאבי ז״ל, בפרנסת המשפחה. בדרך הטבע נשאתי את עיני לאחי ישראל ז״ל, שהיה קרוב לי יותר בגילו. חיקיתי אותו בכל, וביקשתי ללכת בעקבותיו. משאת נפשי היתה לנסוע באחד הימים לוורשא הבירה וללמוד, כמוהו, בבית המדרש למורי־דת.

דוד טירקל הי״ד

רק במבט לאחור ניתן לי להעריך את אישיותו רבת־הפנים של אחי דודיק. באור הערכה מחודשת של זכרונות מצטיירת דמות שונה בתכלית. החסרונות, כביכול, בדמותו בולטים כמעלות עליונות.

עול הפרנסה רבץ עליו מנעוריו, ואולי מילדותו. בן 11 היה כאשר נהג לנסוע לבדו לירידים לעיירות הסביבה להקים שם דוכן ולמכור את מרכולתו.

בשל כך גם נבצר ממנו להשלים את השכלתו הפורמלית. פעם, ברגע של השתפכות נפש, סיפר לי שימי לימודיו כל כולם נסתכמו ב־4 שנות לימודים.

לא מזמן נזדמן לידי מחקר אמריקני בענייני אנאלפביתיות. החוקר מגיע למסקנה, כי גם אנשים שסיימו שנות לימודים אחדות מסווגים בקטגוריה של אנאלפביתים, משום שאין בהשכלתם, כדי לעזור להם לרשום כתובת כהלכה על גבי מכתב.

רק אז תפסתי את כוחה של הרוח היהודית שציינה את הצעירים בגליציה. שכן דודיק אחי היה אדם משכיל במובנה הרחב ביותר של המלה. הוא לא היה תופעה חריגה. הוא היה טיפוס. זאת היתה תכונה אופיינית לנוער הגליצאי. הם היו משכילים, דורשי ספר ושואפי תרבות, אף במקרים שהשכלתם הפורמלית היתה דלה ביותר.

דודיק אחי היה אוטודידקט במשמעות הרחבה ביותר של המושג.

היה חבר במעין חוג משכילים: חיים הרבסט הי״ד, גברתן ורחב הכתפיים, אבא ברילר ז״ל, בעל לחיים ורודות שמשקפיו החליקו לו תדיר לקצה־אפו, אחי, אהרון פלוין, זליג בומזה ומאיר פולישוק ז״ל ומרדכי ארק הי״ד, ועוד אחרים, מעין מועדון משכילים פרטי.

הם היו חתומים על עתונות אידיש במשותף (כיון שהפרוטה לא היתה מצויה). לביתנו הגיעו: ה„היינט״ וה„מאמענט״, היומונים הגדולים באידיש שהופיעו בוורשא. ה„חווילה״ וה„נובי דז׳ינניק״, היומונים בפולנית שהופיעו בלבוב ובקרקוב, ה„עולם״ השבועון של ההסתדרות הצונית בעברית ועוד.

זכורות לי עדיין ההזהרות כשאחזתי באחד העתונים ביד חופזת: הרי עתונים אלה צריכים להגיע לבתים אחדים ויש לשמור עליהם ולהזהר שלא לקרעם אחרי הקריאה, יש לקפלם בזהירות, כדי שיהיו ראויים לקריאה מחדש.

עד עצם היום הזה דבק בי הנוהג לקפל עתון אחרי שקראתי בו, למרות שאני מתעתד להשליכו.

אחרי שנים רבות קראתי (לקראת בחינה כלשהי בסמינר בירושלים) את כתבי עגנון. משהגעתי לסיפור היפהפה: „והיה העקוב

למישור" נראה לי תוכנו מוכר. לפתע נזכרתי שדודיק אחי, רכש את הספר מיד עם הופעתו, הביאו הביתה ולא נתקררה דעתו עד שישב וקרא לפני את העמודים הראשונים בו במקום, תוך שהוא מתרגם לי את העברית העגנונית הדשנה ומתבשם מריחה.

חזרתי ונזכרתי בו כשלמדנו על תורת דרווין. נזכרתי בליל שבת בבית אבא לאור הנרות הדועכים, ישב אתי אחי וקרא לי, בהתפעלות המיוחדת לו, מאמר בעברית מתוך דפי „העולם", מאמר שלא היה אלא תמציתה של תורת דרווין.

זוהי התופעה המופלאה של משכיל בן גליציה ששטחי התענ־יינותו השתרעו על פני הפינות השונות של התרבות האנושית, דמות עשירה ורבת אנפין.

הוא היה עסקן רב פעלים, המעורה בכל רמ"ח אבריו בתנועה הציונית. שימש חבר בוועדות שונות ועמל ללא ליאות לחינוך וגיבוש דור של נוער ציוני, האמון על אידיאלים ציוניים, אוהב ארצו ורואה בעליה ארצה התגשמות כל חלומותיו. יקום ה' דמו ויהי זכרו ברוך.

עדה נויבאואר — בלאוטל

לזכר הסיו נויבאואר הי"ד

טרמבובלה, עיירה יפה, מוקפת יערות ושדות פוריים...

היערות והשדות ימשיכו לצמוח ולתת את תנובתם.

רק יהודי טרמבובלה אינם, כי רצחו אותם באכזריות כנופיות הגרמנים והאוקראינים. רק מתי מספר שרדו לפליטה.

אחי אהובי הבלתי נשכח, הסיו נויבאוער ז"ל, נפל מידי התלי־יינים בטרבלינקה. שמה הובא מצ'נסטוכובה. בן טרמבובלה היה. שם עברו ימי ילדותו ונערותו. דמות בלתי נשכחת. ציוני נלהב, מארגן, מנהיג „הנוער הציוני", מסור בכל נפשו לתנועה הציונית. חולם על ציון.

לא זכה לראות במו עיניו את ישראל החופשית, שכל כך נכסף אליה. לא זכה לראות את חיילי צה״ל האמיצים, הנהדרים. לא זכה לראות את ילדי ישראל העליזים והבריאים בגופם וברוחם. את הקי־בוצים, את הפרדסים, את יפיה של ארצנו.

נפל בדמי ימיו. ואני לא פעם מתביישת שאני ולא הוא, נמצאת בישראל. ולא נשאר לי אלא לבכות מרה על שלא אראה עוד לעולם את פניו היפות, את עיניו המחייכות, הפיקחיות, את חיוכו הנלבב, את אמונתו בעתיד ואת חדוות החיים שלו.

לעולם, עד ימי האחרון, לא אשכח אותו.

תירגם מ. ז.

הסיו נויבאור הי״ד

סבינה הרבסט

לזכרו של חיים הרבסט

אני נפגשתי עם חיים בהסתדרות הציונית, שהיה בה חבר פעיל. הוא היה בעל שאיפות ואידיאלים ועבד במסירות כדי להחדיר לנוער היהודי את האהבה למורשתם הרוחנית ולשפה העיברית. בתקופה ההיא היה רעיון של מדינה יהודית בגדר של חלום. מה רב היה אושרו אילו זכה לראותה בעיניו.

לחיים היתה ספריה עברית יפה והוא ידע את השפה על בוריה. דוד טירקל ז״ה היה חברו הטוב ושניהם עמלו למען מטרה משותפת. הם אירגנו בית ספר יסודי עברי וחיים ז״ל הצליח בהוראת העברית.

בשנת 1936 באנו בברית הנשואים ובשנת 1938 נולדה בתנו. בשנת 1941 פרצה מלחמת גרמניה־רוסיה וחיים שלי היה אחד הקור־בנות הראשונים של השואה.

לעולם לא אשכח את חיים חברי ובעלי היקר והנעלה.

...ומאת **מירה הרבסט-גן**

היה יום אביב נהדר. השמים היו כחולים, קרני השמש הרעיפו את חומם לכל העולם. הצמחיה הירוקה בצבצה מן האדמה והיקום כולו לבש חיים חדשים.

היתה דפיקה חזקה בחלון. המלחמה נגמרה! לא עוד בריחה ומחבואים! אנו חופשים!! עכשיו אבי יחזור הביתה.

מיהרנו לצאת החוצה. מוסיקה ברחובות והמונים, המונים. חיילים מחלקים שוקולד לילדים. אני מחפשת בהמונים — אבי בוודאי נמצא ביניהם. אך הפנים הן של זרים. הזיכרון שנאחזתי בו במשך שלוש שנים של יאוש — בגיטו, במחבואים, במערות, בעליות גג, ישאר בגדר זיכרון בלבד. נשארנו אנו שתינו: אמי ואני. שתי נפשות בעולם גדול וריק — ואביב המבטיח הבטחות שווא...

תירגם **מ. ז.**

ישראל גליפז

דמויות של ניספים בשואה

פרק זה מזכרונותי על עיר מולדתי אקדיש לסידרת דמויות מאנשי עירי שהיו פעילים ובולטים בקיבוץ היהודי בקהילתנו, בעיקר לאלה שהיתה להם השפעה ישירה או עקיפה על חינוך הנוער. אסקור גם את חייהם של כמה אישים מחברי ובני משפחתי. אשרטט בכמה קווים את דמויותיהם. לא אתיימר לקבוע שאלה בלבד היו מעצבי הדמות בעירנו, ודאי עוד היו רבים כמותם.

את האנשים הכרתי במשך שנים רבות, מימי ילדותי ונעורי. רובם היו מוכרים גם לשרידים החיים אתנו פה בארץ. בתיאור דמויות אלה אשתדל להקים מצבה לזכרם.

בראש רשימתי כמה קוים לדמותו של רב העיר ר׳ אליעזר לייטער הי״ד.

הרב ר׳ אליעזר לייטער, הי״ד

במשך כל ימי שהותי בטרמבובלה עד חיסול היהודים בעירנו, זכור לי רק רב אחד שכהונתו נמשכה מימי שלטון אוסטריה, לפני מלחמת העולם הראשונה, עד חיסולה של הקהילה ע״י הגרמנים הנאצים ימש״ו. הרב נשאר אתנו עד שטרמבובלה הוכרזה חופשית מיהודים: „יודענריין״.

היה זה כמה ימים אחרי האקציה האחרונה. ביום ה׳, ב־3 ביוני 1943, ער״ח סיון תש״ג. הרב, ר׳ אליעזר לייטער נתגלה במקום מחבואו, הובל לקסרקטין ושם נורה.

השמועה הגיעה אלי, אחרי ששוחררנו ע״י הסובייטים ביום ד׳, כ״ז באדר תש״ד — 22.3.44. תאריך מותו המדויק לא ידוע לי.

על מינויו של ר׳ אליעזר לרב בעירנו שמעתי פעם סיפור ארוך, שלא התרחש בימי חיי ולכן לא אוכל לספר עליו פרטים מזכרוני, אולי ישנו מישהו בארה״ב מעירנו, שזוכר עליו יותר ממני. הוא נתמנה לרב עוד לפני הולדתי.

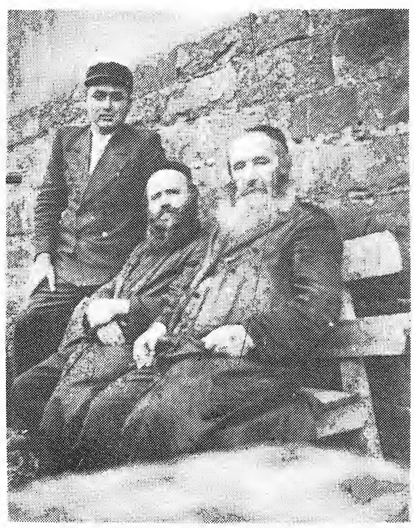
אני זוכר את הרב, אחרי שחזרנו מסביבות וינה, שם שהינו במשך ימי המלחמה כפליטים, נדמה לי כי גם הרב חזר באותו

זמן, ויתכן גם זמן קצר לפנינו. תמיד כשהלכתי לבית הכנסת, עברתי את בית הרב. כשהגעתי לעול המצוות ויכלו לצרף אותי למנין, נכנסתי פעם עם דודי לייב הי״ד להתפלל תפילת מנחה ולשבת אצלו ב„סעודה שלישית״, כפי שקראו לזה „שלי סעודות״, שהרב נהג לערוך תמיד בביתו למנין מצומצם. דודי היה אחד מהמנין המצומצם הזה. נעשיתי שם קבוע לאחד מהמנין ולא החסרתי, פרט לתקופות שלא הייתי בבית כשיצאתי ללמוד במקומות אחרים ואחרי כן להכשרה ולהוראה. בחופש כשבאתי הביתה, הייתי מבקר אצל הרב ב„שלוש סעודות״. למרות שהשתייכתי למבקריו הקבועים בשבתות, לא למדתי אצלו אף פעם. שמעתי, אולי מפיו דברי תורה בזמן שלוש הסעודות, אבל לא תמיד הספיק הזמן „להגיד תורה״ כפי שקראו לזה אחרי הזמירות עד לצאת השבת.

הרב שלנו היה מגזע רבנים הרבה דורות. אביו היה רב בזבלוב, עיירה קטנה ע״י פודהייצע פערעמישליאן. גם אחיו היו כולם רבנים. אחיו, ר׳ נטע, היה רב בעיר הוריו ואח״כ בזלוזצה. אחרי מלחמת העולם הראשונה נתמנה לדיין בביה״ד הראשי בלבוב הבירה. בניו של ר׳ נטע הם רבנים ראשיים ומפורסמים בערים גדולות בארה״ב פיטס־בורג ועוד. גם אחד מאחיו כיהן כרב ידוע בארה״ב. עד היום נמצאים בארה״ב רבנים מבני משפחתו בשם לייטער. בארץ הופיע ספר של קרובו של הרב ר׳ אליעזר לייטער, שהיה רב בדונייעב ולאחר מכן בארה״ב בהוצאת מוסד הרב קוק שנת תשכ״ז. הערות וביאורים לפרשת השבוע בשם „בשולי גליוני״. אפילו מתנגדי הרב, שלא היו רבים בעיר, הודו שהרב היה בעל כשרון עצום והרבה ללמוד בימי נעוריו. אבל בימי חרפו היה עסוק יותר בצורכי ציבור מאשר בלימודים.

בימי ממשלת פולין שימש חבר במועצת העיר. היה נואם מצוין. דרשותיו ב„שבת הגדול ובשבת שובה״ למרות שלא היו משובצות בחידושי תורה רבים ובמראה מקומות בראשונים ואחרונים, (ואולי בצדק, כי קהל שומעיו לא נזקק להם), היו עסיסיות, שזורות אגדות חז״ל, מלאות רעיונות מתאימים לרוח הזמן, מוגשות בטוב טעם. בכל כנס ציוני עמד נאומו במרכז האירועים, ועלה אף על הנואמים של עסקנים ציוניים, ביניהם רופאים ועורכי־דין. הרב, ר׳ אליעזר לייטער, נאם גם בכל חג לאומי פולני, כנציגה של הקהילה היהודית, אבל נאומיו הפולניים היו חלשים, כי לא שלט יפה בשפה הפולנית. הוא שלט היטב בשפה הגרמנית, אותה הכיר על בוריה, ככל חניכי אסכולת אוסטריה, מלפני מלחמת העולם הראשונה.

מכל משפחת הרב לא שרד איש. בנו בכורו, ווענלוול (זאב), נספה במחנה יאנובסקא בלבוב. הבת הבכורה, רגינה, (הוציע) נישאה לשמעון אייכנבוים בוגר אוניברסיטת ורשה והמכון ללימודי היהדות. הוא היה חברו של הלל זיידמן, ייבדל לחיים. שימש כמורה בתיכון בטרנופול, עיר הולדתו. רגינה, נדמה לי, נספתה שם עם בעלה הי״ד. הבת השניה של הרב, מלכה (מלי), כפי שקראו לה בעיר ובתנועת בני עקיבא, בה חונכה, הנעימה בקולה הצלול והנפלא כל אירוע חגיגי היא נספתה באקציה השניה בעיר. בנו הצעיר של הרב, דודיע, שהיה כבר חניך הגמנסיה הפולנית העירונית, היה במשטרת „היודענראט״ בימי הנאצים. נספה בפלבאנובקה באקציה השלישית, אקצית החיסול. לפי השמועה, היה בין הראשונים שנורו, והושלכו. הרבנית נספתה באקציה הראשונה שהביאו ברכבות לבלזץ, בה נספתה גם אמי, הי״ד.

הרב אליעזר לייטר, אחיו ובנו דוד הי״ד

ואגמור באנקדוטה קטנה הזכורה לי ממנו. לפני יציאתי למקום תורה, היה מדובר שאסע לישיבת סטניסלבוב. אבי ז״ל ביקש מהרב שיצייד אותי במכתב המלצה. זכור לי מקצת תוכנה של ההמלצה, בה ציין הרב שאמנם השם הוא „גולדפליס״ אבל במציאות אינו יכול להזיל זהב מכיסו והמליץ שיתנו לי הנחה גדולה בשכר לימוד. פירושו המיוחד של הרב בעברית לשם משפחתי, נשאר בזכרוני עד היום.

ר׳ ברוך דלוגטש

דמותו הצנומה והעדינה וזקנו הצהוב בצבע נחשת, עומדים כמו חיים לנגד עיני. גם פניו הממושקפים במשקפים קצרי ראות מאד, הנתונים במסגרת צהובה כשיער זקנו מרצדים לפני. הוא היה מסירם לפרקים קרובות, כדי להסתכל באותיות הקטנות של רש״י ומפרשים אחרים במסכתות כיס שהיו לו למכביר. הוא בעצמו היה יליד זלוזץ. נידמה לי כי בן שוחט בעיירה. פה בעירנו היה חתנו של מרדכי מסטר. חותנו לאו דוקא השתייך ללומדים, אבל חתנו ברוך דלוגטש כל ימיו ומעייניו היו נתונים לתלמוד ונושאי כליו. אפילו בשעה שעסק במסחר התבואה, שאני מפקפק מאד אם הספיק לפרנסתו אפילו בצימצום. זכורני שכמה פעמים בלמדי בקלויז ניגשתי אליו לשאול איזו שאלה בגמרא או תוספות, והוא במקום לענות, הסתבך בקושיות ללא מצוא, ול׳בסוף היה אומר: הלא זה כל־כך פשוט, איני מבין מדוע הסתבכתי.

חושבני שהוא היה התלמיד חכם הכי גדול בעירנו. תמיד היו לו ויכוחים עם הרב ולא רק באבעיות דאביי ורבא וסוגיות בש״ס, בכל מיני עניינים. היה זמן שרצה לקבל משרה כדיין וכמובן שהרב התנגד. הוא היה חובב ספרים גדול והיתה לו אינטליגנציה רחבה בשפה ובספרות הגרמנית. לא אגזים אם אומר שהספריה שלו והרבנית במיוחד, היתה אחת מהגדולות בכל המחוז וערכה אז נאמד באלפי דולרים. זכורני שהיה לו גרץ הגדול ב־11 כרך, הארוך ולא המקוצר בגרמנית מן ההוצאה הראשונה, שהיתה כבר אז יקרת מציאות. היו לו גם כמה ספרים עתיקי יומין מהתחלת הדפוס. אף פעם לא מכר ספר שלא יקנה במקומו ספר אחר יותר יקר. עשה כל מיני עסקי חליפין והגדיל והאדיר את ספרייתו. ידוע לי שבימי הגרמנים חפר מנהרות רבות מתחת לביתו להסתיר שם את ספרייתו. יכול להיות שהיא קבורה שם באיזו מנהרה מתחת לאדמה עד היום הזה, מתחת להריסות ביתו מבלי שידע מישהו איזה אוצר מונח שם.

בנו הגדול אלעזר היה חניך שלי בבני עקיבא וגם בנו הקטן איטשעלע השתייך לבני עקיבא, וגם הם נמצאים באחת התמונות מבני עקיבא. בתו הבכורה סריל היה שמה. הוא היה בין אלה שפנו אלי וביקשו לייסד ולארגן את הנוער בבני עקיבא, כדי להציל את הנוער מצפרני הארגונים השמאליים שלא מעטים מהם גמרו ברשת הקומוניסטית, שהעלתה אותם בחכתה, ונידונו להרבה שנות מאסר ע״י השלטון הפולני.

לפי מיטב ידיעתי נטה יותר לאגודה אבל הכיר בעובדה שבטרמבובלה ארגון אגודאי לא יתפתח ולא יחזיק מעמד. כל משפחתו נספתה בשואה. יהי זכרם ברוך.

ר׳ יצחק פרידמן

ר׳ יצחק פרידמן — דמות מלהיבה בפשטותה וטוב ליבה. הוא, נדמה לי, היה בין היחידים בטרמבובלה שגלה למקום תורה לפני מלחמת העולם הראשונה ולמד בישיבת סטניסלבוב. גם את בנו היחיד לייבעלי שלח למוסד זה בימי ממשלת פולין. עוד אחד שלמד שם לפני מלחמת העולם הראשונה ואני יודע עליו, זה בן דוד אמי שכבר הזכרתי, שאול ויזר ע״ה.

אבל לא את למדנותו של ר׳ יצחק פרידמן באתי לציין ברשימה זו, אלא את האש שבערה בלב יהודי זה לציון. כל מעייניו ומחשבותיו היו ארץ ישראל ובכל נימי נפשו השתוקק לעלות ארצה, למרות שהיה בעל משפחה לא קטנה. מלבד הבן היו לו עוד 3 או 4 בנות, איני זוכר בדיוק.

פרנסתו היתה ממכירת עורות לייצור ותיקון נעליים, כי חנויות נעליים מוגמרות מבתי חרושת הופיעו אצלינו רק בשנות השלושים. בשנות העשרים, כל אחד וביחוד האכרים, היו קונים את חלקי העור והסוליות ומסרו אותם לסנדלר והם התקינו מהם נעליים או מגפיים לפי מידה והזמנה. ובכן, בהתחלה פרנסתו היתה בשפע. עם פתיחת חנויות לנעליים מוגמרות מבתי חרושת, ברור שפרנסתו נצטמצמה. רק כפריים קנו להם לבד חומרים לתפירת מגפיים.

אף פעם לא אשכח את זה: כששמע שהנני מתכונן לצאת להכשרה אחרי לימודי אצל הרב מפרובוזשנא ולמרות רצון אבי ע״ה, בא במרוצה אל ביתי ותחב לי עשרה זהובים לכיסי. זה היה בשנת השלושים מטבע הגון, שיהיה לי לעת מצוא. כמובן שהחזרתי לו את הכסף לאחר זמן. הוא טיפל ועזר ביסודה והרחבתה של תנועת בני עקיבא. בגלל עסקנותו הציונית ללא לאות הובטח לו סרטיפיקט, אבל הובטח ולא התממש ונפל כרבים אחרים בידי בני עוולה.

בדם לבי וברגשות אהבה וחיבה לו ולמשפחתו, לבתו פייגה שהיתה חברתה של אחותי, שתבדל לחיים, לבנו לייבל ולבת ממי ואלטע כולם חניכי בני עקיבא נמצאים בתמונות והשאר שאיני זוכר את

שמם, הנני מקדיש את מלותי אלה. ה׳ יקום דמם ויהי זכרם ברוך לנצח.

המורה אברהם לדרמן

איני יודע לא את מקום הולדתו ולא גם מתי נולד. הכרתי אותו בתחנתו האחרונה בדרך חייו, כשעבר לגור על ידנו ממש, בכניסה לאותו פרוזדור. הוא היה אז כבר למעלה מששים. ידוע לי שמוצאו מאוקראינה, וכדרך כל הצעירים מרוסיה, הגיע לגליציה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה ונדד בכמה מקומות בתור מורה לעברית. לתפקיד זה יש הסטוריה בספרות ההשכלה, ואנו מוצאים בספרות ההשכלה בעברית הרבה תאורים של הטפוס המיוחד הזה.

כל תחנות נדודיו אינם ידועים לי בבירור. זוכר אני רק מהס־פורים שלו, שבמלחמת העולם הראשונה היה בצ׳ורטקוב. בתו הבכורה הנמצאת פה הרבה שנים בקבוץ מזרע, באה לכאן עם קבוצת חברים מצ׳ורטקוב. כמו כן ידוע לי שהיה זמן מסוים בלנצוט, עיר בגליציה המערבית ומשם, נדמה לי, הגיע לטרמבובלה והרבה שנים גר בעירנו. גם בזמנים שבית הספר לא התקיים, כבר לא עבר למקום אחר, כי אשתו חלתה בשיתוק והוא עצמו עבר את גיל הטלטולים, כפי שהת־בטא לפני לא פעם.

הוא חי מתמיכה שקיבל ממשפחתו בארצות הברית, ולהוראה לא חזר גם אחרי שבית הספר אורגן מחדש ולמורה התקבל שמעון פישבך, שהיה בנעוריו תלמיד רבי ומורי בפרוזשנא, ושם שמעתי גם את שמו. הוא היה יליד אזזירן.

כפי שהזכרתי, גרתי בשכנות עם לדרמן. ובכן היינו נפגשים כמעט כל יום, אחרי שעזבתי את ההוראה בצ׳ורטקוב וחזרתי הביתה עם פרוץ מלחמת העולם השניה. שמעתי ממנו כמה דברים מאלפים על החיים והמלחמה, שהנני חושב שכדאי שישארו בכתובים, כי נמצא בהם תורת חיים מאלפת וראויה היא שתזכר. הוא היה הנציג האמיתי של „המורה העברי״ הנזכר בספרותנו. אצלו התמזגו ידיעת מקורותינו עם השכלה רחבה של תרבות מערב אירופה לחטיבה אחת. זכרונו המופלא תמיד מצא אנלגיות מהעבר למאורעות שהתרחשו לעינינו בימינו.

זכורני שעם נסיגת הרוסים, חלק גדול מהאוכלוסיה היהודית היה אובד עצות ולא ידעו מה לעשות, אם להצטרף לרוסים הנסוגים או להשאר. הוא חזר ושנן, גורלי כבר נחרץ ובשבילי כבר החליטו, כי ברור שאיני יכול להשאיר את אשתי המשותקת ובתי שהיא גם כן לא בריאה לגמרי (בתו היתה חברת אחותי ולמדה אתה יחד בתיכון) ובכן איך שלא יהיה המצב, לא יהיו לי יסורי מצפון מדוע לא ברחתי. אבל דבר אחד כמעט בטוחני, כי ימי התוהו ובוהו והנסיגה של עכשיו הם הרבה יותר ורודים מהעתיד המחכה לנו תחת השלטון הנאצי הגרמני.

זכורה לי גם הערתו הנבונה בפרוץ מלחמת פולין־גרמניה ב־39. את ההתנפלות הברברית של הגרמנים על פולין שהרגיזה את כל התושבים והם צעקו שהעולם לא יסלח להם מעשה עול זה. היה מצחקק ואומר: רעש זה שלכם מזכיר לי מאורע שקרה פה בעירכם לפני כמה שנים. אחד מבני הכפרים עבר לא מזמן לעיר ומת באופן פתאומי. דרש ועד הקהילה (שזו היתה אחת מהכנסותיו הידועות) הרבה כסף בעד המקום בבית הקברות מקרוביו, שנמנעו תמיד מלתרום לצרכי ציבור. אבל הקרובים התעקשו ולא רצו לשלם את הסכום שהטילו עליהם ובינתים הלינו את המת כמה ימים. הרבה תושבים התמרמרו על ועד הקהילה והחברה קדישא שמלינים זמן כה רב את המת. הרבה גם הוסיפו שהמעכבים יענשו מהשמים על מעשה זה. קם שוחט אחד וצעק: וכי רק משמים צפוי להם עונש, מה הם חושבים שהמת ישתוק להם? (איך פערשטיי נישט אין דאס מת וועט שווייגען?) .ההשואה היא פשוטה. זה שצועקים שהעולם לא ישתוק לגרמנים אין בו ממש. מי הוא העולם, אנגליה, לפי דעתו, עוד לא הספיקה לכרות את הבאר ומאין יבואו מימיה. פשוט העולם אינו מוכן למלחמה נגד גרמניה, שלא פסקה להתכונן מאז חוזה השלום אחרי מלחמת העולם הראשונה, וגם החרימו נשק רב בצ׳כוסלובקיה שנכנעה בלחץ ארצות המערב בלי יריה אחת.

כמו־כן איני יכול לשכוח מה שאמר לי כמה חודשים אחרי פרוץ מלחמת רוסיה—גרמניה ב־41: „ישראל שמע בקולי, קח לך עט זהב וניר מכתבים ורשום לך לזכר עולם שגרמניה כבר הפסידה במל־חמה והיא תנוצח, למרות שהם כבשו תחת מגפם בזמן ההוא כמעט את כל שטח רוסיה האירופית. אני איני בטוח אם אזכה לראות את מפלתם, אבל אם תזכה זכור את דברי אלה וגם את אלה שעוד אוסיף.

אתה רואה את הגרמנים היהירים והמנצחים, כמה שתקיפים הם, אחרי מפלתם הראשונה, נער קטון ינהג בם אפילו בלי נשק, וגם נבואתו זו התקיימה. בכלל זכר את מלחמת העולם הראשונה, וכל פרט שהשווה ממנה התאים במאה אחוז למציאות.

ואסיים את רשימתי על אדם יקר זה באנקדוטה מעניינית ומאלפת ששמעתי ממנו על מה שחזה בעיניו במלחמת העולם הרא־שונה בהיותו בצ׳ורטקוב: אחרי שהאוסטרים נסוגו והרוסים כבשו את העיר, הופיע פתאום קוזק רכוב על סוס ובידו נגיקה (שוט ברוסית). הרחובות היו ריקים מאדם, רק דודו של חבר הכנסת גדעון הוזנר, הלל הוזנר, שעלה אחרי מלחמת העולם הראשונה ארצה, העז לצאת לרחוב והקוזק הרוכב הניף את שוטו וכבדהו במכה. העז מר הלל לשאול את הקוזק הרוכב: מילא (ביאש טו מניע ביאש אלע זאשצוי טי מניע ביאש?) הכית אותי, אבוד. אבל מדוע אתה מכה אותי? ענה לו הקוזק מניה וביה לקונית: הנני מכה אותך בגלל שיש בידי שוט (בו נגיקה מיו). כן, הוסיף מר לדרמן: מי שבידו השוט מכה מבלי לחשוב כלל. ככה גם הגרמנים, אין להם שום צורך לתרץ את התגרותם. אם ינצחו לא יזדקקו להסברים, ואם ינוצחו לא יועילו להם ההסברים.

יכולתי עוד להוסיף כמה סיפורים מאמתחתו, אבל קצר המצע מהשתרע. אני רק רציתי לתאר את אחד הנציגים המדגים לנו את טפוס המורה העברי בגלות שרב היה חלקם גם בבנין הארץ והרבה מהם לא זכו להגיע. הוא נספה יחד עם משפחתו באקציה הראשונה, כפי שחש והרגיש במה שיתרחש אתם. יהי זכרם ברוך ויקום ה׳ דמם.

ד״ר ישראל שטרן

ד״ר ישראל שטרן נולד בכפר הומניסק הסמוך לטרמבובלה, למשפחת אכרים יהודים עובדי אדמה, אבל כבר בילדותו ייעדו ההורים אותו ואת אחיו הצעיר ממנו, וילי, (שלא כאחיהם הגדולים געציל ומאיר שטפלו במשק והמשיכו בניהול משקים גם אחרי נישו־איהם) ללימודים תיכוניים.

ואמנם בזמן שהוא נולד, בשנת 1894, הדבר ממש הצריך יעוד, כי בית ספר תיכוני עדיין לא היה בטרמבובלה והוא נשלח ללימודי תיכון בטרנופול ומובן שהדבר היה כרוך בהוצאות מרובות. אחרי גמר

לימודיו בתיכון המשיך בלימודי הרפואה בוינה, שם תפסה אותו המלחמה עוד לפני סיום לימודיו. הוא גוייס לחיל הרפואה האוסטרי ושם שרת בדרגת קצין עד התפוררותה של מונרכית אוסטריה בשנת 18, נשא לאשה את בת דודתו, בתו היחידה של דודנו משה געריע.

אחרי המלחמה התיישב בטרמבובלה ועסק במקצועו כרופא, במשך כל ימי שלטונה של פולין. בשנות השלושים הקים ע״י משרדו מעבדה לתיקון שניים ועם טכנאי לרפוי שניים שעבד אצלו בשכירות, התמסר לענף ריפוי זה ביותר.

בחיי משפחתו פקדו אותו גם אסונות, כי ילדיו הראשונים שנולדו בסוף ימי המלחמה מתו במגיפת טיפוס הבהרות שהשתוללה בעיר בשנות ה־18—19 אחרי סיום המלחמה. רק שני ילדיו שנולדו במחצית השניה של שנות העשרים נשארו בחיים.

כל ימיו התמסר לעבודה צבורית. היה חבר ועד הקהילה כל ימיו וגם זמן מסוים עמד בראש הקהילה. היה פעיל מאד בחיים הציו־ניים, כל ימיו היה ראש המגבית לקק״ל וקרן היסוד. ההנהלה הציונית גם הבטיחה לו סרטיפיקט כאות הוקרה לעבודתו הציונית הפעילה,

ד״ר ישראל שטרן הי״ד

אבל בינתיים פרצה מלחמת העולם השניה והוא נשאר תקוע כהרבה אחרים שעמדו על סף ההגירה מפולין והעליה ארצה בשנים האחרונות של ממשל פולין, כשהאנטישמיות גברה וענפי הפרנסה היהודיים נושלו מידיהם אחד אחד.

בימי שלטון הסובייטים המשיך לעסוק במקצועו. ועם הכיבוש הגרמני כעסקן צבורי בימי פולין וכחבר ועד הקהילה בימיה נתמנה ונכנס למועצת היודנראט. באקציה הראשונה בכ״ה מרחשון תש״ג 5.11.42 נגרר ל„זאמעלפלאץ״ במרכז העיר (שהיה לא רחוק מביתו, דרך אגב), וכשקם שם במגרש ממקומו בלי רשות, השומרים הגרמנים שהקיפו את המגרש ולא נתנו לו להוציא הגה מפיו ירו בו שם והרגוהו במקום (כפי שסיפרו לי למחרת). כל משפחתו, אשתו וילדיו וגם אמו הזקנה, הובלה לבלזץ.

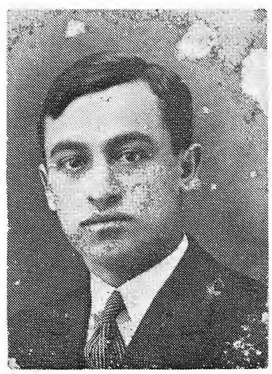
בזכר קהילתנו ישמר זכרו כאחד הפעילים ביותר בעבודתו לציון. יהי זכרו ברוך ביחד עם כל תושבי הקהילה ויקום ה׳ דמם.

אחי דוד הי״ד

יעקב דוד אחי, שקראו לו בבית ובחברה: דוניע גולדפליס, נולד באדר 1913. קיבל אותו חינוך בבית, כפי שאני קיבלתי. אבל אף פעם לא למדנו יחד. זאת אומרת למדנו שנינו אצל ר׳ פנחס ארק ואשכנזי, אבל בנפרד. גם הוא לא ביקר בביה״ס הפולני היסודי. בילדותו לא נמשך אחרי הלימודים. הוא היה כשרוני מעל לממוצע בייחוד הצטיין בלימודים הריאליים. עם התבגרותו גבר אצלו החשק ללימודים. הוא הספיק במשך שנה ללמוד את השפה הפולנית, אותה לא למדנו כלל בילדותנו. הוא עבר על כל חומר הלימודים, עד שביעית תיכון, ואפילו יותר מזה. הוא מצא חן בעיני המנהל של התיכון הממלכתי בשם מירטינסקי, למרות שעבר את גיל בית הספר קיבל אותו, זאת כמובן אחרי בחינות כניסה, הוא התחיל את לימודיו בכיתה השביעית של התיכון. הוא למד בכיתה אחת עם אחותנו שושנה שתבדל לחיים.

אחרי שאחותנו עלתה ארצה, התחיל ללמוד באקדמיה למסחר בלבוב. באקדמיה למד שנתים ולא הספיק לסיימה, כי פרצה מלחמת העולם השניה. באקדמיה התפרנס מעזרה לחבריו בלימודים, נוסף

על כך לימד גם תלמידים אחרים מתמטיקה. בימי הסובייטים היה מנהל חשבונות ראשי במחלקת המיסים, ברוסית „פינאדיעל״. היה חבר פעיל בנוער הציוני בימי פולין. היה שומר מסורת ולא החסיר אף פעם להניח תפילין. הוא גם למד אתי אצל ר׳ יהודה דלוגאץ׳ הי״ד. אותו הזכרתי בזכרונותי, והבנתו של אחי בסוגיות הקשות היתה טובה מאוד. אפילו בזמן הכיבוש הסובייטי למדנו מדי יום ביומו דף גמרא. כך גמרנו, כפי ששמור בזכרוני, „מסכת כתובות״ ועוד אחרות.
היה לו מבט מפוכח מאוד בכל שטחי החיים.

דוניו — דוד גולדפליס הי״ד

שאיפתו העזה ביותר היתה לעלות ארצה. הוא חיפש דרכים רבות לעזוב את פולין ואירופה בכלל, כי צפה את פרוץ המלחמה. הוא הדגיש את הדבר בשיחותיו אתי, שנים הרבה לפני פרוץ המלחמה. מצבנו הכספי לא איפשר לנו לסייע לו לעלות ארצה בתור סטודנט, מאחר שאחותנו עלתה ארצה בסיועני. הוא סיפר לנו בזמן שהותנו יחד ביער, שפנה בנדון לדודינו, אחים של אמא שהגרו לארה״ב לפני מלחמת העולם הראשונה, הם תמכו מזמן לזמן באמא אחרי שנת־אלמנה. הוא ביקש שישלחו לו לפחות בהלוואה, כסף להוצאות הדרך אבל לא נענה. הנני מציין פרט זה, כדי שנהיה מודעים שהרבה הרבה נשארו בגולה פשוט משום שלא היה להם כסף להוצאות הדרך, גם אם היתה להם אפשרות לעלות.

כשהסובייטים עזבו את טרמבובלה, שלושה ימים אחרי פרוץ מלחמת רוסיה—גרמניה והרבה מן האזרחים בעירנו הצטרפו אליהם, היה גם אחי ביניהם. אבל באותו יום לפנות ערב, חזר הביתה, כי פשוט שכח לקחת אתו כמה רובלים לדרך וככה נשאר בכיבוש הגרמני.

היינו יחד במשך כל ימי השואה. בימי הגרמנים היה כמה חודשים במחנה הלובוצק ע״י טרנופול בנס הוציאו אותו אנשי ה„יודענרט״. ייזכר לטובה יהודה לייזנר ז״ל, שהוא היה הפעיל ביותר בשיחרורו מהמחנה.

היה כל הזמן אתי ביער ופעם בשעה שהגרמנים יצאו לציד, לפי גירסא אחת, או חיפשו אוירון סובייטי, לפי גירסא שניה, ירו על ימין ושמאל, אחי ז״ל נפל מכדור תועה. ככה הסבירו לנו אחרי השחרור התושבים ששמעו את היריות ביער באותה שעה. זה קרה בט׳ כסלו תש״ד שלושה חודשים לפני שהסובייטים חזרו וכבשו את טרמבובלה במרץ 1944. לא היה לי אפילו מעדר לחפור לו קבר. אותו לילה ירד שלג כבד, אחר זה בא כפור גדול. עזבתי את היער ועברתי לבית איכר, שסיפק לנו מזונות ליער זמן רב.

מאז אני נושא עמוק בלבי את כאבי הגדול על אובדנו, כי נגדע באיבו, באופן אכזרי זמן קצר כל כך לפני השיחרור. כוח שיפוטו ושכלו מנחים אותי עד היום. תמיד התפלאתי על סירובו האיתן שעמד בו כל הזמן, לא להצטרף לשום משרה במועצת היהודים בימי הנאצים, למרות שהפצירו בו מאוד מאז הכיבוש הגרמני.

כשחזרתי מהמחנה „בארקי וויעלקי״ והעליתי שביב מחשבה, שאולי אחפש לי עבודה קלה על יד מועצת היהודים, אמר: רק בתנאי שאעזוב את ביתנו. לא רק בענין זה, אלא בכל ענין, תמהתי לא פעם, על כשרונו המזהיר, וכוח רצונו שלא ידע ליאות ומכשול. הוא התגבר על קשיים בכוח כמעט על אנושי.

יקום ה׳ דמו ויהי זכרו ברוך!!!

דוד מילגרום הי״ד

רעי וידידי דוד מלגרום נולד שמונה ימים לפני ר״ה שנת 1912, למד בביה״ס העממי בעיר ואחרי בחינות נכנס לכתה הרביעית של התיכון. לימודי היהדות למד אצל המלמד ר׳ שלום (לייקעס) לנדוי. לא למדתי אתו בילדותי ובנעורי אף פעם. רק נקשרנו בידידות אמיתית, כי היינו כמעט בני גיל אחד, שנינו שומרי דת ומסורת והתפללנו יחד בקלויז הוסיאטין בעיר. הוא היה אחד מחברי הקרובים ביותר. גם אחרי הבגרות, כשיצא ללמוד בורשא, באוניברסיטה ובמכון הגבוה ללימודי היהדות. בימי החופש, כשחזר מורשא הביתה, וגם אני הגעתי מזרובינצה, מבית האלטשטטרים, שם הוריתי כמה שנים, הייתי

דוד מילגרום הי"ד בתמונה עם חבריו לכתה בתיכון (הראשון עם סימן החץ)

לומד אתו יחד גמרא וגם עוזר לו להתכונן בחומר מגמרא שהוא היה זקוק לזה בלימודיו במכון. היינו גם מטיילים ומבלים יחד עד שעה מאוחרת בלילה, כיון שגרנו לא רחוק אחד מן השני באותו רחוב. היינו משוחחים על נושאים שונים.

פשיסדתי את בני־עקיבא בעיר, הוא סייע לי וגם ניהל הרבה שיחות בקבוצות של הקן. בחופש, כשהיה בבית ולא בלמודיו בורשא. אחרי שגמר לימודיו אני עבדתי כבר בצ׳ורטקוב כמורה, ומאחר ששמעתי שלתיכון היהודי שנוסד אז בצ׳ורטקוב דרוש מורה, הצעתי אותו והוא באמת התקבל ועבד שם. היינו גם נפגשים לפרקים בשעות הפנאי. בימי הכיבוש הסובייטי עד 41, כשביה״ס הפך לבי״ס בלשון אידיש הוא נשאר להורות שם. אני לא רציתי לחזור ולהורות שם, במקום שלמדתי עברית וציונות. לא רציתי להתכחש לרעיונותי ולעסוק באותו מקצוע. זכרתי גם היטב את תוכן ספרו של צנציפר שיצא בארץ לפני המלחמה, אבל אני קראתיו בפולין, על רדיפת הסובייטים את מפיצי השפה העברית וחששתי להשאר בצ׳ורטקוב. העדפתי לחזור הביתה ולהיות בלתי מוכר וידוע כציוני, אבל בימי הכיבוש הגרמני בשנת 41 גם הוא לא חזר לצ׳ורטקוב ונשאר בבית.

כמו היום זכור לי שבשעת נסיגת הסובייטים בא להיוועץ אתי אם לברוח עם הסובייטים או להשאר. הוא חשש שמרוסיה לא יוכלו לצאת. אמרתי לו אז, בזה אני בטוח שעכשיו בימי המלחמה יפתחו דוקא משם השערים, אבל אני איני אוהב את הסובייטים ומה שיהיה עם כל היהודים יהיה גם אתי. כמובן שדעתי זו לא היתה נכונה, ושי־למתי בעד זה, אם כי נשארתי בחיים. בכל אופן, הוא נשאר בטרמ־בובלה ולא ברח עם הסובייטים. אני הייתי בין הראשונים שנשלחו למחנה העבודה וההשמדה בורקי ויעלקי ע״י טרנופול ע״י המועצה היהודית ושוחררתי מן המחנה באופן לגאלי.

כפי שרשמתי בזכרונותי על השואה, גם רעי וידידי דוד הי״ד הגיע לשם כמה חודשים אחרי שאני שוחררתי, נידמה לי ע״י החלפה שהחליפו את הראשונים. כעבור תקופת זמן אחרי שהותו שם שמעתי שהוא נהרג במחנה בתאונת עבודה, בשנת 42. יהיו נא דברי אלה ציון לזכרו של רעי וחברי, שהקדיש את עצמו לתורה וליהדות ושם בה את כל מעייניו, ומת מות קדושים במחנה בורקי ויעלקי. יהי זכרו ברוך.

גרשון נייגעווירץ

(המכונה הסיו נויגעווירץ)

צעיר ותוסס, מלא מרץ, אמנם עיקש לפעמים, אבל בעל כח ארגון נדיר — כך תשאר דמותו בזכרוני לעד. הוא נולד בשנת 1916, קיבל חינוך כרגיל באותם הימים בעירנו, אחרי ארבע כתות בבית הספר היסודי נבחן והתקבל לבית הספר התיכון הפולני, שהיה מוסד ההשכלה התיכוני היחיד בעיר (אחי הי״ד ואחותי שתבדל לחיים למדו יחד באותה כתה אתו). בית הוריו שכן בקרבת בתי הכנסת בעיר. גם בלמדו בתיכון הפולני נתיבו לא רחק מבית הכנסת. בזמנו הפנוי תמיד ביקר בבית הכנסת, למד גם אחרי הצהרים אצל אחד המלמדים.

גרשון ניגבירץ הי״ד עם קבוצת בנות בקן בני עקיבא

מרבית זמנו הפנוי הקדיש ללימודי קודש ויהדות. ברור שהיה שכן טוב של בתי הכנסת ומדי בוקר וערב התפלל במנין באחד מבתי הכנסת.

ככה עם התארגנות בני עקיבא השתדלנו להכניסו לפעולה. בתחילה התייחס לכל הענין באדישות וגם בקצת חשד. אבל אחרי כמה ביקורים הסכים לעזור לנו והוא נער בן שש עשרה בסך הכל בזמן ההוא. ככה נכנס והתמסר לפעולות אקטיביות.

מטבעו לא סבל עבודה לחצאין, וכשנכנס לתנועה התמסר לה בכל מרץ עלומיו. הוא לא ידע לאות בעבודתו. גם אחרי שגמר את התיכון ונשאר שנה או שנתיים בעיר, בלי להמשיך בלימודים במוסד אוניברסיטאי, התמסר כל הזמן לתנועה. הוא השקיע בה את כל מרץ נעוריו. הודות לעבודתו הבלתי נלאית קם בעיר קן לתפארת. ולא רק לתנועת בני עקיבא התמסר. כל הפעילות הציונית עברה לבצועה של תנועת בני עקיבא, עבודת קק״ל, קרן היסוד וכל מה שקשור בפעילות ציונית ותרבותית. הוא גם ארגן קבוץ הכשרה לחלוצי בני עקיבא שבאו מהסביבה והיו זקוקים למשכן, עבודה וארגון במסגרת קבוץ הכשרה, ועוד הרבה עבודות צבוריות.

על כתפיו הצעירות רבצה כל פעולת הקן. הוא היה המדריך כמעט בכל הקבוצות בנוסף לניהול כל צרכי הקן. ועינו היתה צופיה להתפתחות מתמדת של הנוער שהשתייך לתנועה. הוא היה המארגן של כל המסיבות. גם אחרי שעזב את העיר בצאתו ללימודים גבוהים באוניברסיטה בלבוב, בכל חופשה שהגיע הביתה הקדיש את מרבית זמנו לקן.

כל פעם שאני נזכר בפעילות תוססת, שיחות, ריקודים ושאר ארועים בקן בני עקיבא, הם מלווים בדמותו, שרק הודות לו זכתה בתנופה כזאת, ככה שגם אחרי שיצא את העיר ללימודים, כבר היה סמוך ובטוח שהקן ימשיך לפרוח ויוציא מקרבו נוער דתי לאומי לתפארת. לפי מה שידוע לי מפי השמועה, נספה ביער אחרי שהצליח להנצל בכל האקציות שבוצעו בעיר.

פרטים לא יכלתי להוודע עליו אחרי השחרור. יה״ר ויהי זכרו ברוך בין בוני התנועות הציוניות בעיר, ישאר זכרו לנצח בתוכנו.

יוסף חייקין מסטרוסוב הי״ד

את יוסף חייקין ידידי ורעי, שנספה באקציה השניה, הכרתי רק בשנת 33, כשהצטרפתי לחברי מטרנופול שמואל ווייסמאן ז״ל (נספה בחזית הסובייטית במלחמת עולם השניה) ויחד נסענו לועידה העולמית של הפועל המזרחי שהתקימה באותה שנה בקרקוב, עיר מלכותה של פולין. גם יוסף חייקין היה בקבוצה זו של הטרנופולאים, שנסעו להשתתף בועידה. מאז התקשרנו בקשרי ידידות אמיתיים וכנים למרות שנפגשנו רק לעתים רחוקות, כי הוא היה כל הזמן במערב גליציה.

היה כמה שנים מורה בביעלסקו ביאלה וקשור מאד לרב ד״ר הירשפלד, רבה של ביליץ ביעלסקו, שהיה אחד הרבנים הפעילים והחשובים בשורות הפועהמ״ז לפני מלחמת העולם השניה.

יוסף חייקין נולד בשנת 1912 וכפי ששמעתי מאחיו, אחרי גמרו את בית הספר העממי בסטרוסוב, למד כמה שנים אצל הרב אלכסנדר ליפא אייכנשטיין ובעיקר השתלם בעצמו. לימד זמן מסויים בסטרוסוב בבית הספר העברי במקום ועבר למערב גליציה, שם שהה שנים אחדות. היה פעיל בתנועת בני עקיבא ואחר־כך עבר להוראה בביעלסקו ביאלה.

אני הכרתיו כמובן אחרי שעבר את גיל העשרים, כי היה בדיוק בן גילי. מכל תכונותיו הטובות בהם הצטיין, ביחוד טוב לב, ענוה ורצון לעזור לזולת, אציין ואדגיש את שאיפתו שתפסה את כל מחש־בותיו והגיגיו והיא הכמיהה לציון. הוא השתדל בכל הדרכים להשיג סרטיפיקט כדי לעלות ארצה. הוא חיכה לדרישה שאחיו הבכור יחיאל ז״ל, שהגיע ארצה בשנת 35, עמד לשלוח לו מישיבת הרב קוק, כפי שסיפר לי יוסף בימי שלטון הסובייטים, כשהגיע לביתי כשהצליח אחרי טלטולים ואיומי מות ממש, בדרך לא דרך, להגיע מבילסקו, בה שהה כשפרצה המלחמה בשנת 39, אל עיר מולדתו סטרוסוב. כשהגעתי ארצה אישר לי את זה יחיאל, כשנפגשנו ומסרתי לו פרטים איך נספה. ברור שבגלל המלחמה שפרצה לא הצליח להג׳ע אל מבו־קשו — הארץ הנכספת.

נפשו הפיוטית, הערגה והגעגועים לארץ בשיחותיו כל פעם שנפגשנו, נשארו בזכרוני עד היום. לפני שכתבתי שורות אלה באתי בקשר עם אחיו, נצול השואה שמואל זיינוויל שחי ברחובות כדי לקבל

ממנו כמה פרטים בנוגע לילדותו ונעוריו, והוא מסר לי העתק מכתב שכתב למכירה וידידה והמכתב נשמר אצלה ואחיו שיכפל העתק ממנו. המכתב נכתב בשבט תרצ״ה ואני אצטט ממנו את המשפטים המביעים את געגועיו לארץ כפי שציינתי: „אין מילים בפי להביע את זעזועי גוי ונפשי כשאני שומע את המלה עליה״. „העם המתבוסס בדמיו בקרקע המולדת ברגבי האדמה השחורים יתקע עמנו עוגן החיים המתחדשים כקדם, לכן הוד הפלאות חופף על אלה היוצרים יש מאין בכל חם הנעורים, הגואלים כל שעל קרקע אפילו גם בדמם״.

יוסף חייקין הי״ד

ולבסוף אזכיר את מעשה הקרבתו בעד הזולת, לה הייתי עד בביתנו, אחרי האקציה בסטרוסוב שהיתה בש״ק פרשת תבא, יום קריאת התוכחה ט״ז אלול תש״ב בה נספו אמו ואחותו. הוא עבר

לביתנו עם גירוש תושבי סטרוסוב אל הרובע היהודי בטרמבובלה אחרי האקציה הראשונה. כרינו בונקר נסתר ומוסווה היטב, שלא גילו אותו גם אחרי שהעיר הוכרזה „יודנריין". הוא עמל יחד אתני בחפירת אותה מנהרה ובהובלת האדמה שהוצאה הרחק משטח הבית. האקציה באה אז בפתאומיות והפתעה ומצאה את כולנו בבית, ובאמת ניצלנו אני ואחי בין חמישים הניצולים שהסתופפו בבונקר זה אז. באקציה השניה, לא ידועה לי הסבה מדוע הוא התמהמה להכנס לבונקר. בכל אופן, כפי שסיפרו לי אחר כך, נדחקו לשם הרבה זרים ולא נשאר מקום פנוי, והוא אמר: אין דבר, אסתתר פה באיזה מקום לפני הכניסה וככה כנראה התגלה. יכול גם להיות שבגלל זה שמצאו אותו לא השתדלו בכלל לחפש יותר וחשבו שבמקום שמצאו אותו זה הוא המחבוא ובודאי הוצאו משם האנשים והוא היחידי שהצליח להסתתר, ובכן אין צורך לחפש יותר. וככה בהשארו מחוץ למחבוא הציל את כל השאר.

במלים אלה שהקדשתי לזכרו הנני ממלא חובה קדושה לידיד ורע שהקריב את עצמו בשביל הזולת. יהי זכרו ברוך ויקם ה׳ דמו ביחד עם כל קדושי פלבנובקה, שם נספה עם עוד אלף וחמש מאות קדושים שנספו באקציה השניה.

רשימת קדושינו שנספו בידי הנאצים ימ״ש

א

אדלמן ברינה
אדלמן, בעלה
בניה
אדלמן איזיו
אדלמן מוניו
נמסר ע״י י. ג.
אדלמן נחמיה
אדלמן שלמה
אדלמן אונצי
אוארבך שלומית
אוארבך גיזה בתה, ובעלה
נמסר ע״י שוורץ
אונגר יצחק בן מנדזי
אונגר שרה, אשתו
בנותיהם
אונגר חייצי
אונגר מינצי
אוקס יונה
אוקס זאב, בנו
אוקס ברכה
אוקס לייב
אוקס סלאווה, אשתו לבית הלפרן וילדיהם
אוקס מישקה לבית פיקהולץ ובנה
איזנר אבא
איזנר רינה לבית שטרן, אשתו
איזנר ארנה, בתם
איזנר יולק, בנם
איזנר יצחק
איזנר, אשתו
איזנר נוסקה ולוסיה, בנותיהם
נמסר ע״י מ. זלצר
אינלגר יהודה
אינלגר אברהם, בנו
אינלגר מלכה לבית דרימר
אינלגר גולדה, בתם
אינלגר יוסף בן משה
אינלגר הרמן בן משה
אינלגר משה בן זאב
אינלגר שמחה בן זאב
אינלגר בילצי
אינלגר אברהם בן זאב
אינלגר שלומית, אשת ברל זילברג
חנה בתם
אלטברג שלמה
אלטברג ליזה
אלטברג ארוש
נמסר ע״י קלרה דרוזדנר
אלטברג עזריאל
אלטברג שרה
נמסר ע״י נוסקה בורוכוב
אלטשולר אליעזר
אלטשולר שינדל
אלטשולר סופיה
אלטשולר מוניו
נמסר ע״י הבן משה ז״ל
אנגל הווטרינר, בעלה של זוסיה אדלמן
אנטנר מאיר ומשפחתו
אנטנר גיטל ומשפחתה
נמסר ע״י שרה אחותם
אספיס דבורה
אספיס רוזיה

אספיס נטה
אספיס מניה
נמסר ע״י נחום דרורי
אקסלרד הרש
אקסלרד ריקל, לבית וילנר
אקסלרד זושיו
אקסלרד גוסטה
נמסר ע״י בנותיהם מירה ורחל
ארדה אפרים, מיאנוב, אשתו בנם ובתם
ארדה יוסף בן שמואל
נמסר ע״י י״ג
ארדה בוני בן הירש מיאנוב
ארדה משה בן הירש מיאנוב
ארדה חנה בת איזיק
ארדה קלרה
ארדה דוד בן משה
ארדה משה בן מיכאל מטרנופול
ארדמן רגינה לבית ביטל
ארדמן מירה בת איזיו
ארדמן שלומית בת מרדכי צבי
ארדמן מיסיה בת שלמה
ארדמן מיכאל בן שלמה
נמסר ע״י שרה פרנקל
ארק מאיר
ארק מרדכי ומשפחתו
ארק תמה ומשפחתה
נמסר ע״י י״ג
אריה יעקב (קובה)
אשכנזי יצחק
אשכנזי ישראל
אשכנזי ויקטוריה
אשכנזי יהושע
אשכנזי (הבן השני)
נמסר ע״י י. ג.

אשכנזי זאב
אשכנזי (אשתו) ליזה
אשכנזי שמואל, בנם
אשכנזי מינה, בתם
אשכנזי לונקה
אשכנזי סלבה
אשכנזי הניה
ניספו בבוריצ׳ובקה
נמסר ע״י משה אשכנזי

ב

באבד השיל ואשתו שושנה לבית רודולף
נמסר ע״י י. ג.
בודיאן מאיר בן משה
ד״ר בודיאן ישראל
בוכהולץ משה
בוכהולץ יהודית
נמסר ע״י שוייגר אסתר
בוכהולץ אסתר
בוכהולץ פרידה בת משה
בוכהולץ רחל
בוכהולץ אלקה
בוכהולץ דוד בן אלקה
בוכהולץ מוסיה בת אלקה
נמסר ע״י יוסף בוכהולץ
ד״ר בומזה הרמן בן אליעזר
בומזה רגינה בת אליעזר
נמסר ע״י שיינדל בומזה
בומזה זליג בן מנדל
בומזה, אשתו
בומזה, בתם
בומזה טאובה, אם זליג
נמסר ע״י מ. ז.

בומזה מינדל דודתו,
נמסר ע״י אסתר גולדשטיין
בין, אשתו ושני בניהם
נמסר ע״י י״ג
בינשטוק מיאנוב
בינשטוק, אשתו ליבה
בינשטוק מלצי, בתם
בינשטוק מאיר, בנם
ביק יקותיאל
ביק, אשתו
ביק, שני בניהם
בירגר קריינדל, בת גציל שלאק
ד״ר בלאושטיין ליאון
בלאושטיין קרול, בנו ויתר הילדים
בלומנקרנץ שלמה ומשפחתו
בלומנקרץ מנדל ומשפחתו
נמסר ע״י אסתר שווייגר
בראון רגינה
נמסר ע״י לונקה וילנר
בראון נחמיה
בראון רחל, אשתו לבית פולישוק
בראון ניסן, בנם
נמסר ע״י מאיר זלצר
ברגוורק מתילדה
ברגוורק לאה
נמסר ע״י יצחק ואריה גורן
ברגמן אלתר ומשפחתו
נמסר ע״י משה גוויטר
ברגר נוני ממיקולינצה
ברוסט משה
ברוסט אדל וכל המשפחה
ניספו ביער
נמסר ע״י י״ג

ברטלר יצחק
ברטלר טונקה
ממיקולינצה
נמסר ע״י הלפרן
ברילר אבא
ברילר וולף ושני בניו
ברילר ישראל אברהם
ברילר חנה, אשתו
ברילר מילק
ברילר קלרה
ברילר מקס, נספה ברוסיה
נמסר ע״י יהודית אריה
ברילר אברהם בן זאב
ברילר חיים
ברילר גציל
ברילר מוטי
ניספו בקסרקטין
נמסר ע״י י״ג
ברינשטיין סוסיה, לבית גולדשטיין
נמסר ע״י נתן ורמן
בריף מוטי
בריף אשתו ושני בניהם
בריק רבקה
נמסר ע״י זלטקס
עו״ד ברנדס וולף
ברנקלאו עוזר בן ישעיהו
ברנקלאו יוסף בן עוזר
ברנקלאו פרידה
ברנקלאו אברהם בן שמואל אייזיק
ברנקלאו נטי
ברכר שמואל ואשתו ריזל לבית לוויטר

ג

גאנץ דוד שלמה
גאנץ חוה, בתו
גאנץ מרדכי בן אפרים ומשפחתו
גאנץ חיים ומשפחתו
גאסנר בילה בת יהושע מרדכי הרבסט
גאסנר הרש
גאסנר ליבה בת יעקב
גוטהרץ קרול
גוטהרץ בלומה
גוטהרץ גוסטה

נמסר ע״י מ. ז.

גוטליב זליג
גוטליב יוכבד, אשתו
גוטליב יעקב, בנם
גוטליב אסקה, אשת יעקב

נמסר ע״י שינה בומזה

גוטפריד זלמן
גוטפריד, אשתו
גוטפריד מקס, בנם
גוטפריד זיסל, אשתו
גוטפריד מאניה
גוטשטיין יצחק
גוטשטיין צביה
גוטשטיין צבי
גוטשטיין רחל

נמסר ע״י הבן מוניו

גולדפליס גיטל
גולדפליס יעקב דוד „דוניו״
גולדפליס לייב
גולדפליס חיה, אשתו
גולדפליס ביילה

בנותיהם

גולדפליס רייזע
גולדפליס לאה

בניהם

גולדפליס יעקב דוד (דודיע)
גולדפליס ישעיהו, ניספה

ניספה בקסרקטין

נמסר ע״י י. ג.

גולדפליס אברהם
גולדפליס פפי מסטרוסוב
גולדפליס מונדז׳ר

נמסר ע״י דרורי

גולדפליס נוסיה
גולדשטיין מאיר בן משה
גולדשטיין, אשתו ובנו
גולדשטיין משה,

נמסר ע״י הלפרן משה

גולדשטיין פולה
גולדשטיין חנה
גולדשטיין רחל

נמסר ע״י אסתר גולדשטיין

גולדשטיין שמואל
גולדשטיין מנחם מנדל
גולדשטיין ברנציה
גולדשטיין יעקב
גולדשטיין יהודה
גולדשטיין שלום
גולדשטיין מינה
גולדשטיין פייולה מסטרוסוב

נמסר ע״י שמואל זלצר

גינסברג טובה
גינסברג ברוך
גינסברג יטי
גינסברג זליג בן יעקב
ד״ר גינסברג פוניה, אשתו
גינסברג שמואל
גינסברג חנוסיה, אשתו, לבית הורוביץ

גינסברג הלה, בתם
גינסברג בלומה לבית שטרסברג
גינסברג יוסף, בנה
נמסר ע"י מ. ז.
גלאס הרש, נמסר ע"י שטאוב
גלאס לייב
גלאס משה
גלב דוד מפודגוז'ני
גלב פרל, אשתו
נמסר ע"י שווייגר
גליק יעקב, חתנו של שלום
לייקעס ומשפחתו
נמסר ע"י י. ג.
גלמן שלום לייב
גלמן ברוניה
נמסר ע"י בנימין גלמן ז"ל
גלמן זלמן יעקב
גלס ליאופולד
גלס גיזה

ד

גנזר שלמה
גנזר, אשתו וכל המשפחה
גנזר ישראל, אשתו וילדיו
גנזר יוסף ואלקה
גנזר אסתר
גנזר חיים, חתנו של טירקל
גנזר שמואל
גנזר גיטל
גנזר פרידה
גנזר חנה
גנזר אליהו
גנזר אנוסיה
גנזר מיכאל
נמסר ע"י זאב רוזנפלד
גרוס ואשתו מיאנוב

גרוס יהודה, בנם
גרוס הניה, בתם
גרוס זישו
גרוס אשתו לבית ברילר
גריה משה
גרינברג אברהם
גרינברג יהודית, אשתו לבית
זלצר
גרינברג שושנה, בתם
גרינברג שמואל, בנם
גרינברג יהודה
נמסר ע"י אסתר גולדשטיין
גרינברג אברהם
גרינברג רבקה, אשתו
לבית אוקס
גרינברג אלתר
גרינברג דוד, בן אלעזר
גרינברג לונקה בת אלעזר
גרינפלד אברהם
גרינפלד מאיר
גריפלד שפרינצה
נמסר ע"י יהודית אריה
גונצס סופיה
נמסר ע"י ישראל רוזנפלד

ד

דובינר ישראל
דובינר חנה
דובינר טמה
דובינר פיגה
דורשובסקי הנזיס, אשתו ובנם
דיאמנט הרש
דיאמנט מינה
דיאמנט יוטה
נמסר ע"י חנה שטריקס

דיבר יוסף
דיבר רחל, אשתו
ד״ר דיבר זאב
דיבר שאול
דיבר לוסיה, אשתו
דיבר זוסיה, בתם
דיבר הלה, בתם
נמסר ע״י אהרן דיבר
דינר ואחיו, סוחרי תבואה
דלוגטש ברוך ואשתו
בניהם
דלוגטש פיגה
דלוגטש אליעזר
דלוגטש יצחק
דלוגטש יואל ואשתו פסיה
דלוגטש מאיר
הרב דלוגטש יהודה, אשתו וילדיהם
דרוזדנר רחל
דרוזדנר הרש
דרוזדנר פרידה, אשתו
דרוזדנר לילי, בתם
דרוזדנר לייב
דרוזדנר ברל
דרימר יהודה ואשתו
דרימר יוסף ואשתו
דרימר חיים, נספה בהפצצה
דרימר רגינה ובעלה
דרסלר פייביש
דרסלר אסתר פיגה
דרסלר משה
דרסלר אברהם
דרסלר יונה
דרסלר אנציה
דרסלר לורה
דרסלר מאיר
דרסלר יעקב ואשתו רחל
דרסלר בייניש ואשתו רוזה
נמסר ע״י סבינה ושמואל ולצר

ה

האליצ׳ר אברהם
האליצ׳ר שיינדל, אשתו
האליצ׳ר ליפא
ד״ר האן פיליפ
האן צציליה, אשתו ובניהם
האן ויקטור
האן אמיל
נמסר ע״י ל. וילנר
האן, בתם
הוכמן מיכאל
הולץ מרדכי ושני בניו
הולץ דוד
נמסר ע״י י. ג.
הורביץ אשר הרש
נמסר ע״י מ. ז.
הורוביץ חיים
הורוביץ מינצי, אשתו
הורוביץ פנציה, בתם
הורוביץ אברהם
הורוביץ שרה, לבית שטרסברג
נמסר ע״י י״ג
הורוביץ מנדל
הורוביץ דודק
נמסר ע״י סבינה כהנא
הורוביץ ואשתו חוה לבית אלמן
הורנשטיין לונקה, בת נחום שכטר
הייטנר משה ומשפחתו

הייטנר לאה
הירשהורן הלה
הירשהורן ברכה
הירשהורן פסיה
הירשהורן (חייט)
נמסר ע"י אלתר הוכמן ז"ל
הירשהורן דוד
נמסר ע"י לוינסון ומרדכי הירשמורן ז"ל
הירשקלאו שמואל איזיק
הירשקלאו שושנה
הירשקלאו שינדל בת מרדכי
הירשקלאו מריה
הירשקלאו מטיל בת מרדכי צבי
הירשקלאו יעקב בן שמואל איזיק
הירשקלאו מחלה בת שמואל איזיק
הירשקלאו שושנה
הירשקלאו מרדכי צבי
הירשקלאו מתילדה
נמסר ע"י שרה פרנקל
עו"ד הלברג
הלפרן ושלש בנותיו מסלובודקה
הלר יצחק
הלר ריבה וילדיהם
הלר מאיר
הלר בתיה
הלר ישראל
הלר משה
הלר יצחק
הלר רחל
הלר מרדכי
הלר יהודה
הלר יעקב
נמסר ע"י ש. זלצר

הנדל משה
הנדל פיגה מסטרוסוב
הנדל מיניה
הנדל מאניה
הרבסט יהושע מרדכי
הרבסט שמואל ואשתו
הרבסט חיים

ו

ואסרמן קלמן, השוחט
ואסרמן, אשתו ובנותיהם
ואסרמן חנה
ואסרמן מלכה
נמסר ע"י י"ג
וולפצאן דוד
וולפצאן, אשתו
וולפצאן, בנו
נמסר ע"י י"ג
וידרהורן שמואל
וידרהורן אסתר, אשתו
וידרהורן יהושע, בנם
וידרהורן סלה
נמסר ע"י מרים קאופר
וייזר לייביש
וייזר בלומה, אשתו
ד"ר וייזר דוד, בנם
וייזר לאה, אשתו
וייזר ישעיהו, בנם
וייזר דוד מבומניסק
נמסר ע"י י"ג ושוויגר
וייטמן שמעון
וייטמן חיה
וייטמן נוסיה

וייטמן חיים
ויינטראוב רבקה, בת שלמה זלצר
ויינטראוב אריה לייב בעלה
ויינטראוב מנחם, בנם
ניספו בקופיצינצה
נמסר ע״י מ. ז.
ויינראוב שלום ואשתו
ויינראוב משה ואשתו צביה לבית
רוזנשטראוך בתם צסיה
ויינשטיין שלמה ומשפחתו
מיאנוב
וייס בטקה, בת זליג
נמסרה ע״י קלרה קלמנוביץ
וייסברג משה ואשתו
לבית פלברבאום
וייסברג יוסף
וייסברג פיגה ובעלה פלצמן
נמסר ע״י אברהם וייסברג
וייסברוד אשר
וייסברוד שרה, אשתו
וייסברוד ברכה
וייסברוד חנה
וייסברוד מינה
וייסברוד רינה
וייסברוד מרים
וייסמן ברוך
וייסמן דבורה
בניהם
וייסמן מיכאל
וייסמן דונדעק
וייסמן, בן שלישי
נמסר ע״י י״ג
וייראוך זיסל
וייראוך זנוול
וייראוך איטה
וייראוך יעקב
וייראוך רחל
וייראוך נח
וייראוך לאה
וייראוך טובה
נמסר ע״י שושנה זלצר
וכטל בריל
וכטל שיינדיל
וכטל רוזה
וכטל ברכה
וכטל שרה
וכטל גינה
וכטל מניה
וכטל חנן
וכטל דינה
נמסר ע״י בנימין וניסן וכטל
וילנר יוליה
נמסר ע״י ל. וילנר
וסטרייך אשר, אשתו ובניו
נמסר ע״י י. ג.
ורמן גיטל
ורמן זלמן
נמסר ע״י נ. ורמן

ז

זומרפלד רושיה
זומרפלד אברהם
וילדיו
זומרפלד אליהו
זומרפלד שמעון
זומרפלד רבקה
זומרפלד קלרה
זומרשטיין יוסף
זומרשטיין פסיה
זומרשטיין הדסה

זומרשטיין בחה
זומרשטיין זושיה
זיידנוורם יואל
זיידנוורם טובה
זיידנוורם אליעזר
זיידוורם רחל
זילבר סוניה בת וולף שכטר ובנותיה

נמסר על יד משה לוויטר

זילברג פאול
זילברג יוסף
זילברג אלפרד
זילברג ונדה
זילברג ברציו
זילברג מישקו

נמסר ע"י סבינה מרינדורף

זילברג ארנה לבית טוניס
זילברג מוסיו
זלצברג ארנולד
זלצברג סוסיה, אשתו
זלצברג לוסיה
זלצברג טונקה
זלצברג שלום

נמסר ע"י ל. וילנר

זלצמן דוד וכל המשפחה
זלצר שלמה בן ישעיהו
זלצר איטה פרל לבית פולישוק

בנותיהם

זלצר הניה
זלצר מניה

נמסר ע"י מ. ז.

זלצר מיכאל
זלצר ישראל
זלצר הניה לאה
זלצר חיה צ׳רנה

מסרה הניה קרייזלר

זלצר אשר
זלצר הניה
זלצר שושנה
זלצר שרה
זלצר גולדה
זלצר חסיה בת שמואל

נמסר ע"י שמואל זלצר מסטרוסוב

זלצר חסיה בת שמואל
זלצר יהושע
זלצר יוסף
זלצר עדינה

נמסר ע"י אסתר גולדשטיין — גרינברג

זלצר זיסיע
זלצר שמואל
זלצר שושנה
זפטל צבי
זפטל חיים
זפטל חיה
זפטל זוסי
זפטל שינדל
זפטל מלכה
זפטל חיקה
זפטל בטי
זפטל דוד
זפטל משה
זפטל קלרה

ח

חוטינר משה
חוטינר בלומה, אשתו לבית גינסברג

נמסר ע"י מ. ז.

חיקין יוסף
חיקין האם,
חיקין האחות מסטרוסוב
חיקין רפאל ומשפחתו
נמסר ע״י י״ג
חראפ ואשתו לבית רוזנברג
נמסר ע״י י״ג

ט

טוניס יהושע
טוניס אריה לייב
ד״ר טוניס חיים
עו״ד טוניס אליעזר
בניו
טוניס יוסף
טוניס איזה, בתו ובעלה קליינר
טוניס גדליה
נמסר ע״י נתן ורמן
טוניס אלטה, אשתו לבית אלמן
טיכהולץ, שתי משפחות
נמסר ע״י יצחק קלאר
טירקל אברהם
טירקל חיה
טירקל דוד, בנם
טירקל ריזל, אשתו לבית לוויטר
טלר יעקב
טלר אסתר
טלר שושנה
טלר גדליהו
טלר נוניה
נמסר ע״י אסתר גולדשטיין

י

יונגר אהרן יצחק
יונגר בילה, אשתו
יונגר ראובן ומשפחתו ניספו בטרנופול
יונגר חיים
יונגר לאה
נמסר ע״י הבן גרשון ז״ל

כ

כהנא דב
נמסר ע״י סבינה כהנא
כץ אשר
כץ רבקה
כץ גרשון
בניו
כץ אלעזר
כץ מרדכי ומשפחתו
כץ סבינה בתו
כץ פישל
כץ מטל
מסטרוסוב
נמסר ע״י ש. זלצר

ל

לבר יוסף משפחתו ואחיו
נמסר ע״י י. ג.
לדרמן אברהם ובתו לאה
לוביאניקר רויזי
נמסר ע״י נייגווירץ
לוויטר מרדכי
לוויטר רחל אשתו
בנותיהם
לוויטר יעקב אשתו וארבעת ילדיו
נמסר ע״י י. ג.
לוויטר פרידה
לוויטר רודזיה
נמסר ע״י משה לוויטר

לווינטר יעקב
לווינטר רבקה
לווינטר עטיל
נמסר ע"י הלפרן ממיקולינצה
לזרוס
לזרוס אשתו
לזרוס מסיו, בנם
ניספה בקסרקטין
ליטמן מיכאל
לייזנר יהודה
לייזנר אמה, אשתו
לייזנר אליהו, בנם
לייזנר שרה
נמסר ע"י שווייגר
הרב לייטר אליעזר
הרבנית לייטר רייזי
לייטר זאב, בנם
ניספה בלבוב
לייטר דוד, בנם
לייטר רגינה, בתם עם בעלה
נספו בטרנופול
לייטר מלכה, בתם
לייכטנר יעקב
לייכטנר וילי, מת ברוסיה
לינדבאום משה
לינדנבאום בלה
לינדנבאום חיה
למפה בלה
לנדאו יואל
לנדאו הנצה, אשתו
לנדאו אהרן
לנדאו בעריש
לנדאו פפה
לנדאו לאה
לנדאו נתן

לנדאו נטע
לנדאו לייצה
אחות סבינה כ'
לנדאו פופה
לנדאו רוזה
לנדאו דורה
אנשי יאנוב
נמסר ע"י סבינה כהנא
לנדאו יוסלה
לנדאו רבקה, בת פופה
לנדאו שמואל
לנדאו שלום — לייקס, המלמד
לנדאו משה, בנו
נספה ברוסיה
נרשם ע"י י"ג
לנדאו בתו, נשואה לספר
נמסר ע"י י"ג
לנדאו 2 בנות בלתי נשואות
לקס יוסף
נמסר ע"י בוכהולץ יוסף

מ

מורגנשטרן ליטמן וולף
מורגנשטרן רגינה
מורגנשטרן פרידה
נמסר ע"י חנה שטריקס
מיטלמן בוזיו, ברוך
נמסר ע"י שווייגר
מיטלמן יוסף
מייזלס שרה, אחות אהרן דיוור
מייזלס יצחק
מייזלס רות, בתם ניספו בלבוב
מייזלר מרדכי
מייזלר חיה רחל
מייזלר גיטל

מייזלר מינדל לאה
מייזלר יוסף לייב
נמסר ע״י מייזלר אלדד
מייזלר יוסף
מייזלר שלום
מייזלר משה
מייזלר ביילה
מייזלר חיה
מייזלר הניה
נמסר ע״י שווייגר
מילגרום אטיה
מילגרום גיטלה
נמסר ע״י הבת רחל מלנר
מילגרום שלמה
מילגרום גיטל, אשתו
מילגרום פרידה, בתם
מילגרום דוד, בנם
ניספה במחנה בורקי
מילגרום ישראל, בנם
מילגרום מאנעלע, בנם
מילגרום מריאשה, בתם
נמסר ע״י י״ג ורחל מלנר
מילגרום שמעון
מילגרום הניה
מילגרום מוסיה
מילגרום דבורה
מילגרום לייב, מת בפולין
נמסר ע״י רחל מלנר
מלנר שינדל
מלנר שניאור
מלנר נפתלי
מלנר פפה
נמסר ע״י הבן צבי
מלנר שמריל
מלנר ליבה

מלצר נתנאל
מלצר מלציה, אשתו
מלצר קלרה, בתם
מלצר יוזיו, בנם
מנהיים שרה
מנהיים יעקב
מנהיים (שושנה) ריזל
מנהיים דבורה
נמסר ע״י נתן ורמן
מנהיים יוחנן
מנהיים לאה גולדה
מנהיים אברהם
מסטר יואל
מסטר, אשתו
מסיטה רוזה, בת שמעון גלמן
מסיטה פרידה
נמסר ע״י בנימין גלמן ז״ל
מרגלית שינדל
מרגלית פיגי פני
מרגלית חיים, בנה
מרגלית אשר זליג
מרגלית לאה, אחות
נמסר ע״י הבן יוסף
מרגליות דוד בן גרשון, עו״ד
מרגליות ינטה בת גרשון
מרגליות מאיר בן גרשון
מרדר ניסן
מרדר רישיה
מרדר זושיה
נמסר ע״י הלפרן ממיקולינצה
מריינדורף אברהם
מריינדורף צפורה
מריינדורף וולף
מריינדורף רחל, אשתו, לבית ברגמן

נמסר ע"י הבת סבינה
מרמור חיים
מרמור גיטל
נמסר ע"י עדה בלאוטל

נויבאואר הסיו
נוסבאום יצחק
נוסבאום, אשתו
נוסבאום הרש
נוסבאום, אשתו והמשפחה
ניספו בקופיצ'ינצה
נייגווירץ לייב זלמן אריה
נייגווירץביילה גיטל, אשתו
נייגווירץ גרשון, בנם,
נייגווירץ פרל
נייגווירץ שמואל
נייגווירץ מרים ציפה, אשת זליג
נייגווירץ דבורה, בתם
נייגווירץ מרדכי זישיה, בנם
נייגווירץ ישראל, בן שמואל
נמסר ע"י הבן זליג
ניימן יעקב
ניימן פסיל
נסברג יעקב

ס

סאס רגינה (רוזיה)
סאס גוסטה, בעלה ובנה
סאס גוסטה, אשת ד"ר יוסף
סגל מאשה, בעלה ו־4 ילדיהם
נמסר ע"י יצחק קלאר
עו"ד ד"ר סרט

עו"ד סאפרין
ספרין, אחיו, חתנו של פודהורצר
ספרין רגינה וילדיהם
ספרין מוסיו

פ

פדווה שמואל
פדווה רוזה לבית מלנר
נמסר ע"י צבי מלנר
פוגל משה בן אריה
פוגל שמואל צבי
נמסר ע"י יעקב שנהאוט ז"ל
פוגלמן מנדל
פוגלמן פניה, אשתו
ובנותיהם
פוגלמן סלקה
פוגלמן פנצה
נמסר ע"י הבת קלדה קלמנוביץ
פוגלמן רישיה
פוגלמן בת בלומנקרץ, אשת
מיכאל ו־2 בנים
פוגלמן דוד
פוגלמן, אשתו
פוגלמן, בן
פויארשטיין אשת עו"ד, נספתה
ביער
פויארשטיין יוסף עו"ד, בנה
פודגורסקי יעקב
פודגורסקי אשתו
פודגורסקי שרה
פודגורסקי רחל
פודגורסקי ויקי
פודגורסקי מוני
פודהורצר אייזיק
פודהורצר אשתו

פודהורצר מוניו ומשפחתו
ניספו בבז'ז'ני
פודהורצר קלרה ובעלה זילברפלד
ניספו בגרודק
פודהורצר רוזיה
פוקס יוסף
פוקס אסתר
פוקס אברהם
נמסר ע"י משה הלפרן ממיקולינצה
פישר ברונו
פישר, אשתו
נמסר ע"י האחות לונקה וילנר
פלד אליהו
פלד בלומה, אשתו
פלד שלמה
פלד בטינה וילדיהם
נמסר ע"י מידה קאופר
פלוין זלמן ומשפחתו
פלוין אהרן
פלוין שמעון
פלנר הרמן ומשפחתו
נמסר ע"י ישראל רוזנפלד
פלשנר אנשל
פלשנר חיה, אשתו
פלשנר מאיר ומשפחתו
פלשנר שלום לייב
נמסר ע"י צבי פלשנר בנם
פלשנר יחזקאל
פלשנר טובה, אשתו בת יואל החזן
פלשנר משה
פלשנר ברכה
נמסר ע"י הבן אברהם פלשנר
פפר הכובען ומשפחתו
פפרבלייט לייב
פפרבליט סימה, אשתו

פפרבליט חנה, אחות ליב
פפרבליט חיים, בן
פפרבליט רומה, בת
נמסר ע"י הבת גוניה ארדמן
פראק וולף ויידל אחיו
פרגר יהושע
פרגר יהודית
פרגר חיה
פרגר מוטי
פרגר חיים
פרגר שושנה
פרגר פליציה
נמסר ע"י משה הלפרן ממיקולינצה
פרוינד פרומה לבית גוטליב
נמסר ע"י בתה פאולינה קלר
פרידמן מנדל בן נחום
פרידמן פרידה
פרידמן נחום בן מנדל
פרידמן אבי
נמסר ע"י בנימין גלמן ז"ל
פרידמן שלום מקרובינקה
פרידמן, אשתו
פרידמן בתו
רשם י. ג.
פרידמן אסתר רבקה
פרידמן שמעון מיאנוב
רשם י. ג.
פרידמן אשר בן שלמה
פרידמן פנינה בת אשר
פרידמן פנציה בת דב
פרידמן צילה בת שמעון
פרידמן אלי
נמסר ע"י האח
פרידמן יצחק
פרידמן, אשתו

פרידמן אריה לייב, בנם
פרידמן פייגה
פרידמן ממי
פרידמן אלטה
פרייברג זנוויל
פרייברג רבקה
פרייברג זושיה
פרייברג פיגה
נמסר ע"י נחום דרורי מסטרוסוב
פרלמוטר פרל בת דוד ווייזר מהומניסק
פרלמוטר 2 בנים
נמסר ע"י א. שויגר
פרלמן יונצי
נמסר ע"י י. איינלגר
פרנקל שמואל הרש מקרובינקה
פרנקל, אשתו
פריד אברהם

צ

צאנשטכר הינדה, בת דוד ווייזר מהומניסק
נמסר ע"י א. שויגר
צולר יוזפינה,
נמסר ע"י קלרה קלמנביץ
צוקרמן בן יצחק מאיר
ציזס משה ובנו
נמסר ע"י סבינה הרבסט
צימט שמואל
צימרינג אליעזר מסטרוסוב
צימרינג שרה
צימרינג יעקב
צימרינג יצחק
נמסר ע"י ש. זלצר
ציילר רוזיה
ציילר יוזיה

ק

קוט יצחק
קוט ברטה בודזיה, אשתו
קוט גולדה
קוט מינציה
נמסר ע"י הבן קט מרדכי
ד"ר קולין מיכאל
קולין פני
קולין זיגמונט
נמסר ע"י אלמנת ד"ר גרמן קלין
קולין שלמה
קולין, אשתו
קולין קלרה, בת
קולין מוניו, בן
קולין וילי, מת ברוסיה
קולין חיים
קולין אטיה פייגה, אשתו, ובנם
קורפוס יעקב דב
קורפוס רוזיה
קורפוס יהודה
קלאר זלמן
קלאר אדלה
קלאר ביניש, אשה ו־3 ילדים
מסר קלאר יצחק מסטרוסוב
ד"ר קלבר
אשתו לבית רינטל, בנם
נספו ביער ע"י אוקראינים
קליין שלום
קליין פניה אשתו, לבית גינסבורג
קליין 2 בנים
נמסר ע"י מ. ז.
קליין אריה
קליין מיכאל
נמסר ע"י משה הלפרן ממיקולינצה
קלינגר גבריאל

קלינגר חיה, אשתו
קלינגר שאול
קלינגר מלכה, אשתו
קלינגר איזיו, בן
קליגר ישראל, בן
נמסר ע"י דבורה ברי הבת והאחות
קלמן מרים
קלמן צבי אריה, מיאנוב
חנה בילה אשתו
שמחה, בנם, אשתו צילה, בתם זוניה
משה בן צבי אריה, יאנוב
אשתו מוניה
מנחם ואסתר, ילדיהם. הבת חיה בעלה משה. אריה ויעקב, הבנים
מסר י. ג. וברוניה בוך
קמינר גיטל
נמסר ע"י שמואל זלצר מסטרוסוב
קניגסברג חנה
קניגסברג דבורה
קניגסברג יטי, בעלה קימלהיים צבי
ובנם קהת מאיר (קוסיו)
קניגסברג שרה
קניגסברג אליעזר, מסטרוסוב
קניגסברג רוזיה
קניגסברג פלה
קניגסברג טונקה
קניגסברג דבורה
נמסר ע"י נחום דדורי פרייברג
קפל ליבה
קפל, בנותיה
קפל אייזיק
קפל הנציה, אשתו
קפל איזיו, בן

קפל מרדכי בן בצלאל ומשפחתו
קפל, בת איטה ומשפחתה בהוסיאטין
קפל ישראל, ברל בנו, בתו אשת שלמה בלומנקרנץ
קפל שלום
קפל בילה לבית קרבהולץ, אשתו
קפל בונציה, בתם
קפל בתיה
קפל נתן
קפל בצלאל
קפל סימה, בתו
מסר י. ג.
קפל גיטל
נמסר ע"י שמואל זלצר
קצ׳קה
קצ׳קה ז׳ניה, אשתו לבית גרינברג
קצ׳קה, בנם
קרבהולץ יוסף
קרבהולץ איטה, אשתו
קרבהולץ נטע, בנם
קרבהולץ ברוניה, בתם
נמסר ע"י שרה הרצמן
קרבהולץ יעקב בן לייב
קרבהולץ מאיר
קרבהולץ רוזה
קרבהולץ ברוניה בת מאיר
קריזלר שלום
קריזלר פסיה
קריזלר מינדל
קריזלר סלומון
קריזלר איסר מת ברוסיה
קריזלר יטקה ובעלה קוך
קריזלר צירל, אשת הרבסט שמואל

קריזלר אסתר מלכה
קריזלר דינה
קריזלר ניסן
קריזלר שמואל
נמסר ע"י יוסף קריזלר
קרמר דב
קרמר שפרינצה
קרמר יעקב
קרים אריה
קרים רוזה
נמסר ע"י משה הלפרן ממיקולינצה

ר

ראטהאוז משה
נמסר ע"י משה הלפרן ממיקולינצה
רדמן דוב בן אליעזר
רדמן שפרינצה
נמסר ע"י יעקב שיינהאוט
רובינשטיין זלמן
רובינשטיין חנה
נמסר ע"י סבינה פולשצ'ק
רובינשטיין נתן
רודולף דוד דב
רודולף תמה לבית הלר
בניהם
רודולף וולף
רודולף שלמה
נמסר ע"י ליפא רודולף בנם
רודולף שמואל יאיר
רודולף רבקה, אשתו לבית פלוין
רודולף יצחק איזיו, בנם
רודולף פילו, בנם
נמסר ע"י זלטקס
רודולף מוסיה בת משה

רוזנבאום יונה
רוזנבאום פרידה
נמסר ע"י אריה ברונשטיין
רוזנשטוק זינדל
רוזנשטוק יהודית, אשתו
רוזנשטוק בילה
רוזנשטוק רחל
נמסר ע"י בנם זאב הוכמן ז"ל
רוזנשטראוך פסיה
רוזנשטראוך דוד
רוזנשטראוך, אשת וולף ובתה
רוטמן לייב
רוטמן ינטה, אשתו
עו"ד רוטמן זיגמונט
רוטמן נטקה
רוטמן סלקה
רוטמן הניה
נמסר ע"י קלרה זלמנוביץ
רוטמן מינה
רוטנברג הרש
רוטנברג משה
נמסר ע"י שיינדל בומזה
רייזר מקס
רייזר לאה
י. ג.

ש

שוובל יהודה
שוובל אשתו
נמסר ע"י י. ג.
שוולבנסט בריל
שוולבנסט לאה
שוולבנסט אסתר

שוולבנסט רבקה

נמסר ע״י מיכאל שוולבנסט

שווייגר אלי

שווייגר מרים, אשתו

שווייגר בתיה, הבת

שווייגר פאליק

שווייגר אטיל

שווייגר יהושע

ניספו בקופיצינצה

נמסר ע״י זאב שווייגר

שוורץ יצחק

שוורץ אסתר

שוורץ שרה

שוורץ פרל

שוורץ רוזה

שוורץ פנחס

שוורץ בן ציון

שוורץ, אשתו ו־4 ילדיהם

שוורץ וולף

שויארמן יהודה

שויארמן מלכה

שויארמן מחלה

נמסר ע״י שמעון שויארדמן ז״ל

שטאוב ישראל

שטאוב יצחק

שטאוב טובה רחל בת צבי לבית וורמברג

שטאוב דובריש בת יצחק

שטאוב שינדל בת יצחק

שטאוב משה שלמה זלמן בן יצחק

שטאוב אריה לייב בן ישראל

שטאוב משה בן ישראל

שטאוב רבקה, אשתו

שטאוב אייזיק יצחק בן משה

שטאוב קלמן בנו

שטאוב מניה בתו

שטאוב בת שבע בתו

שטאוב אליהו בנו

נמסר ע״י דב בן יצחק שטאוב

שטייניג מקס

שטייניג, אשתו

שטייניג דורה, בתם

שטייניג אלזה בתם

שטייניג יולק, בנם

שטרן רושה, האם

שטרן גציל, בן רישה

שטרן ינטה, אשת גציל

שטרן מאיר בן רושה

שטרן רייזה, אשתו

ניספו אחרי האקציה השלישית

שטרן ברוניה, בתם, נספתה ביער

ד״ר שטרן ישראל בן רושה

שטרן רוזיה לבית גריה, אשתו

שטרן מילכה, בתם

שטרן ארתור, בנם

שטרן וילי זאב בן רושה

שטרן לינה, אשתו

שטרן יוסף

שטרן אלכסנדר

נמסר ע״י אסתר שווייגר

שטרן מניה בת שמואל הצבע

שטרן מלכה בת מרדכי

נמסר ע״י זליג נייגווירץ

שטרסברג יהודית בת ישעיהו

שטרסברג זליג, בנה, בן יוסף

שטרסברג גולדה, אשתו, לבית לייזנר

שטרסברג דב, בנם

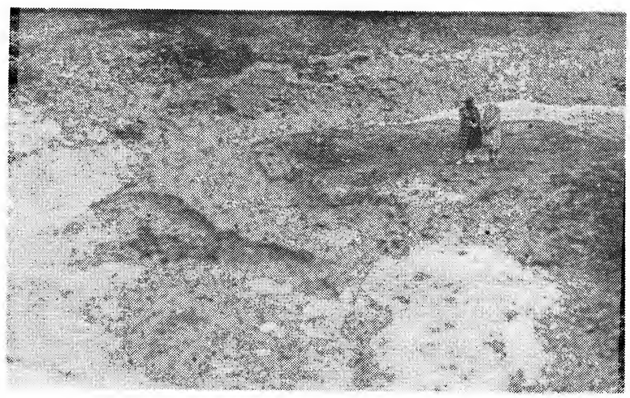
שטרסברג אליהו בנם
שטרסברג, בתם
נמסר ע"י מ. ז.
שטרסברג שינה
שטרסברג מינצה
נמסר ע"י י. ג.
שכטר נחום
שכטר רגינה לבית אינלגר
שכטר פילק, בנם
שכטר פרץ ואשתו בטקה
שכטר יצחק ומשפחתו
שכטר, כובען
נמסר ע"י משה לוויטר
שמיצלר יעקב יוסף
שמיצלר קלרה
שמיצלר פפי (בוגוט)
שמיצלר פליציה
שמיצלר מרדכי
ד"ר שמירר יעקב
שמירר סוסיה
שנהאוט אברהם, חתנו של זישיו המלמד
שנהאוט הניה, בתו, ניספתה ביער
שנהאוט פרידה
שנהאוט ליאון
שנהאוט מלכה
שנהאוט הניה
נמסר ע"י שרה פרנקל לבית שנהאוט
שנהאוט אריה בן שמואל צבי
שנהאוט פרידה
שנהאוט מלכה בת זליג וילד
שנהאוט שמואל צבי בן יעקב
שנהאוט שושנה לבית בלומנקרנץ

שנהאוט שושנה בת הרצל
שנהאוט שמואל צבי בן אריה
נמסר ע"י יעקב שנהאוט ז"ל
שניליכט הצלם
נמסר ע"י נתן ורמן
שפיגל ישראל
שפיגל טאובה, אשתו לבית מנהיים
שתי בנותיהם, פרנקה וסטלה
שפייכר מרים
שפייכר יעקב
שפירא מרינה
שפירא דוד
נמסר ע"י משה הלפרן ממיקולינצה
שפירא גבריאל
שפירא פרומה
שפירא בנימין
נמסר ע"י נחום דרורי
שרנצל חסיה
שרנצל ורציה
נמסר ע"י משה הלפרן
שרפשפיץ
שרפשפיץ, אשתו
שרפשפיץ, בנם
שרפשפיץ צ'רנה, בתם
שרצר קלמן מאוסטרובציק
שרצר, אשתו
שרצר אליהו, בנם
שרצר ברוך בנם
שרצר פייגלה, בתם
שרצר דושקה
שרצר, האם
שרצר ברל
משפחת צבי שרצר ז"ל

תלמידי הגימנסיה היהודיים בהצגה

ואלה שמות חברינו זכרונם לברכה, שבאו אל
המנוחה ואל הנחלה בארץ ישראל — והערכתם
תהא מנוחתם עדן

בשדה הקטל בפלבנובקה.

מכתב מגאליציה המשוחררת שהגיע בשנת תש"ד לארץ

מה שעבר על יהודי טרמבובלה

משפחת אימבר בכפר עציון קיבלה מכתב מאחיהם ישראל גולדפליס מטרמבובלה, גאליציה, מחודש מאי, כאן ניתן קיצור המכתב.

ב"ה, יום ד' י"ז אייר, ל"ב למספר בני ישראל,
טרמבובלה, 10.5.44

לאחותי וגיסי היקרים, שלום וברכה, חזק ואמץ!

עברו כבר שבעה שבועות מיום שהצבא האדום שיחרר אותנו. והפעם אין זו אימרה בעלמא, אלא אמת לאמיתה, לדאבוני מעט מזער שזכו לשחרור. בקושי רב אני ניגש לכתוב אליכם — אוצרותי היקרים, הנפשות היחידות שנשארתם לי בחיים בכל עולמי. לא ידעתי איך אפשר לאחוז בעט ולכתוב את אשר עבר עלינו. אמנם יש לי להודיע ידיעה משמחת, שאחיך הוא אחד השרידים הספורים, או יותר נכון מן היחידים האומללים, שנגזר עליו לעבור את שבעת מדורי הגיהינום של יסורי היטלר ונשאר חי. אבל כשאני נזכר כל מה שעבר עלינו, הטראגדיה האיומה והנוראה! — כל כך איום הדבר, אכזרי ומזעזע, שאין נביא וסופר שתיאר לו אפילו בדמיונו העשיר ביותר מציאות נוראה כזאת בזמן מן הזמנים.

הנה מונח לפני פנקס קטן, שנשאר מכל ספרי וכתבי. בדיוק לפני 11 חודש, בהימצאי ביער, התחלתי לכתוב אליכם מכתב פרידה. עלה בידי אז לרשום את התאריך, המקום, היער שבו נמצאתי ושמות היושבים אתי, ולא יותר. אחז אותי בשעה ההיא יאוש נורא ולא יכולתי להמשיך בכתיבה, אף כי אז עדיין היה אתי אחי דוד הי"ד. כשאני מעלה על דעתי את מותו הטראגי של אחינו היקר זמן קצר לפני שהגיעה הישועה — איך אוכל לספר לכם כל זה? אחותי וגיסי היקרים! האמינו לי, שאני כותב את הדברים מתוך התאמצות עצומה של כוחותי הדלים, שנשארו לי רק מעט מן המעט. אני רק צל מישראל

אחיכם לשעבר. בצאתי מן היער ובפגשי מכר אחד, שגר על ידינו במשך שנים — הוא לא הכיר אותי, כל כך נשתניתי. אך כל זה לא היה משפיע עלי באופן כל כך חזק, לולא מותו הטראגי של אחי ביער. שזיעזעני ביותר, יותר מכל שראו עיני במשך שלוש השנים האיומות. אפילו מותם הטראגי של אמנו היקרה וכל יתר הקרובים לא עשו עלי רושם מדכא כזה, כי הגיוני הקר והמחושב הבחין שאין מפלט למשפחתי מפני ההשמדה השיטתית ומדוקדקת של כלבי היטלר. אבל עם מותו הטראגי של אחי דוד, שהתגלגל עמי שלש שנים ביערות מתוך יסורים ועינויים קשים, לא אוכל להשלים. הרי כבר עמדנו אז לפני הישועה, הצבא האדום כבר הגיע לז׳יטומיר והתקרב אל מקומנו. זה שבר אותי כולי. אין שעה, שזכרו אינו רודף אחרי ומענה אותי.

זה היה בתשעה בכסליו, שנה זו. קרה מקרה והצבא הגרמני חיפש ביער שלנו אווירון שנפל באותה סביבה. כששמענו מרחוק קולות של גרמנים, התחילו רוב אנשינו רצים מתוך בהלה ואף אחי רץ לפני. אני כשלעצמי לא נחפזתי לברוח, הייתי מיואש לגמרי. ברגע האחרון התרוממתי ורצתי, אחרי שנפסקו היריות, ידענו כי הגרמנים עזבו את היער. השתדלתי לחזור למקום שם ישבנו, בדרכי חזרה פגשתי את בת דודתנו אסתר שטרן מהבית, שהיתה כל הזמן אתנו ביער הלכנו כבר יחד כדי לחזור למקומנו הקודם ומצאנו את דוד מוטל מת על האדמה. מותו היה בשבילנו כה מפתיע ובלתי צפוי, שעמדנו במקומנו כמאובנים, מבלי יכולת לזוז ולחשוב על מה שקרה. אך לפני כמה חדשים ערכה המשטרה הגרמנית חיפוש ביער ואני נפצעתי מירייה וכמה שמחתי אז שאחי נשאר שלם. ולבסוף — אסון כזה! כשרצינו אחר כך לקבור את גופו התברר לנו שחסר המעדר ולא יכולנו לגמול לו את החסד האחרון אלא בעמל רב.

בכתבי את הדברים האלה שוב פרץ מעיני גל של דמעות וקשה לי להמשיך. איך תוכל לשמח אתכם הידיעה על חיי, כשאמסור על כל היסורים הקשים והזכרונות המרים שעברו עלי ועל קרובי, כשמכל המשפחה המסועפת שלנו נשארו יחידים בודדים בלבד.

לא אמסור לכם הפעם יותר פרטים על מה שעבר עלינו, כי קשה עלי הכתיבה. אני מקוה, שתהיה לי עוד הזדמנות לספר לכם הכל, ואולי גם להשמיע לפניכם פה אל פה, כי הרי זו היתה תקותנו הגדולה בכל עתות צרותינו, להיפגש עמכם, ברצון ה׳, ורק מתוך תקוה

זו — כך אני מאמין — כדאי היה כל הסבל שלי, כי לולא תקותי לראותכם מה טעם היה לחיי, אחרי שראיתי ושמעתי על שחיטות והריגות של אלפים ומיליונים יהודים, על השמדת סלתה ושמנה של היהדות העולמית.

נשארנו כאן ערומים ויחפים, בלי כל אמצעים לחיות. הנחמה היחידה שלי היא להצטרף אליכם, לחיות יחד ולהשתמש בלשוננו הקדושה, שהיא יקרה לי כעת שבעתיים. עשו כל השתדלות אפשרית, שנחמתי זו תתמלא. בינתיים לוקחים כאן את הגברים לצבא. אני מרגיש עצמי כרגע חלש מאוד, שבור ורצוץ ואני מפקפק אם ימצאוני מוכשר לצבא. איני רוצה לדאוג יותר מדי, ה׳ יעזור!

אצלנו בטרמבובלה נשארו כששים—שבעים יהודים, כמעט כולם צעירים, שיצטרפו רובם לצבא.

(במכתב נמסרו עוד כמה ידיעות על גורל זלוצ׳וב ועניינים פרטיים).

ממני אחיכם המעונה
המצפה לראותכם

ישראל גולדפליס

(„הצופה" יום ה׳, ה׳ אלול תש"ד 44.8.24)

ישראל גליפז

תמצית מהספד

בכנס האזכרה השלושים וחמש שנערך בער״ח סיון תשל״ח 5.6.78 בת״א

היום מלאו שלושים וחמש שנה לאקציה השלישית והאחרונה שאחריה הוכרזה העיר כ„יודנריין״. אקציה זו בוצעה חודשיים אחרי האקציה השניה. אלו האקציות שבוצעו כבר בלי אשליות, כי כפי שסיפרתי בזכרונותי מהשואה, כל הנשאר בחיים ראה ושמע בוודאות מפי עדים נאמנים, יהודים שנצלו או מפי אזרחים לא יהודים בעיר, איך הוציאו את האנשים מהרובע היהודי שאותו הכינו רק למטרה זו, והובילום לכיכר השוק כדי לרכזם במקום אחד, ומשם הוציאום מחוץ לעיר וירו בהם על ספ הבורות שהכינו למטרה זו בפלבנובקה, כפר הסמוך לעיר — כמעט פרבר העיר.

האם מי שעבר זוועה כזאת יכול לשכוח אותה? האם היא יכולה למוש מהזכרון אף לרגע? האם הדי הזוועה הזאת לא מלווים אותו כל ימי חייו? אפילו יחיה אחר כך בתנאים שונים לגמרי.

כן, היתה עיירה לפני שלושים וחמש שנה ואיננה עוד. היום היא אחת מערי פולין שבהן בת קול יוצאת ומכריזה (כפי שהגמרא אומרת על ארצנו ומקדשנו) „אוי לי שהחרבתי את ביתי ושרפתי את נווי (היכלי)״. היום לא רק קול תורה, אלא קול יהודי נדם ולא נשמע בכלל ברחובותיה. בשבילנו היא שממה ורק זכרונות, ואוי ואבוי לאותם זכרונות,

בודאי זה יותר משלושים שנה אני מספיד את חורבן עירנו בכנסינו, הנצחנו את זכר קדושינו במרתף השואה בהר ציון וכן ביער הקדושים. כמו כן לפני כמה שנים החלטנו, אנו השרידים המעטים, להוציא ספר להנצחת עירנו טרמבובלה. אמנם (מודה אני) כי נזכרנו באיחור זמן. אמנם כתיבת הספר על השואה וכל הזכרונות הקשורים לעיר, היתה צריכה לצאת לפועל לפני הרבה זמן. במשך הזמן הזה מאז השואה הרבה הרבה נשכח. אבל יותר טוב מאוחר מאשר לעולם לא. הבה נאמץ את זכרוננו ונייחד את מחשבותנו לענין זה ואת מה שזכור לנו עוד נעלה על הניר בכתב שלא ישכח ויהיה לקדושינו זכרון עולם.

אבל לא רק להם נקים מצבת זכרון, אלא נדגיש בכל מאמר וספור מה שהפסדנו ומה גדולה היא האבידה בשבילנו ובשביל עם ישראל כולו חורבן גלות פולין, ליטא ואירופה המערבית כולה.

הסופר דוד פרישמן כתב פעם בהקדמה לכתביו של מנדלי מוכר ספרים, שאם יהדות פולין ורוסיה תעלם מן האופק (חלילה) נוכל לשחזר את טפוסי היהודים ואת קורותיהם מכתביו של מנדלי. כה ריאליים הם תאורי היהודים וחייהם בספריו. אמר על זה הסופר אברהם קריב ז״ל, נבואתו הרעה של פרישמן לדאבוננו נתקיימה, אבל מה מסולפת התמונה שנתקבלה מתאוריו של מנדלי על יהדות פולין ומזרח אירופה. מכתביו וספוריו משתקף רק הצד המגוחך והמצחיק של חיי היהודים באירופה המזרחית.

נראה רק את זה שמנדלי רצה להדגיש ולהוקיע, אבל את העם וחייו בשלמותם לא נראה בכתביו. בצדק מבקר קריב את פרישמן. בספריו של מנדלה לא נראה את התנהגות היהודים באור האמת. לא נקבל את זיו השכינה ששרתה על היהודים בגלות פולין, רוסיה וליטא בשבתות ובחגים את התנהגות היהודים בלילות פסח ובערבי החג, את ההכנות לקראת כל החגים. לא נראה את טרדותיהם בבנית סוכות ולא את הנקוי היסודי בבתים לקראת חג הפסח מחשש חמץ ולכבוד האביב, לא את קשוט בתי הכנסת בירק לקראת חג מתן תורה בשבועות ולא את קדושתם וטהרתם באלול לקראת הימים הנוראים. לא נראה איך במשך כמעט אלפיים שנה בין הגויים הצליחו לשמור על עצמאו־תם הרוחנית, על עולמם הפנימי השלם, שהיה כה מבוצר ואיתן, ששום רוחות פרצים שנשבו מסביבת הגויים לא יכלו להבקיעו.

במשך דורות רבים מאד נשמרה רוח היהדות בעצם טהרה. כפי שמתבטא ביאליק באחד משיריו, רק בודדים, בודדים, יצאו מאותו עולם סגור ומסוגר שיצרה לה יהדות פולין ומזרח אירופה, גם אחרי שהושפעו מההשכלה.

ואסיים דברי ברעיון שהבעתי לפני כמה שנים בהספד על יהודי שילדותו ובחרותו היו בפולין ורוב שנותיו חי פה בארצנו. בדברי עליו הדגשתי שאחת מתכונותיו העקריות היתה שהוא תמיד השתדל לשתול פה בארץ את המדות הטובות והיפות שהביא אתו ארצה מהעיירה הקטנה. הן ידועות וזכורות לכולם: הכנסת אורחים, עזרה לזולת, עזרה לעניים, יחסי חברות טובים ויחסי משפחה נפלאים, קירוב רחו־קים, אהבת קרובים, קירוב לבבות, חום שופע לכל נדכא, מר נפש ועוד ועוד... על כן נדגיש בספרנו את החיים היפים של אבותינו ששימשו דוגמא לדור הבא. בצניעות, הסתפקות במועט, התמסרות לאידיא־לים, אהבת ציון ואהבת ישראל. והיה זה שכרנו, זכר לעבר ודוגמא לעתיד.

חיפה, י״ב בשבט תש״ם
30 בינואר 1980

ישראל בוורשה

לא קל להעלות קווים לדמותו של אדם — היקר לי מכל — לדלותם מזכרונות עם חלוף שלוש עשרות שנים ויותר מאז ישראל איננו אתנו. ברצוני גם להשאר אוביקטיבית בתיאורים משנות 1933—35. נפגשנו עוד לפני כן בשנת 1930/31 והוא סטודנט בבית מדרש למורים

ישראל טירקל ז״ל

עברים בוורשה. ההכרות בינינו היתה בתחנת רכבת בלבוב, עת חכיתי לבואה של אחותי הגדולה שלמדה גם כן בוורשה, חבורת סטודנטים צעירים נסעה הביתה לחופשת חנוכה — בעצם פגרת חג המולד בבתי ספר בגולה.

אינני חושבת שהתרשמתי אז במיוחד — סתם עוד מכר אחד — ואולי רק מה„ג'נטלמניות" — פשוט סחב את המזוודות של אחותי ושלי לרכבת שיצאה בכוון העירה שלנו.

שכנים היינו, ישראל תושב טרמבולה ואני מקופצינצה הסמו־כה, עיירה עוד יותר קטנה. גם בשיחתם הערה והחברית ובשירתם ברכבת לא יכולתי להשתלב, פשוט לא נתנו, צעירה ו„זרה" בחברתם הייתי.

הפגישה המקרית הפכה להכרות עמוקה עם בואי לוורשה להמשך לימודי אחרי בחינות הבגרות. הוא הוא אשר למדני להבין, לדעת, לחוש את יהדותי — באתי מבית די מתבולל.

כצעד הראשון לקראת השתלבות בלימוד העברית, צרף אותי לחוג הדרמטי שבהם הציגו מחזות בעברית — את תפקידי הקצרים כתבתי ולמדתי מטקסט הכתוב על ידי באותיות לטיניות מאחר שעברית לא ידעתי עדיין, אודה ואבוש התנגדתי גם ללמוד. ובסבלנות האופינית לו התגבר ישראל על הסירוב ולאט לאט גם האותיות א' ב' היו ידידותי.

שמורה אתי המחברת הראשונה של כתיבה תמה ממש — כאשר בראשית כל שורה כתובה האות בכתב ידו ומחובתי היה למלא 2 שורות לכל אות, ו„מנה יומית" עמוד אחד.

העיר טבריה — תחנה ראשונה בארץ

ישראל עלה בשנת תרצ"ב 1932 כסטודנט לאוניברסיטה, אך את דרכו בארץ התחיל בטבריה בהוראה בביה"ס העממי „ארליך". בשנת תרצ"ח 1935 בא ישראל לפולין והעלה אותי.

ישראל ברוך כשרונות וכשורים עיוניים וטכניים הראה את יכולתו בחינוך ובהוראה הן כמחנך כתה והן בהוראת ההכשרות: ציור, זמרה, טבע חקלאות ופיזיקה. מורה כולל טיפוסי וגם אהוב ומקובל על הקטנים והגדולים, לימד גם בכתות ג' וגם את „הגדולים" ב־ח'.

נזכרת אני בתערוכות שהתקיימו בבית הספר ובמיוחד כיצד עם התלמידים היה מכין מכשירים וכלים להמחשת השיעורים בפי־זיקה.

כדי להורות גם חקלאות — מקצוע שאהב במיוחד השתלם בבי"ס „כדורי" שע"י כפר תבור, רכש ידיעות בעבודת האדמה והורה את תלמידיו עבודת גנות ירק, בחצר בית הספר החדש בק' שמואל בטבריה.

והימים ימי מאורעות, ישראל איננו יכול לעמוד מרחוק, הצטרף להגנה ולפעולותיה דאז, שהם שמירה בלילות וביום העבודה בבית ספר חייבת להמשך.

ישראל — כדרכו — התיחס לתפקיד במסירות עד אין גבול. כעבור זמן קצר קבל על עצמו פיקוד על עמדות שמירה ביום וסידור השמירה בלילות.

בשכונה שלנו בק׳ שמואל התלוצצו החברים „לטירקל שתי נשים: אולגה בבית ועמדה בלילות״. בחופשות השתתף ישראל בקור־סים של מפקדים ונתמנה מדריך ב„הגנה״.

חברותו ב„הגנה״ דבקה גם בי.

עם פרוץ מלחמת עולם השניה ישראל „אינו יכול לשבת בבית״ — שנינו התגיסנו לצבא הבריטי. ישראל לחיל רגלים ומשם לבריגדה העברית.

האמת שלא רציתי ללבוש מדי צבא — עשיתי את הצעד והלכתי אחריו, כי הערכתי אותו הבנתי למניעיו לדביקותו ואהבתו לארץ ורצונו לנקום באויב ולהלחם כיהודי.

פעילות צבאית ממש מבצעית רבה לא ניתנה ליהודים המגו־ייסים בצבא הבריטי עם הקמת הבריגדה העברית כאשר „דרכו רגליו״ תחילה באפריקה הצפונית בבנגזי בלוב ביחד עם קבוצת חברים מורים יסד שם בי״ס עברי כדי להציל ילדים יהודים מטמיעה ולחנך אותם לאהבת ציון ואף להעלותם ארצה בדרכים שונות.

רבים רבים היום בארץ יוצאי אותה „העליה הפרטית״.

לא מזמן, בעבודתי בפקוח על מוסדות חינוך, נתקלתי במקרה בפרדס חנה במנהל יוצא אותה „העליה״. הנ״ל אז כנער בן 15/16 מבנגזי, בא למוסד בן שמן.

כל העבודה נעשתה במחתרת שלא יוודע חס וחלילה לשלטונות הצבא.

מבנגזי עבר ישראל עם הבריגדה לאיטליה, להולנד ועוד, בכל מקום נמשכה פעולת הצלה של הנוער המקומי הן בהעלתם ארצה ובהדרכת צעירים וצעירות להוראה במקום למען ימשיכו להורות שם בבתי ספר שפתח שם ישראל עם קבוצת מורים שהיו בצבא.

אני נזכרת בסיפור ששמעתי מפיו כיצד „סחב״ פעמון קטן מכנסיה למטרת צלצולים בבית הספר.

ירושלים

המלחמה נסתיימה. חזרנו הביתה. חלומנו נתגשם: „התישבנו" בירושלים. הקימונו בית, חיי משפחה, ובננו, דורון, נולד בשנת תש"ז 1947.

עם הכרזת העצמאות ופרוץ המלחמה, וירושלים בלהבות, מקבל ישראל על עצמו פיקוד על עמדות שמירה ביום ובלילה בקרית משה — אז מונטפיורי החדשה.

ובתפקיד זה — כמו לאורך כל דרך חייו — הצטיין כאיש ההכרה החובה והמשמעת. רציני ועקבי היה בהליכותיו. כל מה שעשה, נעשה באמונה ומתוך רצון להגיע לשלימות וליסודיות.

נשא בעול התפקידים השונים מרצון, מהכרת חובה, מתוך כובד האחריות שהטיל על עצמו, מתוך מסירות נפש נפלאה ומתוך דבקות מלאה בתפקיד.

בשבילי — ישראל אישי, מסמל דוגמה חיה במסירותו, התמדתו, דייקנותו, בנאמנותו לעמו ובעיקר בתפארת האדם שבו.

נפל בירושלים, ר"ח סיון תש"ח 8.6.48.

יהי זכרו ברוך.

אולגה טירקל

לזכרו של זישא לנץ (ישי אביבי)
1913—1963

בטרמבובלה מולדתו, בימי לימודיו בתיכון, היה חבר בקן הנוער הציוני.

עלה לארץ ב־10.10.37 כסטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים. למד מתמטיקה ופיסיקה. הוא גר עם אחותו הבכירה, איתה נפגש בארץ אחרי שנים של ניתוק. לפרנסתו עבד במשטרה הבריטית בתחנת ה„קישלה״ בעיר העתיקה בירושלים. עם פרוץ מלחמת העולם השניה נשלח לוילהלמה (ע״י לוד) לשמירה על הגרמנים שחיו בה. אלה נשלחו אח״כ לאוסטרליה.

בשנת 1941 התחתן עם תחיה (לבית כהן). עבד מספר שנים בכפר „בית חרות״ (ליד כפר ויתקין) ואח״כ התגייס למשטרת הישובים היהודיים. כשנולדה בתו הבכירה התחיל לעבוד במחלקת הכספים של הסוכנות היהודית.

ישי אביבי (זישא לנץ) ז״ל

בשנת 1960 עברה המשפחה לחיפה. ישי אביבי המשיך לעבוד בסוכנות עד שמצא את מותו בהתקף לב ב־18.12.63. השאיר אחריו אשה ושלושה ילדים.

זישא, תכונתו העיקרית היתה רגישותו לכנות. הוא לא ידע להעמיד פנים, תוכו היה כברו. הוא לא שיקר ושפט בני אדם לפי מעשיהם ולא לפי דיבוריהם.

כשגדלו הילדים והיינו יושבים ומשוחחים אתם, אני זוכרת, היה מדריך אותם כיצד לבחור לעצמם חברים. שיחותיו על „מיהו האדם המתאים והנכון״ היו שיעורים יפים במוסר וביחסי אנוש.

ומשום שהיה קיצוני בכיוון היושר והאמת, היו לו אכזבות ובעיקר מהמנהיגות אחרי קום המדינה. דברים רבים ממש כאבו לו.

במשפחה היה בעל טוב ואב מסור. ארוחות הערב המשותפות — הוא והילדים — היו חגיגה יום יום. אני לימדתי בשיעורי־ערב ונעדרתי רוב ערבי השבוע מן הבית. הוא לא ראה כפחיתות כבוד את עזרתו בכביסה, חיתל באהבה את הקטנים בתינוקותם וגם בלילה לא נתן להם לבכות.

הילדים מזכירים עדיין את טיולי השבת המשותפים בנופי ירושלים המקסימים. את כל הילדים ליווה עד בגרותם, אך לא זכה לראותם מאושרים בחיק משפחותיהם. הוא, שאהב מאד ילדים, לא זכה להחזיק נכד בזרועותיו.

הביאה **תחיה**

לזכרו של עו"ד יצחק גולדשטיין ז"ל

ארץ ישראל היתה לאבינו יותר מחלום נשגב שאליה תמיד שאף להביא את משפחתו. בצעירותו חונך על ברכי המסורת ואהבת ארץ ישראל ובמשך כל חייו השתייך לתנועות ציוניות והיה פעיל בסניפים בערי מגוריו. בתחילת 1951 הגשים אבינו את שאיפתו ועלה ארצה, בעוזבו משרד עו"ד עצמאי, ומלא תקוות התחיל בחיים חדשים.

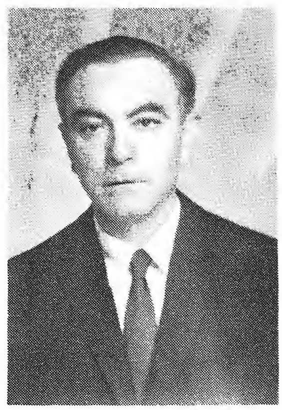
אבא תמיד זכור לנו כאדם בעל שיעור קומה שכל מי שהיה בקרבתו והכירו — העריץ אותו.

משפחתנו ראתה בו תמיד דמות שיש ללמוד ולקנות חוכמה ממנה. השכלתו הכללית היתה תמיד נושא להערצת ילדיו; מוחו המבריק וכושרו האנליטי, זכרונו המדהים ושליטתו בנושאים שאותם למד בביה"ס בצעירותו — גרמו לנו תמיד להרגיש עמי הארץ.

מעט מתקוותיו וחלומותיו נגוזו עם תחילת דרכו בארץ ישראל, משהבין עד מהרה כי לא זו בלבד שלא יוכל לעסוק במקצועו כעו"ד, אלא שמצבו הכלכלי גם הוא לא שפיר.

במשך תקופה של למעלה מ־10 שנים עבד במשרה פקידותית, כשבלבו מצטברים מרירות ואכזבה על החלום הישראלי שנמוג, אך

כוחו האינטלקטואלי והאמביציה החזקה שהיו בו מאז ילדותו, עזרו לו להחלץ ממצבו והוא זכה סוף סוף לפתוח משרד עו״ד עצמאי משלו. זכורה לנו השמחה שמילאה את לבו והספוק האינטלקטואלי בעבודתו החדשה היה גמול צודק לשנים הקשות שהיו לו. אבא היה אדם נעים הליכות, עדין וטוב לזולתו, וידע להקנות לנו ערכים שעד היום אנו מכירים לו על כך תודה.

עו״ד יצחק גולדשטיין ז״ל

אבא היה למעננו משענת וסעד רגשי ורוחני.

המוות קטף אותו בשנתו והותיר את אמא ואותנו המומים וכואבים. אמא לא התגברה על החלל הריק שנוצר בחייה ובתוך שנה מיום מותו נפטרה גם היא.

זכרו שמור בלבנו כל הימים.

עדה ושבתי

יצחק היה בן מסור. דאג לאמא האלמנה וגם היה אח, שלא היו רבים כמוהו. כ״כ כגיס הצטיין בחברותו וידידותו.

גיסו, ארתור, גיסתו שושנה (רוזה)
אחותו מרים, אחיו מנחם,

שאול וייזר ז"ל

שאול וייזר נולד ב־27.10.1896 בכפר מלוב הסמוך לטרמבובלה. בבית הוריו ר' אריה לייבוש הלוי הי"ד מצאצאי השל"ה, ואמו בלומה לבית געריע הי"ד, קיבל חינוך מסורתי. בילדותו למד אצל אביו ובחדרים שבטרמבובלה. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה למד בישיבת סטניסלבוב ולכן נותק מהוריו שברחו מערבה, לצ'כיה, עם נסיגת האוסטרים מגליציה. בשל המלחמה נתבטלו הלימודים בישיבה ושאול חזר לטרמבובלה שהיתה תחת הכיבוש הרוסי והתגורר בבית דודו — משפחת יוסף שטרן מהומינסק הקרובה למלוב.

בשנת 1917 אחרי כיבושה מחדש של טרמבובלה ע"י הגרמנים והאוסטרים הצליח להתאחד עם הוריו שישבו תחילה כפליטים בצ'כיה ואחר־כך הגיעו למחוז מרמורוש סיגט ולמד זמן מה גם בישיבת סטמר סיגט. (שנים אחדות אחר תום המלחמה חזרו הוריו לטרמבובלה שהיתה כבר תחת שלטון פולין וניספו במגיפת הטיפוס שהשתוללה בגיטו בטרמבובלה תחת שלטון הנאצים).

שאול עזב את הישיבה ועשה תעודת בגרות אקסטרנית בעיר קלוז (קלאוזנבורג) ולאחר שסיים גם קורסים להוראה עבר לטורון שברוסיה הקרפטית. בין השנים 1921—1925 שימש מורה ומנהל בבתי הספר של ההסתדרות לבתי ספר עבריים ברוסיה הקרפטית. בשנות עבודתו שם התמסר לעבודתו החינוכית בלב ונפש וסייע הרבה להת־פתחותם של בתי הספר הללו שעשו אז את צעדיהם הראשונים בהפצת רעיון התחיה העברית.

בשנים 1926—1927, ו־1931—1932 למד פילוסופיה וספרות באוניברסיטה הגרמנית בפראג. בין השנים 1928—1930 למד בבית המדרש לרבנים בברסלאו והוסמך שם לרבנות.

בין השנים 1932—1936 היה מורה מחנך בגמנסיה העברית במוקצ'בו (מונקאטש) בהנהלת ד"ר חיים קוגל. בגמנסיה זו שהיתה מפורסמת ברמתה הגבוהה ברחבי אירופה שבין שתי מלחמות העולם, לימד תנ"ך, עברית והסטוריה ונתחבב מאד על תלמידיו.

בשנת 1935 נשא לאשה את חוה לבית בּייהוף מברסלאו. אז פגש בפעם האחרונה את הוריו ואת משפחת אחיו ד"ר דוד וייזר הי"ד שהיה מורה בתיכון זיגמונטובסקה בלבוב.

בשנת 1936 עלה ארצה. היו לו יסורי קליטה קשים כי זמן קצר לאחר עלייתו חלה בנשית (אישיאס) והיה רתוק זמן רב למטתו. שנים אחדות הורה בבתי ספר שונים ברחבי הארץ: באר טוביה; מרחביה;

יגור; כפר ילדים ורשפון. בשנת 1944 ייסד את בית הספר לילדי עובדים בבני־ברק (אח״כ נקרא בי״ס „רמז״) ואותו ניהל עד שיצא לגימלאות בשנת 1965. הוא ייסד גם את בית הספר התיכון העירוני בבני־ברק וניהל אותו בשנותיו הראשונות.

שאול היה מסור כל ימיו לעבודת ההוראה שלה הקדיש את עצמו. הוא לא ידע ליאות בעבודתו גם כשהיתה כרוכה בקשיים גופניים. כך למשל בשנותיו הראשונות בבני־ברק היה עליו ללכת רגלי (כשעה בכל כיוון) מביתו בשכונת בורוכוב שבגבעתיים כי עדיין לא היה אז עורק תחבורה בין שני הישובים.

שאול ויזר ז״ל

בשנת 1969 לקה במחלה קשה ונפטר לאחר יסורים ב־כ״ח באב תשכ״ט 12.8.1969. הניח בת נשואה העובדת במכון לשיקום חולי לב ב„תל־השומר״ ובן העובד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

שאול השתתף בהוצאת מסכת יום טוב (ביצה) שיצאה בהוצאת האגודה לאידור התלמוד והיה גם חבר במערכת של הוצאת המסכת. שאול היה חבר במועצת המורים הארצית למען הקק״ל (גם במונקאטש היה מורשה איזורי מטעם הקק״ל) ולאחר פטירתו נטעו מורי בית־ספר „רמז״ ותלמידיו חורש על שמו ביער הסתדרות המורים במעלה החמישה שבהרי ירושלים.

שאול השתתף פעמים אחדות באזכרות של קדושי עירנו, על אף שעזבה עוד בימי מלחמת העולם הראשונה.

רשם י. ב. מ.

סיובה (לבית מילגרום) ואברהם וכטל, ז"ל

הורי היקרים — עולם ומלואו.

הם העניקו לי את חיי ומילאו אותם תוכן: אהבה, תורה, כבוד וציונות. מפולין עלו ארצה ב־1921 וכך הגשימו את חלומם להיות שותפים יחד עם כל בית ישראל בהקמתה של מדינת היהודים בארץ ישראל.

ת. נ. צ. ב. ה.

יעקב וכטל

סיובה (לבית מילגרום) ואברהם וכטל ז"ל

גרשון יונגר

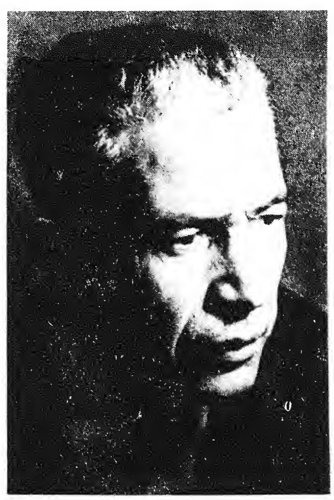
(מתוך עלון הקבוץ)

נולד: **18.3.1914.** נפטר: **כ״ד תשרי תשל״ז 18.10.1976.**

גרשון נולד בעיירה טרמבובלה שבגליציה המזרחית. אביו היה יהודי חרד, בקי בתורה והיה מקובל על כל תושבי העיירה. המשפחה התפרנסה בקושי מדוכן לממכר עופות ודגים ובני המשפחה סייעו להורים בעמלם הקשה.

גרשון סיים את ביה״ס העממי ובגיל 14 הצטרף לקן השומרי שהפך לביתו השני.

אחרי שנים של הכשרה חלוצית בקיבוצו הראשון „המעפיל״, יצא גרשון לעבוד בלבוב כפועל שכיר, במטרה לחסוך כסף להוצאות העליה, כי משפחתו העניה לא יכלה לעמוד בנטל זה.

גרשון יונגר ז״ל

בינתיים מגיע תור הגיוס לצבא הפולני ובתום תקופה זו הוא עולה ארצה באורח בלתי לגלי באנית המעפילים „קולרדו״, בסמוך לפרוץ מלחמת העולם השניה.

גרשון מגיע לקיבוץ המעפיל בחדרה שסבל מחוסר עבודה באותן שנים ראשונות של המלחמה. עם היפסק העבודה בפרדסים יוצא גרשון עם חברי הקיבוץ לסלילת כבישים בדרום הארץ, והוא ממשיך תקופה ממושכת בחיי נדודים אלה.

בשנת 1941 מתנדב גרשון ומתגייס כאחד מראשוני הפלמ"ח. אחרי שהוא נשלח לקורס מכים הוא מגיע עם מחלקתו לאילון ששימשה אח:ד הבסיסים של פלוגה ג׳.

בשנים אלה של עבודה ואימונים מפרכים בתנאי המחתרת, מתקשר גרשון עם שרה והם בונים את ביתם המשותף בקיבוץ. עם זאת שמר גרשון על הקשר עם קבוצו הקודם והיה נוסע לשם לעתים מזומנות.

גרשון מילא תפקידים רבים באילון. הוא היה המפעיל הראשון של הקומפרסור, שבלעדיו אין לבצע כל עבודת בניה או נטיעה באילון. כן כיהן כסדרן עבודה וחצרן בקיבוץ ובמוסד. עד אשר הצטרף לצוות עובדי עשת. הוא התקדם יפה בעבודתו ואח"כ נקבע כמנהל מחלקת הקרמיקה החשמלית בה השקיע יוזמה ותושיה בייעול העבודה.

בו בזמן התמיד גרשון בתחביבו העיקרי — במלאכת הצילום. הרבה תמונות מהקיבוץ מהשנים ההם נשארו לנו הודות להתמדתו של גרשון בתחביב זה. הוא צילם ילדים ומבוגרים והצטיין בצילומי פרחים ונופי הצמחיה באילון וסביבותיה.

המחלה הופיעה לפתע אך נמשכה שנים רבות וגרמה סבל רב. הרכב שקיבל הקל על התנועה, אך המחלה החריפה והרגל נקטעה.

המכות באו זו אחר זו, ההלם של מות שרה רעיתו פגע בו קשות, אך הוא עשה מאמצים להמשיך ולהבליג. מקום עבודתו האחרון היה מפעל המוזאיקה שהתחבב עליו, והוא השקיע מאמצים רבים להמשיך בעבודתו על אף החמרת מצב בריאותו.

חברים וידידים השתדלו לבקרו ולהקל על בדידותו, אך המוות הכריעו ושם קץ למאבקו להתגבר על יסוריו.

הניח שתי בנות (אילת ובלהה).

(מתוך רשימה של הקבוץ)

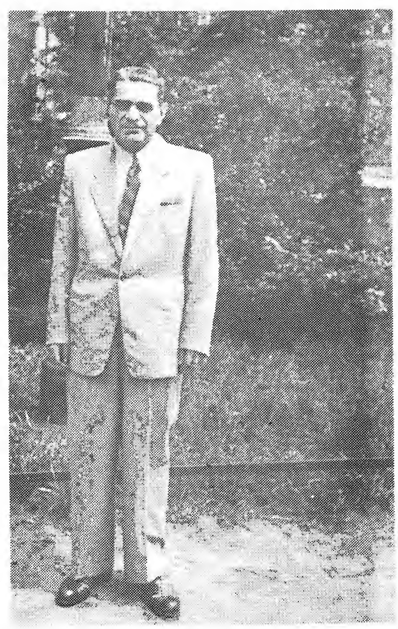
לזכרו של דוד סאס ז״ל

שלש תכונות איפיינו את דוד סאס ז״ל: שקול הדעת, מתינות ובגרות. כל מה שעשה — עשה מתוך שיקול דעת, וכל מה שעשה, הצטיין במתינות ונשא עליו את חותם הבגרות. וקשה לקבוע איזו מתכונות אלה הכריעה את האחרות. וסביר להניח שהן איפיינו אותו במידה שווה.

הוא לא עשה מעולם דבר מתוך פזיזות ולא מתוך התרגשות או התרגזות, ובכל צעד ושעל הביעה אישיותו בגרות.

אני הכרתיו לראשונה כשהיה בגיל שלש עשרה, וכבר אז היה רציני ושקול ומתון למעלה מכפי גילו.

שבע שנים היינו חברים לכתה ובשנים האחרונות של לימודינו בגמנסיה היינו שני היהודים היחידים בכתה.

עו״ד דוד סאס ז״ל

דוד ז״ל הצטיין בלימודיו, בכל המקצועות. היה מסודר והיה מדייק להפליא. היה מסודר מאד מבחינה חיצונית. הופעתו אמרה תמיד הדר, אפילו כשלבש בגדים פשוטים ויום־יומיים. הוא לא התגנדר ובכל זאת היתה חיצוניותו תמיד מרשימה. כל תנועותיו היו מדודות

וקלילות ויחד עם זאת מוצקות ומדוייקות. אני מתרכז במידה מרובה בהופעתו החיצונית, משום שהספורטיביות שלו היתה תכונה אישית דומיננטית נוספת. ואני חושב שלא אטעה אם אקבע שדוד יקירנו העלה את הספורטיביות שבאישיותו לדרגת אמנות. וזאת בדרך טבעית שמלידה. הרוח הספורטיבית והאצילות הרוחנית התמזגו אצלו לשלמות נפשית אחת. ובזה נבדל דוד ז"ל מבני גילו וסביבתו. הוא היה אחר בלי משים ובלי להפגין את זאת. וכולם חשו בכך ללא עוררים.

ועל תכונות אלה יש להוסיף את צניעותו. הוא לא התרברב ולא התנשא מעולם. היה חבר טוב. אהב ללמוד בצוותא עם אחרים. היה בעל שיחה נעים ובעל חוש הומור עדין. היה תענוג לדבר אתו. וחבל, חבל שנלקח מאתנו.

יהא זכרו ברוך

מ. ז.

בן דודי מאיר (אלתר) פולישוק ז"ל

מאיר, בנו של ר' פנחס בן ישראל איצי ז"ל, היה תלמיד חכם בן תלמיד חכם. ר' פנחס ז"ל היה ידוע ומקובל בטרמבובלה כלמדן, כיודע נגן וכבעל חוש הומור. מאיר ז"ל ירש ממנו את אהבת התורה, את הכישרון המוסיקלי ואת חוש ההומור.

הוא היה אוהב ספר והיה לו עניין בתחומים שונים. היה לומד בקביעות את הדף היומי, ובהיתקלו בסוגיה קשה, לא היה זז מן המקום, עד שהבין אותה על בוריה. היה נוהג לקרוא שלושה ספרים בעת ובעונה אחת. במיוחד התעניין בהיסטוריה.

בעוברו לפני התימה בימים הנוראים ובשבתות (שלא על מנת לקבל פרס), היה מקסים את שומעיו בניגוניו העדינים והערבים לאוזן.

הצטיין בהומור דק וחריף ובהערותיו ובתשובותיו היה תמיד קולע למטרה.

מאיר פולישוק ז"ל היה ציוני נלהב משחר נעוריו. בטרמבובלה היה פעיל בהסתדרות הציונית, היה חבר „אחווה" והיה חולם על עליה ארצה. לשם זה יצא להכשרה והיה מזכיר קבוצתו. בכל כוחו השתדל להשיג סרטיפיקט, עד שהדבר עלה בידו.

בשנת תרצ״ה עלה לארץ־ישראל, התיישב בתל־אביב ופה פגש את מי שעתידה היתה להיות אשתו, שאת משפחתה הכיר בימי הכשרתו בפולין.

היה בעל מסור ונאמן ולא התגבר על כאבו עד יומו האחרון, בהסתלקותה של אשת נעוריו ממנו.

מאיר פולישוק ז״ל

כל ימיו עמל קשה להבטחת פרנסת המשפחה ולחינוך הבנים שיחיו. לי הוא היה חבר, ידיד ואח.

נפטר בערב ראש חודש מנחם־אב תשל״ז, בגיל שבעים ואחת.

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים

מ. ז.

לזכרו של רעי וידידי אלתר מאיר פולישוק ז״ל

אלתר ידידי ורעי, איני יכול להתאפק ומוכרח אני לכתוב כמה מלים על ידידותנו והכרותנו שיוחקו לעד בספר. קשור הייתי אליך בעבותות אהבה וידידות מילדותי ובחרותי, והזכרונות עולים מאליהם.

זכורני ואני נער אחרי גיל בר מצוה. באתי ללמוד ל„קלויז הוסיאטין״, היחידה שישבו בה בחורים במשך כל היום ולמדו בזמן ההוא, אבל עד מהרה התברר לי שבחורים תרתי משמע, ואין בקלויז יותר משני בחורים יושבים ולומדים, אתה ויעקב לעוויטר הי״ד. אחרי

זמן קצר שלמדתי ביחידות נגשת אלי ואמרת לי, אולי נלמד בצותא. ואני ראיתי את זה ככבוד גדול, שבחור שמבוגר ממני בכמה שנים ובודאי לומד כבר בקלויז זמן ממושך נגש אלי ורוצה ללמוד יחד עם צעירון חדש כמוני. קבלתי את ההצעה בהתלהבות ומשך זמן רב למדנו ביחד. זכור לי שהתחלנו במסכת ראש השנה וסיימנו אותה. הספקנו ללמוד עוד מסכתות מסדר מועד. אחרי שנה של לימוד בקלויז, עזבתי את העיר בנסעי ללמוד בישיבת הרב מפרובוזשנא, הידידות שנקשרה בינינו אז נשארה לתמיד. וכל פעם כשחזרתי הביתה, גם אחרי שהפסקת ללמוד, הייתי מבלה הרבה שעות בשיחה אתך בשבתך „בבודקה" של חנות העורות שהיתה אז לאביך ז"ל ואתה עזרת על ידו, גם לביתך שהיה בקרבת נחל הדמוחלץ, הייתי בא לפעמים קרובות, ישבנו בקרבת הנחל שמימיו שטפו וזרמו על חלוקי האבנים בהמיה שקטה, ישבנו ושוחחנו. בשנת השלשים יצאתי להכשרה ואחרי כן המשכתי ללמוד. לבית הורי חזרתי לפעמים רחוקות לחופשות קצרות, ככה שנפסק בינינו הקשר. פעם בחזרי לחופשה קצרה פגשתי את אביך ז"ל שמאד מאד אהבתיו וכבדתיו והרבה הרבה פעמים שוחחנו כשנפגשנו והוא בישר לי שעלית ארצה.

כשהגעתי ארצה זמן קצר אחרי המלחמה בשנת 45 השתוקקתי מאוד לראותך אחרי שנים ארוכות של פרידה וביחוד אחרי שנשארנו שרידים כה מעטים מהעיר. באמת נפגשנו כמה ימים אחרי שהגעתי. התקשרנו שוב בקשרי ידידות אמיתיים. הרבה פעמים סרתי לבית מלאכתך והשיחה שהתפתחה בינינו קלחה ושטפה שעות על גבי שעות בעניני דיומא, ועל נושאים שונים וביניהם גם בפירושים שונים למקרא, כמו פסוקים קשים באבן עזרא. תמיד בבקרך אצל בן דודך מאיר זלצר שיבדל לחיים ארוכים אף פעם לא ותרת והיית סר אל ביתי לפחות לכמה דקות לשוחח קצת וחבל חבל מאוד שלא זכית בהתגשמות הרעיון של ספר הזכרון לקדושי טרמבובלה. אמנם אליבא דאמת לא אהבת לדבר הרבה על עירנו והדגשת שהיא נעתקה כליל מזכרונך, אבל אני מאמין שהיא היתה לך כאבן שואבת ואף פעם לא נעקרה מלבך. וכבר אמרו חכמינו, זרוק חוטרא לאוירא אעיקריה קאי. כמו שכתב המשורר שמשון מלצר „ילדות היא מולדת" והיא אף פעם אינה נעקרת מהלב. כפי שקרה בתולדות עמנו שחזר אל מקום ילדותו.

ובאשר לך אוכל שוב לסיים במאמר חכמינו „חבל על דאבדין ולא משתכחין" ואלו המלים מביעים בשלמות את רגשי צערי וכאבי לידיד נאמן שאיננו.

י. ב. מ.

יהודה אריה (המכונה לייב רוזנפלד) ז"ל

ר' יהודה אריה רוזנפלד שכונה בטרמבובלה לייב רוזנפלד נולד בשנת 1878 בזברש והגיע לטרמבובלה אחרי נשואיו לרבקה בת אליהו גנזר.

על ילדותו ונעוריו מובן שאיני יודע הרבה, כי אני הכרתיו רק משנות 23—24, בשנים בהם למדתי ב„הוסיאטינער קלויז", שם גם התפללתי. שמעתי רק שהוא נחשב עם נכבדי העיר כבר תיכף בהגיעו והיה לו חלק רב בבחירת ר' אליעזר לייטר לרבה של העיר. כן היה ונשאר בידידות עם הרב כל השנים.

לפי זכרוני תעסוקתו היתה מגוונת ושונה בזמנים שונים. פעם היה שותף לסוחרי תבואה. זוכר אני גם שהיתה לו פעם חנות בדים ועוד שלח ידיו בפרנסות אחרות במשך השנים שהכרתיו.

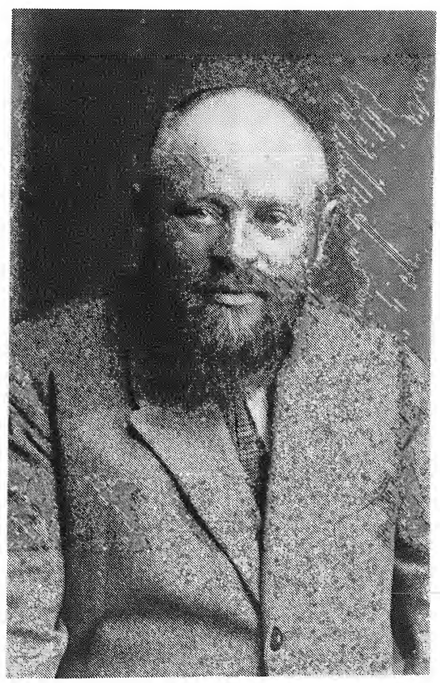
יכולים להעיד עליו שהוא היה אישיות רב צדדית, עם כל זאת דמות יוצאת דופן בהוסיאטינער קלויז בה התפלל כל ימיו. הוא היה מעורה בחיים הציבוריים בעיר, היה חבר מועצת העיר וגם חבר ועד הקהילה. בין חסידי הוסיאטין, אתם הוא התפלל, היה נכבד מאד, אם כי בדיעותיו היה שונה מאד מרוב אנשי הקלויז, גם בתלבושתו שהיתה יותר מודרנית ולא תמיד לבש מעיל ארוך. ברחוב היה מופיע במקטורן וחליפה, בתלבושת אירופית כפי שכינו זאת אנשי הקלויז. גם זקנו היה מסופר ואף פעם לא השאיר פאות בראשו, כרב החסידים.

בדיעותיו היה לא רק ציוני נלהב, שכל ימיו פעל לטובת הקרנות והשתתף בכל מאורע ציוני, בניגוד להרבה מאנשי הקלויז שהתנגדו לציונות, אלא בדעותיו הזדהה תמיד עם אנשי ארץ ישראל העובדת. בקונגרסים נהל תעמולה לטובת רשימת העובדים ותעמולה זו ניהל אפילו בהוסיאטינער קלויז ולא נשא פנים לחולקים על דעותיו בענין. תמיד הגן על הצעירים והסטודנטים בני החסידים, שהיו מבקרים בחגים ובימי החופשה — כי בשבת בקרו בבית־הספר בגימנסיה הממ־שלתית — וזכורני שעם הנהגת התלבושת האחידה בתיכון כשהסטודנטים חויבו לחבוש כובע עגול עם הנשר הפולני בראשו רצו הסטודנטים להתהדר ולהתגנדר בתלבושתם זו המיוחדת והופיעו בשבת חופשית בתלבושתם בבית־הכנסת, קמו כמה קנאים וגרשו אותם מהקלויז בנמקם שתלבושת כזו מקומם לא יכירם בהוסיאטינער קלויז החסידי. קמו לייב רוזנפלד ויעקב אנטנר ז"ל להגן עליהם והיתה מחלוקת שלימה בנדון. אמנם בפעם הראשונה התלמידים עזבו בבושה וחרפה

את בית הכנסת, אבל במשך הזמן התרגלו לעובדה והדתיים שבין הסטודנטים נעשו לאורחים יום יומיים להשלים מניינים, וגם השתתפו בלמודים שונים עם שאר ילדי בית הכנסת.

היה גם פעיל בחיים הצבוריים כבורר בהרבה משפטים פרטיים.

עם נסיגת הרוסים ב־41 מטרמבובלה גלה לייב רוזנפלד עם משפחות בניו לרוסיה. כמובן עבר שם את כל התלאות שהיו מנת חלקם של כל הגולים. היה זמן ממושך באוזבקיסטן ומשם חזר אחרי המלחמה לפולין, ועם קום המדינה ואפשרות העליה הגיע ביוני 50

ר׳ אריה (לייב) רוזנפלד ז״ל

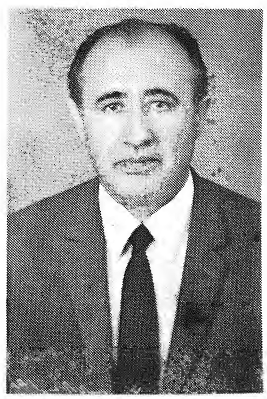
ביחד עם אשתו ומשפחות בניו ארצה, התיישב בטבעון, על יד בנו הבכור שעלה עוד לפני מלחמת העולם השניה, ולמרות היותו כבר בגיל מבוגר נקלט בעבודה כשומר.

נפטר בשיבה טובה בד׳ טבת תשט״ז — 19.12.55. אשתו רבקה שלוותה אותו כל ימיו כעקרת בית ועוזרת בעסק ובמסחר, ואם אוהבת לבניה, ופטרה בכ״ד מרחשון תשכ״א — 14.11.60. יהי זכרם ברוך.

י. ב. מ.

רעי מילדות צבי שרצר ז״ל

צבי שרצר או שפירא ז״ל, כפי שנקרא חליפות בטרמבובלה זכור לי מימי ילדותי, כשחזרנו מסביבת וינה לשם נמלטנו עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. למדתי הרבה שנים באופן פרטי ולא היו לי הרבה חברים וצבי בא לבלות את חדשי החופש מבית הספר אצל אמו האלמנה שגרה בטרמבובלה, הוא גדל בסטרוסוב אצל סבו אבא׳לה שרצר, הייתי אז כבן 11 איך הכרנו לא זכור לי, אבל זכורים לי כמה פגישות שנפגשנו כשהוא הלך בלוית סבו אחרי שכבר הכרנו, התידדנו אז מאוד, מכיון שגם הוא לא הכיר הרבה ילדים מעירנו וחברותי נעמה לו מאוד, אבל אחרי היכרות קצרה בחופש אחד או שנים, שוב נפרדנו.

צבי שרצר ז״ל

במשך הזמן אני עזבתי את העיר והוא חזר לבית סבו. כשהתבגרנו ונפגשנו כמה פעמים תמיד התרפקנו על זכרונותינו הנעימים מימי הילדות. במשך השנים הוא התחיל לעבוד בטרמבובלה אצל אדריכל ואחרי כן השתלם בלבוב במקצוע טכנאות ואדריכלות בנין. במקצוע זה עבד גם בימי הכבוש הסובייטי. בימי השלטון הסובייטי כשאני חזרתי דוקא הביתה כמעט ולא נפגשנו, בימי הכבוש הנאצי הוא היה ברוסיה ומאחר שאני הגעתי ארצה חדשים ספורים אחרי תום המלחמה ב־45 נפגשנו פה בארץ רק אחרי שנות החמישים אחרי שהוא הגיע ארצה. נפגשנו בכנוסי ארגון יוצאי טרמבובלה באזכרות הוא בקר אפילו אצלי כמה פעמים עם יצחק ארדה ז״ל ולא מצא אותי בבית, כרגיל כל אחד מאתנו היה טרוד בעבודתו וקשרים הדוקים כבר לא נקשרו בינינו.

עם התארגנות ועדת המערכת של הספר, ישבנו יחד בביתו החדש שבנה לתפארת בתל ברוך על יד ת״א, כמה פעמים הוא הבטיח לנו לשרטט תבנית מדויקת של מפת העיר, אבל לדאבוננו מחלתו הקשה היתה בעוכריו ולא הספיק להוציא לפועל את הבטחתו. בקרתי אותו כמה פעמים בהיותו מוטל על ערש דוי, מכיון שהוא היה בין הראשונים שהשתתף באופן פעיל בענין כתיבת ספר הזכרון, הבאתי לו פעם קטעים מהרשימות שהכנתי בשביל הספר, זכורני שפעם אחרי הקריאה, פנה אלי במלים נרגשות אלה „אני זוכר אותך היטב מימי הילדות והייתי בטוח, שאם אתה תכתוב על עירנו, מתאורך תהיה לנו תמונה מדויקת של עיר מולדתנו״. כמובן שדבריו עודדוני מאד. אלה היו דבריו האחרונים, כשנפרדנו לפני הימים הנוראים של שנת תשל״ט ובחול המועד סוכות נפטר מאתנו לעולמים, אחרי שהגיע בסוף ימיו אל המנוחה והנחלה, אחרי הרבה עמל ויגיעה שהיתה מנת חלקו כל ימי חייו והוא כמעט ולא נהנה ממנה, כי כבר בהגיעו אל המנוחה חלה במחלה אנושה וחבל חבל מאוד.

יהי זכרו ברוך

י. ב. מ.

זאב הוכמן ז״ל

„הנוער הציוני" במושבת קיץ

שמות יוצאי טרמבובלה סטרוסוב ויאנוב שנפטרו בארץ

שם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
אביבי ישי (לניץ זישיו)	טרמבובלה	1913 1963	עלה ארצה כסטודנט בשנת 1936 התחתן בירושלים עם תחיה לבית כהן עבד כנוטר ואחר כך בפקידות בסוכנות, בשנת 1960 עבר מטעם הסוכנות לחיפה. נפטר בשנת 1963 ושם הובא למנוחות.
איינלגר אברהם	טרמבובלה	1875 1957	הגיע לארץ בינואר 51 גר בגב ים, חי פה כפנסיונר נפטר בשנת 57 והובא למנוחות בחיפה.
איינלגר מרים אשת אברהם מבית פודלס בזברש	טרמבובלה	1878 1959	הגיעה ארצה בשנת 51 עם בעלה וחיה אתו בגב ים נפטרה בשנת 59 והובאה למנוחות בקרית שאול.
איינלגר שמואל בנם	טרמבובלה	1901 1970	הגיע לארץ בשנת 57, עבד כמורה בתיכון אליאנס ברמת אביב, פה גם גר, נפטר בשנת 1970 והובא למנוחות בחולון.
איינלגר אפרים בנם	טרמבובלה	1912 1970	הגיע לארץ בשנת 51 גר בחיפה קרית חיים. עבד כמנהל חשבונות במשרדי הרכבת. מת בחיפה ושם הובא למנוחות.
אלטשולר משה	טרמבובלה	בערך 1925 1979	הגיע ארצה מרומניה בשנת 47 או 48, התפרנס ממסחר בבגדים בשוק הכרמל נפטר בערב פסח תשל"ט והובא למנוחות בחולון.
אלעזר משה (צימרינג)	סטרוסוב	1910 1974 28.10	הגיע ארצה בשנת 32 עבד כמנהל חשבונות בתל אביב נפטר בז' מרחשון תשל"ה.
אנגל גוסטב (געציל)	טרנופול	1893 1964	הגיע ארצה ב־57 עבד כמהנדס, את השואה עבר בטרמבובלה מסר עדות דצמ. ביד ושם. נפטר בטבת תשכ"ה.

ש ם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
ארדה יצחק	יאנוב טרמבובלה	1910 15.1. 1972 16.9	גמר תיכון בטרמבובלה ומשפטים בקרקוב עלה ארצה בשנת 1947, עבד כצלם עצמאי בארץ ולא עסק במקצועו נפטר בעיה״כ שנת תשל״ג הובא למנוחות בקרית שאול.
ארדמן אייזיק	טרמבובלה	1903 1969	עלה ארצה בשנת 1951 התישב בהרצליה עבד שם בפחחות נפטר בהרצליה והובא שם למנוחות.
אריה רגינה לבית מלצר	טרמבובלה	1902 1964	הגיעה ארצה ב־1957 התגוררה בטבעון עבדה במשרד פולתם, נפטרה בשנת 1964.
אשכנזי זאב	טרמבובלה	1896 1975 17.5.	עלה ארצה בשנת 1949 עבד בפקידות בעיריית חיפה בהנהלת חשבונות, התגורר בחיפה שם נפטר בשבת בז׳ סיון תשל״ה ושם גם הובא למנוחות.
אשנברג עמנואל	יאנוב		
באב״ד נעמי לבית לב הכהן	סטרוסוב	1907 1951	עלתה בשנת 1935, עקרת בית במשפחתה שחיה בירושלים, נפטרה בירושלים בשנת 51 והובאה למנוחת עולמים בהר המנוחות.
בומזה נתן	טרמבובלה	1895 1973 9.11.	עלה ארצה בשנת 51 התישב בנתניה שם עבד בפקידות. נפטר בי״ד מרחשון תשל״ד והובא למנוחות בנתניה.
ביטל אברהם	יאנוב	1900 1975	הגיע ארצה בשנות השלשים, התישב בחיפה שם עבד וגר, נפטר בשנת תשל״ה ושם הובא למנוחות.
ביטל צפורה לבית לוסטהויז	יאנוב	1904 1970	הגיע ארצה עם בעלה נפטרה בשנת תש״ל.

שם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
בראון אסתר	סטרוסוב	1900 1974 28.7.	עלתה ארצה אחרי מלחמת העולם השניה גרה בראשון לציון שם נפטרה בט' אב תשל"ד ושם הובאה למנוחות
ברום מרדכי	סטרוסוב	1897	עלה ארצה בשנת 36 היה לו קיוסק ברחוב זמנהויף בתל אביב, בה הוא חי ונפטר, השנה לא ידוע בבירור.
ברום לאה אשתו	סטרוסוב	1898	מתי נפטרה לא ידוע בבירור.
גוזמן שרה לבית לב הכהן	סטרוסוב	1905 1945	עלתה ב־35 עם משפחת (לב הכהן) כץ, מתה בלידה בירושלים בשנת 45 ושם הובאה למנוחות.
גולדשטין יצחק	טרמבובלה	1909 1971	עלה ארצה עם משפחתו בהתחלה לא הסתדר במקצועו ועבד במשרד הרישוי, כעבור זמן הסתדר כעורך דין עצמאי בחולון פתח משרד ועבד עד יום מותו באופן פתאומי בשבט תשל"א. שם גם הובא למנוחות.
גולדשטין פריל	טרמבובלה		אמו נפטרה כמה שנים לפניו במוסד ע"י חדרה שם גם הובאה למנוחות
גוטשטין שמריהו (שמרל)	טרמבובלה	1898 17.11 1967 17.11	הגיע ארצה בשנת 59, היה פנסיונר וגר ברחובות על יד בנו. שם גם נפטר בי"ד מרחשון תשכ"ח והובא למנוחות במקום.
גוטדאנק ויסיה לבית ברנקלווי	טרמבובלה	1914 5.9 1971 15.12	הגיעה ארצה בשנת 57 עבדה כאחות בכפר אתא שם התגוררה ומתה בכ"א כסלו תשל"ה, שם גם הובאה למנוחות עולמים.
גלמן בנימין	טרמבובלה	1900 1975	הגיע ארצה בשנת החמשים, היתה לו מסעדה בשותפות עם זאב רוזשטראוך בנשר, אחרי כן החזיק פנסיון בטבעון גר בחיפה שם נפטר והובא למנוחות.

שם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
גינסברג גוגה	סטרוסוב	1885 1972 22.11	הגיעה ארצה בשנת 1937 התישבה ברחובות על יד בתה, שם גם נפטרה והובאה למנוחות בי' תמוז תשל"ב.
גנזר דוד	טרמבובלה	1906 1969	עלה ארצה אחרי שנת החמשים, התישב בטירת הכרמל שם היתה פרנסתו כסוכן ומחלק נפט, נפטר בשנת תשכ"ט בטירת הכרמל ושם הובא למנוחות.
דרייבלאט שרה	סטרוסוב	1910	עלתה ארצה בשנת תרצ"ה שאר הפרטים לא קבלנו.
(הירשהורן) מרדכי רוזן	טרמבובלה	9.4 1910 3.9 1967	היה חבר בתנועת השומר הצעיר ועלה ארצה כחלוץ בשנת 33 התישב בקבוץ עין המפרץ, שם עבד בענף החקלאות כטרקטוריסט כל ימיו, נפטר בשנת תשכ"ז בי"ז אב בקבוץ, שם גם הובא למנוחות.
הוכמן זאב אלתר	טרמבובלה	8.7 1908 12.12 1979	הגיע ארצה עם אשתו בשנת 33, התישב בחיפה עבד בבית חרושת פניציה, נפטר בכ"ב כסלו תש"מ בבית חולים בילינסון והובא למנוחות בחיפה.
הלר יעקב	סטרוסוב	1927 1980	הגיע ארצה בשנות החמשים אחרי המלחמה עבד בצבא ובחברת טרמואיל כמכונאי, נספה באופן טרגי אחרי מות בתו.
הלר רחל	ישראל		נולדה בארץ בשנות ה־50, נרצחה באופן טרגי לפני כמה שנים.

שם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
וואלף פרל־זומרפלד	בוצ'ץ'	1906 1967	גרה בהרצליה אחר שהתחתנה בשניה פה בארץ, היתה נצולת השואה אשתו של אברהם זומרפלד השניה, התפרנסה מפנסית פצויים בגרמניה.
ווייזר שאול	טרמבובלה	27.10 1896 12.8 1969	עלה ארצה בשנת 36 אחרי נשואיו עם חוה לבית בייהוף מברסלאו גרמניה. כל ימיו עסק בהוראה. התגלגל בהרבה מקומות בארץ משנת 44 קבוע בבני ברק שם ניהל את ביה"ס הכללי עד שיצא לגמלאות, בשנת 1965 נפטר בכ"ח באב תשכ"ט בתל אביב והובא למנוחות בחולון.
וילנר יונה	טרמבובלה	22.4 1894, 13.5 1967	הגיע ארצה עם משפחתו ביולי 48 עבד כרוקח בבית מרקחת עד צאתו לגמלאות, נפטר בג' אייר תשכ"ז. הובא למנוחות בחולון.
וינטרויב יצחק	טרמבובלה	1902 1977	הגיע ארצה לפני שנת החמשים אחרי ששכל את אשתו לבית פסיה רוזנטראוך וכל המשפחה, התישב ביפו ואחרי זמן קצר עבר לאשקלון והתחתן שם ושם עבד, נפטר בשנת תשל"ז.
וינרויב נפתלי	טרמבובלה	1901 1962	בעירנו היתה לו מספרה, הגיע ארצה לפני שנת החמשים, גם בטרמבובלה היה פעיל מאוד בתנועת בית"ר, פה התמסר לגמרי לעבודה מפלגתית ולא עסק במקצועו כלל, התחתן בשניה ונולדה לו בת, אחרי מותו הקימה תנועת חרות חדר תרבות לזכרו ביפו. יהי זכרו ברוך.
זכטל סיובה	טרמבובלה	אין פר־טים	עלתה ארצה בשנת 21 עם בעלה, היא מבית מנהיים בטרמבובלה, היא פתחה את העליה ארצה ויש לה זכות ראשונים מלאה לזה.

שם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
זהבי מנחם (קראמר מנדיל)	טרנופול טרמבובלה	1902 1971	יליד טרנופול התחתן לטרמבובלה עם בת של ,,איצי יורשס" במלחמת העולם השניה גויס לצבא הסוביטי והגיע ארצה עם צבא אנדרס. אחרי שכל משפחתו נספתה התחתן פה בשניה עם אחות בעפולה, שם גם הוא עבד כאח. בשנות הששים עברו לבילינסון שם בנו את ביתם ובשנות השבעים נפטר בקיץ. אין קשר עם אשתו ופרטים לא ידועים.
זלאטקעס צערנה	טרמבובלה	1867 1957	הגיעה ארצה ב־49 עם משפחות ילדיה וחיה אתם בנתניה. מתה שם בשנת תשי"ז.
זלאטקעס אדולף	טרמבובלה	1911 1966	הגיע ארצה ב־49 הסתדר בעבודה, אבל אחרי זמן קצר חלה, הגיע גם לדכאון ומת בשנת תשכ"ו בנתניה שם הובא למנוחות.
זילבר יהושע	קובילים זברש טרמבובלה	1886 20.5 1968	התחתן לטרמבובלה ועבד עם גיסו בבית המזיגה של המשפחה. אחרי המלחמה הגיע בשנת 48 ליפו שם פתח מסעדה. התחתן בשניה. הכנוסים הראשונים של ארגון יוצאי טרמבובלה התקימו במסעדתו. לבסוף העתיק את דירתו לגבעתיים נפטר שם בכ"ד סיון תשכ"ח והובא למנוחות בחולון.
חיקין יחיאל	סטרוסוב	1906 22.6 1967 20.6	עלה ארצה עם אשתו מדנציג בשנת 36 התישב ברחובות ועבר בה הרבה גלגולים בעבודות שונות לבסוף עבד בצרכניה ובשנות החמשים עבר לנהול בנק המזרחי, נפטר בי"ב סיון תשכ"ז ברחובות שם נטמן. ילדיו תושבי קבוצים ותיקים בהפועמ"ז.

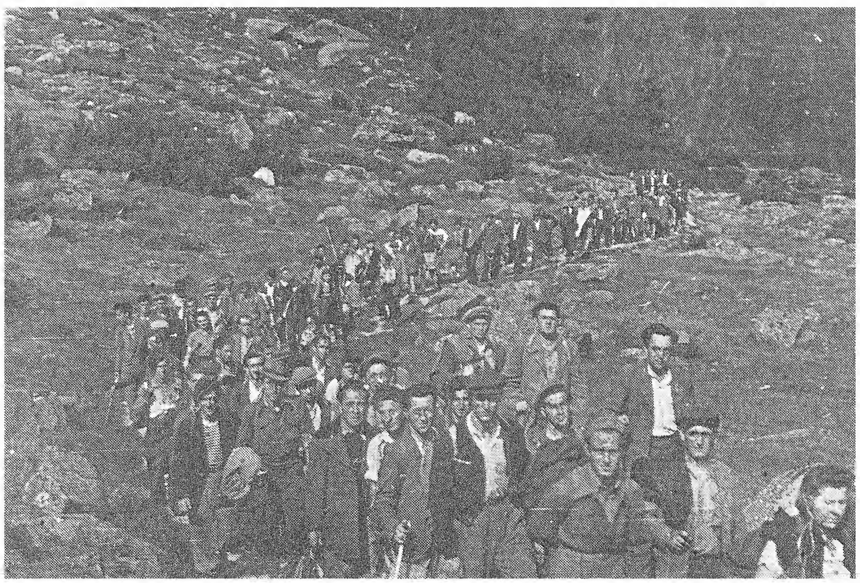
ש ם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
טירקל ישראל	טרמבובלה	1910 8.6 1948 7.5	עלה ארצה כסטודנט בשנת תרצ"ב 32 עסק בהוראה בארץ בימי מלחמת העולם התגיס לצבא הבריטי והבריגדה העברית. מבנגזי עבר לאיטליה וסייע להעלות שארית הפליטה לארץ. חזר ארצה והתישב בירושלים ועסק בהוראה. נפל בער"ח סיון תש"ח בירושלים.
יונגער גרשון	טרמבובלה	18.6 1914 18.10 1976 18.10	עלה בשנה האחרונה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, ב־39 הצטרף לגרעין מקבוצי השומר הצעיר, ועלה אתם לקבוץ אילון, שם חי כל ימיו, נפטר בכ"ד תשרי תשל"ז.
כהנא שינדל סבינה לבית לנדוי	יאנוב	1899 1976	עברה את השואה הנאצית והגיעה עם שני ילדיה בשנת החמשים ארצה, גרה עם הבנים בירקונה בשרון, אחרי כן עברו לפתח תקוה. בשנותיה האחרונות היתה במוסד אפעל שם נפטרה בשנת תשל"ו הובאה למנוחות בחולון.
כץ שבתאי	סטרוסוב	1865 1943	עלה עם בנו שמואל לב הכהן וכל המשפחה. בשנת 35 התישב בירושלים שם חי עם משפחות ילדיו. נפטר בשנת 43 והובא למנוחות בהר הזיתים.
לב הכהן שמואל בנו	סטרוסוב	1909 1971	עלה מתנועת אחוה בשנת 35 והעלה עמו את כל משפחת אביו. היה בבריגדה בשנות מלחמת העולם השניה גמר בארץ מקצוע עו"ד ופתח משרד בשנת 53, נפטר באופן פתאומי בשנת תשל"א, והובא למנוחות בקרית שאול.

ש ם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
מלצר פפה	טרמבובלה	1900 1971	עלתה בשנת 69 מארה"ב לארץ להצטרף אל כל בני משפחתה החיים בארץ. מתה בחיפה בשנת 71 והובאה בה למנוחות.
מורגנשטרן אריה	סטרוסוב	1908 1979	עלה ארצה ב־36 עבד כמנהל חשבונות בצרכניה בנס ציונה, שם נפטר בשנת תשל"ט והובא למנוחות.
סאס דוד	טרמבובלה	1905 1979 29.4	עלה ארצה בשנת החמשים עבד במשרד ולא כעו"ד עצמאי, התישב בחולון שם נולד גם בנו היחיד. נפטר בג' סיון תשל"ט והובא למנוחות בחולון.
פולישוק מאיר אלתר	טרמבובלה	1906 1977 15.7	עלה ארצה בשנת תרצ"ה 35, ההתישב בתל אביב שם עבד כעצמאי בתעשית מברשות. אחרי פרישתו מהעבודה התמסר ללמוד עצמאי. נפטר בערב ר"ח מנחם אב תשל"ז הובא למנוחות בחולון. השאיר 2 בנים נשואים.
פרידמן מנחם	יאנוב	1889 1977	הגיע ארצה בשנות החמשים, התקים כפנסיונר על יד משפחת ילדיו. נפטר בשנת 77 בת"א והובא למנוחות בקרית שאול.
פרידמן מינה אשתו לבית שכנר	יאנוב	1889 1972	עלתה עם בעלה ואתו חיתה בת"א נפטרה בשנת תשל"ב בת"א והובאה למנוחות בקרית שאול.
פלשנר מאיר	סטרוסוב	1905 6.5 1974 6.5	עלה ארצה בשנת 36 עבד בסולל בונה, בנה ביתו בפתח תקוה שם חי ונפטר ובה הובא למנוחות בי"ד איר תשל"ד.

שם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
פרייברג שמחה	סטרוסוב	1898 1963 20.12	עלה ארצה בשנת 49 אחרי השואה עבד כפקיד בצבא, התגורר בחיפה בה נפטר בד׳ טבת תשכ״ד ובה הובא למנוחות.
פולק מינה **לבית גנזר**	טרמבובלה	1891 1979	עלתה ארצה אחרי השואה וחיה עם בתה בחיפה, נפטרה בשנת 1979 בחיפה ושם הובאה למנוחת עולמים.
ד״ר קולין גרמן	טרמבובלה	1899 1959	עלה בשנת החמשים אחרי שעבר את השואה כל הזמן עבד במקצועו במשרד מס ההכנסה, התגורר ברמת גן, נפטר בשנת תשכ״ט והובא למנוחות בקרית שאול.
רוזנפלד (לייב) אריה	טרמבובלה	1878 1955 19.12	עלה ארצה ביוני בשנת החמשים עם אשתו ומשפחות בניו עבד כשומר מאז עלה. מילא גם תפקידים אחרים, התגורר ע״י בנו הבכור מאיר שעלה עוד לפני המלחמה בטבעון, שם נפטר והובא למנוחות בטבעון בד׳ טבת תשט״ז.
~~**רוזנפלד רבקה**~~ **לבית גנזר**	~~טרמבובלה~~	~~1876~~ 1961 3.11	~~עלתה ארצה עם בעלה בשנת החמשים~~ היתה עקרת בית. נפטרה בכ״ד מרחשון תשכ״ב והובאה למנוחות בטבעון.
רוזנפלד שרה **לבית מלגרוים**	טרמבובלה	1910 9 1966 2.10	עלתה עם בעלה והוריו ביוני בשנת החמשים, גרה בקרית מוצקין נפטרה בב׳ דחהמ״ס תשכ״ז הובאה למנוחות בצור שלום ע״י חיפה.
רוזנשטוק משה	טרמבובלה	1914 או 15	עלה ארצה לפני מלחמת העולם. עסק במקצועו, היתה לו מאפיה או קונדיטוריה, גר בחיפה, נפטר בשנות השבעים.

שם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
רוזנשטראוך זאב	**טרמבובלה**	1901 27.10 1973	הגיע ארצה בשנת החמשים, היתה לו מסעדה בנשר בשותפות עם גלמן, אחרי כן נפרדו והוא המשיך במסעדה בחיפה בה גר כל הזמן. נפטר בהיותו אצל אחיו בת״א והובא למנוחות בקרית שאול בר״ח חשון תשל״ד.
רוטמן יצחק	הרימלוב טרמבובלה	1908 1978 24.11	הגיע ארצה בשנת החמשים, עבד משך זמן בתנובה, גר בשכון ה׳ בני ברק. נפטר בשנת תשל״ט **בכ״ד** במרחשון והובא למנוחות בחולון.
רינטל פרידה	**טרמבובלה**	1879 1960	הגיעה ארצה בשנת ה־50 עם קרובה ד״ר גרמן קולין. חיתה אתם יחד ברמת גן. נפטרה בשנת תש״כ והובאה למנוחות בקרית שאול.
רפפורט יצחק	**יאנוב**		אין פרטים, ידוע שגר בחיפה ושם נפטר.
שולבנסט וואלף זאב	**טרמבובלה**	1905 1976 31.8	הגיע ארצה בשנת ה־50 גר בקרית חיים, עבד בביח״ר שמן, נפטר בג׳ אלול תשל״ו והובא למנוחות בכפר סמיר בחיפה.
שולבנסט אהרן	טרמבובלה	1910 1979 5.10	הגיע ארצה בשנת חמישים השתקע בכפר לימן עסק בעבודה חקלאית במשקו, נפטר בערב סוכות י״ד בתשרי תש״מ בכפר לימן ושם הובא למנוחות.
שנהויט יעקב	טרמבובלה	1907 11 1964 7.7	הגיע ארצה בשנת החמשים, עבד כגובה ואחרי כן בפקידות בעיריית קרית אתא שם גר, נפטר בכ״ד כסליו תשכ״ז ושם הובא למנוחות.
שמיצלר פרומה			

ש ם	עיר	שנת לידה ופטירה	מתי עלה ארצה במה עסק איפה חי ונפטר
שיצר אלכסנדר	סטרוסוב	1907 1974 28.7	עלה ארצה בשנת 34 התישב בחיפה, שם עבד בעבודות שונות ולבסוף הגיע לבית מסחר בחמיקלים, נפטר בט' באב תשל"ד בחיפה ושם הובא למנוחות.
שיצר זאב	סטרוסוב	1900	עלה ארצה בשנת חמישים ושלש אחיו של אלכסנדר (יותר פרטים לא נמסרו).
שויערמן שמעון	סטרוסוב	1904 1975	עלה ארצה מאנגליה, ובה חי מאז הגיע אליה בתור נער, פה חי רק שנים מעטות נפטר בשנת תש"מ והובא למנוחות בחולון.
שפירא פריץ	סטרוסוב	1915 1974 5.10	עלה ארצה בשנת 32 עבד כפקיד בדואר תל אביב, נפטר ג' דחה"מ סוכות י"ח בתשרי תשל"ה.
שרצר צבי	סטרוסוב טרמבובלה	1910 1978 20.10	עלה ארצה בשנת ה־50 עבד כאדריכל בחברת ציון טיבר, נפטר בחה"מ סוכות י"ט בתשרי תשל"ט, גר בתל ברוך הובא למנוחות בקרית שאול.

„אקסודוס" 1947 מסאלפלדו לאיטליה

TABLE OF CONTENTS

1.	Preface	Meir Selzer
2.	For My Daughter's Sake	Sabina Herbst
3.	How Mania Selzer Died	Dr. Z. P.
4.	I Remember...	Moshe Briller
5.	The "Dorf's Yid"	Jack Koenigsberg
6.	"Ivriah" Library	Joseph Einleger
7.	"Hanoar HaZioni"	Moshe Briller
8.	Trembowla as I Remember Her	Meir Selzer
9.	Eulogy at 35th Memorial Meeting	Israel Goldfliess
10.	In Memory of Chaim Herbst	Sabina Herbst and Myra Herbst Genn
11.	List of American Contributors	

תמונות

A group of students of the Trembowla high school with mr. Revsberg 33
memory
Chaim Herbst, his wife and daughter 7
4 Manheim sisters, 3 Selzer sisters, Hava nee Ellman-Horvitz and her husband, 16
her brother Jacob, Israel Spiegel
Trembowla — general view 40
A view from the "Castle" hill 48
Winter in Trembowla 28
Trembowla at the foot of the "Castle" hill 19

Let us place their lives as an example to be followed by the next generation, in its modesty; making do with little; dedicated to ideals; longing for the Land of Israel; love of Zion; and love of the People. This will be an ample reward for us — remembrance of the past and a light for the future.

Translated from Hebrew
by Sh. Zucker.

loss for us and the entire nation of Israel — the destruction of the diaspora of Poland and Lithuania and all the Jews of Eastern Europe.

The writer, David Frishman, once wrote in an introduction to the works of Mendele Mocher Seforim that if Polish and Russian Jewry disappeared from the horizon (Heaven forbid!) we would be able to reconstruct the Jewish types and their period in Poland and Russia from the writings of Mendele, so realistic and alive were his descriptions of the Jews and their lives in his books. The writer, Abraham Kariv, who dwelt here with us and died recently said, "The evil prophesy of Frishman unfortunately occurred, but how distorted a picture we get from the descriptions of Mendele in his books, for only the ridiculous and comic side of the lives of the Jews are apparent, which was what Mendele wanted toemphasizeand denounce. From this we can not comprehend the life of the nation as a whole".

Justly, Kariv-criticizes Frishman, for from Mendele's books and writings we do not see Jewish behavior in its true light. We do not get the brilliance of the Divine Presence that dwelt with the Jews in the Diaspora of Poland and Russia on the Sabbath and Holidays. We will not know the family gathering at the Seder on Passover nights; nor the preparations for this Holiday in every Jewish home; nor their trouble in putting up the Succot in preparation of receiving the "ushpizin" (the Diving Guests) in their Succot; nor their holiness and purity during the month of Elul in preparing for the High Holy Days. We can not see how, living among the Gentiles for two thousand years, they succeeded in retaining their spiritual independence, their complete inner world that was so fortified and strong that no winds from the Gentile atmosphere were able to undermine it and penetrate it. We will not know their hospitality, the enthusiasm of the Hassidim at their Rabbi's side, the traditional dances and the joy on Shmini Atzeret and Simchat Torah. For many generations the Jewish spirit was preserved in its purity. As Bialik expressed in one of his poems, only very few individuals left that closed world that the Jews of Poland and Eastern Europe had created for themselves despite the Enlightment Movement that prevailed on this Jewry and wished to destroy it. Once, a few years ago in Israel, when I eulogized a Jew who had died here, but his childhood, youth, and up-bringing were in Poland, I emphasized that one of his important traits was, that he always tried to transplant, here in Israel, the good and beautiful attributes that he had brought with him from the small town. There is no need to list these attributes for they are known and remembered by all — hospitality, assistance to one's fellow-men, help to the needy, an affectionate and friendly attitude to neighbors and relatives irrelevant whether they be close or distant relations, befriending the lonely, warmth radiating to all the depressed and the dejected, and more and more. Therefore, in our book we will accentuate the good and beautiful life of the small town.

Poland in the region called by the Jews, East Galicia from the time of Austrian rule. There were few Jews in this city and when the train passed through the center of the town on its way from Tarnopol, the southern regional city, to Kopyczynce-Gzortkow - till the border city with Romania in the district of Bukowina which is Zaleszczyki, the Conductor did not show any emotion when he announced the name of the city, for it was only a small station passing in the fertile Podolia Heights, rich in its grain crops. Such was the city to the passers-by, but for us, who came from Trembowla, she was more than just a city. For us, she was Childhood or a Homeland as I noted in the motto of my article; for us she was the source of life that is no more. She was one of the cities of Poland that had a Divine voice emerging and roaring (as the Gemarah states about our Land and Temple). "Alas that I destroyed my House and burned my Temple". Not only the voice of Torah, but the voice of the Jew has ceased and is heard no more in her streets. For us she is only memories, and woe to such memories.

Today is 35 years since the Second Action in Trembowla. This Action was already without illusions, for as I have related in my recollections of the holocaust, everyone who remained alive from the Camps saw, and if he did not see, certainly heard from reliable witnesses, Jews or other non-Jewish citizens of the town, who saw with their own eyes, how the people were taken out of the Jewish Quarter (which was created solely for this purpose), and brought to the market square in order that all be concentrated in one place. From there they were taken out of the town and shot on the brinks of pits which had been prepared a few days previously in the village of Plebanowka, situated a few kilometers from the city.

Is it possible for one who has experienced such an atrocity to forget it? Can it leave your memory for one moment? Does not the echo of such an atrocity follow man throughout his life, though he lives afterwards under completely different conditions? Such was the city 35 years ago and is no more. It is certainly more than 30 years that here in Israel I mourn her constantly, remembering the destruction of our city and the martyrs who were and are no more.

A few years ago, we, the few remaining remnants, decided to publish a book to perpetuate Trembowla. I confess that we remembered belatedly, for the writing of recollections connected with the city and the Holocaust should have been carried out a long time ago. Indeed, I admit, that during this time since the Holocaust, which is half the span of man's life on this earth and sometimes much more than this, much is forgotten. But better late than not at all. Let us gird up our loins, strengthen our memories, and unite our thoughts in this matter. What we still remember, let us write down on paper so as not to be forgotten and it will be an everlasting memorial to our martyrs. Yet not only for them will we erect a monument, but stress in every article and story what we have lost and how great is the

Israel Goldfliess

Written on the 35th Anniversary of the Second Action
April 9, 1978
Motto:
Childhood is a Homeland and there is no difference
Where it was viewed, whether here or there.
It is the nucleus for the growth span,
And it is the hub of the Universe.

In Poland there was a traditional joke about the Conductor, (whose job was to pass through the train cars and to announce loudly the name of the approaching town), that it was impossible that even a simple Gentile would not be affected

A view from the "Castle" hill

when he nearea the station of the Holy Belz, seat of the Rabbis of the House of Belz. When he passed through the station of the dwelling place of these sages he decided to shout out the name "Belz" in a particular chant. With sincerity and prolongation he creid out Belz-z, characteristic of the Belz Chassidim at their prayers.

Trembowla, in contrast to Belz, was an ordinary district city in the south of

which was mentioned before. It was only natural that the graduates of the elementary school were registered in the local high school in order to acquire knowledge and a high school diploma, although this did not ensure an academic career. The Jewish pupils of the Trembowla high school were a minority, although above the numerical proportion between the two parts of the population.

The attitude of the Christian minority to the Jewish students was quite decent. The Christian students did not hesitate to profit from the help of their Jewish colleagues, not only in the German language. I encountered difficulties because I did not want to write on Shabbat and because of the hostile attitude of the class teacher.

Lessons of the Jewish religion were given by Mr. Reissberg, , and they included only the instruction of Jewish history, out of the books of Dr. Meyer Balaban and Dr. Schifer.

Instruction in class started with the Catholic prayer which was recited standing, and while the Christian pupils used to cross themselves the Jewish pupils stood with hands folded on their chests. There were pupils who learned Jewish subjects in the afternoon privately — Tanach and Talmud — but they were in the minority.

There were some Jewish teachers in the high school. My first history teacher was Professor Mildwurm who taught in high school before the first world war and returned after the war; similarly, the teacher of German, Professor Goldblatt. German was also taught later on by Dr. Topperman. There was one Jewish teacher of Polish, Dr. Frankel, who was more Polish than the Poles themselves! There was a young math teacher, Littman. In elementary school there was one Jewish teacher, Zenia Kaczke nee Greenberg.

ja" and there was a general economic war. There was a boycott movement (swoj do swego po swoje), there was "wojna gosposarcza owszem" by Slawoj Sklavkowski, and there was "numerus clausus" in the universities. Jewish young people, graduates of high schools, studied law and philosophy. (They learned mostly at home and went to Lwow or Krakow for tests). Those who could afford it learned abroad and later had to go through nostrification.

In the years after the death of Pilsudski in 1935, antisemitism gained momentum, especially under the influence of Hitler. There were pogroms (in Przytyk and other places). The Poles thought they would gain from Hitler's provocation against Czechoslovakia, and staged a drive about Cieszyn and Sylesia across the Olza River. In their foolishness and impertinence they strengthened Hitler and weakened Czechoslovakia, which could have become their strong ally against the common enemy.

In August 1939, after the Ribentrop-Molotov agreement was concluded, the eyes of the Poles were opened, but by then it was too late. The Germans already had their base in Slovakia and from there the first bombers came and bombed Trembowla on the fifth of September; Chaim Drimmer, of blessed memory, was killed on that day.

On September 1, 1939 war broke out and the Germans started their march to conquer and destroy Poland. The Russians entered the eastern part of Poland on September 17th and, without any effort and almost no casualties, annexed half of Poland. From then on Trembowla became a part of Western Ukraine.

In Trembowla, which had presumably 10,000 inhabitants, there lived about 1,500 Jews. Trembowla was in Galicia and naturally her Jews were the Galician type. They were admirers of the German culture, and enlightened and semi-enlightened people, whose language was mixed with German expressions taken from the language of Goethe, Schiller, Heine and Lessing. However, in the years of the Polish independence the Polish language of Mickiewicz and Slowacki, as well as Polish manners, proliferated into Jewish life and parents began to use the language in their contact with their children.

The adjustment to the Polish culture proceeded very rapidly as pointed out before. The young people spoke only Polish, and read Polish – original Polish literature and translations from the world literature into the Polish language. In this field the Library "Ivriah" under the devoted management of David Greenberg, Bumba Einleger, David Margulies, of blessed memory, Dora and Pinchas Neuman, may they live long, did a great job. The "Ivriah" Library served as a window to the spiritual world to the youth and adults in Trembowla, and contributed a great deal to the cultural level of the Jewish inhabitants of Trembowla. (A special chapter is being written about this Library.)

The cultural Polish factor of a special magnitude was the State High School

In the year 1916 we heard about the death of Emperor Franz Joseph which saddened us very much, because the Emperer was a moderate ruler and was beloved by the Jews.

In the summer of 1917 a new offensive came, this time by the Austrians with the assistance of the Germans. We were looking with great hope towards the arrival of "our" Germans. There were sporadic air raids which frightened us very much. The Russians retreated, this time for good, and the retreat dragged on for many days. All the convoys passed near our house.

One day we saw a strange commotion in the high school which was near our house and served as a hospital. The hospital was vacated, patients and personnel evacuated, and the furniture was piled up in the middle of the yard. Towards evening the building was set afire. The fire was very big and we were afraid that it would spread to our house. All night we stood in the gate, ready for any eventuality. The next evening the railway bridge was exploded and the morning after that the Germans arrived. The Germans proceeded into Russia, and in their wake came the Austrians.

Valerian Heck, the high school principal from before the war, returned, and the high school was re-opened (in the two small buildings which were untouched by the fire). There, entrance exams were given and I was accepted as a high school pupil.

At the end of the school year, in the summer of 1918, the Austro-Hungarian empire collapsed and World War I came to an end in the West (not in the East). Through a special arrangement Eastern Galicia was ceded by the Austrians to the Ukrainians, who established a Ukrainian State with their own army and their own currency (Karbowancy, Grivny). School activities were discontinued; private courses, for pay, administered by Franczuk and Mazur, were established, in which the instruction continued for one half a year only, and then stopped.

The war between the Poles and the Ukrainians went on ferociously during this period, and in the summer of 1919 the Poles entered Trembowla. Again the high school was opened, this time under the principalship of Kurcz.

In the year 1920 Pilsudski led the Polish Army, "The Legions", until Kiev. The Bolsheviks arranged a counter-attack and as result of it they entered Trembowla.

The ruling system of the Communists was very strange. There were requisitions and confiscations of property, until the Polish Army, in cooperation with Petlura, repulsed the Bolsheviks, and a peace treaty was signed.

The border on the Zbrucz River became again the national border between Poland the Russia, as it was previously between Austria-Hungary and Russia.

From the year 1920 until 1939 the Poles ruled in Trembowla. There were no war, but there was suppression of the Jews and Ukrainians, there was "Pacifikac-

hall with a drawn dagger in her hand. She directed the dagger towards her heart and said that she would stab herself if the commander carried out his intention. Her brave appearance inspired those present with courage and they decided not to surrender but to go on fighting. At the time King Sobieski came to their assistance and they were rescued from subjugation and shame. In commemoration of the event a statue of the countess was erected in the middle of the Square, showing her with a dagger in her hand in a very pathetic pose.

After the third division of Poland among the three powers – Prussia, Russia and Austria – in the year 1795, Trembowla and the whole area came under the rule of the Austro-Hungarian Emperer, and the land was called Galicia. From then on Trembowla was in Eastern Galicia, the capitol of which was Lwow (Lemberg). At the head of the City Hall, or Magistrat, was the Mayor, or Burgomaster. There were some Jewish City Councilmen. My great grandfather, Naphtali Selzer, of blessed memory, was a member of City Hall in the Middle of the 19th century, and therefore was called Naphtali Radnik.

The Jewish community had some measure of self-rule. The Head was President (called in German "Kultus Praesident"). After the first World War the Presidents were Yitzchak Hirsch Wilner, Professor Goldblatt, Isaac Podhorzer, Professor Franzos (who was our last President).

From 1914, the time of the outbreak of the first World War and until the end of the second World War, Trembowla was an arena of fighting.

In August, 1914, after war broke out and after the Austrian breakthrough to Russia, Jews from Kamenec Podolski and other Russian cities were brought to Trembowla as prisoners of war. I remember how shocked the Trembowla Jews were at the sight of our brethren brought as prisoners. These were received warmly and were provided with food and assistance.

The successful march of the Austrian Army into Russia did not last long. Soon the fate of the war was reversed and the Austrians were forced to retreat. The Jewish inhabitants of Trembowla, frightened by the prospect of a Russian invasion, left the city, taking with them bigger or smaller bundles. I don't know if any of the Polish of Ukrainian inhabitants fled before the Russians. Some of the Jewish refugees reached, in their flight, Vienna, and remained there until after the war.

The period of the Russian occupation began, and it lasted for three years. On entering the city, the Russians burned many houses in the center of the town, which was very puzzling. They did the same thing three years later while retreating; this was more understandable.

In 1915 the Austrians staged an attack against the Russians, in the course of which they arrived near Buczacz, but the offensive failed and the Russians remained another two years.

The road to Tarnopol led through the suburb Krowinka, in the forest of which the most delicious wild strawberries grew.

In the opposite direction – east – was the road to the suburb of Plebanowka in which some Jewish families lived. Among the other villages were Lanniow, Boryczowka, Dolhe, Ostrowczyk, Zascianocze, Semenow, Podhajczyki, Yagielnica, Darachow, and more. The towns of Strusow, Yanow and Budzannow were part of the district of Trembowla.

The Railway was a very important institution in Trembowla. It was the link which connected our town with the outside world. The coming and going of the trains marked the exact time, instead of a clock. Three passenger trains went daily in both directions, and connected the inhabitants of Trembowla with the outside world. Besides these there were the cargo trains. The railroad was a few meters from our house. A few minutes before the train passed by, the roadblock went down and carriages used to stop before our house.

In times of war the train communication was very lively. Soldiers and war materiel were carried in them, and we could conclude from the direction of the traffic what the situation was at the front. After the destruction of the railway bridge, because of the approaching fighting, there used to be a lull in the railroad traffic, and grass would grow between the rails.

In the late 30's the "Torpedo" was introduced. It consisted of two express cars on the Lwow-Kopyczynce line which shortened the trip considerably.

Another very important institution was the high school (Gimnasium). It was founded as a state school in the first decade of the century and served as a cultural factor of first importance. The Gimnasium provided general knowledge and served as an introduction to higher education. It was also a factor of assimilation to the Polish culture in spite of the Zionist spirit which prevailed in Jewish life, and it competed with traditional education. The Polish Language predominated in the process of the polonization.

Trembowla is a very old city. It is a district town – Starostwo. The head of it was the Starosta. Trembowla was, since early times, a free city, which means that she did not belong to a private person, a count or a duke, but was the living place of free citizens. She, like Przemisl, was the seat of the Ruthenien Prince. In a certain era the ruler was a Prince Danilo.

The castle served for defense against the attacks of the Turks and the Tartars, who probably conquered, more than once, the whole area. Especially famous was the war against the Turks in the 17th century in the time of Sobieski.

At that time the commander of the area was Count Chrzanowski. In his days the Turks started a very fierce attack on the castle and the commander intended to surrender. It happened that when the commander was sitting in counsel with his comrades on the eve of the surrender, that the countess appeared suddenly in the

Jews. Most of the Shuls were there, for example, Beit Hamidrash, Di Alte Klaus, Di Husiatiner Klaus, the Kopyezenitzer Klaus, Yad Charutzim (craftsmen). There also stood the big Shul which was burned down in the beginning of the second decade of the century (in the year 1910 or 1911).

Close to the river was the public bath house which was generally used on Friday in honor of Shabbat, mainly by Jews.

In the old part of the city is Sobieski Street (as it was called before the war). Here stood the house of Rav Eliezer Leiter, the Rabbi of the town. Sobieski Street continues southward and leads to the Monostir. These are ruins of an old fortress which is located in the midst of a big forest. At the foot of the height on which the ruins are located, towards the south, the Gnieza River flows into the River Seret, which is a tributary of the Dniester River.

Trembowla is surrounded by suburbs and villages. To the east are the Sady with its fruit orchards. They are called this because of the many gardens of choice fruits: sweet and sour cherries; apples: the first to ripen are called Papirowka because their peelings are thin as paper. Then, Reignettes ripen last and their peeling looks like leather. They are very hard, and taste best in winter. Also, there are various kinds of pears: big ones called "kasha"-pears, very juicy and delicious; and very small ones called "tzukrowki" because of their sweetness, and "Kol-Nidrei" pears, because they ripen around Yom Kippur. Then, there are plums — Reignclaudes — from which jam is made. There are many currant bushes, and gooseberries. The fruit, vegetables, chickens, ducks, etc. are brought by peasant women every morning, and especially on Tuesday, the market day. The housewives buy, and bring their purchases home. The Sady are on an incline right after the Christian cemetery. In winter the youth indulge in sleighriding on the road coming from Loszniow.

Northeast on the incline of a hill are the Scianki. To go there one passes the Jewish cemetery (which does not exist any more.) In the same direction, across the River Gniezna, is the way to Tarnopol. There, after the railway bridge on the right side of the road, was the Trembowla soccer field. In the 20's the local soccer team, Fortuna, used to play games against guest teams from other cities. There were only one or two goyim who participated in the games; all the rest were Jews. Its president was Salek Steinig-Ashkenazi, and among the players were Dudek Sass, the foremost soccer player of Trembowla, who also excelled in other sports. Some of the others were Yulek Einleger, Filek Schechter, Isaac Koppel, Bumba Einleger, Alexander Kotlarski (the goal keeper). This was the first team. There were five teams. The third was the team of the young boys in which Yaakov Speicher, the mute one, played in the center.

In the 30's the soccer field was transferred to the Planty. In those days Moinio Pfefferblith, of blessed memory, was the outstanding soccer player.

After the two pine groves there was a forest of shade trees which spread until Strusow in the northwest.

West of the castle there was a creek – Dmuchalec – and in the thirties a modern, beautiful swimming pool was built there.

At the foot of the castle hill, southward, there was a spring which was called Tarnowski Well. Jews used to come there on Shabbat from far away to enjoy its cool water.

Southward, opposide the castle, was the Pokrowka Hill with the electric station.

The Gniezna Stream flows calmly through the middle of the town. On her banks are three flour mills and three bridges – two for pedestrians and carriages, and one over which the train passes. Because of the many wars which occurred in the area, the bridges were often destroyed, and then rebuilt.

Along the Gniezna Stream there are a few beaches which the inhabitants of the town enjoy in the summer. When it is covered with ice in the winter, the youth can skate on it.

The main street is along the Tarnopol-Chortkow road which, until the war was called Chrzanowska Street in memory and in honor of the local heroine in the 17th Century, Sophia Chrzanowska. There is a statue of her on the Castle Hill. The street is also called Corso, and single people, couples and groups would walk back and forth in order to see and be seen. The main part of the street spreads from the city center towards Plebanowka. The Greek Catholic Church, the Dom Narodny, the "Sokol", the Polish Sport and Culture Center, the new Catholic Church, Fischer's Hotel, and other nice buildings are located there. The railroad station is in the alley next to the hotel.

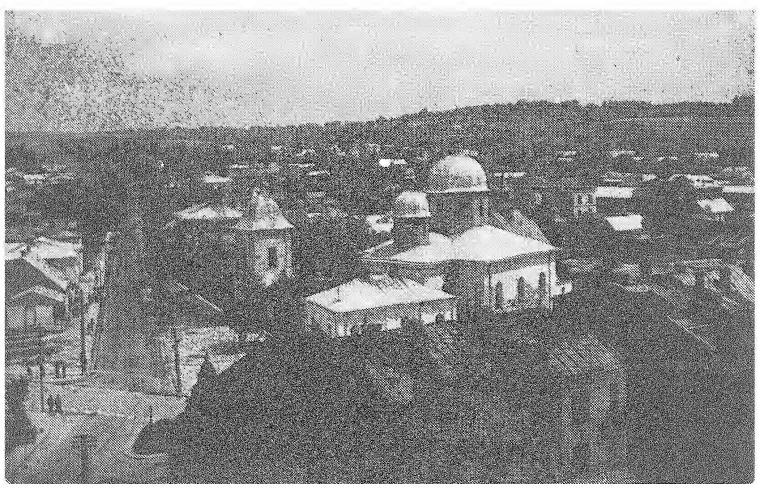
In the center of the city stand the Magistrat (City Hall), the Catholic Monastery, the Greek Catholic Church; otherwise there are only Jewish houses: Mordechai Ploin's house where he lived and also had his hardware store, Taube Ginsberg's textile store, Rifka Rudolf's store. Opposite there was the Jewish Community Building with Silberg's Pharmacy, the Melner family's textile store, and Hirsh Weissberg's hardware store downstairs. The Kultus Klaus (Shul) and the office of the Jewish community were upstairs. Yitzchak Hirsh Wilner's house was the next building. The wholesale grocery was downstairs and the living quarters upstairs. Rosia Sommerfeld lived in the next building, which was one of the biggest buildings in Trembowla. Dr. Chaim Kolin lived and had his office in this building. This was at the corner of an alley which was also inhabited only by Jews.

The Butchener Klaus was in this alley. Next to it lived Leib Kerbholz the tinsmith. Then there was the abode of Usher the rope maker. All these houses were situated along the wall of the monastery. The old part of the city was across the bridge on the other side of the river. To the right was a section inhabited only by

Meir Selzer

TREMBOWLA AS I REMEMBER HER

Trembowla is located in the Podolian Heights, the western part of which belonged to Poland before World War II. These Heights rise 400 meters above sea level. Trembowla, which is situated on the Tarnopol-Chortkow Railroad, has a special natural beauty and her surroundings are called the Switzerland of Podolia. The distance from Tarnopol is 30 kilometers in the northwest direction. To the south is the town of Kopyczynce, also about 30 kilometers away. Trembowla is located in the valley of the Gniezna River, at the foot of the Castle ruins.

Trembowla — general view

Trembowla is divided into two parts: the old city at the foot of the castle ("shloss" in Yiddish) to the west of the river, and the new city, east of it.

The castle with the ruins of the fortress is the glory of Trembowla. A walk to the top of the hill and through the shady, fragrant pine groves, the clean air, the wonderful landscape which spreads out afar, was an important element of the Oneg Shabbat of the Trembowla Jews. Young and old, women and children walked around sedately, breathing the refreshing air and enjoying the peaceful atmosphere and the beauty. The castle used to inspire a special mood upon the walkers — a spiritual uplift, a feeling of purity. There was no shouting on the castle height, no noise. Its atmosphere was soothing, calming.

There is no need to describe the effects of this event. We learned nothing — two weeks later we went on another outing....

Yes, memories! But what would adolescence be without such memories?...

— — — — — — — — — — — — — —

Once upon a time there was Hanoar Hazioni, but the young people that belonged to it did not by any means live happily forever, not as we would like to expect it.

It is ironic, but nonetheless true... and as it would be inappropriate to conclude a mostly happy story with an unhappy ending, let me at least say these few words:

"Chazak!" — to the survivors.

To the unlucky others I would say that are not forgotten. We, their brothers and sisters, see them often in our dreams. We cherish these dreams, for they are flashbacks into our youth, our childhood experiences and friendships.

Peace be with them!

I felt tears gathering in my eyes and then freely flowing down my cheeks. The stars shimmered invitingly in the skies, and for a moment I was under the impression that it was a night in Israel and that millions of stars twinkled their approval of us, inviting us to spread our tents on the sands of the endless desert and to join in the soulful uttering of this simple song.

Often we arranged outings, "tiulim". Weather permitting, we would not stay indoors. Especially on Saturday afternoons in the summer months, we would venture out into the open fields, the woods, the "Zamek", or the Pokrowka. Lectures would be combined with dancing in the open, singing or just socializing. We were always active — never a dull moment.

I remember, once on a Saturday afternoon, a few of our chaverim and chaveroth, getting out of town, up the "Zamek", and passing the few miles of forest, to arrive and enter Strusow. The town stands out vividly in my mind: the small, poor and dingy-looking homes, the sleepy atmosphere of the streets; here and there a lonely Jew in his long, Shabbat "kapota", or a few children playing hide and seek and then, upon noticing us — the strangers — quickly disappearing behind closed doors, only to watch us from behind slightly raised window-shades. We even caught sight of a lonely goat nibbling grass behind the fence of a lawn, and of a few chickens wandering around in front of a hut.

We finally succeeded in meeting some friends. We spent some time with them, talking, laughing and — if there was an occasion — flirting. We had our snack of buttermilk and black bread, and soon were on our way home.

The day was sunny and beautiful. It was warm; only a slight breeze could have been discerned in the air. There was no need to rush and we progressed slowly through the woods, singing and laughing, talking and thinking out loud that we had a wonderful day and that we should arrange such outings more often. We were not far from Trembowla when we felt a sudden, unexpected change in the air. Dark clouds appeared from nowhere and in a short while covered the whole sky. Tempest-like winds began shaking the trees, slashing at everything that stood in their path. It became dark — pitch dark. A torrent of rain struck with sudden strength and left us powerless in the face of nature's fury. There was hardly an escape. It was difficult to see one's way and when lightning began to explode with the strength of an artillery barrage, we began to run blindly, mindless of any danger, oblivious to the state of our clothes, which by now were completely drenched. We ran into one another or into some trees. We fell and got up; ran again. Every stroke of lightning illuminated our path for a moment, only a second later to leave us blinder than before. Soaked through and through, we kept running. Frightened, wet and exhausted, we finally reached a safer place. At that moment lightning struck, followed by a terrifying thunder. This time the lightning hit a shed in a nearby village. In a few seconds the whole forest seemed to be on fire.

power kept the gates to our homeland almost shut, and only a few were lucky enough to reach their goals. There is always a Haman to embitter our lives!....

Belonging to Hanoar Hazioni did not mean only work. We mixed work with pleasure. Young people need to play as much, if not more, as they need their daily bread. They cannot be serious for long – and there was laughter, there was dancing and there was singing!

I can still hear the joyous songs of horahs and other dances – young people joined arm in arm, jumping in wild, exuberant outbursts of song. It was an outcry that easily could have broken through the gates of heaven – if.... The rythmical beats alone could scare one not aware of the nature of this ear-splitting commotion. Everybody danced, even those with "two left feet", and, more important, no one regarded it as a chore. We loved it and we enjoyed it.

Singing was in itself a way of life. We sang whenever we could catch a few free minutes. We sang between lectures, before and after. We sang while marching in formation on the streets, and while sitting somewhere in a clearing in the woods. We sang when we were happy, and when not so happy. We sang wherever two people came together, and whenever these songs would not disturb outsiders. We sang in small groups and in larger groups. We sang out of sheer delight of hearing ourselves, and we sang to join the crowd. Our songs were pure expressions of our youthfulness, of our daydreams and our longings for a better tomorrow. We sang like nightingales and larks – the song became a part of our daily speech, of our joys and sorrows.

We even arranged shows. I remember organizing a small orchestra and training some of our girls and boys in choir singing. We rented a Ukrainian hall and presented a show for the Trembowla public. It was very successful. We sang some songs and did some dances on the stage. There were readings of poetry in Hebrew and Polish, and there was a setting of a show to the music of "Hayarden" and "Ve Ulai". A few girls sat in a make-shift boat and pretended to row it while singing the song "Hayarden". If my memory is correct, they were Cynka and Mania Stern, my sister Klara, and maybe some others who participated in the singing; also Hersch Gerson, one of the better singers. The melody of "Hayarden" soared high above a sustained, long note in the lower register. It rose and fell, the melodic line moving slowly, and full of emotion – and then towards the end dying echo-like away in a soft pianissimo. Even closer to the heart was the song "Ve Ulai" – beautiful, slow, sad and deeply touching.

Of all the songs, the deepest impression was made on me by "U'Balaila Bamidbar". It was sung by two young boys from Tarnopol. We were outside on a nearby "Hachshara". The night was dark, cool, and there was an almost deadly silence in the air, when suddenly we heard the two boys raise their voices in song. It was as though two birds sang in perfect harmony, and with so much feeling that

learn as much as we could have. "Youth is wasted on youth" is an American saying. Which youngster would not prefer to look out of the window and ovserve people or nature? Or which teenager would not rather dream of some pleasant exploit in the fields, the woods or the sport arena, than listen to a lecture on history, peography of Palestine or some current politics? It was only natural, yet, many of us learned and absorbed enough knowledge to serve us later in life as a basis for forther exploration.

Also literature. I think we should be very thankful to Hanoar Hazioni, or for that matter to any Jewish Zionist organization, for awakening in us a love of our own literature. What did we know up to that time about our own literature? At school we studied Mickiewicz and Slowacki, Sienkiewicz and Zeromski. But how much did we know about our own Sholem Aleichem, J. L. Peretz, or Mendele Mocher Sfarim, or about Chaim N. Nialik? And yet, treasures of beauty could have been found in the works of these writers... and how near to our hearts... They opened new horizons to us. Literature and the study of our own history made us understand ourselves better, as well as the world in which we as Jews had to live. Even more important, such readings gave us better understanding of our own Bible. No man is an island. No man exists in a vacuum. All of us, even geniuses, are a product of the society in which we live. We are molded by prevailing customs, by the laws of the country and by the ideas current at a given time. By studying and reading our own history and literary works, we gained a broader perspective into our own past. We began to see our great forefathers in the light of the centuries in which they lived. We realized that our own time is only a continuation of what was created and said in the long centuries of our past, and that we are strongly linked to these happenings, even if they occurred in antiquity. We could place our forefathers in their proper perspective and by realizing the differences in time and culture, understand better their ideas, their work and the laws which stemmed from them.

We also gained a better understanding of our own times and the ideas prevalent in our modern society. Works of men like Herzl, Achad Haam, Pinsker and others, could only inspire us, fill us with new ideas and show us the path which eventually would lead us to a betterment of our positions and that of our whole nation. Men like Ben Gurion and Weizmann taught us that we must act, that independence and nationhood could be achieved only by hard work and by unselfish devotion to the idea of rebuilding and reclaiming our ancient homeland.

We also practiced what we preached. Some of our people, for example, H. Gerson, joined "hachsharas" – experimental camps, where they could learn agriculture and other kinds of hard, physical work – all in preparation for eventual aliya to Israel. Some of us realized our dreams, for example Froim Meltzer, who joined the ranks of the builders of the Yishuv. But not many, as the Mandatory

times. Financially we were poor and we could hardly afford to pay rent. We were also young, and the young are exuberant in their outpouring of emotion; it was difficult to contain us, to keep us quiet. Like young birds we felt ready at all times to fly high into the air and to fill heaven with our chatter and trills. Of course, the neighbors complained.

Our latest abode was in Mr. Rudolf's house, right at foot of the Pokrowka. Who could have forgotten this building! To enter the room one had to walk around the house and use a back door. First one entered an almost dark alcove, then through another door entered our room. Long tables on all sides filled the space around the walls and near the windows. Benches stood along the tables. They would serve us as sitting places when we had to listen to speeches or when a "pogadanka" – a discussion – was in progress. The middle of the room, between the benches and tables, was reserved mostly for dancing. But the room did not have the dismal, gloomy and dingy appearance one would expect under the circumstances. We used our ingenuity to improve its appearance. Long strings of multicolor paper chains hung around the walls and from the ceiling, sometimes in the shape of a Mogen-David. Pictures of Theodor Herzl, Chaim Weizmann and Ben Gurion hung on the walls. Slogans and other inscriptions in Hebrew decorated the front wall. And these were by no means permanent decorations. We kept changing and renewing them, lovingly and with care. Every holiday, every political, national event called for some special display, and our imaginations supplied us with an abundant variety of original and appropriate material. For this dingy room was not only a meeting place; it served our needs as a social club. We loved it, and like typical lovers clad it in all kinds of trinkets.

To meet our expenses we did almost all that had to be done by ourselves. We also kept saving every penny we could and contributed it to our common account. We asked Trembowla citizens for contributions and in that way managed to stay alive as an organization. I remember once, on a Purim evening, disguising myself and, with another few boys of the same age, knocking at people's doors, playing instruments and singing songs for them, and asking for a donation. We did not do too badly, but what I mostly remember is the sense of exhilaration I felt at having changed my appearance and being almost (as I believed!) unrecognizable. It was a kind of relief to be another personality, free from everyday social restrictions and obligations, and to be able to engage in some young boy's pranks.

Our activities were varied.

The gatherings, usually once or twice a week, were interesting, educational and geared to appeal to the intellect and capabilities of the members. The Rosh-ha-kvutza would deliver a short lecture, read a story of Jewish interest or bring up a topic of a question for discussion.

We learned much – but when I think about it today I realize that we did not

They were teenagers – mostly students of local schools, or in some cases apprentices to local masters of trades. They understood their situation and they knew the animosity of the population in whose midst they lived. They recognized reality but did not despair. Most of them belonged to some Zionist youth organization – and there were many of those: as many as the various existing shadings in the political outlook and orientation of the various groups in the Jewish population. They all wanted one thing: to return to their old homeland, to become a nation alongside other nations, with its own government, own cities, farms, kibbutzim; own schools, culture, theaters, opera, orchestras; own manufacturing, industry; and first in importance to cease to be "the Wandering Jew", an outsider among strangers who did not want us.

Hanoar Hazioni was one of such groups. It was a Scout organization – Jewish Zionist Scouts. Ideologically it was at the center of the Zionist movement – neither too far to the left nor too far to the right. "Algemeine Zionisten" they were called.

First, a word of caution: one should not forget that the word "Zionist" did not at that time have the same connotation as today. Zionism was a movement, innocent and peaceful in its aims. Even our enemies – and there were many of them – did not look at it as an international threat. The stigma of "nationalists", "aggressors", "imperialist lackeys", "racists" and all the other names of the modern lexicon, were not as yet invented at that time. We were not classed as an international devil, a scarecrow, and children were not frightened by the mentioning of our cruelties and atrocities. At that time the European governments were only too anxious to rid themselves of Jews, and the Polish government unofficially tolerated us, even though officially students were forbidden by law to join political organizations. Hanoar HaZioni was anyway only partially a political organization.

I joined it when I was fourteen or fifteen years old. I was attached to a group called "Kvutza". This was the smallest group in the organization, the nucleus around which the whole structure would start growing. Kvutzot were organized by age. I belonged to one group. My sister, Klara, to another group, together with Cynka Stern, Betka Weiss, Fancia Horowitz and others. My sister, Judith, belonged to a younger group; my brother, Max, to a still younger group.

A Rosh-ha-Kvutza would stand at the head of each kvutza, not an awesome figure, not a dictator or general, just another boy or girl, only older, with more experience and knowledge. We were all chaverim, except that the Rosh-ha-kvutza was invested with more authority and responsibility. Who would not remember such leaders as Itzchak Goldstein, H. Neubauer, Drimmer, and then the younger set, people dedicated, serious, intelligent and strongly convinced that the work they were doing was useful if not outright necessary.

I remember the location of Hanoar Hazioni. We changed quarters a few

Moshe Briller

HANOAR HAZIONI

Once upon a time there was Youth – boys and girls – dark or fair, tall or short, heavy or slim, lively or dreamy, talkative or on the silent, reflective side – but human, with all the general characteristics of youth, good and bad.

Yet, it was a Youth different from all other Youths. It was a Youth born in an age destined to become the most difficult, the cruelest and the costliest in terms of human sufferings and sacrifices; an age that was exceptional even from the viewpoint of our Jewish history which was seldom free from the severest and most inhuman forms of persecution.

A group of students of the Trembowla high school with Reisberg memory

However, let us not dwell on it. The youngsters I am to write about did not, at that time – before the second World War – think in terms of death and extermination camps. Though the clouds above their heads grew heavier each day, though the rumblings of the madman of Europe became more and more ominous, they – these youngsters – went on with their daily chores, tried to live, and did live a life close to normal. They were optimistic, despite the poverty, the constant oppression and the hopelessness of their surroundings. The young had always had faith and these youngsters were no exception to the rule.

And so they were energetic, lively, some occasionally dreamy, but full of a zest for life, a drive to succeed, and full of plans and schemes for the future.

the "Ivriah" Library, neither in terms of organization nor in the number or quality of books.

On September 1, 1939 the Nazis attacked Poland and on the 17th the Red Army entered Trembowla. After a few days the "Ivriah" Library was closed and sealed by the NKWD. The same happened to the Polish and Ukrainian Libraries. By the end of 1939 all the books of both the "Ivriah" and Polish libraries were transferred to the Proswita. A special team set up by the NKWD worked for a few months censoring and rearranging the books. Those books which did not "fit" were hidden (burned?). One general library was left for the district of Trembowla.

The "Ivriah" Library was a social phenomenon of a special kind. It influenced, in a decisive manner, the spiritual, social and political development of a whole generation of which the legal and illegal political organizations were composed. Among them were the following Zionist youth organizations: Hitachdut — Poale-Zion, Bnei Akiva, Hanoar Hazioni, Betar. These Jewish youth organizations participated actively in the elections of the Zionist Congress, in the work for Keren Kayemeth, in the elections to the Polish Sejm (Parliament), for the Zionist List No. 17, in the local municipal elections.

The "Ivriah" Library was a cultural and educational institution of a scale larger than the proportional size of the Jewish community of Trembowla. It was unique among all the institutions of Galicia. It was active for seventeen years with the help of volunteers. The war destroyed an institution which was built up by devoted people who invested in it a great deal of work and energy.

The "Ivriah" Library was not the property of any political party, nor any private group, but it was the property of Trembowla's Jews. It was their glory.

Translated by M.S.

lman including readings of Jewish writers and poets. All these evenings were very successful and all the tickets were sold out in advance. This continued for a few years, and the income derived therefrom enabled the Commitee to maintain and develop the Library until it was closed in 1939.

In the meantime, some changes in the structure of the active people took place. Most of the founders left to study at universities. But they did not forget the Library. While staying in university cities they became the ambassadors of the Library. They kept in touch with it, followed up new publications, acquired them as soon as they appeared and sent them to Trembowla, even before they were reviewed by the critics. Books in Polish, Yiddish, Hebrew and German were acquired. It was during this period that the Library developed most rapidly. New books were acquired from time to time. New members were registered. The monthly fee was raised. The income grew and with it the number of books. The room was getting to be too small to hold all the books, and it became necessary to look for a larger place.

The period between 1926 and 1939 was the golden era of the "Ivriah" Library. At that time Bumba Einleger was general manager, followed by David Greenberg. When David went to study in Krakow, Dora Neuman took charge. A very fruitful cooperation followed between her and David in Krakow; he used to acquire new publications and transfer them to Trembowla. Translations from the Russian were fashionable at that time, as well as books of a social political character. There were also translations from German, English and French. Of special significance was the so-called Library of the Nobel Laureates, and among them the excellent translations from French by Boy-Zelenski.

After Dora Neuman left for Israel her brother Pinchas, David Margulies and Leopold Gellis took charge, which they continued until the end of the Library's existence upon occupation by the Russians. Besides those mentioned above, there were many volunteers who did important work. In the years between 1937 and 1939 the number of books in the Library was about 15,000.

The readers were not only Jews: Polish and Ukrainian intellectuals were also among them. There were also readers from the neighboring towns like Strusow, Budzanow and Yanow.

In the last years the Community Council assigned two rooms in its building for the use of the Library. At the same time new cabinets were acquired. The functioning of the Library became very efficient. New catalogs were made and numbering was revised. The Library work was reorganized. The exchange of books, reception and return was carried out quickly and efficiently.

Due to the success of the "Ivriah" Library the Poles and the Ukrainians established their own libraries, the Poles in the Sokol Building and the Ukrainians in the Proswita. These operated in a similar manner but did not reach the level of

there they put the pile of collected books on the floor. They acquired two tables, two old cabinets, boards for shelves, and in this way the "Ivriah" Library came into being – the first Jewish library in Trembowla – without any money, without any means, only with the great enthusiasm of its founders. In the beginning a modest fee was charged in order to encourage future readers.

There were expenses for light, cleaning and heating. They started to think about new books. Ties were established with publishing companies in Lwow and Krackow. The management undertook financial responsibilities. However, the money from membership dues was not enough. The time for the payment of the notes came near, and the treasury was empty. Those who endorsed the notes in order to support the institution stopped signing new notes. There was a threat of bankruptcy. For days on end the serious financial condition was discussed, seeking a way to avoid the impending crisis. Where would help come from? But there was no reason to despair. A new idea came up: to arrange a series of amateur performances combined with dancing afterwards. The income would be assigned for the library. Preparations began immediately. Connections were made with Tarnopol, Chorostkow, Kopyczynce, where the youth already had experience in such activities. There was no time to lose. A play was selected and rehearsals started. These took place in the homes of the wouldbe actors who were: Pepa Meltzer, Alter Azderbal, Natalia Schmitzler, Regina Meltzer, Bumba Einleger, Senio Kotlarski, Yehuda Leisner, Icio Rubel, Dora Kotarski, Sarka Besen, Moshe Brik, Shlomo Feld, Naftali Weinraub, Chaim Genser. The performance was in Yiddish and took place in the "Proswita". As was customary, invitations were sent out and a few days before the performance couples of the performance committee went to ask for gifts for the buffet: cakes, etc. The donated items were collected on the day of the performance and taken to the hall. Some items were produced by the committee and were later sold at a profit. The result was that towards morning the buffet was empty and the treasury was full.

The first play was a comedy "Chinky Pinky", directed by Acht, the dentist. It was an unexpected success! All the tickets were sold and the hall was full.

In this performance the unknown talents of Pepa Meltzer and Alter Azderbal were discovered. The audience was bursting with laughter. The actors had to appear before the curtain several times and the audience applauded enthusiastically, and loudly.

The second play was a tragedy named "Gott, Mensch and Teufel". The main actor and director this time was Senio Kotlarski. The third play was again a comedy named "Kaptzonson and Hungersman". The main roles were played by Bumba Einleger and Senio Kotlarski. Then the tragedy "Bar Kochba" was presented, and Chaim Genser played the part of Rabbi Akiba.

Following these activities, some literary evenings were arranged by Meir Mel-

in repulsing the Bolsheviks. A peace treaty was concluded and the border between Poland and Soviet Russia was established.

In the years 1914 to 1920 Jewish life was limited to existing. To live, to exist and to hope for better days. Life slowly returned to normal and the standard of living began to rise gradually. The elementary schools and the high school were reopened, and the youth began to awaken. Shmuel Einleger, (of blessed memory) upon his return from Vienna, organized "Hashomer", following the example of the Vienna "Hashomer". This was the first youth organization which bore a Zionistic character. It was after the Balfour Declaration, when the enthusiasm of the youth was strong. The founders and first members were: Shmuel Einleger, Lipa Briller, David Greenberg, Bumba Einleger, Yitzchak Weissberg and his brother, Avraham, Lonka Fischer, Hela Eisner, Bronia Ginsberg, Zoska Braun, Shloma Einleger, Chava Ellman, Rifka and Henya Selzer, Manja Ginsberg, Lonka Greenberg, Aska Rosenberg, Nuska Zlatkes, and others.

This "Hashomer" organization didn't last long. The original purpose was to create a new Jewish pioneering type of person who could adjust himself to the life in Eretz Yisrael, which was then being built up. But this purpose was not achieved. There was no basic, realistic program, and the organization was dissolved.

After some time the former members of "Hashomer" came together in order to plan, awaken and organize the city youth, and establish a cultural institution. After long discussions they decided to set up a library. And so the "Ivriah" Library came into being, developed, and became the pride of the city. The former members of "Hashomer" created this "Ivriah" Library and the "Hashomer Hatzair" organization, which was the first youth organization in the town and had 150 members.

It should be pointed out, in this connection, that after the war there was nothing in town: no organization, no movement, no cultural activities, except for the Jewish sport organization for football. There was, therefore, no connection with any organization in Tarnopol or Lwow. The only cultural activity was the reading of newspapers: The "CHWILA" of Dr. Reich in Lwow, "NOWY DZIENNIK".

Of Dr. Thon in Krakow, the "NASZ PRZEGLAD" of Dr. Greenbaum in Warsaw – all three in Polish – and the "HEINT" and "MOMENT" in Yiddish.

The group of young people whom we know already from the "Hashomer" organization which no longer existed: Shmuel Einleger, David Greenberg, Lipa Briller, Bumba Einleger, et al, got together and started to talk about a public library. But how does one do it? There was no experience, no money, no hall, no furniture, and the main thing there were no books. After long discussions an idea came up: to collect used books; to go from house to house and solicit books for the library. They said it and did it! There was an empty room in Gelles' house, and

Joseph Einleger

THE "IVRIAH" LIBRARY IN TREMBOWLA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The first World War was cruel, hard and long. Many Jewish families left Trembowla out of fear of the Russians, and fled to the West, into Austria. They wanted to get away from the fighting area and to hide under the protection of Kaiser Franz Josef in Vienna.

In the first battle near Husiatyn the Austrian Army suffered a defeat. I remember, as a 7-year-old boy, the impression of the retreating Austrian Army, with the wounded on the wagons, on their way westward towards Podhajce and Stryj.

Winter in Trembowla

The Russian Army proceeded without difficulty. There is a story about an old woman by the nickname of "Bataliche", who went out with two empty buckets to meet the Russian marching units in order to bring them bad luck, according to a superstitution. Trembowla fell into the hands of the Russians for a period of three years until she was liberated in 1917 by the German and Austrian Armies.

In the years 1918-1920 there was steady fighting in eastern Galicia between the Poles and the Ukrainians, and in 1920 there was a war between the Poles and the Bolsheviks. In that year the Poles succeeded, after the miracle on the "Vistula",

known as Dr. Philip Menchel, who was the editor of the Chernovitzer "Tag Blatt". He died in New York in 1940.

Chaskel Shor's world left its mark on seveαral generations. His beautiful aphorisms which I heard as a child still ring in my ears. His philosophy, his ethics, his morals, all left a deep imprint on his fellow men.

Today I say sadly: there are no survivors of the second and third generation due to the Holocaust.

day and Friday for merchatz (steam bath). Some townspeople played host at all times to the Dorf's Yidden – particularly Schmerl Mellner and Nachman Soifer.

It is with a pain in my heart and a tear in my eye that I think of these sages. I will cherish their memory and will. as much as possible, implant their images in our coming generation.

CHASKEL SHOR

Moische Semenover – "Belokopetnik", as the peasants used to call him – got husbands for his daughters from the Yeshiva. He chose only the knowledgeable ones, and those with extraordinary ability, and not necessarily the most orthodox.

His sojourns to yeshivas were frequent and time-consuming, but the results were always rewarding, for among the yeshiva "bocherim" he met his future son-in-law, Chaskel, a very tall, handsome, unusually bright young man, a native of Yassy, Rumania. His family settled in the vicinity of Stanislav.

After marrying Sheindel, and enjoying his three years' "kest" he followed the usual pattern of becoming a merchant, dealing in grain. He soon tired of this life which was limited and not challenging. In secret he acquired knowledge not in the confines of Jewish studies. It was the time when the "Haskala" began to pierce through the self-imposed Jewish Ghetto. Soon it was known that Chaskel was indulging in "Tarbuth Raa" and his position became precarious. He always found Talmudic justification for his indulgence in foreign culture.

As time went on he acquired a lifestyle that was not acceptable in his environs. He became more and more brazen, and began introducing new words and phrases into the Yiddish language, words like Liberty, Equality, Emancipation, thus frightening the Jewish Community.

In 1907, when general elections took place to the Parliament in Vienna, he was the only one who dared to come out against the Polish candidate who was supported by the orthodoxy, and urged all to vote for a Zionist named Mahler. This was unforgivable, and he was forced to leave Semenov with his family, and settle in Chernovitz, Bukovina. He kept contact with his family by a yearly visit allegedly for "Kaver Avoth". He continued his Talmudic symposia with his erudite brothers-in-law, somehow always winning the decision.

In Chernovitz he became a successful insurance agent, where his Talmudic knowledge was helpful.

He raised three sons who became well-known. Strangely enough they were not raised in the Jewish spirit, and were lukewarm to the Zionist movement.

They abandoned the name Shor, and adopted other names. The eldest was

Jack Koenigsberg ז"ל

THE "DORF'S YID"

Nostalgic Trembowla, or Trebivly, as we Jews preferred to call it, was dotted with many picturesque villages. Every village had at least one to three Jewish families living in harmony with the Ukrainian population. The townsfolk called them "Dorf's Yiddin". To a degree they were regarded not on a par with the townspeople as far as worldliness, Biblical and Talmudic knowledge were concerned, but in reality they were at least equal if not superior. It was the dream of every Jew to settle among his brethren in town as he felt a separation from the Jewish center.

The community life of the Jew in the village was independent religiously. Several villages combined, managed to have a minyan every Saturday and on holidays, and the competition for the Schulhonors equalled only the competition in procuring a livelihood.

I remember the minyan in Zelenche, also the minyan in Semenov; the beautiful voice of Moishe Gerie, the beautiful reading of the Torah by Schmuel Milgrom.

One feud particularly comes to my mind: who was to get Hasson Torah and Hasson Bereshis on Simchas Torah. The congregants could not agree and because of this came a break in the minyan, and a second minyan was set up in Semenov.

The average Dorf's Yid was financially in a stronger position. He participated in all the Kehila activities although his influence was limited. Still, he was assured of a burial and of rabbinical guidance. He sent his children to the town cheder and enjoyed all cultural progress.

When in 1904 a Gimnasium opened in Trembowla, it was the Dorf's Yid who shied away from it as alien, and feared it would lead to conversion.

I remember when they refused to buy wine for Pesach from Nachman Briller because he sent his son to Gymnasium.

Outstanding Talmudists were dominant among these village Jews. I would like to mention a few that I remember: Jacob Doved from Malov, Mendel Rishdvianer, Meyer Semenever, Shmelka Weissman Volitzer, Shulem Krovinker. I heard many of them were consulted when it came to engaging a Rabbi for the town.

When Moishe Babad was to be placed as Rabbi in Trembowla, it was Meyer Semenever who had to put his stamp of approval that he was talmudically capable.

Most village baalatatim visited the town twice weekly: Tuesday on market

my sister, Klara and my brothers Max and Milek, of blessed memory. God keep them in peace – God keep all the millions in peace.

I remember – let us all remember! We owe it to these martyrs – we owe it to our Trembowler. We owe it to the children whose lives were cut short by the brutal arm of the Nazis and their helpers. Let us remember – we cannot and should not forget. It is our holy obligation.

life; they also contained notes of defiance, of a willingness to fight it through, to go on despite all difficulties and despite the animosity in the midst of which we lived.

I remember and I still hear it. In the stillness of the night I often hear these songs, only by now they have grown into powerful symphonies that express the whole misery of a nation doomed, the anguish of the mothers and fathers who soon will hear the despairing voices of their children brutally torn from their mothers's bosom and then witness their death. They might even hear themselves crying out and then, broken spiritually, surrender to the butcher's knife. Maybe their outcry of despair even reached heaven, knocked at its broad portals, but all in vain. There would be no response – not even an echo. – All would be lost, irrecovably lost!...

Or those dances – the horas. Wild, exuberant. Feet hitting hard against the floor, bodies interlocked in a powerful rhythmical motion that carried them around in an uninterruptible circle. Songs and dances that provided the rhythmical frame for the feet in motion. Joy and restlessness. An expression of youth, of hope, of optimism.

The older generation was God-fearing, industrious and enterprising; deeply devoted to their families and their way of life. Their existence was a constant struggle for survival – mere survival. Despite the myth of Jewish wealth, there were only a few families who lived above the level of poverty. On a Western-World basis they were paupers; in comparison with the rest of the Jewish population in Trembowla, they were well off. The majority lived on the verge of poverty. Life was difficult, competition keen. Jobs were almost non-existent – especially for a Jew. Except the few professionals and artisans, a Jew could engage only in business, small retail business. For most it was a hopeless task.

They were sustained by their deep religious faith – a faith that was also a way of life. They lived from Sabbath to Sabbath, from one holiday to another. All week they could survive on a piece of dry bread, but on the Sabbath it was different. The Synagogue was the place where they could meet other Jews, discuss current happenings, speculate about their future, and, for a while, a Jew could forget his troubles and take a respite from his daily worries. There too, he could pour out his heart to the Almighty God, feeling and hoping that God would not forsake him in time of danger.

Perhaps at this point I should mention some of the names of the men and women, youngsters and the elderly who, during their allotted time on earth, strolled the streets of Trembowla, who regarded the town as their own place. After all, a human being even by International Law has a right to his birthplace... But, their appropriate name could be "Million", in fact, "Six Million!" Let it suffice to mention the names of my own family: My parents, Israel Abraham and Chana Briller;

Surely our people, the Jews, led a quasi-normal life. One cannot call it otherwise even if in reality it was not normal. A people constantly squeezed out from its positions, constantly pointed out as the country's parasite, driven fromoccupations, bereft of almost all the avenues of livelihood, persecuted and victimized, can not and could not regard life as normal. It was difficult – especially for the young generation. It was hopeless and impossible. Yet, with our inborn tenacity (to succeed, progress and never to surrender), we kept on striving to better ourselves. Against impossible odds we tried to emigrate to other countries and to build our life on a new basis. Few succeeded. For the far greater majority it was only a mirage, never to be reached; an impossible dream. The doors to other countries were tightly shut. Pious expressions of sympathy for our bitter fate did not help us. Persecutions and oppressions remained, in the leaders' words: an "internal, national affair".

No need to delve deeper. By now it is history, a generally known fact. As usual, we were standing alone, and there is no need for apologies, not even our own apologies. The explanation is simple: we were a convenient scapegoat in international politics. All accusations, all explanations are useless, in fact, ridiculous. If we were not better than our neighbors, then we surely were not worse. But if it can help our neighbors to still their conscience, then let them go on with this myth of our alleged faults and sins. They are welcome to it...

Our youth was resourceful, idealistic (in most cases) and, despite all misfortunes, misery of life and perennial poverty, optimistic. Before the war there was no despair.

On the contrary, most of our glances were directed towards a far corner, the land of our national birth, of our ancestors. We ardently believed in the great teachings of Herzl. To rid ourselves of our bitter fate, we would have to become a nation again. We would have to rebuild our land, settle on its soil, turn its sandy, rocky wastes into fertile fields. No wonder that so many youth Zionist organizations flourished in Trembowla.

I myself belonged for years to Hanoar Hazioni. I still remember the serious faces of the youngsters that made up its ranks; the speeches of the leaders, the lessons in Jewish history, the study of Zionist theories and aims, of the geography of Palestine, etc. The evenings after school and after the completion of work were spent in these organizations. It was work, serious work, but also fun. An integral part of our gatherings were discussions – "pogadanki". There we broadened our minds, there we learned to live together with others, to cooperate in a spirit of "kvutzot". We sang Hebrew songs and even old, Jewish folk songs. They often expressed our longings for a better and freer life, our nostalgia for a return to the land of our fathers. They had in them the simplicity and warmth of our own home-

tures taken at the feet of this majestic and martial Venus. But the "Zamek" also offered some other features of interest: something akin to a beautiful park with wide alleys running between trees; benches lined up along the alleys, and the open spaces; wide areas of green lawns; resting places; an open, valley-like area for concerts, dances and shows of various character; lovers' lanes; a fir forest stretching for miles, and leading to a neighborhood town, Strusow.

Saturday was the day for the Jews of Trembowla to walk up to the "Zamek" and to enjoy the cool, fresh, unpolluted air, together with the natural beauty of the park. Groups of people could be seen everywhere. They assembled by families or groups of friends. Children could be seen running around, rolling down the little hills, chasing one another or playing hide and seek. Their young laughter, their high-pitched voices would fill the air with sounds of play, joy and happiness. Their mothers and fathers watched them with eager, loving smiles on their lips, always ready to supply them with a fresh, crisp cooky, a piece of strudel, a knish, or some other delicacy – and in the process of doing it not forgetting themselves. At other places one could see young people engaging in the game of socializing: the boys trying to impress their girl friends, the girls using all their inborn charms to attract their beaus. Laughter and giggles were the only louder sounds coming from such groups.

I myself – I remember – loved to wake at sunrise in the summer, dress, take a book along and venture up the "Zamek". Lying on the grass on my belly, with the book in one hand as an alibi, I would pick handfulls of berries and direct them into my mouth. How good it was to dream on such mornings!... How beautiful the world looked!... How far – in one's imagination – one could be carried away!... I saw myself crossing oceans, visiting foreign countries, listening to the most beautiful concerts, participating personally in the creation of music, and in general experiencing all the wonders and delights for which my nature craved. How good it was to be young and to day-dream, even if reality was a nightmare and even if one realized that such dreams would never come true...

Yes, life was difficult, but it had its rewards.

In the absence of big-city recreation, and being too poor to acquire our own objects for play, game and entertainment, we created our own toys, our own entertainment. Luckily, nature and Trembowla's scenic beauty supplied us with ample means for self-gratification and self-expression.

Yet – and this is the sad truth – we lived in an ocean of hatred! At that time we did not realize it, and if we had no one would have believed it. What was fated to come was too inhuman to be believed. Only the devil could have thought of a crematorium, gas chambers, shooting squads, Einsatzgruppen and all the other inventions of the modern "age of progress".

Trembowla. To us, born and raised there, it was not only a town, it was a world in itself. It was a place where every stone spoke to us, where every house carried some memories and meaning, where every street told a story. Most of all, it was a town filled with people, old and young, everyone with his own problems, his own worries and his own outlook on life.

It was a town and a town it still remains.

But there were people in it, our own brothers and sisters – and they are gone – gone forever. There must be some life in this town, but I am afraid that if I visited it now it would make on me the impression of a ghost town, bereft of its soul, of the life that gave it a meaning, of the laughter that maybe, in the stillness of the night, still resounds over its emptiness. For we were an integral part of this place, our roots deeply inplanted, our lives a part of the general life, our joys and sorrows intertwined with that of the rest of the population.

I remember the town. It rested sleepily between hills and mountains of a Podolia country-side. A small river ran lazily through its center, dividing it into an old and new town. In the spring this river would rise from its all-year slumber, swell with the rising waves of water, thunder with the ice chunks it carried on its rebellious shoulders, scare the fearful with the noise created by this spring awakening, and present the brave, daring and curious with a spectacle of unforgetable beauty. In the hot days of summer, the same river would swarm with a multitude of bathers, its banks covered with men, women and children clad in an endless variety of bathing apparel. There would be chatting, laughter and gossip. Mostly these (men) would be the perennial idlers, living from day to day, from month to month, hoping for employment and a steady occupation, dreaming for a miracle in a world filled with stagnation and hopelessness. On other days, the same idlers would be seen standing on one of the bridges or sprawling on the river's grassy bank, dreamily observing a bough, a few leaves or a broken board slowly drifting over the smooth surface of the river.

What did they dream about? ..... What happened to their dreams? .....

Another unforgettable thing of beauty was the "Zamek" – the fortress. Built on top of a high, fairly steep mountain, it kept vigil over the town itself, the surrounding villages with roads leading to them, and over another mountain: the "Pokrovka". Who, born in Trembowla, would not have sharply outlined in his memory the shape of this "Zamek"? The winding approaches that brought one to its top; the wide, strong walls and turrets that once, centuries ago, had served as a military outpost in the wars against the invading Turks? Who would not remember the statue of the lady who, with one outstretched arm pointed to the East, while in her other hand she held a dagger directed at her own heart? Legend or historical truth, it was an imposing view. No wonder so many people liked to have their pic-

Moshe Briller
Jersey City, N.J.
June, 1978

I REMEMBER

Some time ago I happened to come upon two pictures. One was an old one, acquired long ago. It was a picture of a Kvutza of Hanoar Hazioni in Trembowla, with my sister Clara, Fancia Horowitz and a few other girls, some of them our close friends. The other picture was given to me just recently. It was a picture of my older cousin, Chanusia Horowitz. What sad memories! What painful thoughts they evoked!

A generation gone and lost forever!

One has to look at these faces, to read in their eyes a drive for self-expression, a desire to live and to drink to the full from the cup of life. If life is a stage and the

Trembowla at the foot of the "Castle" hill

people its actors, then life is also a dream of varying intensity and of changing character. It is filled with suspense and excitement, with disappointments and sufferings. It gravitates between comedy and tragedy, between hope and disillusionment, between joy and despair. But the lives of these young people on the pictures were cut short, their hopes never materializing their disillusionments ending in the greatest tragedy our "Atoh Bochartonu" nation ever experienced.

she was taken to the Ghetto hospital. The poor girl wanted very much to live because until then she hardly enjoyed life, and she had wonderful prospects for a splendid future: Under the effect of morphine she had the illusion that she would live, but the pity of it was that she was wounded not only in the legs, but in the abdomen and the intestines were outside. A belated operation, gangrene, general weakness – the condition was serious. In the evening the illusion vanished. The poor thing knew that the situation was critical. Weakness increased. She felt that her strength was leaving her. She was fully conscious until the last moment. She remembered seeing her parents in the market place and her sister, Helena, who, after she was shot in her face, had to proceed outside the city to the common grave. After the terrible sufferings in her last moments, she fell asleep under the effect of the morphine, which turned into eternal sleep.

I knew her. She was pretty and gentle, and after her death she was beautiful. The expression on her face was calm, without any trace of terrible suffering. The breeze of the wind which stole into the room through the open window, stroked her face and hair, as if it tried to awake her to life, but in vain.

Translated in sorrow by her brother.

Under the mountain of Plebanowka the white crowd was once more seen moving slowly and soon the last act of the tragedy was heard — a "salvo" of guns.

On that rainy day, sad and cold — as if adjusted to the serious moment — the first group of about 300 people was led in the morning to the railway bridge in Plebanowka to the common grave, and the second group, in the afternoon, of about 500 people. And every time, instead of funeral music the machine gun played, and they threw into the common grave those who, at that moment, stopped feeling, and those whose sufferings became stronger, and others who were spared a bullet by the cruel fate and who finished their lives under the pressure of the human mass. They didn't even cover them with earth. And for the children they didn't even waste a bullet.

At dusk the grave began to teem. A row of ghosts in human bodies began to creep out — some able to walk, others to creep and others to turn. The stronger ones reached the village, the weaker ones the railway, as if waiting for the iron dragon in order to forget in its hugs "the pleasures of life"; and the remaining listened as if to the sound of the guns, hoping that this time they would not be spared.

The next morning this weird grave on which life was ebbing out, was refilled with a few wagons of bodies and covered with a thick layer of earth.

A part of the killed ones was transported towards evening to the old cemetery which witnessed sad scenes. One of these victims was Mania Selzer — she lived near the train ramp. She was shot in the market place where she remained for a few hours. The bodies were collected on a wagon and it became clear that she was not only alive but was fully conscious, and she begged the favor of the men who were burying — the militia men, whom she recognized. She kissed their hands, called them by their names, and begged them to treat her gently. She maintained that she was still strong enough, and that she could live, if she would be helped. She was thrown roughly on the wagon together with the bodies, was transported to the cemetery, and left to her fate. At this particular time it could not have been otherwise because the killers were going around there and they were afraid. Finally, late in the evening they left.

On the cemetery she asked for help from strollers who went around there but they were afraid. At last an elderly woman from Rakowica, who helped her, laid her down somehow in the company of the dead bodies, gave her water and comforted her. At night she brought her a bundle of straw to lie on for the night in the ready grave, because those who knew her forgot her and did not come to help her, which was terrible and unforgivable.

The poor wounded one had to lie in the cold night in that ghastly surrounding. Hyenas appeared, in human bodies; they took off the (remaining) clothes of the dead bodies, and from her they took her last pennies. In the morning

EYE WITNESS REPORT ON MY SISTER'S DEATH

(written in Polish, April 11, 1943 and received July 26, 1968)

The 7th of April this year was a horrible day for the inhabitants of the Ghetto and to people who had a spark of human feeling left. The things that happened exceeded all that was told so far until now, and they cannot be compared with the last local "action". The barbarism of the past centuries is pale against the present one which is in complete contrast to the culture of the 20th century.

Four Manheim sisters, Three Selzer sisters, Hava née Ellman-Horvitz and her husband, her brother Jacob, Israel Spiegel

People were shot in the houses, in the streets, in the gutters, in the yards, in the squares of the Ghetto and outside it. The living ones were led to the square near the market, were undressed to their underwear, their shoes removed, they were stripped of their last possessions and led outside the city to the place of their last rest. The procession of the living dead ones moved slowly while the children clung to their mothers crying loudly and with tears, and the mothers wore expressions of pain and fatigue and were moaning. And there were some (like the old Seret), quiet, upright, with uplifted head, a serious expression, looking right and left, taking leave with a nod of their heads, from friends, streets and houses, which surely reminded them of better times, went quietly to the place of execution.

Sabina Herbst

IN MEMORY OF CHAIM HERBST

I met Chaim Herbst in the Zionist Organization, where he was an active member. He was an idealist, and worked with devotion to inspire the Jewish youth with love of their heritage and the Hebrew language. At that time the idea of a Jewish State was still a dream. How happy he would have been to see it!

Chaim had a beautiful Hebrew library and he mastered the Hebrew language. David Turkel, of blessed memory, was his best friend, and they worked together towards a common goal. They organized an elementary Hebrew school, and Chaim was a very successful teacher.

We were married in 1936, and in 1938 our daughter was born. In 1941 the German-Russian war broke out, and Chaim was one of the first victims of the holocaust. I shall never forget Chaim, my dear friend and husband.

– – – – – – – – – – – – – –

RECOLLECTIONS OF A SIX YEAR OLD

It was a magnificent spring. Blue skies, the bright sun warming the earth. The first green shoots breaking through the ground and the world coming alive with color. There was a loud, urgent knock at our window. The war is OVER! There'll be no more running and hiding. We are FREE! Now my father will come home.

We rushed outside. Music in the streets. Crowds, khaki uniforms everywhere; soldiers handing out chocolates to children. I search through the crowds; surely my father will be among them. But the faces of the soldiers belong to strangers. The memory I clung to for the three desperate years – in the ghettos, hiding in caves, in the attic – will remain only a memory. There's just my mother and I. Two people alone; thrust into a big empty world. How do you begin again when death is all around? And spring! – that teases with false promises!

Myra Herbst Genn

her daughter. They lived in a very crowded place, but invited us to stay with them. After being there a few weeks, we went back to our home town, Trembowla, which was occupied by the Russians. They were occupying my father-in-law's house and returned it to me. I struggled to make a living; went through a lot of hardship and fears. I remembered the address of my aunt who lived in the U.S.A. and wrote her a letter, so that she would know about our survival. She notified my brother, Leo, who was in the U.S.A. by that time and saying Kaddish for us. I started getting letters and packages from my brother and sister-in-law and was filled with new hopes of putting together my shattered life.

On May 7, 1945, Germany surrendered and the war in Europe ended. I will never forget that day when a friend of ours came knocking on our window to tell us that the war was over. A parade and music were going on in the streets, and Ziunia wanted to go out and see it. Soldiers were parading. Some were hugging and kissing, rejoicing with their friends and family. My daughter looked on and said to me, "Maybe, I will find my daddy here." The tears were choking me and running over my cheeks, and I only had one question in my mind. Where would I go and what would I do. I felt so lonely and forelorn that I had to go home and sit down and cry. I have no words to describe that feeling. We subsequently left the house in Trembowla and went to Bytom, a city in Poland. From there, we went on to Austria, with the help of the "Haganah". We were stationed in Ebensee, in a camp which was once built by the Nazis as a death camp for the Jews. We found machinery from the gas chambers and other equipment of that concentration camp still there. After being there three months, we were transferred to Germany, to an area occupied by the Americans, and after two years in a camp for displaced persons, we arrived in the U.S.A. in 1948.

child to live for. I must go on. We need each other. We were in the attic for ten months.

Finally, in March 1944, we were told by the farmer that we could step down from the attic and that we were free. The war was still going on. There was loud thundering of the bombs as the Germans were fleeing, and the Russians came. We got a ladder to come down. I could not believe that it was true. We were still filled with fear. We were weak, undernourished and could hardly walk. We got something to eat and started to walk to Trembowla. On the way, we met Russian soldiers. Some gentiles invited us to their house and gave us food. We did not rejoice; our spirit was broken. We felt alone, unwanted, betrayed by the whole world. My daughter was crying. She could not walk, and I could not carry her. She was whispering for weeks; she couldn't raise her voice. I encouraged her to shout and promised to teach her to sing, but I had to wait in anguish, afraid that she had lost her voice. In Trembowla, we met more survivors, my sister-in-law Henia Selzer, came with her daughter, Musia. They were the only survivors from their family. We embraced each other, but we had only tears in our eyes. More survivors started coming out from their hiding places, about twenty to thirty people. We all gathered in the house of Dr. Sass. It was shocking to learn that so few of us were left. We felt physically and spiritually broken to pieces. There are no words to describe the pain we felt when we were faced with the unbelievable reality. My sister-in-law, Fania, said, "I wish I would have gone together with my family. What do I have to live for." It is strange that after going through all that hell, everybody felt the same way. The war still was going on, and there were rumors that the Germans were coming back. We started to run again, closer to the Russian border, until we came to Podwoloczysk. We found a few houses there with survivors in a crowded room. Many houses were demolished from the bombs. Suddenly, an epidemic of typhoid fever broke out and almost everybody got sick. We were taken by buses to a nearby village, "Kaczanowka" The abandoned houses were turned into hospitals. Bundles of straw were used for beds. There was a nurse, a Jewish girl, who was previously working with the Germans under disguise as a gentile. She helped us greatly, but there was very little medication. Many of the survivors died. My daughter and I were released after three weeks, but my sister-in-law, Fania, had to stay on. I didn't know where to go from the hospital. I was walking from house to house begging people to take me in with my child. My offer to them was to sew dresses, blouses, etc. Finally, a woman with two children invited me to stay with them. She allowed me to use her potatoes and vegetables to cook soup, and I brought some of it to the hospital for my sister-in-law, Fania. After her release, we had to leave the village, because the woman refused to house all three of us.

We went back to Podwoloczysk, where I met my sister-in-law, Henia, with

Our clothing was falling apart. I asked Mrs. Rajski to give me a needle and thread, and I tried to sew the holes together. She gave me a skirt and an old jacket from her husband. She was a religious woman and whenever I found her resentful for our being a burden to them, I used my religious persuasion which helped a little. We gave the farmer all the valuables we had. I had sewn them into the vest I wore and luckily this was not taken by the bandits. I found out that they were hiding another Jewish family, the Einlegers. They later left them, but they knew about us which was to our benefit. That farmer belonged to the Polish underground and used to have meetings in his house. In the winter of 1943-1944, German soldiers were stationed almost in every house of the village, but the farmer knew how to avoid them by pretending that his family was sick, so the Nazis stayed away. At that time, we had to be especially careful not to make any sounds. At night one of us was always awake when the others slept, to keep guard. We heard their singing in the evening and picked up certain verses which were amusing to my daughter. I tried not to run out of stories. I told her that the war would end soon and that we would be free; we would go to America. She had an uncle, Leo, and Aunt Martha, there, who would teach her to play the piano. We would have plenty of food. I would cook big pots of good dishes. I would bake big loaves of bread as big as a table. She would be able to shout and sing. There would be no more whispering.

At this time, I would like to mention that my younger brother, Leo, with his wife, Martha, were in Vienna when the war began. My sister-in-law succeeded in leaving for the U.S.A. in 1939 on a visa from my aunt; but my brother could not go because he did not have Austrian citizenship. He got a permit to go to Cuba. In May 1939, he entered with several hundred other Jews who were fleeing from Austria on a French vessel, Flandre. When they reached Havana, they were not allowed to land. They tried other countries, but they were refused everywhere. They were cruising for six weeks on the ocean, and finally France let them in. My brother was interned for three months. In the meantime, Hitler invaded France. My brother was in the Pyrenees for eight or more months and after many hardships, he came to the U.S.A. on a visa from our relatives in 1941. At that time, I received a telegram that he arrived in New York.

All through the winter in the attic, we covered ourselves with straw and an old coat which I had with me. The entrance to the attic was covered with a straw mat which made it darker. The waiting seemed endless. We could not wash or change clothing. There were times when there was much shooting and burning, and I was always afraid that the barn would catch fire. Sometimes, I could not believe that this was happening to us. Only my child gave me the strength and courage to endure all that suffering. I was trying to fight off the moments of despair and told myself that I must be strong. I could not break down. I have my

then the farmer pulled Fania out. We felt relieved to get out of the cave; went into the house, washed ourselves, got something to eat and were put into the attic again. The next day, we were told to go because they had no place to hide us. I started to beg them to have mercy and find something for us. After many tears and long persuasion, they told us they would try to find a hiding place.

The next night, we were taken to a nearby barn, in which they had goats, chickens and rabbits. Our hiding place was made between the slope of the straw roof of the barn and a straw wall which was made especially for us. The space was about 7 feet long and three feet wide. We could sit there, but my sister-in-law could only lie down, being too tall to sit. Through the cracks and corners of the roof some light came in. During the days when there were no Germans in the village, we crept out of the hole to straighten out and do some exercise, which was some recreation for Ziunia. We also spent time outside the straw wall. We could all sit down and talk. My daughter could play with the rabbits which had been brought up to the attic by feeding them with leaves, which were thrown to them almost every day in the summer. The biggest treat for my daughter was a sunflower. She ate the seeds and the rest she could feed the rabbits. Many times, they threw leftover food and pieces of mouldy bread in the attic. Ziunia grabbed it. I cleaned it up and gave it to her to eat. At the same time, she was worried that the rabbits would be hungry. We were given a small loaf of bread for three days; hot water in the morning and evening and some soup for lunch. Sometimes they gave us a tomato, a carrot and a scallion fresh from the garden. It was enough to keep us alive. I made up countless stories to tell my daughter to keep her interested. She complained that there was nothing to do. I told her to braid my hair and tell me some stories she learned. All our talks were in a whisper. My sister-in-law mostly lying down, quiet and depressed; I was trying to make conversation with her and asked her to serve us the meals we got.

"Tell Me Why"

One sunny summer day, Ziunia looked through the cracks of the roof and seeing the bright sun and children playing outside, she said, "Tell me, mommy, why do we have to hide here in the dark without daddy and without food, and other children can play in the sun and have their father?" I had no answer. I was choking, trying to suppress my painful emotions, but tears were running over my cheeks. My daughter patted my face with her little hands and said, "Don't cry mommy. Daddy will come back, and we will be together again." I had no such hopes, but at the same time I didn't want to believe that I would never see him again.

save our lives. "Do it please for the sake of my child, I do not care for myself." After talking over the matter with her husband, she came to tell us that they had a hiding place underground. We also found out from the farmer that all the people from the ghetto were taken to "Plebanowka," a suburb of Trembowla, and all men, women and children were shot by a German firing squad and buried in a previously prepared mass grave. Some people were still alive. I listened in horror and disbelief, but in spite of all that, I didn't want to die, and looking at my child, I was willing to go on. Fania was completely passive, but didn't want to die by the hand of the Nazis.

Late that night, the farmer took us down to a vegetable garden on his premises and next to the foot of a big tree there was an entrance to a hiding place, covered with a big square stone plate. First Fania was lowered down. Then he handed her my child, and I was last. When I heard the sound of the closing of the entrance, I thought to myself, "now we are buried alive." The cave was about 8 feet long, 5 feet wide and 8 feet deep. It was dark, damp and dreary. We had some rags to cover ourselves. I was filled with anxiety and fear, that we would have to die here of starvation, a most terrible death, looking at my starving child. We could not go out by ourselves. We depended completely on the mercy of the farmer. I could not share my thoughts with Fania. I didn't want to frighten her. She had enough of her own tragedy. My daughter asked me what would we do here... it is dark and cold. I was trying to comfort and reassure her that in the morning it would be different; that now it was night and we had to sleep. Every hour seemed an eternity. Finally, we heard the sound of the opening of the stone plate at the foot of the cave and being lowered down on a string was a bottle with tea and a pot of food and spoons to eat with. I was overwhelmed with a feeling of hope. We started to eat eagerly. It was pitch dark and Ziunia got very impatient. I was telling her stories, made all kinds of promises, but the anxiety grew. Every hour was endless, and I felt that it was impossible to stay here. In the evening, the farmer opened the cave again and asked how it was inside. I answered that we had lost the spoons, it was pitch dark and we needed some light. He brought down a kerosene lamp, but it could not burn because of lack of air. He then made a couple of holes in the ground above the cave. We could see daylight, hear the bells ringing in the church and became a little more hopeful. The next day, there was a rainstorm; it got dark; it was thundering and lightening, and the water was pouring in through the holes. The water reached above our ankles. I was holding my daughter in my arms and thinking that maybe it would be better to drown here and all our suffering would be over. Suddenly, we heard a sound and a voice from above. It was the farmer who had just come from town. He asked, "How is it in there?" "The cave is filled with water," I answered. "Give me the child, quickly," he said. Fania handed him my daughter. I could not reach so high. Then she helped me to climb up, and

know what to do or where to go. The Germans were liquidating the ghetto to make Trembowla "Judenrein" free from Jews. I gathered all my courage to go out to other houses of the ghetto, hoping to find someone to join us to go somewhere together. Henia left with her child... I didn't know where she went. At that time, the ghetto consisted of only a small number of houses in the Sobieska St. (called "Koplowka"). I was walking through the gardens and bushes in fear, filled with anxiety. The houses were empty. I saw the corpses of people who once were my neighbors, a sight I will never forget. Overpowered by fear, I started to return to the house where I left my child sleeping and my sister-in-law, Fania, waiting for me. Fania was completely apathetic. She said she didn't care any more; she had lost all her dear ones — husband, children, sister and family; she had nothing to live for. While I was walking back, I noticed that Sklarek and two other Nazis were walking to the same house. Sklarek was a German gendarme stationed in Trembowla. He was always walking in the company of a big black German Sheperd dog, watching that no Jew escaped from the ghetto and that no one brought any food into the ghetto. He was also the enforcer of every new law and decree issued to the Jews in the ghetto. Everybody feared him. I ran quietly into the house to be with my child and thought to myself, "now comes the end of everything." Sklarek approached me and said in German, "Come to work." I answered, "I have a small child." He said, "You don't want to," and took out his gun to shoot. I was motionless. At that moment, the sound of a whistle was heard and the voice of the other Germans who were telling him they found more Jews. Sklarek put back the gun and told me, "You can go. I don't need you." As soon as the Nazis left with a group of Jews, I gathered a few necessities, took my daughter and sister-in-law and started walking to a nearby village, about 10 kilometers from town.

PODHAJCZYKI

The name of the village was "Podhajczyki." On the way, we were attacked by bands of Ukrainians, who were collaborating with the Nazis in killing Jews. They took whatever we had. Ziunia was crying. Some gentile women were looking and said to the attacker, "Leave them alone; look at the crying child." Luckily, we were left alive, and we went on our journey to Podhajczyki. Upon our arrival in the village, we came to the house of a farmer who was once a customer in our store. When the war broke out, we had given him merchandise from our store to hide. He had a wife with two little girls and was a religious Catholic. Many people who were running from the ghetto at that time were being killed by the Ukrainians or Germans. We were sheltered in the attic of the farmer's house. The wife gave us food to eat, but told us that they had no room for us. I begged her with tears to

ly from the ghetto to find a place to hide. I went to a few gentiles, who once were customers in our store, and begged them to find some shelter for me and my child in their house. Everybody refused. We spent the night in the woods with many other people. We returned in the morning to the ghetto; it was still quiet. Everybody was asking, "Do you have a place to hide?" I was tired to the point of exhaustion. Ziunia was crying, tired, thirsty and hungry. She told me, "I don't want to know about anything – just give me something to drink and put me to sleep."

Since the age of three, I was running with her to shelters to hide, in hunger and fear, but she still could not understand why we had to hide. I explained that we were in danger of being killed, but she didn't know what it meant and asked, "How does it look when someone is killed?" I explained to her exactly what it meant – that the Germans were hunting us with guns and when a person is shot, the blood runs, he dies and he is buried forever. "No mommy, I want to live. I will be quiet." I taught her that lesson when she was three and a half year's old.

We felt like hunted animals filled with fear and anguish. People kept asking one another, "Where is America; where is the whole civilized world; are we all condemned to die?" That same night came the attack. Every house in the ghetto had made caves under the furniture, or hiding places in the attic, to hide from the Germans. We went into a cave, which was prepared in advance – the same place people were previously taken out by the Nazis for extermination. Among the people in the cave was my older brother, Moshe, with his wife, Fania, and 15 year old daughter, Genia. My brother's older son, Zalmen, age 18, was taken in 1941 to Bergen-Belsen to the gas chamber. In the cave was my sister-in-law, Henia, with her child, Wolf Rosenstrauch's wife and children, and approximately sixty other people. Before we managed to close the cave, the murderers came in and started to pull out all the people. I was sitting with Ziunia in my arms in a corner and heard the cries of the victims. I have no words to express that feeling, expecting to be taken out any minute. I saw a Nazi came down to the cave and take my niece, Genia, with Rosenstrauch's little five year old girl. Genia begged to be left and asked if it was possible to run away. I can never forget the sight of my beloved niece begging for her life. My brother, Moshe, was lying on the ground of the cave unconscious, and as soon as he gained consciousness another Nazi came in and grabbed him. It was a miracle that they didn't see me with my child, my sister-in-law, Fania, and my sister-in-law, Henia, with her child. (The rest of Henia's family – husband, sister, brothers and father – perished in the previous actions). The Germans threw burning straw in the cave and when no sound was heard, they thought that nobody was there and left.

We went to another house, where we found a few other single people without families – depressed and disgusted with no more spirit or will to live. I did not

Sabina Herbst

FOR MY DAUGHTER'S SAKE

It was the end of May 1943. There were about 1,800 Jewish people in the Trembowla ghetto. At that time, many of them were from the neighboring smaller towns and villages. My dear husband was one of the first victims of the Nazis in the year of 1941, and I was left alone with my child who was three years old at

Chaim Herbst, his wife and daughter

that time. Jews were walking in the ghetto street like shadows, sad and depressed with only one thought in their mind – where to run and where to hide.

A pogrom by the Nazis was expected any hour, any minute. I took my daughter Ziunia, who at that time was not quite five years old, and went out secret-

write about the Jewish community of Trembowla, its institutions, its organizations, about personalities, about the plain people, about anything and everything related to Trembowla. We asked that they write in any language: Yiddish, Polish, German. We would translate. And we promised that everything written would be published.

An editorial committee was established and it began to meet regularly, and its members started to submit material for the "Book". The articles were read at the yearly gatherings and, slowly, material began to arrive from the members.

We also asked the members of the American Organization to write, and as a result we received four compositions in English. These were translated into Hebrew and appear in the book in both languages.

We also asked for pictures and what we received is being reprinted.

We did not pretend to produce a literary masterpiece. We only wanted to produce a picture of our Trembowla Jewish Community as it was.

We tried our best.

The Editorial Committee did everything possible to collect the names of our holy martyrs of Trembowla, and we are sorry if any names were omitted because of lack of sufficient information.

And now we want to thank all those who helped this, our endeavor, to materialize. We thank all those who wrote and those who contributed towards the expenses connected with the publishing of the book.

We thank our friend, Abe Weissberg, for his enthusiastic support, and the American Committee and membership.

We thank the members of the Organization in Israel.

M.S.

PREFACE

Before the second World War there were only a few "Olim" (immigrants) who came to Eretz Israel (Palestine) from Trembowla. There was therefore no need for an organization. The situation changed after the war, when survivors of the "Shoah" (Holocaust) began to arrive. They, together with the dropouts of the Anders-army numbered, after a short time, more than a hundred.

It was in the early fifties, when Naftali Weinraub, Yona Willner, Yitzchak Goldstein, Meir Polishuk (all of blessed memory), Yisrael Goldfliess, Nathan Warman, Yisrael Rosenfeld, Zvi Flashner and Meir Selzer came together and decided to establish an organization of Trembowla-Olim in Israel.

The first public activity of the new organization was the gathering on the eve of Rosh Chodesh Sivan (around June), the anniversary of the date of the third "action", when Trembowla was declared "Yudenrein".

We have met since then on that date year after year, except in 1967, when, because of the Six Day War, the gathering had to be postponed.

The late president of the Trembowla Society in New York, Mr. Joseph Weissman, of blessed memory, participated in the gathering in 1956, and our friend, Abe Weissberg, participated in 1977.

In recent years we have also had annual gatherings in Haifa on the anniversary of the first "action" in Trembowla, in Cheshvan (around October).

The first project of the organization was the establishment of a free loan society, in order to help the newcomers to settle in the country. Most of the funds were contributed by members in Israel.

The second enterprise was the setting up of a plaque in memory of the Trembowla Jewish Community in the Cellar of the Holocaust in Jerusalem, among the plaques of the Jewish communities of Eastern Galicia, like Czortkow, Kolomea, Zbaraz, Zaleszczyki, and others.

The third project was the planting of the Trembowla grove in the Martyrs' Forest in the winter of 1965. Mania and Avraham Weissberg represented the Trembowla organization in New York.

During all these years we were aware that it was not enough to have a free loan society in the name of our holy martyrs, a plaque in the Cellar of the Shoah, a grove in the Forest of the Martyrs. We knew that in order to perpetuate their memory we must issue a memorial book, as did thousands of organizations, written by the survivors and the relatives of the perished ones.

At every meeting the subject of the "Book" was brought up, but the reaction was very slow. Year after year we appealed to the members of our organization to

LIST OF OLIM FROM TREMBOWLA TO ERETZ ISRAEL BEFORE THE SECOND WORLD WAR

Name	Year of Aliyah
1. Beri Dvora, nee Klinger	1936
2. Borochov Nuska, nee Altberg	1938
3. Drezdner Klara, nee Altberg	1934
4. Drezdner Moshe	1934
5. Elner Arie	1935
6. Elner Yosef	1933
7. Flashner Zvi	1935
8. Goldenberg Philip	1934
9. Goren Arie	1935
10. Goren Yitzhak	1929
11. Hirshhorn-Rozen Mordechai	1933
12. Horowitz Yakov	1937
13. Imber Shoshana, nee Goldfliess	1938
14. Levinson Ita	1936
15. Meltzer Efraim	1937
16. Meltzer Michael	1935
17. Neu Sabina, nee Grinfeld	1938
18. Neuman Dora	1934
19. Polishuk Meir	1935
20. Rosenfeld Meir	1936
21. Rosenstock Moshe	1933
22. Rosenstock-Hochman Sara, nee Entner	1933
23. Rosenstock-Hochman Zeev	1933
24. Turkel Eliezer	1937
25. Turkel Israel	1932
26. Wachtel Avraham	1921
27. Wachtel Sioba, nee Milgram	1921
28. Weiser Saul	1936
29. Younger Gershon	1937

DEDICATED to the Memory of our Beloved, who were led to slaughter, not like sheep, but like a community of saints to a sacrifice, after cruel physical and spiritual tortures. They died without having done any wrong, by the hands of cannibals and their local helpers, their neighbors and former friends, who became their enemies and murderers.

It is for their sake that we live a free life in our re-established Fatherland but, alas, we cannot collect their holy bones which are spread throughout the fields of slaughter in the unclean earth of the enemy countries, for the purpose of burying them in the Holy Land of Israel.

Therefore, may the Merciful One shelter their souls under His wings forever, and bind them in the bond of Life.

LIST OF AMERICAN CONTRIBUTORS FOR THE PUBLICATION OF THE TREMBOWLA MEMORIAL BOOK

1. The Trembowla Brotherhood
2. Bernard Aratan
3. Arthur Ash
4. Henry Ash
5. Fred Austern
6. Abraham Averbach
7. Simon Bernstein
8. Moshe Briller
9. Leo Cizes
10. Jack Ellman
11. Ruth Ellman
12. Morris Ettinger
13. Steven Fellner
14. Myra Genn
15. Rose Gold
16. Munio Goldstein
17. Alex Grossman
18. Halpern Brothers
19. Sabina Herbst
20. Elizabeth Ingber
21. Nathan Katz

Rita Kaufman

23. Israel Klinger
24. Jack Koenigsberg
25. Max Leibowitz
26. Jack Leichtner
27. Joseph Leichtner
28. Henry Meltzer
29. Solomon Meltzer
30. John Mester
31. Morris Rintel
32. Irving Safir
33. Saul Safir
34. David Salzman
35. Harry Schechter
36. Rose Schwalb
37. Salo Silber
38. Sheldon Wagner
39. Abraham Weissberg
40. Rose Weissman
41. Fini Bacher (Vienna, Austria)

MEMORIAL BOOK

FOR THE JEWISH COMMUNITIES OF

TREMBOWLA

STRUSOW, JANOW

AND VICINITY

Ben Zoma 4 Bnei Brak
Shachal 20 Bnei Brak